Slavko Mićanović

S MAJEVICE SEMBERIJE

O pisanju Slavka Mićanovića na temu NOR-a i revolucije već su izrekli svoj sud književnici, književni kritičari, publicisti, novinari i Mićanovićevi saborci. Svi su oni identični u ocjeni da ratna hronika »S Majevice i Semberije« posjeduje niz svojstava koja krase dobru memoarsku književnost.

Rukopis Slavka Mićanovića sadrži brojne podatke, svjedočenja i zapažanja koja se ne mogu naći u arhivskoj građi, a bez kojih je teško razumjeti razna isprepletena i uzajamno prožeta kretanja u NOR-u i revoluciji na majevičko-semberijskom području. Osobito su dragocjeni oni podaci koji se odnose na pojedina sela i krajeve na ponašanje, vjerovanje i djelovanje ljudskih skupina i pojedinaca koji nisu odmah bili organizovani, ali koji su se postepeno, na jedan od niza oblika preko kojih je djelovala Partija i SKOJ, uključivali u organizovane forme otpora okupatoru. Iz njegovih opisa lijepo se vidi kako ideja o ustanku i revoluciji prodire do sela i seljaka.

Dr Zdravko Antonić

BIBLIOTEKA »NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA
I NARODNA REVOLUCIJA«

Odgovorni urednik
Dr Ljubomir Cvijetić

Štampano uz finansijsku pomoć
Samoupravne interesne zajednice kulture,
Bijeljina

SLAVKO MIĆANOVIĆ

S MAJEVICE I SEMBERIJE

IRO »VESELIN MASLEŠA«,
OO IZDAVAČKA DJELATNOST, SARAJEVO, 1981.

Бр. гл. кат. 102162
Сигн: 821.163.41-94
22-65

Kada sam prije više od tri decenije pregledao svoje ratne zabilješke, koje sam manje više kontinuirano vodio, donio sam odluku da pokušam da te fragmentarne zapise pretočim u ovezani oblik kazivanja i da napišem knjigu o kraju u kome sam proveo godine borbe. Nisam imao namjeru da pišem istoriju ustanka nego sam želio da ostavim jedno svjedočanstvo o tim sudbonosnim godinama i izrazim svoj lični doživljaj veličanstvenog pokreta narodnih masa u borbi za slobodu. Tako je nastala ratna hronika »S Majevice i Semberije«

Prvi put se ova hronika našla pred našom čitalačkom publikom u obliku tri knjige, koje je izdavačko preduzeće »Svjetlost« objavilo jednu za drugom tokom prvih godina poslije oslobođenja, između 1947. i 1951. godine. Drugi put je u obliku jedne knjige objavljena u izdanju preduzeća »Veselin Masleša« 1962. godine, a sada se, zaslugom istog izdavača i uz pomoć društveno političkih organizacija i institucija kraja o kome je riječ, pojavljuje u ovoj jubilarnoj godini u kojoj obilježavamo četrdesetogodišnjicu početka oslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije. Ovo izdanje identično je sa ranijima. Malobrojne izmjene koje sam unio u tekst tiču se samo nekih detalja.

Nadam se da će sadašnji čitalac, listajući stranice ove knjige, osjetiti dah atmosfere onog već dalekog vremena od prije četrdeset godina, kada su se narodi naše zemlje, odazivajući se pozivu Komunističke partije Jugoslavije i druga Tita, dizali u borbu za slobodu, za bratstvo i jedinstvo, za vladavinu pravde i razuma, pokazujući u toj borbi nebrojene primjere hrabrosti, drugarskog požrtvovanja i čovjekoljublja.

Pisac

KNJIGA PRVA

POD ČIZMOM OKUPATORA

Maj 1941.

Nijemci su pregazili našu zemlju. Njihovi bombarderi sada su rijetko prelijetali grad. Ulicama su već nedjeljama patrolirali vojnici u zelenim uniformama. Išli su gledajući nekud iznad ljudi i lupali o pločnik svojim potkovanim čizmama. Uz njih su išli i naši gradski vatrogasci naoružani starim manliherkama, sa velikim kukastim krstom na rukavu lijeve ruke. Upinjali su se da stupaju kao Nijemci, ali nisu mogli da se uzdrže da, s vremena na vrijeme, ne bace pokoji pogled lijevo ili desno.

Na kućama su žalosno visile i njihale se zastave — hrvatske, njemačke, bijele . . .

Ulicama su brzo promicali rijetki prolaznici.

Grad je ležao u ravnici, živeći nekim novim životom punim iščekivanja. U gradu je sjedjela okupatorova vlast, a govorilo se da će, pošto je Bosna pripadala Pavelićevoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, za koji dan stići »hrvatska vojska« da preuzme vlast od Nijemaca.

Opljačkani dućani u čaršiji zjapili su svojim praznim izlozima i rafama.

Svakog dana lupao je doboš i telal je malobrojnim znatiželjnicima objavljivao naredbe okupatorske vlasti: svi Jevreji muškarci, bez obzira na godine, da se jave ujutro u šest sati u vojni logor; sve Jevrejke od sedam do šezdeset godina da dođu u Dom Adolfa Hitlera (do rata Sokolski dom) i da ponesu sobom pribor za čišćenje: metlu, krpe, i tome slično . . .

Svakog dana ljudi u građanskom odijelu i sa žutom trakom na rukavu — Jevreji — meli su brezovim metlama gradske ulice. Kraj njih su stražarili policajci u starim uniformama sa novim kokardama na kapama i kukastim krstom na rukavu.

Prolaznici su brzo promicali kraj svojih sugrađana, krili oči i crvenjeli, osjećajući se i sami za nešto krivima.

»Srbi, Jevreji i Cigani mogu se kretati ulicama do sedam časova uveče. Ko se od njih nađe na ulici poslije toga vremena biće najstrožije kažnjen . . .«

Ljudi su se rano zatvarali u kuće, i u prvi sumrak ulice su bile gotovo sasvim puste.

Noću su odjekivali pucnji i urlici pijanih njemačkih vojnika, a grupe od pića izbezumljenih vatrogasaca i kojekakvog probisvijeta pjevale su neke nove pjesme koje je donijela okupacija, lupale prozore na jevrejskim kućama, pisale po njima velikim masnim slovima »Jude«, provaljivale u stanove i plašile već prestravljene i raspamećene žene.

Novi poredak nastupao je praćen strahom i zlim slutnjama.

Najzad je telal jednog dana objavio dolazak »hrvatske vojske«. Građanska vlast već je predata u ruke novoj državi i njen aparat je učinio sve da doček oružane sile bude što svečaniji. Vatrogasna muzika, koja je i prije rata bila neizostavni pratilac svih značajnijih svečanosti i proslava, otišla je sa uglednim građanima na čelu izvan grada, da otuda, zajedno s vojskom, prodefiluje ulicama.

Grad je malo oživio. Bilo je toplo, vedro veče kasnoga proljeća. Ljudi su izgledali nekako veseliji: vjerovali su, valjda, da dolazak vojske ipak znači dolazak nekog reda, da će se sad uspostaviti poremećena sigurnost, da će prilike koliko-toliko početi da se normalizuju, i da će mehanizam života, poslije prvih potresa koji prate svaki preokret, ipak krenuti dalje. Uvrijeđeni su bili spremni da zaborave uvrede prvih dana, da zaborave pretrpljeni strah.

Iluzije su još jednom svojim varljivim velom prikrile stvarnost pred očima izmučenih ljudi . . .

Muzika je iznenada i neskladno zasvirala neki marš, čuli su se uzvici komande, i ulicama je krenula masa kličući novoj državi, Adolfu Hitleru, Paveliću . . . Za njom je stupala četa vojske — iste onakve kakva je bila ona koja je nedavno kapitulirala, u istim uniformama, sa istim naoružanjem. Ta okolnost kao da je malo uzbunila one koji su očekivali nov i dotada neviđen prizor. No i njihovo raspoloženje brzo se prilagodilo momentu.

Grad je pozdravljao novu vlast. Taj akt vršili su isti ljudi koji su dvadeset i tri protekle godine vršili istu funkciju u državi koja je propala.

Izgledalo je da se ništa nije promijenilo . . .

Ali nije bilo tako! Ubrzo se osjetilo da nova država neće donijeti smirenje koje su neki toliko željeli, da uzrok tome nije samo postojanje njemačke komande, koja će, kako se govorilo, napustiti grad čim se dokraja organizuje ustaška vlast. I dalje su ljudi sa žutim trakama na rukavu meli gradske ulice, i dalje su pras-

kale puške u dubokoj noći, i dalje su prštala polupana stakla i orile se nove, dotle nepoznate pjesme. Na srpskim kućama i dalje su se vile bijele zastave, a šovinistički ispadi, planski raspirivani od vlasti, postajali su sve češći.

U životu grada počinjao je proces koji je okupator vješto izazivao. Građani su se podijelili na vrste, na nekoliko kategorija. Povlašćeni su počeli da se osjećaju ugodno u novoj situaciji, počeli su nekako i sami da se smatraju boljim i višim, da s visoka gledaju na one sa bijelim zastavama na kući i da ih, malo-pomalo, gledaju kao građane drugoga reda i kao stvarne krivce za zajedničku gorku sudbinu kroz protekle dvadeset i tri godine. Potlačeni su gubili iz vida okupatora i u svojim komšijama počeli da gledaju neprijatelje. Tako je počeo taj proces i razvijao se sve šire i sve dublje u gradu koji je kao umrtvljen ležao u ravnici.

Približavalo se ljeto hiljadu devet stotina četrdeset i prve godine.

Juni 1941.

Sjedio sam dugo u gradskom parku sa Fadilom Jahićem — Špancem.

Fadil Jahić, stolarski radnik iz Bijeljine, otišao je u Španiju odmah čim je tamo izbio rat, i poslije poraza Republike bio je dugo u Francuskoj, u koncentracionom logoru. Uspjelo mu je da otuda pobjegne i da stigne u Jugoslaviju neposredno pred izbijanje rata. U Bijeljini je živio od početka okupacije.

Kao član Mjesnog komiteta Komunističke partije, Fadil mi je saopštio da je mišljenje Partije da se situacija razvija tako da će u skoroj budućnosti doći do napada Njemačke na Sovjetski Savez; da se mi već sada moramo spremati za taj trenutak; da treba voditi računa o postupcima i namjerama naše gradske policije i ne dozvoliti joj da u tom odlučnom momentu, kad izbije rat, uspije da uhvati ma i jednog jedinog komunistu; da je već riješeno gdje ko ima da ide kada to naredi Partija, a nas dvojica ćemo zajedno, u pravcu sela Obarske; da ćemo se — u slučaju da ne bude moguće da još u gradu uhvatimo vezu — sastati kod Arifagića šume, na putu između Bijeljine i Obarske.

U gradu se već uveliko organizuje vlast. Pored vatrogasaca, prvog oslonca nove vlasti u Bijeljini, javile su se i prve ustaše. Bili su to sve ljudi iz našeg grada, mahom mladići, među njima i nekoliko mojih školskih drugova iz osnovne škole. Nosili su staru jugoslovensku vojničku uniformu, a na šajkačama, umjesto kokarde, veliko slovu »U«. Jurili su biciklima na sve strane, pa je izgledalo da su veoma zaposleni i da neprekidno nekuda žure. U početku ih je bilo svega nekoliko, poslije sve više. Svi su izbje-

gavali da razgovaraju s poznanicima, a neki su govorili da su se javili u ustaše »zbog plate«.

Rastavši se s Fadilom, pošao sam kući izbjegavajući prometnije ulice kojima su patrolirali policajci, po dvojica, naoružani puškama. Izgledali su isto onako bijedno kao i nekada. Samo sad su bili opasniji. Kao da su osjećali da je najzad došlo njihovo pravo vrijeme! Bili su spremni da se svete bilo kome, i najbolje je bilo ne izlaziti im pred oči. Dvojica-trojica Srba među njima bili su još najnezgodniji — tražili su načina da osiguraju službu i bili su vrlo revnosni.

Oko sedam sati uveče Srba i Jevreja nije više bilo na ulicama. Grad je uvukao dušu u se i počeo da živi svojim novim životom. Samo su se nosioci nove vlasti iskupljali upravo u to vrijeme na svojim uobičajenim mjestima. Počinjali su dugi akšamluci, koji su se završavali duboko u noć pjesmom i šenlučenjem. U jednoj kafanici na žitnoj pijaci, pred Opštinom, sastajali su se redovno: Muratbeg Pašić, do rata predsjednik Gradske opštine, sada ustaški logornik; Nikola Krezić, tapetar, prije rata gorljivi pristaša Vladimira Mačeka i smrtni neprijatelj Muratbegov, a sada njegov zamjenik i kandidat za komandira policije. Krezić je do rata imao među Srbima velik broj prijatelja sa kojima je godinama ispijao rakije i špricere, a čim je uspostavljena ustaška država, on je postao zamjenik logornika i sve svoje nekadašnje prijatelje poslao u logor, odakle se ni jedan od njih nikad više nije vratio.

U tu kafanicu dolazio bi zatim Karlo Lajtnberger, sada funkcioner Nacionalsocijalističke stranke, bivši industrijalac iz njemačkog naselja koje je osnovala još Austrija i nazvala ga Franc Jozefs Felda, Jugoslavija ga prekrstila u Petrovo Polje, a Nezavisna Država Hrvatska u Šenborn, po imenu njemačkoga oficira koji se za vrijeme rata s Jugoslavijom tu prvi spustio padobranom.

Lajtnberger je bio još mlad čovjek, imao je u gradu veliku bravarsku radionicu, a u Petrovom Polju, odnosno Šenbornu, pilanu i veliko imanje. Prije rata bio je poznat kao razvratnik i pijanica, vinovnik mnogih skandala počinjenih u društvu gradskih vjetropira. Bio je sa simpatijama priman u jednom dijelu gradskog društva koje je u njemu gledalo sposobnog i veselog, uz to i bogatog mladog čovjeka.

S njim je dolazio i Vinterkorn, također Nijemac iz Petrovog Polja, stolar, vlasnik pilane, debeo, crven Švabo srednjih godina, veliki pijanac i nasilnik, sada najžešći suparnik Lajtnbergerov.

To su bili ljudi koji su dolaskom okupatora, u stvari, postali odlučujuća vlast u gradu, ljudi od kojih je mnogima zavisila sudbina. Sjedeći za kafanskim stolom i pijući rakiju, oni su rješavali sva pitanja i donosili sve odluke.

Kad se spusti noć, upale se rijetke sijalice po tihim ulicama. One bi slabo svijetlile i time nekako pojačavale tamu više nego što bi je razbijale.

Kuće su se rano zatvarale. Preko njihovih prozora, iznutra, bio je polijepljen tamnoplavi papir, tako da ni jedna zraka svjetlosti nije prodirala napolje.

Teški koraci patrola remetili su tišinu koja je prekrilila grad.

A u kućama se nastavljao život Bio je to život nov i po obliku i po sadržini, i upravo ta njegova neobičnost i novina bili su ono što je ljudima davalo snage da ga podnesu. S mrakom su dolazili kućama, po satu, oni koji nikada ranije nisu dolazili kući u isto vrijeme, i oni koji su često zoru na nogama dočekivali. Morali su se odricati svojih dugogodišnjih navika oni što su redovno provodili večeri uz meze i rakiju, koji su te svoje navike smatrali sastavnim dijelom života i neki drukčiji život nisu mogli ni zamisliti.

Okupacija je nametnula životu svoje zakone, ona je diktirala kako će se živjeti. Svijet je počeo da se prilagođava torne diktatu.

VELIKI RAT POČINJE

22. juna, rano izjutra, pošao sam u Obarsku, selo udaljeno oko pet kilometara od Bijeljine. Išao sam kući moga mlađeg druga Cvike Radovanovića, da s njim obiđem ljude koje je on poznavao kao borbene i poštene patriote, i sa kojima je trebalo da uhvatimo čvrstu vezu.

U Obarskoj sam radio i ranije, za vrijeme borbe Udružene opozicije, pa sam u tom selu iz toga vremena imao nekoliko poznanika. Cviko je, međutim, u tom selu rođen i odrastao, te je imao velik broj rodbinskih i prijateljskih veza, koje će nam sada svakako dobro doći.

U Obarskoj je razmješten veliki broj Srba iz Hrvatske, bivših kolonista a i starosjedilaca, koje su ustaške vlasti ubrzano prebacivale u Srbiju. Smatrali smo da je važno i potrebno da se i s tim ljudima uspostavi veza, da se s njima razgovara upravo sada kad idu u nove prilike i novu sredinu, da im se ukaže na ono što ih tamo čeka i da im se pomogne da zauzmu pravilan stav. Inače, postoji mogućnost da odu u Srbiju kao zagriženi šovinisti.

Uspio sam da se neprimjetno izvučem iz grada. Mada je organima nove vlasti bilo mnogo stalo do toga da prate svačije kretanje, nije im to gotovo nikad sasvim polazilo za rukom. Bilo ih je još suviše malo da bi mogli kontrolisati sve puteve i prolaze. Tada je još bilo moguće u svako doba izići iz grada ili ući u grad: kroz bašče, preko ograda, između malti, daleko od puteva kojima se kreću patrole i njuškaju agenti.

Kad sam prošao maltu, izišoh na cestu. Išao sam zamišljen, gledajući s vremena na vrijeme oko sebe. Razgaralo se ljetnje jutro. Sunce je već davno izišlo. U travi blista rosa. Poluzrela pšenična polja talasaju se na jedva primjetnom jutarnjem povjetarcu. Crvene se u pšenici rascvale bulke. Bijaše to jedno od onih ljetnih jutara koja u čovjeku stvaraju bodra raspoloženja i bude želju za aktivnim životom i stvaranjem.

Mislio sam o sudbonosnim događajima proteklih nekoliko nedjelja. Eto, naša zemlja je okupirana! Njemačka čizma pregazila

je i nas, kao i tolike druge narode Evrope. Pred nama je teško doba, doba borbe za slobodu, borbe za bolji život, za budućnost u kojoj neće biti ratova i okupacija, podjarmljenih i povlašćenih. Nema sumnje da će u toj velikoj borbi odlučnu ulogu igrati naša Partija, koja je oduvijek vodila borbu protiv nasilja, protiv eksploatacije, protiv fašizma! Nalazimo se sada u sasvim novoj situaciji, u sasvim novim uslovima borbe. Aparat stare države uglavnom je razbijen. Istina, okupator pokušava da uz pomoć svojih prirepaka stvori novi, ali taj novi aparat, baš zato što ga stvara okupator, nikada neće u narodu steći neki autoritet i ugled. On će propasti zajedno sa okupatorom — ukoliko okupatoru uopšte i pođe za rukom da ga stvori.

Formirana je takozvana Nezavisna Država Hrvatska i okupator je dao vlast Pavelićevim ustašama. Nema sumnje da to otežava naš položaj, jer će ustaše na svaki način nastojati da steknu kakav-takav oslonac u narodu. To se već sada vidi po njihovom stavu prema Muslimanima u našem kraju — a tako je, vjerovatno, i u drugim dijelovima Bosne — od kojih ustaše žele da stvore svoj državotvorni elemenat. Žele i rade na tome da ih zakrve sa Srbima, prema kojima nastupaju frontalno neprijateljski. Raspiruju šovinizam i na toj osnovi grade svoju politiku. U tom pogledu naročito su karakteristične neke izjave logornika Muratbega Pašića, koji je u više navrata govorio da je došlo vrijeme da Muslimani uzmu srpske zemlje, da Srbi ima da idu preko Drine, da svaki Musliman može da uzme od koga hoće i šta god hoće, i tako dalje . . .

Nijemci vode perfidnu politiku. Na izgled, oni se ne miješaju u civilne stvari. Ne progone, osim Jevreja, nikoga i pokazuju sklonost da intervenišu, da »zaštićavaju«. Ortskomandantura voli da se javlja u ulozi branioca neopravdano povrijeđenih interesa, bezrazložno ugrožene slobode!

U građanskim krugovima, među Srbima, može da se čuje kako su Nijemci »fini«, da su »Evropljani«, da se ponašaju korektno, i tako dalje. Takvo mišljenje o sebi okupatori mogu samo da požele! U toj politici glumljenja objektivne nezainteresovanosti za stvari koje se ne tiču čisto vojnih pitanja oni su toliko uspjeli da ljudi mirno primaju uzimanje talaca kao razumljivu vojničku mjeru, a vojnici bivše jugoslovenske vojske isto tako mirno se javljaju na poziv i odlaze u zarobljeništvo. Čak dolaze i iz okolnih sela — na poziv koji se upućuje preko gradskog telala! Danas da dođe jedno selo, sutra drugo . . . Iz same Obarske otišlo je tako u zarobljeničke logore nekoliko stotina mladića!

Eto, takva je naša situacija. Zato treba djelovati: treba spriječiti raspirivanje šovinizma; treba razbijati iluzije o korektnosti i evropejstvu Nijemaca; treba obustaviti dobrovoljni odlazak u zarobljeničke logore; treba na svaki način i što više otežati spro-

vođenje okupatorovih planova u našoj zemlji i time slabiti pozicije fašizma; pripremati narod na otpor i borbu; treba, najzad, uvjeriti Srbe, građane, u opasnost koja im prijeti od njihovih sopstvenih iluzija. Mnogi od njih još se sjećaju Austrije i Arada i nekako gotovo veselo nose deke i zavežljaje kad idu da odsjede svoj rok kao taoci. Ta aradska romantika mnoge će stati glave!

Zabavljen tim mislima, već sam se približio selu, kad iza jedne okuke ugledah dva oblačića prašine — biciklisti koji su išli meni u susret! Imao sam toliko vremena da skrenem s puta i sakrijem se za široku među koja se naslanjala na jedan šumarak. Odatle sam mogao da posmatram cestu, a da me niko ne vidi. Na biciklima su bili dvojica ustaša. Vozili su polako, bezbrižno, i nešto su glasno pričali, smijući se. Njihovi glasovi dolijetali su do mene kao nošeni vjetrom, postajući sve slabiji.

Tada su ustaše, po dvojica-trojica, slobodno išli po našim selima, sprovodili ljude u grad na razna saslušanja, uzimali u seljačkim kućama što im se dopadalo, pili seljačku rakiju, jeli sir i kajmak, pa još nosili i svojim kućama.

Poslije toga iznenadnog susreta, koji je za mene mogao biti vrlo nezgodan, išao sam dalje mnogo pažljivije, gledajući daleko preda se.

Cviku nađoh kod kuće. Kako smo se već ranije dogovorili, odmah pođosmo da potražimo Neđu Lazića, tadašnjeg predsjednika bijeljinske seoske opštine, starog opozicionara i našeg dobrog prijatelja. Htjeli smo da najprije s njim razgovaramo, da vidimo kako i šta on misli o svemu. Neđo je čestit i bistar čovjek, te smo željeli da upravo s njime pristupimo poslu koji je bio pred nama. A radilo se o ovome: trebalo se porazgovoriti o svim ljudima u selu, odabrati najbolje među njima, pa onda s njima organizovati tajni sastanak. Na tom sastanku trebalo je upoznati ljude sa pravim stanjem u našoj zemlji i u svijetu, govoriti o bliskom ratu između Njemačke i Sovjetskog Saveza, jer će, kako smo mi smatrali, Njemačka uskoro napasti na Rusiju. Kad do toga dođe, mi ćemo s oružjem u ruci ustati da se borimo protiv okupatora i njegovih slugu. Takav je stav Komunističke partije.

Treba posebno govoriti o Komunističkoj partiji, koja je bila nemilosrdno i surovo proganjana u bivšoj Jugoslaviji, a koja je sada jedina ostala sa narodom, dok su narod izdali i napustili ga u najtežem vremenu oni političari koji su dvadeset i tri godine jeli narodnu muku i na narodnim leđima gradili svoja bogatstva.

Bilo je potrebno da nam Neđo pomogne prilikom održavanja toga sastanka i da nam na njemu pruži aktivnu podršku. Ali toga dana nismo imali sreće: Neđo nije bio kod kuće, još zorom je nekud otišao, ne govoreći nikom od svojih ukućana kuda ide.

»Nikome ne govori, ne boj se, kud ide«, — reče nam njegova žena, — »traže ga oni iz Bijeljine, pa on izbjegava, gleda da ga ne nađu, te ga povazdan nema kod kuće«!

Tako smo se Cviko i ja vratili nesvršena posla. Dogovorili smo se da Cviko nađe Neđu uveče i dogovori se s njim kad se možemo naći.

Istog dana, u jedan sat poslije podne, trebalo je da se sastanemo Fadil, Abdulah Pjanić i ja kod Arifagića šume. Radilo se o dogovoru o sakupljanju novčanih sredstava u Bijeljini za finansiranje naše akcije.

Arifagića šuma, u stvari nekoliko desetina krupnih jasenovih debala, ostaci nekadašnje istinske šume, bilo je mjesto pogodno za taj sastanak, udaljeno od grada oko dva kilometra, otprilike na pola puta između Bijeljine i Obarske. Riješio sam zato da se kod Cvikine kuće zadržim do podne, a onda da krenem prema Bijeljini i da na ugovorenom mjestu sačekam Fadila i Abdulaha.

Krenuh, dakle, oko podne u pravcu Arifagića šume, prema gradu. Na putu susretoh seoskog učitelja iz Obarske, Mirka Konakovića, koji se na biciklu vraćao iz Bijeljine. Ne sjahavši, on me izdaleka upita:

»E, šta veliš sad?«

»A o čemu to«? — odgovorih pitanjem.

»Pa zar ti još nisi čuo?«

Tako sam saznao da je počeo rat između Njemačke i Sovjetskog Saveza, da je počeo rat od čijeg će ishoda, nema sumnje, zavisiti budućnost čovječanstva!

Sada se već moglo znati da su događaji koji dolaze odlučujući događaji. Nema više strahovanja ni iščekivanja! Velika borba je počela!

U Bijeljini, priča Mirko, policijaci i ustaše trče na sve strane. Kao da nekoga traže. Na ulicama nema svijeta. Instalirani su zvučnici koji već daju izvještaje, a koje gotovo nema ko da sluša. Govore da su njemačke trupe na nekim mjestima već prešle granicu.

U grad više nisam išao. Sa Fadilom sam se našao na ugovorenom mjestu. Pošli smo, veseli, u selo. Znali smo da ćemo se boriti i da ćemo pobijediti. To je bilo sve o čemu smo tada mislili, i to je naša srca ispunjavalo radošću.

TREBA DJELOVATI

Nastali su teški dani u našem kraju. Ustaše su se zalijetale u sela, skupljali ljude u gomilu i odgonili ih u grad. Tamo su ih tovarili u kamione i odvozili neznano kuda.

»Ne sačekujte ih kod kuća . . . ne dozvolite da vas gone, pobiće vas«! — govorili su drugovi seljacima.

»Kako ću ja, brate, ostaviti ženu i djecu?! Kad nisam ništa kriv, ne može me niko goniti! A ako je došlo da se gine, volim poginuti na svom pragu, i gotovo!«

Tako su govorili neki seljaci i, ne shvatajući situaciju, ne razumijevajući šta se događa, pokorno odlazili na poziv vlasti i nikada se više nisu vraćali.

Seoski knezovi, naviknuti na služenje vlasti, u većini su se stavili na raspolaganje novoj državi i preporučivali narodu lojalnost i pokoravanje. Neki od njih nastojali su, po svojoj pameti, da štite interese svoga sela, dok su se drugi sasvim iskreno zalagali za interese ustaške države i pričinili narodu mnogo jada.

»Ne odazivajte se, ljudi, pozivu! Ne slušajte knezove, oni čuvaju samo svoju kožu, a ne brinu se za vas i za vašu kuću!«

Tako su naši drugovi uporno govorili seljacima.

I narod je počeo dolaziti sebi. Oni koji doskora nisu mogli vjerovati da čovjek ni kriv ni dužan može biti sa svog praga otjeran i ubijen, izbjegavali su susrete s vlastima i sve slabije se odazivali pozivima. Knezovi su se našli na muci objašnjavajući ovu neočekivanu i iznenadnu nepokornost naroda tobože huškanjem nekih pojedinaca koji plaše i zaluđuju narod. Bilo im je to uzalud! Jer . . . Savom su već plovili leševi ubijenih, krvoproliće je uvelike trajalo!

I nisu se više mogle vidjeti kolone seljaka koje mirno idu u grad, praćene dvojicom-trojicom ustaša, kako je to često bivalo prvih dana.

A drugovi koji su odmah prvog dana napustili grad, osjetno su djelovali. Oslanjajući se na najsvjesnije ljude po selima, oni su održavali sastanke sa seljacima i obavještavali ih o događajima

koji su nastali. U čitavom srezu nije bilo sela u kojem nisu držani takvi sastanci. Narod, koji je pod prvim naletom terora bio počeo da se uvlači u se i da se miri sa sudbinom, stao je pomalo da shvata da se to u cijelom svijetu zametnuo veliki boj i, vezan za Rusiju mnogobrojnim vezama koje su imale korijena u dalekim danima njegove prošlosti, a sada se naslanjale na predstave o borbi u toj velikoj zemlji za vječne ideale porobljenih trudbenika, da je sada vrijeme da pribire snagu i da se spremi na otpor.

I kada su organizovane grupe počele da prikupljaju oružje i da pozivaju ljude u borbu, u šumu, narod je odgovorio. Prikrivene puške vađene su iz zemlje i iz drugih skloništa. Ljudi su se javljali u odrede. U početku samo mlađi i inokosni, kasnije i porodični i stariji ljudi.

Početkom avgusta Fadil i ja stigosmo u Crnjelovo. Tu je trebalo da se formira jedna partizanska četa, na čemu je crnjelovačka partijska organizacija radila još od prvih dana jula.

U jednoj podvodnoj šumi, gotovo na samoj obali rijeke Save, zatekosmo prikupljene ljude, svega njih devetnaest na broju, među njima Svetolika Gospića — Brku, Dragu Tojića — Gangu, Mlađena Jeftića i Jovu Kokanovića, stare komuniste i prekaljene članove Partije. Cjelokupno naoružanje, s kojim nas dočekaše, sastojalo se od tri vojničke puške i sedam pištolja, računajući tu i Fadilov i moj pištolj.

Pošto se pozdravismo s drugovima, Fadil poče da govori.

Govor mu je bio kratak i stvaran. U opštim potezima on iznese ljudima situaciju u kojoj se nalazimo i ocrta uslove pod kojima će se razvijati naša gerilska borba protiv okupatorove oružane sile i protiv njegovih pomagača i saradnika. Ukaza na značaj naše borbe i na njenu povezanost sa borbom koju napredne snage cijelog svijeta upravo počinju da vode protiv međunarodne reakcije, čija je sad udarna pesnica Hitlerova nacionalsocijalistička Njemačka.

Ljudi su pažljivo slušali taj govor i činilo se da svi misle o tim snažnim riječima, o velikim i sudbonosnim događajima kojima su krenuli u susret. Izgledalo je da ih mnogo ne brine to što će morati, ovako malobrojni i slabo naoružani, da se uhvate ukoštac sa neprijateljem mnogostruko jačim i za rat spremnijim.

Fadil odmah pređe na rješavanje nekih čisto vojničkih pitanja, o kojima ja nisam ranije razmišljao i u koja se nisam ni razumijevao. Ispitivao je ljude o položaju na kome se sad nalazimo, tražio podatke o karakteristikama terena i komunikacijama.

Crnjelovo je veliko, rastureno selo, koje obuhvata prostor od deset kilometara u dužinu i otprilike isto toliko u širinu. Nalazi se u onom dijelu bijeljinskog sreza koji je sa istočne strane ograničen velikim kanalom koji protječe i kroz Bijeljinu, a ulijeva se

u Savu kod Visoča, a sa jugozapadne i zapadne strane cestom Bijeljina — Brčko. Na toj strani Crnjelovo se sučeljava sa selima Čađavicom, Dragaljevcom i Vršanima, a na onoj strani od kanala sa Batkovićem. Na prostoru između Crnjelova i Bijeljine nalazi se selo Velika Obarska.

Crnjelovo je podijeljeno na dva velika zaseoka: Gornje i Donje Crnjelovo. Dijeli ih cesta koja, polazeći od Bijeljine, prolazi kroz Obarsku i izbija na Savu u Subotištu, gdje se nalazi skela kojom se može preći na sremsku stranu u selo Jamenu. Cestu je pravila Austrija, iz strateških razloga.

Na cesti, otprilike dvanaest kilometara od Bijeljine, nalaze se crnjelovačka crkva i škola, popova kuća i glavna seoska trgovina.

U blizini je zgrada Seoske kreditne zadruge sa čitaonicom i lijepom prostranom dvoranom, u kojoj su ranije održavane razne priredbe.

Malo dalje, na putu koji se odvaja udesno i vodi u Donju mahalu, nalazi se žandarska kasarna i opština. Ulijevo, odvaja se drugi put, koji vodi u zaselak Gornjeg Crenjelova, zvani Grede.

Tu, na tom raskršću, ima još nekoliko kuća: kovačnica, još jedan dućan u crkvenoj kući i kafana, u kojoj su se nedjeljom i praznikom sastajali seljaci iz oba zaseoka

Između sela i Save leži veliki prostor prekriven njivama, šumarcima, ritovima i šikarama. Što se ide dalje na sjever, prema Savi, teren kostaje sve manje pogodan za obrađivanje, njive su sve rjeđe i ustupaju mjesto ritovima i šikarama koji su mjestimično gotovo neprolazni. Već u blizini nasipa nastaju veliki kompleksi krupne i sitne šume, koji se kao neki neprekinut pojas prostiru od Vršana pa sve do ušća Drine u Savu.

Između ljudi Donjeg i Gornjeg Crnjelova postojala je velika razlika. Gornje Crnjelovo bilo je prije rata opozicijsko, Donje uglavnom režimsko. To je tako bilo godinama, svakako kao posljedica cijelog niza uzroka.

U Gornjem Crnjelovu bilo je ljudi koji su oduvijek bili napredni i politički aktivni, u Donjem su se takvi mogli na prste izbrojati, koliko ih je i bilo. U godinama velikih poplava, kakve su u ovom kraju česte, od kojih je redovno mnogo više stradalo Donje Crnjelovo nego Gornje, sve akcije oko organizvanja samopomoći dolazile su iz Gornjeg Crnjelova, čiji su ljudi nastupali organizovano.

Pored čisto geografskih preimućstava, Gornje Crnjelovo je za nas bilo naročito pogodno kao glavna baza u tom dijelu bijeljinskog sreza, zato što smo u njemu imali jaku i oprobanu partijsku organizaciju. Iz Gornjeg Crnjelova smo, osim toga, mogli lako držati vezu sa ostalim dijelovima sreza — sa Brocem, preko njega

sa Međašima, Balatunom, Dvorovima, Popovima, Amajlijama, a s druge strane, preko Graca i Obarske, mogli smo se dohvatiti Pučila, Patkovače, Glogovca i, dalje, Modrana, Čengića i Trnove.

Bijeljinski srez je po prostoru prilično velik — oko hiljadu kvadratnih kilometara — i moralo se odmah u početku ustanka računati sa potrebom osnivanja većeg broja manjih četa, da bi se osiguralo istovremeno djelovanje protiv neprijatelja sa više strana i da bi se — u što je moguće većoj mjeri — paralisala njegova protuakcija.

Već su bile osnovane dvije čete, svaka sa po nešto više od deset ljudi. U Glogovcu, oko sedam kilometara južno od Bijeljine, organizovao je četu Milenko Stojanović, zajedno sa Nikolom Spasojevićem, medicinarom iz Patkovače, Veselinom Gavrićem, pravnikom iz Bijeljine, i Vojinom Bobarom, studentom veterine iz sela Batra. U Brocu, sjeveroistočno od Bijeljine, udaljenom od grada nešto oko petnaest kilometara, vodio je četu Rado — Radika Ilić, pravnik iz Međaša. Kao posljednja, formirana je četa u Crnjelovu, kojom će komandovati sam Fadil, pod čijom se komandom nalaze i dotle već osnovane čete.

Pred svim našim snagama u srezu bijeljinskom, stajala je akcija koju je trebalo izvesti u noći između devetog i desetog avgusta: rušenje pruge uzanog kolosijeka Bijeljina — Rača.

Istoga onoga dana kada je Fadil formirao Crnjelovačku četu i kao komandant joj održao svoj prvi govor, krenuli smo iz crnjelovačkih šuma u pravcu Broca. Pošli smo predveče. Dok smo se izvukli iz šume, već je bila pala noć. Jedan za drugim, ljudi su išli u tišini. Čulo se samo pucketanje grančica i šuštanje trave pod nogama. S vremena na vrijeme zvecnula bi nečija čuturica, neko bi se pažljivo iskašljavao u šubaru . . .

Psi su uznemireno lajali u selu, koje je već spavalo.

Išli smo dugo, stalno preko polja, kroz šikare, prelazeći preko mnogobrojnih ograda. Vodio nas je Mlađen Jeftić, seljak iz Crnjelova, jedan od najstarijih članova Partije u Bijeljinskom srezu. S vremena na vrijeme zabijeljele bi se na mjesečini kuće, koje smo oprezno obilazili.

Brzo sam se umorio, nenavikao na ovako brz, usiljen hod. Lijeva cipela me silno ubijala — mora da se već i rana otvorila! Ali valjalo je ići dalje, sve dalje . . .

Išli smo sve brže, jer je ljetna noć kratka, a mi, po planu, moramo prije zore da se udaljimo od mjesta akcije, da predanimo u kakvom zgodnom i bezbjednom šumarku, dovoljno daleko od domašaja neprijateljskih jedinica, koje će pokušati da nas pronađu.

Najzad, na jednom mostu između Svinjarevca i Broca, uhvatismo vezu sa četom Radike Ilića. Pred nas je izišao Stevan Pe-

rić, student iz Broca. Do pruge ima još prilično da se ide, a, kako nam Stevo reče, veza s glogovačkom četom, i pored svih nastojanja, još nije uhvaćena.

Znači — neće biti ništa od izvršenja našega zadatka ove noći! Tamo nam je glavna snaga — osam pušaka! Pa kako ćemo bez njih?!

Fadil je ćutao. Vidio sam da je ljut i nezadovoljan i nisam htio ništa da ga pitam. Čekao sam da on odluči šta će se raditi.

»Dobro!« — najzad reče on, — »u redu . . . Onda, treba da se odmorimo, pa ćemo poslije vidjeti . . .«

Legao sam na slamu u jednom naslonu ne brinući se više ni o čemu i osjećao neizmjerno zadovoljstvo što više ne hodam, što ležim i što mogu da skinem cipele! Toliko sam uživao u tome kako ću da skinem cipele — da sam zaspao i ne skinuvši ih.

Neko me probudi, čini mi se, tek što sam zaspao. Šta je? Treba da se sklonimo u neku šumicu, tu blizu, gdje ćemo predaniti. Prešao sam tih nekoliko stotina metara napola zatvorenih očiju, gotovo spavajući. Kad smo stigli, već je svitalo. Legao sam na zemlju i prespavao čitav dan.

Kasnije smo saznali da je grupa iz Glogovca dolazila na ugovoreno mjesto, ali — dan ranije! Nesporazum! Vratila se na svoj teren i na cesti Bijeljina — Janja posjekla deset bandera i pokidala žice. Tako su akcije u našem srezu ipak počele. Pruga je, istina, zasada ostala neprekinuta, ali je neprijatelj napadnut! U gradu su još slabe neprijateljske snage. Saznali smo da je ova naša prva akcija izazvala među njima veliko uzbuđenje i strah. Dobro je!

NAŠ PRVI POTHVAT

Došao nam je u posjetu drug Mahmut Bušatlija — Buš, član Vojnog štaba za istočnu Bosnu. Nama ga je u crnjelovačke lugove dovela drugarica Mira Mijojlić, naša partijska veza u gradu.

Druga Buša poznajem još iz studentskih dana. Tada je on bio jedan od najistaknutijih predstavnika revolucionarne studentske omladine. Neumoran i neustrašiv, on je bio u centru svih zbivanja na beogradskom univerzitetu.

Bušatlija nas je obavijestio o mnogim pojedinostima ustanka u Bosni i Srbiji, o kojima mi u to vrijeme nismo ništa znali. Svi smo sad osjećali da pripadamo jednom široko zasnovanom i planski vođenom pokretu. Oslobodili smo se mučnog osjećanja izolovanosti, koje nas je često pohodilo na ovim prvim koracima.

Dok smo sjedjeli u šumi i pričali, čulo se kako nad Bijeljinom leti avion, a onda je odjeknula detonacija. Nagađali smo šta li bi to moglo biti. Možda je ruski avion?! Međutim, detonacija se ne ponovi, avion ubrzo odletje nekud, i mi pomalo razočarani nastavismo razgovor.

Bušatlija se s nama oprostio još istog dana. Hitao je da što prije krene dalje. Imao je, kako nam reče, još dosta poslova pred sobom, pa, ma koliko da bi mu bilo drago da malo duže ostane među nama, mora ići dalje. Putuje vozom, ima lažne isprave.

Poklonio sam Bušatliji svoj pištolj, mali blistavi »buretaš«, više nalik na igračku nego na oružje, koji sam nedavno dobio od Abdulaha Pjanića. Bušatlija reče da mu se pištolj sviđa baš zato što je tako mali, a u slučaju potrebe, valjaće i on, bar je siguran da ga neće dobiti živa, ako ga prepoznaju u vozu i pokušaju ga uhvatiti.

Prije dva dana bijeljinski policajci su iz zasjede uhvatili Fadilovu drugaricu Hajriju i odveli je u Bijeljinu. Neko je dojavio da se ona često zadržava u blizini njive Fadilova oca Ćamila, u kojoj je bila mala koliba, gdje je ljeti dolazila cijela porodica. Hajrija je tu navraćala da vidi ćerku, koju je dovodila Fadilova majka.

Policajci, njih osmorica, naoružani puškama, neopaženo su se prikrali u blizini kolibe, i kad je Hajrija naišla, iskočili su iz kukuruza pred nju i uhvatili je. Nije dospjela da upotrijebi revolver, koji je uvijek nosila uza se.

Poslije Hajrijinog hapšenja, Fadil je bio vrlo potišten. Neprekidno je mislio o tome kako da spase Hajriju, da je otme iz ruku neprijatelja. Ali nije bilo nikakve mogućnosti da se to izvede. Nas je bilo još vrlo malo da bismo mogli pomišljati na neki prepad, a neko drugo rješenje nismo mogli da pronađemo.

Naša četa počela je da živi logorskim životom. Dane provodimo u šumi — svaki dan na drugom mjestu. Za nas znaju samo naši drugovi u selu. Oni nam donose hranu i obavještavaju nas o svemu što mogu da saznaju. Neprijatelj se drži uglavnom u gradu i na komunikacijama važnim za njega: Bijeljina — Rača, Bijeljina — Brčko, Bijeljina — Janja. U Janji također ima garnizon.

Spremamo se za akciju protiv neprijateljske žive snage. Dotle treba koliko-toliko da učvrstimo našu četu, da upoznamo ljude međusobno, da ih srodimo. To ide začudo brzo. U šumu su došli ljudi koji hoće da se tuku s neprijateljem, da se bore za slobodu, i njima nije potrebno mnogo govoriti.

Stigao nam je u četu Jovan Kordić, zvani Kajćemo. Jovana tako zovu po njegovoj uzrečici »kajćemo«, koju on upotrebljava svaki čas, a znači »kazaćemo«. Jovan je stariji čovjek, ima mu oko pedeset godina, i voli da pije rakiju. Jednog dana Jovan se napio kao rijetko kad, uzeo u jednu ruku pletenku sa medom zaslađenom rakijom, a u drugu karabin, koji je krio kod svoje kuće još od okupacije, čuvajući ga i od ustaša i od nas. Tako pijan i naoružan, sjeo je na jednu strnjiku ukraj ceste, da čeka »Hrvate«. Ubrzo su iz Bijeljine naišla dva autobusa ustaša. Jovan je odmah počeo da puca. Autobusi su se zaustavili, ustaše su poskakale napolje, polijegale po šančevima, pucajući na Jovana, koji je, kad je ispalio svih pet metaka, ustao i, sa pletenkom u jednoj a puškom u drugoj ruci, počeo trčati u pravcu šume. Uspjelo mu je da stigne do šume nepovrijeđen, jer su ustaše pucale nasumice, ne gađajući. Prestrašeni narod je pobjegao od kuća, bojeći se odmazde, a Jovana cijela dva dana poslije toga niko nije vidio. Došao je do nas trećeg dana uveče, kad smo bili na Gracu. Krijući oči, on je saopštio:

»Evo, dođoh i ja!«

»Ne možeš ti, Jovane, s nama« — ozbiljno mu reče Gango — »ti, brate, piješ, opijaš se, a kod nas to ne može!«

»Ko me više vidi pjana, nek me ubije na mjestu!«

»Ne vjerujem ja tebi!«

»Da budem, bolan, s vama, valjaću vam, očiju mi! Ja se kajćemo, ne bojim, a ja, kajćemo, mislim da je to sad glavno. A eto, neću više piti, ovoga mi krsta!«

Primili smo ga u četu.

Već nekoliko dana spremamo se na prvu težu akciju. Namjeravamo da napadnemo neprijateljsku žandarmerijsku kasarnu u selu Dragaljevcu, na sesti Bijeljina — Brčko, šesnaest kilometara udaljenu od Bijeljine.

Skupilo nas se oko trideset ljudi. Milenko je doveo svoju četu iz Glogovca, dok je bročanska četa ostala na svom terenu — da privuče na sebe neprijateljske snage u slučaju da nas, poslije našeg napada na kasarnu, ozbiljnije ugroze. Naše naoružanje sad je bilo znatno bolje: imali smo oko trideset karabina i oko šest stotina metaka. Pored toga, bilo je i nekoliko lovačkih pušaka i oko desetak pištolja. Što je najvažnije, imali smo dvije kragujevačke bombe!

Znali smo da u kasarni ima žandara otprilike koliko i nas i da imaju rovove, ali smo vjerovali da će naš napad svakako uspjeti. Strahovali su od nas. Čak bi se moglo desiti da uopšte i ne dođe do borbe, da nam se žandari predaju.

Plan napada izradio je naš komandant Fadil — Španac. Čekali smo samo da padne prva noć bez mjesečine, pa da krenemo u pravcu kasarne.

Dogovor je bio ovakav: podijelićemo se u tri grupe, svaka otprilike sa po deset ljudi. Svaka grupa ima da zauzme određen položaj prema kasarni, tako da je opkolimo sa tri strane. Tačno u dva sata poslije pola noći treba da počne napad. Istovremeno moraju djejstvovati sve tri grupe, i to energično. Poslije nekoliko plotuna — juriš! Sporazumijevanja u toku borbe neće biti. Grupe će operisati samostalno. Glavno je iznenađenje i brzina ...

Pošli smo. Na zemlju se spuštala tiha, topla noć kasnoga ljeta. Iz sela, između kojih smo prolazili, čuli su se glasovi koji redovno obilježavaju kraj dana u selu: dovikivanje ljudi i lavež pasa. Malo-pomalo glasovi su se utišavali. Čuli su se samo naši koraci kroz travu koja je snažno mirisala. Razgovora nije bilo. Ljudi su bili zamišljeni.

Eto, idemo u borbu, idemo da uništavamo neprijatelja, koji je pritisnuo našu zemlju i hoće od nje da nam napravi tamnicu!

Kretanje naše kolone postajalo je sve teže. Išli smo kroz šumu, a kasnije nije bilo mjesečine, vladala je u šumi potpuna pomrčina.

Na jednom mjestu smo zastali. Tu naše grupe treba da se rastanu, svaka da pođe svojim pravcem i da u određenom vremenu stigne na svoj borbeni položaj.

Razmišljao sam o kasarni. Ona stoji na jednoj okuci ceste, na čistini. Zgrada je prilično čvrsta. Šta će biti, pitao sam se, ako se oni jednostavno zatvore u kuću i počnu uporno da se brane? Mi ćemo začas baciti naše dvije bombe, a onda nam ne

ostaje ništa drugo do da ginemo na čistini, ili da se povlačimo pod njihovom vatrom!

Sjetio sam se da nemamo ugovorenog znaka za povlačenje, što, naravno, ne valja!

Išao sam sa grupom koju je vodio Fadil. Trebalo je, kako sam razumio, da se privučemo neprijatelju što je moguće bliže, jer se u našoj grupi nalazio borac koji će baciti bombe.

Počeli smo se privlačiti koračajući pažljivo, a onda smo opet malo zastali, odmorili se i nastavili kretanje puzući. Puzili smo po mokroj travi, koja nas je prijatno hladila, prosto nam izvlačeći umor iz tijela. Zatim smo se zaustavili i tiho se rasporedili duž neke ograde. Fadil mi šapatom reče da je pred nama, na jedno tridesetak koraka, neprijateljski rov i da je neprijatelj, po svoj prilici, u njemu.

Ležali smo i ćutali.

Još je daleko do dva sata, a nama valja ostati neprimijećenim dok ne dođe vrijeme. Postalo je već neprijatno ležati na mokroj travi. Sve više smo se hladili. Drhtao sam od hladnoće i uzbuđenja.

Dakle, eto, mislio sam, sad će, još samo malo, tišinu noći razderati pucnji pušaka, sad će poteći krv!

Trudio sam se da ne mislim o tome, ali nisam uspijevao. Večeras, prvi put, treba da pucam u neprijatelja i da ga ubijem — da on ne bi ubio mene! Kako li će to izgledati?

Osjećao sam da bi mi bilo žao poginuti u prvoj borbi, i strahovao od mogućnosti da se upravo tako desi.

Vrijeme je teklo neobično sporo.

U pet minuta do dva naš bombaš poče da puzi prema neprijatelju. S nervozom smo čekali detonaciju, ali su beskonačni minuti gluvo prolazili. Najednom, pred nama prasnu puška s neprijateljske strane, zatim još jedna, a onda se opet sve utiša.

Dva sata je već prošlo!

Odjeknuše dva pucnja Fadilovog pištolja — i naša desetina otvori vatru. Neprijatelj, kao da je samo na to i čekao, odmah prihvati borbu i odgovori nam još žešćom vatrom.

»Predaj se, bando«! — viknu Fadil u jednom trenutku zatišja.

»Sad ćemo, sad«! — odgovarali su iz rova, — »hodi ovamo, da ti se predamo!«

I, podvriskujući i psujući, žandari nastaviše da pucaju.

Brzo smo opazili da one druge dvije naše desetine ne pucaju. Sigurno nisu na vrijeme stigle na svoje mjesto! Možda su zalutale! Mi smo se borili sami. Naših deset pušaka stalno je pucalo u neprijatelja, koga smo gađali po sijevanju njihovih pušaka.

Neprijatelj je bacio crvenu raketu, što nas je zabrinulo. Pucnjava traje već gotovo čitav sat, a naše dvije desetine ne čuju se žive! Šta li se to desilo?!

A onda, odjednom, ugledasmo svjetlo automobilskih farova kako dolazi od Bijeljine! Sigurno pomoć neprijatelju! Pa da, one crvene rakete su učinile svoje!

I, povukosmo se. Neprijatelj je pucao za nama nasumice, a mi smo, jedan za drugim, pošli u pravcu šume, oko osam kilometara udaljene, u kojoj nam je bilo zborno mjesto. Naš napad je propao, to je sad jasno! Nismo u našoj desetini imali ni jednog ranjenika niti nam je ko poginuo, ali smo i pored toga bili neraspoloženi.

Ujutro smo se iskupili u šumi.

U jednoj od one dvije desetine bila su trojica ranjenih, i to svi teže. Jednome je slomljena ruka, drugom probijena butina, treći je ranjen u članak noge. Izgleda da je ta desetina pala pod našu vatru i da uopšte nije ni dospjela da se razvije i da zauzme položaj za borbu.

Obje desetine zalutale su krivicom vodilaca, koji su se, izgleda, prepali i namjerno zaveli desetine na stranputicu. Kad se otvorila borba, neki koji su nosili lovačke puške bacili su to svoje oružje i pobjegli. Jednoga druga nigdje nije bilo, a niko nije vidio da je ranjen ili poginuo.

Legli smo da spavamo. Razgovaraćemo kasnije o svemu. Svjesni smo neuspjeha, i bilo nam je teško. Izgleda da je neprijatelj saznao za našu namjeru da napadnemo kasarnu, pa nas je sačekao spreman. Ostaje nam da sve to ispitamo.

Ranjenik koga je metak pogodio u članak bio je čiča Savo Jovanović iz sela Čengića. Upoznao sam se s njim 1938. godine, pred izbore Milana Stojadinovića. Bio je pazarni dan u Bijeljini. Padala je kiša. Stajao sam na žitnoj pijaci i posmatrao kupce i prodavce, kad preda me stade neki sitan čovjek i upita me:

»Bogati, kako je tebi ime?«

Kad sam mu, malo začuđen tim neočekivanim pitanjem, odgovorio, on mi reče da ima nešto da me pita.

Tako smo započeli razgovor. Prvo mi kaza kako se zove i odakle je, a onda se poče raspitivati o tome kako se šalju djeca preko »Privrednika«. Reče da ima sina i da bi želio da ga pošalje na zanat u Beograd. Zatim, bez ikakvog prelaza, poče govoriti o izborima. I ne čekajući da čuje šta bih ja imao da mu kažem u odgovor na njegovo pitanje, on odmah stade vrlo živo da agituje za opoziciju.

Bio je čovjek malog rasta, čvorave ošišane glave, izbuljenih plavih očiju. U ruci je držao mokar izgužvan šešir, kakav može biti samo u našeg siromašnog seljaka: bez boje i oblika, sa malo

tamnijim pojasom kuda je nekada išla traka. Bosim nogama napravio je od blata žitku masu i stajao u njoj ubrzano mičući ozeblim krivim palcima. Sav je bio u pokretu, a govorio je tako živo i ubjedljivo — da je bilo pravo uživanje slušati ga.

Sada je on bio jedan od prvih naših ranjenika. Nosili su ga drugovi u jednom vojničkom ćebetu. Došao je nekako još sitniji, slabašniji i sav je bio kao bez života. Samo su njegove krupne buljave oči strogo i sumnjičavo gledale ljude koji su ga okružavali. Kao da je razmišljao svojim dovitljivim mozgom o tome — šta li će biti od njega i kako li će se prema njemu držati drugovi sa kojima je zajedno pošao u borbu: da se ti ljudi ne prestraše i ne dignu ruke od njega i od posla koji su započeli, od posla koji se može završiti ovako kao, evo, s njim, a možda još i gore!

Čiča Savo je dugo ćutao, zatim se smirio i onda sa zadovoljstvom zapalio cigaretu.

Odredili smo da se ranjenici ostave u Gracu. S njima će biti drug Albert Levi, agronom iz Bijeljine, koji će ih previjati. Kako se to radi, pokazaće mu Nikola Spasojević, student medicine iz Patkovače, koji sad organizuje našu sanitetsku službu.

Za neuspjeh napada na dragaljevačku kasarnu stvarno su, jednim dijelom, bili krivi naši vodiči. Nesavjesni i strašljivi, oni su vrludali i lutali sa desetinama koje su im bile povjerene, i, na kraju, nikad nisu ni stigli s njima do određenih položaja.

Ali pokazalo se još nešto. Neprijatelj je saznao da ćemo doći da izvršimo napad! Znao je čak i dan, znao je naš broj i naoružanje!

Mi smo u napad pošli iz Graca, a prije toga zadržavali smo se u tom selu nekoliko dana neprestano. Borci su znali da ćemo napasti kasarnu, a kako su nam seljaci dolazili svaki dan u naš logor, nije nikakvo čudo što su mnogi od njih takođe saznali za naše namjere. Tako je to došlo i do ušiju Anti Madžaru, kovaču iz Graca, koji je od prvih dana, kako smo saznali, bio pristalica nove države i veliki prijatelj ustaša. Anto je, čim je saznao za namjeravani napad, otišao u kasarnu i izvjestio o svemu žandare.

Odlučili smo da kaznimo Antu kao izdajnika i neprijateljskog špijuna.

Nismo imali vremena da se dugo zadržavamo u Gracu, pa smo odmah poslali patrolu da ide u selo i da nađe Antu i dovede ga u logor. U patrolu su otišli Jovan Kajćemo i Đoko Kostić, jedan ozbiljan domaćin iz Novoga. Ne prođe ni sat od njihovog odlaska, kad se čuše tri puške negdje u selu. Pola sata poslije toga, već u sumrak, dođoše Jovan i Đoko sami. Izjaviše da je Anto, kad su ga potjerali u šumu, pokušao da bježi pri prelazu preko jednog potoka i da su oni pripucali i ubili ga. To je bila ona pucnjava koju smo čuli.

Fadil je zamišljeno ćutao dok su oni govorili. Gledao ih je i meni se činilo da im ne vjeruje. Ali on ne reče ništa u tom smislu. Samo ih upozori da ubuduće, ako budu išli u patrolu da nekoga privedu komandi čete, moraju dobro voditi računa o tome da se unaprijed onemogući svaki pokušaj bježanja, bez upotrebe oružja. Ako postoji sumnja da bi neko mogao pokušati da bježi, — takvoga treba sprovoditi vezanog.

Riješili smo da iste noći napustimo Gradac i da se prebacimo u crnjelovačke šume. Milenko sa svojom četom treba odmah da ide na teren brodačke čete i spoji se s njome. Smatrali smo da je u ovom trenutku potrebno da se, u ovom kraju, dekoncentrišemo.

Neprijatelj je ubrzo reagirao na našu akciju. Saznali smo da se vrši neka značajnija koncentracija u Bijeljini Mi smo se već nalazili u crnjelovačkim šumama, blizu Save. Bili smo uvjereni da je to mjesto naša prirodna tvrđava i da nam tu niko ne može ništa.

Počele su da padaju dugotrajne kiše. Po danu nismo smjeli da ložimo vatre, da nas ne bi odao dim. Krili smo se i od seljaka, tako da su za nas znali samo neki drugovi iz Gornjeg Crnjelova koji su nam donosili hranu. Ali, pošto nam već tri dana niko ne dolazi, znači da su se javile smetnje koje naši drugovi ne mogu da savladaju. Sigurno je neprijateljska vojska došla u Gornje Crnjelovo i blokirala selo, tako da niko ne može da prodre do nas. Nismo mogli da saznamo šta se dešava. Patrole koje smo slali prema selu nisu mogle ništa da ustanove, jer nikoga nije bilo u poljima oko sela — što je još više potvrđivalo našu pretpostavku da se neprijatelj nalazi u selu.

Sve nas je obuzelo neko turobno raspoloženje. Borci su postali skloni panici i psihozi straha od opkoljavanja. Sve to pojačavala je glad, a mi nismo htjeli da beremo kukuruze i da ih pečemo, jer nije bilo vlasnika da nam to dozvoli. Bez velike nevolje nismo htjeli da sami uzimamo ništa, jer nam je bilo jasno da je svaki naš postupak u ovom trenutku od velike političke važnosti za našu stvar.

Riješili smo da prekinemo tu situaciju. Moramo se povući iz crnjelovačkih šuma, jer neprijatelj očigledno zna da se mi tu nalazimo i samo iz nama nepoznatih razloga još ne preduzima nikakve odlučne mjere. Prebacićemo se neprijatelju iz leđa. U toku noći razići ćemo se po dvojica, trojica. Oružje nećemo svi nositi. Sakrićemo ga, a onda, kad prođe ovo kretanje neprijatelja, prenijećemo ga na novo zborno mjesto. To novo mjesto biće Bukovica.

Fadil, Veljko Lukić Kurjak, Đorđo Đojić i ja krenućemo zajedno do Bukovice, a onda ćemo na Majevicu, da vidimo šta se tamo radi i kakva je situacija.

Sa našom grupom u Brocu već duže vremena nemamo nikakve veze. Izgleda da su se oni morali prebaciti u Srbiju, jer su bili sasvim pritisnuti uz Drinu.

Krenuli smo. Ja sam išao bos, jer mi je lijeva cipela toliko izranila nogu, da već duže vremena nisam mogao nositi nikakvu obuću. Da mi nije bilo jednog žandarskog kišnog kaputa, koji sam prebacivao preko svake ograde od trnja koju smo prelazili, mislim da uopšte ne bih mogao ići.

Kiša je padala bez prestanka. Zemlja više nije upijala vodu i svuda su se stvorile lokve i bare, a svi šančevi bili su puni kao oko. Klizali smo se i padali, upadali u šančeve do grudi, ali smo išli brzo, veseli što ćemo podvaliti neprijatelju i natjerati ga da pretresa šume u kojima nema nikoga.

Kad smo se približili Bukovici, Veljko izađe na čelo naše male kolone.

»Sad vi samo za mnom«! — reče — »ovdje kod nas, u Bukovici, na svakom koraku ima šanac, i to dubok, a ja znam svaku stopu!«

I tek što to izusti, spazismo kako mu se noge izmakoše, zatim kako se Veljko zanjiha i upade u šanac, a njegova krznena stražarska bunda se raširi na vodi. Smijali smo se i rješavali šta ćemo da uradimo s tom bundom, koja se toliko napila vode da je bilo nemoguće nositi je. Ipak smo je nekako iscijedili i pošli dalje.

Ubrzo stigosmo do Veljkove kuće. Vrata nam otvori njegova majka.

»Evo, ovo su moji drugovi« — kratko nas predstavi Veljko.

Veljkova majka nam je pomogla da se oslobodimo mokrog odijela i donijela nam suvo rublje. Dugo smo se grijali uz vatru, večerali i pošli da spavamo. Bilo je to divno, jer — već nedjeljama nismo spavali u kući!

Neprijatelj je ovuda prošao prije tri dana.

Saznali smo da na Majevici ima četnika, zajedno s partizanima. Četnicima komanduje kapetan Risto Ćuković, aktivni oficir stare jugoslovenske vojske.

Još prije dvije nedjelje pričali su nam seljaci da i oko sela Čađavice ima četnika. S njima su, kažu, neki oficiri. Četnici se skupljaju, pribiraju oružje i, vele boriće se protiv ustaša. Oni su za kralja. Ako partizani hoće zajedno s njima, oni pristaju. Samo da je sramota što partizani u svoje redove primaju »Turke«.

Tako su nam pričali seljaci. Mi dotle nismo imali prilike da vidimo bilo kojeg četnika, niti smo čuli da su ma gdje napali ustaše. Bilo mi je drago što ćemo, evo, moći da ih vidimo na Majevici. Naročito su me interesovali oficiri.

Rano izjutra krenuli smo nas trojica: Fadil, Đorđo i ja. Veljko je ostao kod kuće, gdje će nas i sačekati.

Išli smo preko Popova Polja, Ražljeva, Piperaca, Bobetina Brda i Tutnjevca na Mamutovu Vodu, pa preko nje u Tobut. To je bio opasan teren zbog blizine Koraja, velikog muslimanskog sela, iz kojeg su ustaše, pod vođstvom svoga tabornika Bure Begića, često izlijetale u okolna sela, vršeći ubistva i pljačku. S druge strane, u Zabrđu, na cesti Bijeljina — Koraj, koja ide kroz Tutnjevac i koju mi moramo da presiječemo, nalazi se ustaška posada koju vodi gestapovac Smodiš. Kretali smo se brzo, sve stanputicama, i uspjeli da se dokopamo Mamutove Vode. Oko tri sata poslije podne stigosmo u Tobut. To je tada bila oslobođena teritorija.

U Tobutu stvarno nađosmo četnike i partizane zajedno. Partizana je bilo oko pedeset, svi sa puškama, što je za mene bio najveći broj pušaka koji sam dotle vidio na jednom mjestu. Vodili su ih Stevo Popović, seljak iz Vukosavaca, predratni član Komunističke partije, i Jusuf Jakupović — Mrki, radnik iz Tuzle, sekretar Okružnog komiteta Partije za Majevicu. Tu je bila i Jusufova drugarica Mevla, prva žena partizan koju sam vidio. Bilo je tu još nekoliko drugova iz Tuzle koje nisam poznavao. Ostali su bili seljaci iz okolnih sela, mahom iz Vukosavaca i Mačkovca.

Četnika je bilo otprilike kao i partizana. Vidio sam među njima neke ljude iz Bijeljine, koje sam davno izgubio iz vida. Poslije sam saznao da su oni dugo živjeli u Srbiji i da su sada, zajedno sa još nekoliko Srbijanaca i oficira, prešli Drinu, da oslobađaju Bosnu od »Hrvata«.

Razgovarali smo s drugovima. Interesovalo nas je kakav je odnos s četnicima, kako se slažu s njima i, uopšte, kako žive u zajednici.

Četnici su, vidjeli smo, svi nosili kokarde i brade (koji god je mogao da je pusti), dok su neki partizani bili bez petokrake zvijezde.

Stevo nam je pričao da su odnosi među borcima uglavnom dobri, ali da se kod kapetana Ćukovića osjeća da mu nije pravo što mi s vojskom radimo politički i da nije spreman da prihvati našu politiku bratstva između Srba i Muslimana. Nekih značajnijih akcija nije još bilo. Vidjećemo, kaže Stevo, kako će biti u borbi.

Sutradan, Fadil je pred strojem održao govor. Bili su postrojeni i četnici i partizani. Fadil im je govorio o našoj borbi protiv okupatora, kao glavnog krivca za sve zlo koje je snašlo naš narod, o bratstvu, o potrebi zajedničke borbe svih rodoljuba za slobodu. Svi borci su ga srdačno pozdravili na kraju, a kapetan Risto Ćuković mu je čestitao.

Predveče smo krenuli natrag, na naše novo zborno mjesto, pošto smo sa Stevom i Jusufom utvrdili način održavanja veze između nas i njih.

JESEN PUNA TEŠKOĆA

Javljeno nam je da se naša brodačka grupa doista prebacila u Srbiju. Naši drugovi nisu mogli da se održe u borbi na jednoj drinskoj adi. Neprijatelj ih je napao pokušavajući da pređe preko vode, koja je na tom mjestu bila plitka, i da ovlada adom. Naši su uspjeli da ga odbiju. U toj borbi poginuo je Srbo Sekućić — Čaruga, student iz Bijeljine. Digao se prije vremena i posljednji rafal neprijateljskog mitraljeza pogodio je Srbu posred lica. Bio je na mjestu mrtav. Srbo je prvi poginuli partizan u bijeljinskom srezu.

Nemamo nikakve veze sa našima u Srbiji.

Drago Tojić — Gango nalazi se stalno u Crnjelovu. On nije sposoban za duge pokrete, pa je određeno da ne ide nikuda iz Crnjelova, gdje treba da organizuje sav politički rad.

Gango je naš stari drug, još od vremena prije rata. Bio je zatvoren u prvom komunističkom procesu u Bijeljini, u ljeto godine 1933. Drago je stalno živio u Crnjelovu baveći se izradom i prodajom ćerpiča, od čega je uglavnom i živio. Svojom spoljašnošću odudarao je od svih ljudi u selu. Bio je, kako narod kaže, mršav kao grana, visok, dugih ruku sa šakama kao lopate. Noge su mu bile naročito duge i krive, osobito desna, čije se koljeno u hodu stalno kosilo sa koljenom lijeve i smetalo mu pri koračanju. U licu je bio ružan: imao je dug, kriv i povijen nos, blijedoplave oči, koje su pod naočarima sa debelim staklom gotovo sasvim gubile boju i izgledale nekako udaljene i maglovite. Na glavi je Gango obično nosio kačket, a »cajgano« odijelo na njemu visilo je kao na štapovima.

Takav je izgledao Gango spolja. Inače, bio je uporan do tvrdoglavosti i često previše samopouzdan i autoritativan, što je odbijalo ljude od njega. Postao je komunista već davno, a 1933. godine dopao je zatvora u prvom komunističkom procesu u Bijeljini. Prilikom saslušavanja podnio je velike batine, ali nije progovorio. Izišavši iz zatvora, Gango je nastavio da pravi ćerpiče u svom Crnjelovu, nastojeći sada više nego ranije da se približi ljudima oko sebe. Mada prilično teško, to mu je ipak nekako uspijevalo i ljudi su, malo-pomalo, prestajali da od njega zaziru.

Upravo zahvaljujući Ganginoj upornosti, mi smo prebrodili neke teškoće do kojih je došlo u početku naše borbe u tom kraju. Kad je počela njemačka ofanziva protiv narodnooslobodilačke vojske u Mačvi, uznemirila su se sela s ove strane Drine, ljude je počeo hvatati strah. Šta će biti, pitali su se, hoće li tamo ostati iko živ poslije ovog silnog bombardovanja koje traje danima?!

I mi smo bili pod teškim utiscima ove ofanzive velikih razmjera, i takođe smo se pitali: šta će biti?

Sjedili smo tako nas nekoliko na ivici jedne šume i slušali silne odjeke detonacija avionskih bombi koje su grmjele semberskom ravnicom. Vjetar je preko Drine nanosio sve do nas dimove požara, a u vlažnom vazduhu se osjećao zadah paljevine. U Mačvi su gorjela sela. Na istočnom frontu Nijemci su napredovali. Nismo ništa znali o tome kako se razvija ustanak u Bosni, a šta se događa u Srbiji — zaključivali smo po eksplozijama i po kazivanju seljaka koji su se ponekad približavali Drini. Dugo smo ćutali, grijući se na suncu koje je poslije mnogih kiša opet počelo da sija.

Progovori Đojo, sredovječan seljak dugih brkova.

»Nema tu, čovječe božji! Vidiš ti šta se radi! Eno, vele, po Mačvi Švabe pobiše i popališe sve! A, kaže, u Bosni se nigdje puška ne čuje!«

Mi smo ćutali. Svaki je mislio svoje misli. Oko nas je jesen već počela rasipati svoje raskošne boje, koje bi, inače, pod drugim uslovima, bile za sve nas tako pune ljepote. Sad su nas ispunjavale brigom i neizvjesnošću. Kukuruzi su suvo šuštali pod slabim povjetarcem, a plavo i vedro nebo puštalo je na uspavanu zemlju neki zlatasti sjaj. U vazduhu su tiho zujale bube. Iz daljine dopirao je do nas zvuk zvona sa crnjelovačke crkve.

Pred nama je zima! Prikliješteni sa svih strana neprijateljskim garnizonima, održavali smo se dosad samo blagodareći kukuruzu, koji je sad već sazreo i obran, i lišću šumaraka i šikara, koje već žuti i koje će neminovno ubrzo opasti! A Mačvom tutnje topovi i bombe kaznene ekspedicije, i dime se zgarišta!

Da, šta će biti i kako će to biti s našim ustankom?

»Vidi kukuruza, kako je žut«! — nastavi Đojo — »bogami, ljudi, ja bih rekao da je sve ovo bilo rano!«

On najzad dorečе svoju misao i, u očekivanju, pogleda u ostale. Bogami ćemo mi nastradati, tako su govorile njegove oči.

Neko vrijeme svi su ćutali.

»Ama, čekaj!« — poče Gango, — »ne može to biti tako, čovječe božji! Prepao si se ti, eto šta je! Čuješ kako puca u Mačvi, vidiš kako se puši . . . Pa! Šta će biti, veliš: žut kukuruz! A šta bi ti rekao da ono, mjesto tamo, na tebe pucaju, kad ti je sad tako!? Ja, brate, tebe ne razumijem! Znači, ti ne vjeruješ da će

Nijemci izgubiti rat, ne vjeruješ da će Crvena armija pobijediti! Ako je tako, onda je za tebe ovo zaista rano. I, najbolje bi ti, vala, bilo da se ubiješ! Jer, drugoga izlaza nema! Eto, pašće kukuruz, spašće list, nema se kud . . .«

Gango je pogledao u Đoju, očekujući šta će on na to sve reći. Đojo je, međutim, ćutao, stideći se već svojih riječi.

Naše raspoloženje postade nekako vedrije. Sad nam je bilo žao Đoje, našeg starog i dobrog druga, čovjeka odana narodnoj borbi i požrtvovanog. Neizvjesnost našeg položaja pokolebala ga je za trenutak i sad je bio nesrećan što mu se to desilo.

Tako je Gango uvijek reagirao na svaku riječ koja bi bila izrečena, a koja bi mogla da izazove štetna i opasna raspoloženja.

On je razvio veliku političku djelatnost: išao je iz sela u selo, održavao konferencije, organizovao sabirne akcije za naše borce, tražio oružje, pribirao municiju. I bio je neumoran. On se nekako prije svih nas sreo na terenu s četnicima. Govorio nam je: »Vidjećete, ljudi, šta će biti, ja vam kažem! Eto, zapamtite: neće se oni boriti protiv okupatora i ustaša. Vidjećete!«

Ostao sam u Obarskoj na jednom tavanu. Nisam mogao dalje ni koraka. Dugo bosonogo pješačenje donijelo mi je naboj: ognojila mi se sva peta!

Fadil je otišao da prikupi ljude na novom mjestu, u Bukovici, i da organizuje prebacivanje oružja koje smo imali u Crnjelovu. Za to vrijeme ja ću da izradim letak, koji treba da ubacimo u Bijeljinu. Moramo svim sredstvima povesti borbu protiv nastojanja ustaških vlasti da u muslimanskim masama osvoje podršku, koju nemaju.

Tavan na kome se nalazim, to je tavan jedne štale na samoj cesti Bijeljina — Crnjelovo, koja pripada domaćinstvu našeg druga Jelisije, otjeranog u logor još u prvim danima ustaške strahovlade. Njegova žena Rozika, Mađarica po narodnosti, koja ni dan-danas ne govori dobro našim jezikom, pazi na mene i čuva me. Ona me liječi sredstvima narodne medicine.

U krovu od slame napravio sam jedan mali otvor, pa imam pregled ceste. Gotovo svaki dan prolaze kraj štale manja odjeljenja neprijateljske vojske, domobrana na biciklima koji idu u Bijeljinu ili se iz nje vraćaju. Ja ih gledam i prebrojavam. Pri tome mi uvijek padne na um tjeskobna misao: šta bi se desilo kad bih morao da potrčim?! Ne bih mogao, ni koraka ne bih mogao učiniti, to je sigurno!

Ali, dan po dan, pa i moja noga, zahvaljujući Roziki, ozdravi. Sad sam opet bio čio i brz, željan hodanja koga sam se nekoliko dana morao lišiti. Prvo sam pošao do učitelja Mirka Konakovića, da se vidimo i pozdravimo. On i njegova porodica znali su za

mene dok sam bio na onom tavanu, jer je to bilo blizu škole pa se lako mogla uhvatiti veza s Mirkom.

Od Mirka sam saznao neke pojedinosti o našoj četi u Srbiji. Saznao sam uglavnom ovo:

Prva neprijateljska ofanziva zatekla je našu četu u Mačvi. Četa je ušla u sastav odreda koji su tada branili oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji, i prošla bez gubitaka sve bitke koje su vođene u Mačvi i Pocerini, izuzev pogibije Pere Simića, zlatara iz Bijeljine i predratnog simpatizera Komunističke partije, koji je poginuo u samom početku ofanzive, na Ravnju. Teške gubitke četa je doživjela pod Vidojevicom. Braneći jedan položaj pred neprijateljem koji je nadirao, četa se našla na sektoru koji je bio napadnut istovremeno i od aviona i od tenkova, tako da je odjednom izgubila petoricu ljudi. Poginuli su: Branko Jakšić, Vukašin Pajkanović i Branko Gavrić, studenti prava iz Bjeljine, Buki Kabiljo, metalski radnik iz Bijeljine, i Stevan Joković, seljak iz Glogovca. To je bio najteži udarac koji smo podnijeli otkako je počeo ustanak.

Novembar 1941.

Situacija na Majevici bitno se izmijenila. Formiran je Majevički narodnooslobodilački partizanski odred, sa Štabom na Majevici. Komandant je Ivan Marković — Irac, stari komunista iz Tuzle, komesar Fadil Jahić — Španac.

Na Majevici se nalaze i četnici. Oni nisu jedinstveni. Jedan njihov odred vodi kapetan bivše jugoslovenske vojske Stevan Damjanović — Leko, a drugi — bivši žandarski narednik Đuro Bižić. Među njima je neprekidna svađa i uzajamno sumnjičenje. Leko optužuje Đuru da mu sprema ubistvo, a Đuro opet optužuje Leku da mu radi o glavi.

Kapetan Leko vodi otvorenu propagandu protiv partizana, nastoji da među srpskim seljacima probudi nepovjerenje i raspiri šovinistička osjećanja. Đuro Bižić isto, ali ne istupa javno. Ipak, gdje god to može i kad god mu se ukaže prilika, on gleda da nekako odvraća narod od partizana. I jedan i drugi, kako čujemo, agituju za kralja i govore da će teško moći da idu s partizanima, jer su oni protiv kralja, protiv crkve i vjere, i tako dalje.

Naš politički rad u narodu još ne može da dâ rezultate kakve bismo željeli, jer, kako se čini, nije dovoljno dobro organizovan. Stvaranje narodnooslobodilačkih odbora prate velike teškoće, koje prave četnici.

»Što će nam odbori«! — govore oni — »sad treba voditi borbu! Nećemo politike, politika nas je i dovela u ovu situaciju!«

Njihove desetine kreću se terenom i na svakom koraku ometaju rad naših političkih radnika. Odnosi postaju sve zategnutiji!

U Bijeljini je sada stanje vrlo zamršeno. To je grad od četrnaest do petnaest hiljada stanovnika, u kojem je prije rata politički život bio dosta razvijen. U gradu je prije rata djelovalo više stranaka. Zato je u vrijeme izbora bilo vrlo živo i bučno. Bilo je čak i političkih tuča. Posljednjih godina pred rat, počev od 1935. godine pa dalje, demokratsko raspoloženje u širokim narodnim slojevima uzimalo je sve više maha. Veze grada sa selima bile su vrlo raznolike i mnogobrojne. Stranke su prodirale u sela i u seljačke mase bijeljinskog sreza, naročito u one u neposrednoj blizini grada, i politički bile aktivne.

U gradu je većina Muslimana, oko sedam hiljada, za njima dolaze Srbi, a onda Hrvati, kojih je mnogo manje nego Srba. Hrvati su uglavnom doseljenici i nema ih ni u jednom selu. Mahom su činovnici, koji su se počeli doseljavati još za vrijeme Austrije.

Muslimanske mase bile su dugo vremena pod uticajem begovata, koji je posljednjih godina počeo znatno da slabi.

U srezu ima svega sedam muslimanskih sela. Ostala su sva isključivo srpska.

Među Srbima je ranije najviše uticaja imala Radikalska stranka. Kasnije je jačala Demokratska, a za njom Zemljoradnička stranka. Komunisti su djelovali u okviru Udružene opozicije, omogućujući time da se, prevladavanjem stranačkih suprotnosti koje su postojale među strankama Udružene opozicije, ostvari jedinstven blok demokratskih snaga. Osim toga, studentska omladina, koja je imala svoje udruženje, predstavljala je tokom cijelog niza godina, naročito od 1935. pa nadalje, vrlo značajnu snagu u javnom životu grada. Studentsko udruženje, u zajednici sa kulturnim društvom »Filip Višnjić«, odigralo je u to vrijeme važnu ulogu u kulturnom životu Bijeljine dajući, i samostalno i u zajednici sa društvom »Filip Višnjić«, čitav niz javnih priredbi i predavanja. Sve te priredbe imale su i jako naglašenu naprednu političku orijentaciju.

Osim toga, Studensko udruženje je osnovalo Omladinski recitativni hor, koji je davao priredbe u gradu i u okolnim selima. U horu je bila okupljena sva studentska omladina, dok je od radničke omladine horu pristupio velik broj mladih Muslimana i nešto muslimanskih djevojaka. Srpska radnička omladina bila je, tada, prilično udaljena od javnog života.

U Omladinskom recitativnom horu bilo je i nekoliko mladića iz Patkovače i Popova, sela u neposrednoj blizini grada.

U Bijeljini je postojao i sindikalni radnički pokret. Sindikati (URS) su imali svoje prostorije, u kojima se okupljalo bijeljinsko ne mnogobrojno radništvo.

Državna vlast nastojala je na razne načine da uguši djelovanje svih ovih organizacija. Tako je početkom 1937. godine tadašnji sreski načelnik izvršio pretres u prostorijama Studentskog udruženja, društva »Filip Višnjić« i radničkih sindikata, pohapsivši članove uprave Studentskog udruženja i nekolicinu radnika. Tada je zabranjen rad svim tim organizacijama. Kulturna akcija koju je vodilo Studentsko udruženje bila je označena kao izrazito komunistička.

Interesantno je napomenuti da je sreski načelnik, uglavnom, imao pravo: i članovi Studentskog udruženja i članovi Omladinskog recitativnog hora, osjećali su se komunistima. Svi oni su htjeli i živo radili na tome da široke mase radnog naroda pokrenu u borbu za bolji i ljepši život, za pravedniji poredak, za srećniju budućnost. To je zaista bila omladina koja je nezadrživo krenula na put borbe protiv nasilničkih režima Jugoslavije. Stranke Udružene opozicije imale su uspjeha u narodnim masama baš zato što su momentano stajale na pozicijama borbe za demokratiju. One su u omladini imale svog glavnog pomagača: studentska i radnička omladina ušla je u političku akciju. Omladina je onemogućila da na izborima dođe do odvojene agitacije pojedinih opozicionih kandidata, i svojim elanom pokrenula mase, koje su, naročito za vrijeme izbora 1938. godine, bile spremne na borbu. Na zborove opozicije, koji su u gradu održavani često i noću, organizovano su dolazili seljaci iz okolnih sela, tražeći demokratiju i slobodu.

Iz redova tadanje studentske i radničke omladine uzdiglo se dosta dobrih komunista. Jugoslovenska policija nije bila u stanju da to spriječi, ali je zato vodila računa o svakom studentu i o svakom radniku iz grada. Za nju je bilo dovoljno da je neko student ili radnik pa da samim tim bude obilježen kao komunista. Kad je rat Jugoslavije sa Hitlerovom Njemačkom bio zvanično završen i kad je stvorena Nezavisna Država Hrvatska, policajci su nastavili da vode iste spiskove koje su vodili i ranije, da prate kretanje ljudi čije su kretnje i do tada pratili.

Organizacija Komunističke partije tada je već davno bila stvorena i učvršćena. Kad je Njemačka napala na Sovjetski Savez, komunisti su, po direktivama Partije, napustili grad. Ostali su u njemu samo oni drugovi koji su dobili zadatak da djeluju u samom gradu. Policija je, međutim, na njih budno pazila i svaki njihov korak, svaki njihov postupak, mogao je da ih odvede u zatvor, a odatle u logor ili na gubilište. To nam je najbolje pokazao slučaj sa rasturanjem naših letaka u gradu: tada su pohapšeni gotovo svi oni koji su nekad bili članovi Omladinskog hora ili Studentskog udruženja.

U Bijeljini moramo sada pronaći ljude koji nisu kompromitovani. To je vrlo težak zadatak. U stvari, ne može se uopšte go-

voriti o ljudima koji u očima ustaške vlasti nisu sumnjivi. Takvih u gradu, može se reći, i nema. Radi se o tome da se pronađu pogodna lica koja neće padati u oči i sa kojima policija i ustaški logor još nisu imali prilike da se pobliže upoznaju. Treba ići naročito među Muslimane, treba raditi među ženama. Prije svega, treba da tačno saznamo šta se u gradu misli o nama.

Izvještaji koji do nas stižu često su protivrječni. Ima ljudi za koje znamo da su čestiti i dobronamjerni, a koji nikako ne mogu da shvate u čemu je suština sukoba između nas i četnika. Čini im se da griješimo i mi i četnici, to jest da podjednako nemamo pravo ni mi ni oni, ili, što je opet isto, da smo za sve krivi i mi koliko i četnici. To su mahom Srbi koji dolaze u dodir sa seljacima, izlažu im svoje mišljenje, zbunjuju ih na taj način i otežavaju nam akciju. Ima, dalje, opet među Srbima, ljudi koji se na nas bacaju drvljem i kamenjem i smatraju da bi bezuslovno trebalo da se mi stavimo pod četničku komandu — ako je istina da se borimo za slobodu, kao što tvrdimo. Ima, najzad, naših ljudi, ljudi koji nas vole, ali kojima treba pomoći da se snađu, da shvate događaje, da nauče da se odupiru ovim aktivnim neprijateljima. Osim toga, odnosi između Srba i Muslimana zaoštravaju se. To je, s jedne strane, rezultat djelovanja begovata u cilju vezivanja muslimanskih masa za ustašku državu, a s druge, srpskih šovinista, koji krivicu za sve nevolje bacaju na sve Muslimane bez razlike. Najzad, treba u gradu obezbijediti mobilizaciju za našu vojsku i, eventualno, stvoriti u samom gradu borbene jedinice koje će biti u stanju da stupe u akciju u određenom času.

Da bi se čitav taj kompleks pitanja mogao riješiti, u gradu je trebalo da i dalje postoji partijska organizacija. Nje tada, međutim, više nije bilo. Stoga je trebalo otići u Bijeljinu i stvoriti novu partijsku organizaciju.

Izvršenje toga zadatka stavljeno je meni u dužnost.

U GRADU

Počeo sam pripreme za odlazak u Bijeljinu.

U grad treba da uđem svakako po mraku, jer inače mogu biti prepoznat, mada sam se, kako mi se čini, temeljito prerušio: imam male brkove, na glavi šešir spuštenog oboda, kratak zimski kaput, neodređene boje. Pantalone sam uvukao u debele vunene čarape, na nogama su mi opanci. Ukratko, izgledam kao čovjek koji živi u gradu a bavi se zemljoradnjom. Takvih ljudi ima u Bijeljini dosta i vjerujem da tako odjeven neću na sebe svratiti ničiju pažnju.

Ali treba riješiti jedno, i to najvažnije pitanje: na kojem mjestu treba ući u grad da se izbjegne susret s nekom neprijateljskom patrolom? Na maltama postoje stalne posade, a između njih krstare patrole. Osim toga, po ulicama i sokacima periferije često su postavljene zasjede, i to uvijek na drugom mjestu, tako da je nemoguće imati tačne podatke o prilazima koje neprijatelj čuva i o mjestima koja nisu kontrolisana. Kada čovjek već uđe u grad, opasnost u velikoj mjeri prestaje. Onda on postaje običan prolaznik koji mirno ide svojim putem. U rane večernje časove, uostalom, patrole na ulicama i ne obraćaju mnogo pažnje na prolaznike.

U grad idem zajedno s Dragom Pajkanovićem, omladincem iz Bijeljine, bratom našeg pokojnog druga Vukašina Pajkanovića. Drago je smion i vješt mladić koji je mnogo puta ilegalno izlazio iz grada i opet se vraćao. Pomoću njega uhvatio sam vezu s Nikolom Ostojićem — bivšim opančarom, a sada crkvenjakom — koji je pristao da me primi u svoju kuću.

Dogovorili smo se da iz Obarske krenemo u prvi sumrak. Tako bismo mogli ući u grad prije nego što se upale uličnе sijalice. Lako bismo onda stigli do Nikoline kuće, koja nije daleko od gradske periferije.

Ići ćemo kanalom koji prolazi sjevernom ivicom Bijeljine, a kad dođemo do u blizinu malte na cesti Bijeljina — Obarska, koja se nalazi otprilike na dvjesta metara od kanala, onda ćemo

sići sa nasipa u kanal i ići pokraj vode. Tako nas niko neće vidjeti. To je, po svemu nam se činilo, bio najbolji način da se neopaženo uvučemo u grad.

Na bijeljinskim ulicama nikada, ni prije rata, nije bilo naročito živo. Pogotovo na periferiji. Ali sada nije bilo nikoga! Pala je noć, i ulice su opustjele. Mada je slobodno kretanje bilo do osam časova uveče, mi nismo sreli nigdje nikoga. Tek kad smo se približili Nikolinoj kući, ugledasmo, pod jednom uličnom sijalicom, čovjeka u mantilu, leđima okrenutog nama, kako razgovara s nekom ženom. Mi pređosmo na drugu stranu ulice i skrenusmo u jedan mali sokak iz kojeg ćemo, kroz bašče, lako pristupiti Nikolinoj kući.

Tek tada me Drago šapatom upita:

»Znaš li pored koga smo prošli?«

»Ne« — odgovorih — »je li to, možda, neka važna ličnost?«

»Ono ti je — Tolj!«

Tolj! Krvavi policajac, ustaša Tolj, koji je došao u naš grad da u njemu uspostavi i učvrsti ustašku vlast!

»Mogli smo ga umlatiti«! — šapnuo je Drago.

Da, možda smo mogli. Da smo to pokušali u onom trenutku kad smo mu se nalazili iza leđa, sigurno bismo uspjeli, ali sada... Uostalom, važnije je ovo radi čega idemo, sigurno je važnije!

Okrenuh se još jednom i pogledah.

Zlikovac je bezbrižno stajao i razgovarao sa onom ženom — svojom ljubavnicom, kako mi reče Drago, nekom nastavnicom bijeljinske gimnazije. Zanesen u razgovor, on nije ni mislio o tome ko prolazi pored njega, niti je obratio pažnju na nas.

Dugo smo kucali na Nikolin prozor. Najzad nas je čuo i izišao u dvorište. Drago se vratio, a ja sam s Nikolom ušao u kuću.

Nikolina kuća je mala i još nedovršena. Ima zasada samo jednu sobu i kuhinju. Druga soba treba istom da se dogradi.

U Nikole je u kući žena i dvoje djece, od kojih je starije već odrasla djevojka, omladinka. Nikolina žena smjestila me u spavaću sobu. Oni će svi spavati u kuhinji. Dane ću provoditi na tavanu — da me ne bi ko primijetio.

Kad je svanulo, Nikola i ja popesmo se na tavan. Na tavanu nije bilo ništa osim jednog praznog sanduka. Sanduk smo smjestili u jedan ćošak i okrenuli ga tako da je svako, ko bi samo promolio glavu na tavan, mogao vidjeti da je sanduk prazan. U slučaju da dođe do kakvog pretresa i da ko pođe na tavan, odlučili smo da se ja sakrijem iza sanduka. Niko nema potrebe da ide po tavanu tamo-amo, kad odmah može vidjeti da na njemu nema ništa osim sanduka, a da je taj sanduk prazan.

»Za svaki slučaj« — reče mi Nikola — »ti pucaj ako do čega dođe i odmah slijeći dolje. Onda ćemo baciti bombu, pa kroz bašču. Žena i djeca . . . neka i oni bježe!«

Tako smo se dogovorili šta ćemo raditi ako dođe policija da pretresa Nikolinu kuću. Vjerovao sam da do toga neće doći, ali kad je Nikola uveče, toga dana, došao kući i ispričao mi novosti, počeo sam ozbiljno pomišljati na tu mogućnost. Policija je, naime, i dalje neprekidno vršila pretrese, upadala noću u pojedine kuće, hapsila omladinu, čak i mlađe nego što je Nikolina kćerka.

Nikola je doveo Ljubu Petrovića — Krompira, takođe bivšeg opančara, i mi smo održali sastanak. Htio sam da vidim da li postoji mogućnost da se od nekolicine ljudi stvori partijska jedinica. Ljubo je već ranije postao član Partije, Nikola još nije, ali s obzirom na njegovo sadašnje držanje, nije bilo nikakve smetnje za to. Mislio sam da sa tom novoosnovanom partijskom ćelijom održim nekoliko sastanaka, pa da, pošto obezbijedim vezu, napustim grad.

Međutim, nisam uspio da završim posao. Morao sam napustiti Nikolinu kuću, jer su mogućnosti da budem slučajno uhvaćen postajale sve veće. Morao sam se hitno vratiti u selo i tražiti nova rješenja. Ponovo sam se sastao sa Dragom Pajkanovićem. Dogovorili smo se da sad odem kući njegove majke, Zorke Pajkanović. Kuća je velika, pa čak i u slučaju da dođe do pretresa, čovjek može veoma dobro da se sakrije. Još prije rata ta je kuća bila poznata kao komunistička, jer je Zorkin najstariji sin Vukašin, student, bio komunista i kao takav obilježen kod policije. On je poginuo u Mačvi — to je policija znala. Ali ona se neće dosjetiti da bi se neko mogao skrivati baš u takvoj porodici. Od slučajnih pretresa sačuvaće me veliki tavan sa vrlo zamršenom krovnom konstrukcijom, punom ćoškova za koje prvo treba znati da postoje, pa tek onda ići i u njima nešto tražiti.

Zorka je pristala da me primi, i sad je samo trebalo ponovo ući u grad. Pošao sam, ovoga puta sam, istim putem kao i ranije, prije nekoliko dana. Sada je bila oblačna i tamna noć, upravo onakva kakva mi je i trebala.

Zorka Pajkanović je već odavno udovica. Iza muža ostala su joj četvorica sinova, koje je ona podizala nastavljajući da vodi gvožđarsku radnju svoga muža. Njen najstariji sin Vukašin, još dok je išao u gimnaziju, stupio je u vezu s naprednom studentskom omladinom. Kao student, zajedno sa svojim školskim drugom Vesom Gavrićem, on je postao jedan od stubova revolucionarnog studentskog pokreta u Bijeljini. Bio je neobično aktivan i požrtvovan. Malen i sitan, crnih očiju i uvijek s blagim osmijehom na licu, skroman i tih, on je uživao nepodijeljenu ljubav svih svojih drugova i opšte simpatije u gradu. Vukašin je bio jedan od rijetkih omladinaca toga vremena koji je stalno i uporno radio

na svom ličnom obrazovanju i usavršavanju. On je čitao naučnu marksističku literaturu do koje je tada bilo moguće doći, praveći bilješke i izvode. Njegova mala soba na mansardi bila je mjesto gotovo svakodnevnih sastanaka. Tu su dolazili mladi bijeljinski komunisti, tu su oni zajedno čitali i vodili korisne i plodne diskusije.

Vukašinova majka voljela je da često zaviri u tu sobu, da sluša razgovore koje su vodili njen sin i njegovi drugovi. Te za nju neobične razgovore ona je slušala sa strahom i sa ljubavlju. Bojala se za svoga sina, ali je osjećala i svu ljepotu puta kojim je pošla ta omladina. Ona se svojim mekim ženskim srcem vezala za taj put i slušajući ćutala, uzdisala ponekad, i iz svoje sobe, okrenute prema ulici, gledala da iznenada ne naiđe policija i ne nasrne na one što su na mansardi satima sjedili i tek je s mrakom napuštali.

Zorka je voljela i ostale svoje sinove, ali je Vukašina, svoga prvenca, odvajala. On je za nju bio nešto više nego sin.

Vukašin je sada mrtav. Poginuo je u Mačvi za vrijeme prve njemačke ofanzive. Ali mati se još nadala. S vremena na vrijeme ona je od njega očekivala vijesti, vjerovala da će joj se svaki čas javiti, a potom ju je ponovo obuzimala tuga i vraćala se spoznaja da je sve svršeno. I tako, čas nadajući se, čas očajavajući, Zorka je radila onako kako je to uvijek želio njen sin. Pomagala je narodnooslobodilačku borbu, među ženama sakupljala rublje i džempere, slala partizanima lijekove i cigarete.

Kad sam ušao u njenu kuću, dočekala me sva radosna i odvela me u Vukašinovu sobu na mansardi.

»Ništa se ti ne brini« — reče mi — »ako bi ko došao i htio da se penje gore, ja ću reći da nemam ključa od vrata koja vode na stepenice, zagubila sam ga... A ako baš htjedne na silu da uđe, moraće da obije. Kada to čuješ, ti odmah bježi na tavan. Tamo te niko ne može naći!«

Kad sam se okupao i večerao, ona sjede za sto prema meni, zagleda mi se u oči, i poče da govori:

»Da mi je znati da li mi je Vukašin živ — ne bih žalila da odmah umrem!«

Ćutao sam. Nisam znao šta da kažem toj majci koja se lomila između sumnje i nade, mada sam shvatio da ona od mene očekuje da joj pomognem, da učvrstim njenu vjeru. Šta da joj kažem? Jednoga dana ona će ionako biti uvjerena da joj je sin mrtav. Da joj ulijevam i podržavam nadu, to ne vodi ničemu, a da joj kažem da ne treba da se nada, da je Vukašin zajedno sa četvoricom svojih drugova pao negdje pod Vidojevicom, braneći slobodnu teritoriju Srbije od Nijemaca, nedićevaca i ljotićevaca,

to nisam mogao, nisam imao srca da to učinim. I dalje sam ćutao, a Zorku su zaokupljale uspomene.

»Sjećaš li se koliko ste puta sjedili u ovoj sobi: ti, Veso, Hasan i Vukašin ... a ja dođem da pitam hoćete li kavu ... Eh!«

Dugo smo razgovarali. Na kraju, ona mi još jednom reče da se ništa ne brinem i da mirno spavam. Javio joj se, kaže i Drago iz sela i rekao da će doći sutra. Ona misli da je bolje da Drago bude kod kuće. Njega policija ne traži, a ako bi slučajno ipak došla, bolje je da ga zateče kod kuće. Njemu, valjda, neće ništa, jer je on još gotovo dijete.

Zatim me Zorka ostavila i sišla u svoju sobu.

Ostao sam sam. Legao sam da spavam, ali san mi nije htio na oči. U polusnu mi se pričinjavalo da čujem Zorkin glas: »Ne vjerujem da se meni moj Vukašin ne bi javio da je živ. Znam ja njega!« A onda: »Eh, da mi je znati da je živ ...«

Krvari majčino srce! Žali majka svoga sina, ali se i bori, ide velikim putem koji su joj pokazali on i njegovi drugovi, ispunjena u isto vrijeme beskrajnom mržnjom i ljubavlju!

Koliko ima danas u našoj zemlji takvih majki i koliko će ih još biti! Teško neprijatelju na koga su ustala krvava srca ovakvih majki!

Prozor moje sobe na mansardi gleda na ulicu i s njega mogu da pratim sve što se napolju dešava. Često vidim poznate ljude i žene. Svi imaju nekako drukčija lica nego prije, drukčije idu, drukčije se drže. Ljudi su postali tihi i uvučeni u se. Kad prođu jedan pored drugoga, pozdrave se pogledom ili šapatom i idu svaki svojim putem. Prije su poznanici zastajali na ulici i razgovarali, šalili se, a kad bi se rastali, okretali bi se po nekoliko puta i glasno dovikivali jedan drugom još pokoju riječ.

Sada toga nema!

Kiša gotovo ne prestaje. Pazarnim danom još uvijek dolaze seljaci na kolima, ali to nije više ono što je bilo nekada. Sada dolazi onaj ko baš mora, kome je potreban ljekar ili lijek. Mnogi od onih koji dolaze čine to da bi vidjeli ima li u gradu dosta vojske, ili bi htjeli da nabave soli, gasa, duvana, ili da prenesu lijekove i municiju koja se kradom može kupiti od vojnika ...

Često kroz prozor vidim seljake koje gone. Idu oni vezani jedan za drugog, idu mokri i kaljavi, gledajući samo nekud preda se. Neki su u gunjevima, neki u seljačkim gaćama, većinom bosi. To su ljudi uhvaćeni kod svojih kuća, prilikom prolaska neprijateljske vojske kroz sela za koja neprijatelj smatra da imaju veze s »odmetnicima«. Žandari idu za njima i sa strane, s noževima na puškama, mrgodni i ćutljivi. Građani koji se zateknu na ulici brzo prolaze kraj takvih povorki, prave se da ništa ne vide i ne usuđuju se ni da dignu pogled.

Kiša jednako pada!

Gledam kroz prozor iza zavjese, gledam ljude kako se kreću, i čini mi se kao da to više i nisu živi ljudi, kao da u gradu i nema niko živ, i kao da je sve ovo što se meni čini da vidim nešto što u stvari ne postoji, nešto što samo izgleda da postoji, što će se jednom iznenada srušiti i rasplinuti, pa će ljudi opet početi da se radosno dovikuju preko ulice, gledaće slobodno, radoznalo, i ulicama će prestati da gone vezane ljude, a sunce će probiti oblake i opet početi da sija i grije!

Noć je. Ležim u krevetu i slušam. Pločnicima odzvanjaju potkovane čizme i cokule, psi laju i zavijaju, pa na mahove sve zamukne.

Ulicama krstare patrole!

Sve bi to bilo strašno kad čovjek ne bi znao da u gradu ima ljudi koji dišu mržnjom na okupatora i njegove skutonoše, kad ne bi znao da napolju pucaju oslobodilačke puške koje okupatoru remete san i spokojstvo, kad čovjek ne bi znao za Crvenu armiju, koja bije svoj veliki oslobodilački boj!

U Bijeljini se teško radi. Nije nimalo lako organizovati neki sastanak. Grad je pun agenata, koji prate svakoga ko im je imalo sumnjiv. A u malom mjestu nije lako i jednostavno zametati tragove! Da se krećem po gradu — na to se ne može ni pomišljati! Dovoljno bi bilo da me bilo ko prepozna, i sve bi bilo gotovo! Sigurno je da bi vijest o mom prisustvu ovdje vrlo brzo došla do ušiju policije. Računati na to da me niko neće poznati — to nikako ne smijem, pored ostalog i zato što sam obrijao one svoje brkove, koji su mi smetali i na koje nikako nisam mogao da se naviknem.

Šta da radim i kako da radim?

Dugo sam razmišljao: kako da izvršim zadatak radi kojeg sam došao, na koji način da formiram partijsku organizaciju i da je obezbijedim od razbijanja?

Odlučio sam se na kraju da radim sa trojicom ljudi. To će biti: Nikola Ostojić, Abdulah Pjanić, i Ljubo Petrović — Krompir. Njih trojica mogli bi da se sastaju bar jednom u deset dana, a da to nikome naročito ne padne u oči. Osim toga, oni su svakodnevno u dodiru sa velikim brojem ljudi. Vremenom, partijska organizacija može da se proširi. S njima ćemo držati vezu direktno. Ljubina kuća nalazi se gotovo sasvim izvan grada i noću joj se može lako pristupiti.

Zadatak ove organizacije biće da osigura pravilno obavještavanje ljudi u gradu o razvitku naše borbe i o situaciji na istočnom bojištu; da u što širem krugu organizuje sabiranje pomoći za našu vojsku; da organizuje udarne grupe, koje će moći da djeluju u času kada to bude odredio Štab našeg Odreda.

Što se tiče grupe omladinaca i omladinki koji rade u gradu, moram pitati sekretara Okružnog komiteta, druga Jusufa. Njima prijeti opasnost neminovnog hapšenja. Ja mislim da bi bilo najbolje da se oni povuku iz grada, da stupe u Odred. Oni nisu u stanju da konspirišu, policiji su sad svi manje-više poznati, i može se očekivati svakog dana da budu pohapšeni.

Nisam dospio da održim sastanak sa trojicom drugova kojima sam mislio povjeriti organizaciju narodnooslobodilačkog pokreta u gradu. Dobio sam poziv da odmah idem u Korenitu. Tamo je došao drug Vaso Crni, član Pokrajinskog komiteta Partije, koji želi da razgovara sa mnom.

Pošao sam iz grada sa Branom, mlađim bratom Cvike Radovanovića, koji je došao po mene. Izišli smo nesmetano putem koji nam je nekako postao uobičajenom stazom, kanalom. Poslije ću se morati na isti način vratiti, da završim ono što sam započeo.

PUT NA MAJEVICU

Već se bilo smrklo kad smo Cviko, Drago i ja krenuli iz Obarske. Pred nama je dalek put, ali je pred nama i duga jesenja noć. Nadamo se da ćemo prije deset sati ujutro stići u Korenitu.

Do Graca smo išli bez vodiča, pošto Cviko dobro poznaje taj put.

Neobično se teško ide po raskvašenim njivama i raskaljanim seoskim putevima! Kad idemo preko njiva, za noge se nahvata toliko zemlje da svaki čas moramo zastajati i rukama je skidati. Kad pređemo na put, onda noge toliko upadaju u blato da ih jedva izvlačimo. Dok smo stigli do Graca, bio sam već mrtav umoran. Nije ni čudo: desetak dana, koliko je trajao moj boravak u gradu, nisam se nikuda kretao, pa sam se zato vrlo brzo zamarao.

Pomrčina je bila tako gusta da sam se čudio kako se Cviko uopšte snalazi. Išao sam za njim ne videći ga i ne znajući ništa o tome gdje se zapravo nalazimo. Kretao sam se po šumu Cvikinih koraka.

U Gracu su drugovi Momir Kićić i Risto Nikolić našli jednog mladića koji će nas voditi dalje, do Novog, kući Alekse Kostića. Nisam poznavao toga mladića i bojao sam se da ne zalutamo u putu, te da ne izgubimo noć u tumaranju po šumama i šikarama, kojih je u Gracu tako mnogo.

»Ne boj se«! — reče nam Risto — »zna on i žmireći doći do Aleksine kuće. Njemu to nije prvi put, a to je blizu. Eto vas za sat hoda kod Alekse!«

Pođosmo.

Naš vodić je išao brzo i sigurno, tako da sam se ubrzo ponovo sasvim umirio! Ali, prođe sat, prođe sat i po, a mi nikako da stignemo! Svejednako preskačemo nekakve ograde i vrzine, gazimo i obilazimo neke bare, zapadamo u sitne šume u kojima je pomrčina kao katran.

Bi mi jasno da smo sišli s puta!

Najposlije zađosmo među neke kuće. Pomislih da se vodič najzad snašao, ali se pokaza da on ne zna koje je tu Aleksina kuća i da li smo mi uopšte u Novom ili smo u kom drugom selu!

»Gdje smo mi to, bogati«!? — upitah Cviku.

»Ne znam ni ja. Ne ostaje nam ništa drugo nego da idemo za njim!«

Jedva negdje pred samu zoru nađosmo kuću Alekse — Ace Kostića. To je tada bila naša veza u Novom, blizu ceste Bijeljina — Brčko.

Aleksa nas uvede u kuću, a vodič se vrati.

Dogovorismo se da Aleksa ode da nam nađe konje, pa da odmah krenemo dalje, kako bismo cestu Bijeljina — Brčko prešli prije nego što se sasvim razdani. Tom cestom po danu ide neprijateljski saobraćaj, njome se kreću manja i veća odjeljenja neprijateljske vojske koja isturaju svoje pobočnice i s jedne i s druge strane ceste, sve do Aleksine kuće. Aleksa zato danju nikad nije kod kuće.

Aleksa ode po konje, reče da će se on »začas« vratiti, a mi pospasmo za tren oka. Kad sam se probudio, bio je već uvelike dan. Pogledah na sat: osam! Drago i Cviko spavaju. U sobi nema ni Alekse ni koga drugoga. Nema ni govora o tome da stignemo na vrijeme — ako uopšte i mognemo preći cestu prije mraka. Probudih Cviku.

Najednom odnekud izbi Aleksa. Bio je sav zaduvan od brzog hoda.

»Hajde, jaši«! — povika — »konji čekaju!«

»Gdje si, pobogu, kako ćemo sad preko ceste?!«

»Ne brini, samo naprijed!«

Uzjahasmo konje, a Aleksa pođe pješke prema nama.

Aleksa ima samo jedno oko, ali i pored toga on, čini se, vidi kao da ih ima više od dva! Ide tako brzo i vješto da je izmakao ispred nas gotovo za dvjesta metara. I konji teško idu kroz ovo silno blato, a kako Aleksa uspijeva da ide brže od njih, to mi je sasvim nejasno.

»Eno ceste«! — uzviknu Cviko.

Pred nama, otprilike tristo metara daleko, pružila se cesta. Crni se njen blatni kolovoz izbrazdan mnogim točkovima.

Idemo prema mostu koji treba da pređemo i onda da skrenemo na seoski put prema Magnojeviću. Sad se na cesti — ni s jedne ni s druge strane mosta — ne vidi niko. Aleksa je izbio na cestu. Eno ga, gleda na jednu i na drugu stranu, a onda se okrenu prema nama, skide šešir i poče da nam maše. Požurite!

Potjerasmo konje u kas, a Aleksa poče zavirivati ispod mosta — da vidi da nema koga, da se nije ko prikrio, pa poslije da dojavi neprijatelju naš prolazak. Oprezan je, znači, naš Aleksa, ne vjeruje on nikome!

Izbismo i mi na cestu, pređosmo most, pa okrenusmo prema Magnojeviću, a Aleksa ostade na mostu još neko vrijeme, da čuva stražu!

Žurili smo da se što prije udaljimo od ceste, a kad smo od nje odmakli oko dva kilometra, stadosmo da odmorimo zaduvane konje. Blato je ljepljivo i toliko duboko da su konjima kaljavi čak i trbusi, a zaduvali su se kao da su satima vukli kakav veliki teret. Sad mi je drago što smo dočekali konje, jer pješke ne bismo mogli proći ni na kakav način.

Stigosmo u Korenitu, bez neprilika, tek oko podne. Idući kroz Bukovicu čuli smo negdje u daljini, lijevo od nas, mitraljesku vatru praćenu detonacijama bacačkih mina. Moglo je to biti otprilike negdje oko Ugljevika, gdje se nalazi domobranski garnizon koji često uobrazi da je napadnut, pa onda otvori bjesomučnu vatru iz svih oružja. Istina, dosada je to bilo redovno noću, ali mi ni sada nismo imali razloga, bar nam se tako činilo, da toj dalekoj pucnjavi pridajemo neko drugo značenje.

U Korenitoj nam seljaci rekoše da u selu nema partizana. Otišli su, vele, iznenada, noćas, nikom ništa ne rekavši.

»Što li ono puca, živoga ti boga«? — pitali su nas uznemireni seljaci.

»Puca . . . onako . . .« — odgovarali smo nemarno, — »sad uvijek negdje puca . . .«

»Ja, ja, pravo kažeš«! — zabrinuto su klimali glavama.

Ovdje u Korenitoj pucnjava se čula mnogo bolje i kao da je bila mnogo bliža. Partizani su iznenada otišli iz sela . . . Nisu nikome ništa rekli, ni kud idu, ni zašto idu . . . Kao da su se kradom izvukli . . . pobjegli . . . Mora da se sprema neko zlo . . .

Tako su mislili seljaci, iskupljali se na raskršću i čekali — neće li naići neko ko će moći da ih obavijesti. Mi nismo znali da odgovorimo na njihova pitanja, ali smo bili bezbrižni i veseli, pa je to na njih umirujuće djelovalo. Lagano počeše da se razilaze kućama.

Nismo znali šta sad da radimo, kuda da idemo da tražimo naš bataljon, kad nam niko ne zna reći u kom je pravcu otišao. Riješismo da odemo u neku kuću, da se odmorimo i štogod založimo, a onda da preduzmemo nešto, ne bi li kako uhvatili ovako iznenada prekinutu vezu.

Vezasmo konje za ogradu i uđosmo u prvu kuću.

Bio je upravo 21. novembar, Aranđelovdan, dan kad mnogi seljaci u Korenitoj slave krsno ime. Slavio je i domaćin kuće u koju uđosmo s namjerom da tražimo nešto za jelo. Domaćin je Stojan Popović, jedan, kako smo saznali, od bogatijih ljudi u selu, stariji kočoperan čovjek sa velikim nakostriješenim brkovima i gustim, kao streha nad oči nadnesenim obrvama. Pozdra-

vismo se s njim, čestitasmo mu slavu i upitasmo: da li možemo sjesti da se malo odmorimo.

»Može, dušo moja, može jakako! A danas mi je, hvala bogu, i slava, pa ne treba ni da pitaš! Nego, recite vi meni, hoćemo li mi ovo moći na miru proslaviti? Nešto odjutra sabajle puca!«

»Ništa ti mi ne znamo reći. Nama se čini da ono puca oko Ugljevika, a mi idemo od Bukovice. Tamo nema ništa.«

»Ama, nikako ne volim što ovi naši noćaske odoše, ne volim, pa bog! Juče je, čujemo, bilo neko zlo u Tutnjevcu. Došli, kaže, Korajci, doveo ih Buro, pa se bojimo da se ko ne zaleti i nama!«

Sjedjeli smo dugo u toploj sobi, odmorili se i ogrijali. Stojan nas je domaćinski pogostio, čak nam je i konje nahranio. Više se tu nije imalo šta raditi, i trebalo je odlučiti šta da se preduzme dalje. Uto uđe u sobu jedan mladić s lovačkom puškom preko ruke, i upita: »Ima li ovdje drugova koji idu od Bijeljine?« Mi mu se javismo. On mi predade pismo, zapravo običnu ceduljicu, na kojoj je pisalo: »Traži nas na Majevici — Mirko.« Ništa drugo!

Sad smo bar nešto znali: treba ići na Majevicu i tamo tražiti Odred! Ali Majevica je velika, ogromna! Kada li ćemo ga naći i da li ćemo ga uopšte naći?!

Bilo je istom oko tri sata poslije podne, a već se navlači sumrak. Odlučismo da prenoćimo, pa da krenemo rano ujutro, što je moguće ranije, da pređemo Tutnjevac i prebacimo se preko ceste Bijeljina — Koraj prije nego što svane. Ići ćemo u Tobut, tamo kuda smo, prije nešto više od dva mjeseca, išli Fadil i ja. Tamo ćemo valjda nešto saznati.

»Spavajte vi, djeco, pa sutra zorom, akobogda! I, ako ćete mene slušati, sjedinite se vi, brate, s četnicima, pa zajedno . . . Recite vi to tamo i vašem štabu!«

Nasmijah se za sebe. Vječna, nepromjenjiva seljačka politika: pomirite se, sjedinite se? Kako da mu čovjek to objasni?!

Nisam imao snage da započinjem s tom zamršenom temom, toliko sam bio umoran. Zato samo odmahnuh rukom zabrinutom čiča Stojanu i promrmljah nešto u tom smislu da ćemo drugi put, kad se opet vidimo, progovoriti malo više o svemu tome. I zaspah u istom trenutku kad mi se glava dotaknu jastuka.

Kad sam se probudio od nejasnog žagora razgovora, bilo je već vrijeme za polazak. U sobi je, pored onog mladića koji mi je predao pismo, sjedio jedan drugi momak, Radovan Popović, koji mi saopšti da će nam on biti vodič do Tutnjevca. U Tutnjevcu ćemo se obratiti Raji Goluboviću, i on će nas prebaciti do Tobuta, ili još dalje — ako to bude potrebno.

Raju Golubovića sam poznavao. Bio je to jedan od prvih seljaka u Tutnjevcu koji je počeo da održava veze s nama. Kod

njega smo svraćali i u septembru, kad smo išli na Majevicu. Od toga vremena, on je počeo da održava veze i sa četnicima. Njemu su dolazili u kuću kapetan Leko i Đuro Bižić, a jednom prilikom Rajo je kapetanu Leki svečano predao pušku koju je, kako reče, nabavio i čuvao da je pokloni najmilijem gostu, borcu za narodnu slobodu. Naši drugovi navraćali su u Rajinu kuću i poslije toga, i on ih je primao ljubazno i domaćinski. Rajo je volio četnike, ali je htio i želio da se vodi borba protiv ustaša i Nijemaca. Želio je i da se na svaki način ostvari sporazum između četnika i partizana, smatrajući i vjerujući da je taj sporazum moguć.

Noć je bila mračna i hladna. Zemlja se smrzla, pa je pješačenje sada išlo mnogo lakše nego juče.

Spustili smo se u Tutnjevac kad je već počelo da sviće. Skrenuli smo u jednu kućicu na samoj cesti, da se raspitamo o novostima u selu i da nađemo nekoga ko će nas najkraćim putem odvesti do Rajine kuće, jer Radovan više nije bio sasvim siguran. Dok smo čekali da se mladić iz te kuće obuče, iznenada odjeknu eksplozija bacačke mine. To je bilo tako neočekivano, a detonacija je bila tako neobično snažna da u prvi mah nismo mogli da odredimo ni pravac ni udaljenost. Brda su odjekivala nekoliko sekundi, odjek se lomio i vraćao po nekoliko puta, pa je izgledalo da svud oko nas silno grmi. Tek kad je eksplodirala još jedna mina, mogli smo da ocijenimo da je to opet negdje oko Ugljevika. Uskoro se otuda začuše mitraljezi, koji su djejstvovali na mahove, kao da se vodi neka borba na daljinu.

Saznasmo da je dan ranije Tutnjevac doživio veliku nesreću. Ustaše iz Koraja, koji je svega nekoliko kilometara udaljen od Tutnjevca, napravili su iznenadan ispad na Tutnjevac i Maleševce. Vodio ih je Buro Begić iz Koraja, njihov tabornik. Stigli su rano zorom, i to od Mamutove Vode, iz onog pravca kuda se svijet iz Tutnjevca i Maleševaca povlači u slučaju opasnosti. Ljudi su navrat-nanos jedva izbjegli. Ipak je palo oko trideset glava — ljudi, staraca, žena i djece — a isto toliko je, vele, otjerano u Koraj. Maleševci su prošli bolje u toj nevolji: poginuli su samo jedan čovjek i jedna žena.

Pođosmo Rajinoj kući. Čitavog puta mi ne vidjesmo nikoga živog, iako je već uvelike bilo svanulo. Pucnjava je trajala bez prekida. Mladić koji nas je vodio pokaza nam Rajinu kuću i reče da se on mora vratiti da — ako šta bude — otjera stoku u šumu i da sakrije štogod stvari.

Uđosmo u dvorište.

Poznao sam odmah veliku Rajinu kuću i ono mjesto ispred pušnice gdje smo s Rajom i njegovim bratom sjedjeli Fadil, Đorđo i ja, vraćajući se noću iz Tobuta. Jeli smo vruće p a r e n i c e, jeli pečenjke i pomalo pili rakiju — na umor.

Sad je kuća izgledala pusta. Dugo smo lupali na vrata i već smo pomislili da unutra nema nikoga, kad se iz kuće javi ženski glas. Vrata se otvoriše i na njima se pojavi prestrašena žena.

»Šta ćete... koga tražite«? — upita.

»Ima li Raje kod kuće«? — odgovorih joj pitanjem.

»Nema Raje, bogami, nit' ja znam šta je s njim i kako je! Rajo ti je jedva živ izmakao. Čuste li vi šta se s nama radi, pobogu braćo!«

Žena gotovo zakuka.

»Pa ima li ikakvo muško u kući, mi treba da idemo dalje?!«

»Nema, jadna ti sam, nema nikoga!«

»Zovi djevera, on je sigurno kod kuće!«

»Čekaj da vidim, al' mučno da je, bogami!«

I žena pođe preko dvorišta, u pravcu kuće Rajinog brata. Ne prođe malo, kad se pojavi Rajin brat. Bio je prestrašen onim što se dogodilo minulog dana i ovom ranom pucnjavom koja nije obećavala ništa dobro. On nam reče da je Rajo pobjegao, da se nalazi negdje na Majevici, kod četnika, da bi nas on rado vodio, ali, kaže, niti zna puta, niti može ostaviti same žene kod kuća. Nego, on će nas odvesti do Maleševaca, a otuda će se valjda naći neko ko bi mogao da nas vodi dalje.

Pođosmo odmah put Maleševaca. Rajin brat nas je vodio preko njiva, sve uzbrdo. Nailazili smo na tragove kretanja ustaša od prekjuče. Kud god su prošli, trava je bila ugažena, a preko pooranih njiva za njima su ostajali čitavi putevi — išli su u gomilama. Mjestimično su se još dimila spaljena sijena i nasloni. Na jednom mjestu stojao je plug u pola brazde. Volova nije bilo, a kraj pluga je ležao dugačak crn štap, kojim je orač podsticao volove. Volove su ustaše, sigurno, otjerali, a šta je bilo s oračem, bog zna! Da li je uspio da pobjegne u posljednjem trenutku, ili će jednog dana negdje u potoku čobani naći njegov leš?

Stigli smo do iznad Maleševaca. Kuće kojima idemo nalaze se u dolini. Još se ne vide od magle, kroz koju do nas dopire naricanje neke žene, otegnuto i tužno, i uznemireni glasovi ljudi praćeni škripom nepodmazanih osovina volovskih kola.

»Ja dalje ne mogu« — reče Rajin brat odlučno — »moram se vratiti kući da što sklonim ako opet naiđu dušmani. Eto, stigli smo u Maleševce. Kuće su tu, pod brdom!«

Nismo ga zadržavali i on ode, a mi ostasmo sami, okruženi neprozirnom maglom i paničnim glasovima nevidljivih ljudi.

Pucnjava se ovdje čula još jasnije, kao da je dolazila iz neposredne blizine. Možda je to izgledalo zato što je odavde pukla dolina sve do Zabrđa, odakle, kako se čini, neprijatelj puca.

Siđosmo u selo. Niko ne obrati pažnju na nas. Ljudi su bili zabavljeni svojom mukom. Nosili su zavežljaje i trpali ih na volovska kola, koja su onda odlazila nekuda. Žene su vukle djecu, vrtjele se po okućnicama kao da su nešto zaboravile pa sad moraju to da traže. Ulazile su u kuće i izlazile, lomeći rukama i glasno kukajući.

U toj opštoj uzbuni nismo vidjeli nikoga kome bismo se mogli obratiti sa zahtjevom da nas vodi dalje. Samo nam jedan stariji seljak pokaza bičaljem put za Tobut.

»Hajte, brate, sve uz Janju, samo uz Janju, pa ćete stići. Stići ćete ako vas ne zasretnu ustaše iz Teočaka . . . Zato požurite dok nisu krenuli, jer ako krenu . . .«

Išli smo, Cviko i ja sami, što smo brže mogli. Udaljavali smo se naglo od Ugljevika i Zabrđa. Pucanje se čulo sve slabije. Poslije dva sata oštra hoda ugledasmo na putu čovjeka pod puškom. Bio je to četnički stražar.

»Je li, prijatelju« — upitah ga — »gdje su partizani?«

»A, ima ih, ima« — odgovori on nemarno — »biće, valjda, da su negdje na Vukosavcima, ili na Zajednicama, ili . . .«

Odmorismo se u jednoj kući, a onda pođosmo dalje. Raspitivali smo se kod seljaka koje smo sretali za partizane, i jedva poslije podne, negdje oko tri sata, stigosmo na Zajednice, malo naselje na cesti Lopare — Zvornik. Tu nađosmo Fadila. Jedva ga poznadoh! Nema više na njemu njegovog građanskog odijela i šešira, plitkih cipela i kravate! Sad je Fadil u dobrom šajačkom odijelu, sa šubarom od jagnjećaka na kojoj se crveni krupna petokraka zvijezda. Pustio je brkove da mu rastu kako im je volja, pa mu se donji dio lica gotovo i ne vidi od njih. Fadil je razgovarao sa seljacima, kojih je bilo prilično u jednoj toploj sobi.

Zajedno s Fadilom odemo kući Steve Popovića u Vukosavce, gdje je tada bio Štab Odreda. Pozdravio sam se sav radostan s drugovima, među kojima spazih i druga Ratu Dugonjića i jednog drugog, meni nepoznatog mladog čovjeka, crnih sjajnih očiju. Rekoše mi da je to Crni, Vaso Miskin.

Drug Vaso je član Pokrajinskog komiteta. Odmah sam mu podnio kratak izvještaj o stanju u Bijeljini i o svojim pokušajima i o načinu na koji mislim da riješim pitanje naše organizacije u gradu. Drug Vaso se složio sa mojim planom. Napomenuo mi je da naročitu pažnju posvetim stvaranju manjih borbenih grupa, koje bi trebalo da izvrše diverziju na električnu centralu i željezničku radionicu u Bijeljini. Čim budem svršio posao u gradu, treba odmah da izađem i da zajedno s drugom Brkom radim na stvaranju i jačanju organizacija u selima, gdje ima još dosta da se uradi u tom pogledu.

Tada sam prvi put vidio komandanta Majevičkog odreda, druga Ivana Markovića — Irca, koji je na Majevicu došao kad sam ja bio negdje oko Bijeljine.

Otišao sam da se smjestim u sobu gdje mi rekoše da leži bolestan Ahmet Kobić — Kobo, stari komunista i robijaš, davnašnji moj poznanik.

Čitav naš Odred koncentrisao se na Majevici. Isto to su učinili i četnici. Bilo je to zbog toga što je neprijateljski garnizon u Bijeljini u posljednje vrijeme bio znatno ojačan i što je postao aktivniji nego inače. Izgledalo je da neprijatelj sprema neku značajniju akciju. U takvim okolnostima došlo je do dodira između Štaba Majevičkog partizanskog odreda i četničkih štabova, koje su tada predstavljali Stevan Damjanović — Leko i Đuro Bižić. Povedeni su pregovori za izvođenje zajedničkih operacija. Sporazum je bio postignut, i, pred kraj novembra 1941. godine, sastali su se štabovi u Vukosavcima, gdje su bile sakupljene sve jedinice, i četničke i partizanske.

Jednoga poslijepodneva, pred postrojenim jedinicama — na jednoj strani partizani, na drugoj četnici — svečano je objavljeno borcima da će odsada na Majevici partizani i četnici zajedno da se bore protiv ustaša i okupatora. Kao glavni četnički govornik nastupio je kapetan Leko, usvajajući u svom govoru našu liniju stvaranja i jačanja bratstva svih naših naroda u borbi protiv okupatora.

Poslije svečanosti veselili su se borci zajedno s narodom.

Štabovi su se sporazumjeli da prva zajednička akcija bude napad na ustaški garnizon u Koraju.

U sporazumu je izričito naglašeno da se po zauzimanju Koraja ima spriječiti svaki pokušaj nasilja i pljačke i da se ima strogo voditi računa o postupku prema civilnom stanovništvu, koje nije krivo za ustaške zločine. Represalije će biti preduzete samo prema ustašama. Njihova imovina biće konfiskovana, a samo neke od njihovih kuća biće — za opomenu! — spaljene. Teško smo se odlučili na tu mjeru. Vjerovali smo, ipak, da će ona djelovati u tom smislu da ustaše ubuduće izgube volju za paljenjem sela.

I kapetan Leko i Đuro Božić pristali su bez daljega na sve tačke ovog sporazuma.

Napad na Koraj izveden je protivno sporazumu. Ustaše su uspjele da pobjegnu u pravcu Brčkog, a četnici su izvršili paljevinu i pobili koga god su stigli. Tako je poginuo i jedan naš dobar drug koji se našao tamo, a na koga su četnici naletjeli.

Ne zna se tačno broj pobijenih, ali ih je svakako nekoliko desetina. Osim toga, četnici su krišom izvršili mobilizaciju civila u nizu srpskih sela, tako da je došlo do pljačke koja se ničim nije mogla spriječiti. Seljaci su stizali iz sela koja su od Koraja

daleko i preko dvadeset kilometara. Govorili su da im je tako naređeno i da oni ne smiju da prekrše naređenje. Upitani o tome da kažu ko im je naredio, oni su samo odmahivali rukama i nešto neodređeno govorili o naoružanim ljudima, koji su im pod prijetnjom smrtne kazne naređivali da odmah idu. Pa su seljaci hitali da ne bi zakasnili.

Povodom napada na Koraj, ustaški logornik u Bijeljini, Muratbeg Pašić, držao je po gradu zborove, pozivajući Muslimane na osvetu.

Pod ovakvim uslovima neće biti moguća dalja saradnja s četnicima, mada i kapetan Leko i Đuro Bižić tvrde i kunu se svim i svačim da se sve dogodilo protiv njihove volje i mimo izričitih naređenja koja su oni izdali svojim borcima neposredno pred polazak u akciju. Oni obećavaju da se to više nikad neće ponoviti. No, slabo im se može vjerovati: jedan četnik Đure Bižića rekao mi je u povjerenju da im je saopšteno da u Koraju treba izvršiti pokolj i paljevinu, a da je sporazum s partizanima samo prividan.

Izvršena je još jedna zajednička akcija: napad na ustaški garnizon u Teočaku.

Napad na Teočak propao je u svakom pogledu. Ustaše su se branile iz unaprijed spremljenih rovova i bunkera. Četničke jedinice nisu na vrijeme stigle na određene položaje, tako da su neke naše jedinice pretrpjele osjetne gubitke. Ranjen je Mirko Filipović u desnu plećku i Drago Stevanović Šico u koljeno. Našao sam ih poslije borbe u bolnici. Mirko sjedi i puši. Šico leži na leđima sa zamotanom i malo uzdignutom nogom i čita neku knjigu. Njemu je metak prošao tačno kroz čašicu.

U bolnici sam saznao da je u toj borbi na Teočaku poginuo Maksim Pešljević, jedan od prvih partizana iz Trnove.

Četnici su postupili i ovdje isto onako kao u Koraju: dokle su stigli, oni su palili i ubijali. Dakle, Leko i Đuro su lagali, oni su svjesno radili na tome da se potpuno zatruju odnosi između Srba i Muslimana na Majevici i da se među njima stvori što dublji jaz!

Neće više biti zajedničkih akcija četnika i partizana, koje mogu samo da nas kompromituju. Sporazum je i formalno raskinut, poslije jednog burnog sastanka štabova. Interesantno je kako će se dalje razvijati odnosi među nama. Ni za vrijeme sporazuma četnička propaganda u narodu protiv partizana nije prestajala. Sad će se ona, sigurno, još i pojačati!

Imamo obavještenja sa svih strana da četnici na terenu sve otvorenije pokazuju svoj neprijateljski stav prema partizanima. Sve češće se čuje kako govore da smo mi glavni neprijatelj i najveća opasnost za srpski narod.

Saznali smo za njihov izdajnički napad na partizane u Srbiji. Majevički četnici sigurno imaju vezu sa Srbijom i otuda dobivaju

direktive i naređenja. Idu za tim da stvore situaciju koja će biti povoljna za vojnički napad na nas. Moramo i na to biti spremni. Narodu, nažalost, još uvijek nije jasno o čemu se radi, pa zato moramo što je moguće brže jačati svoj politički uticaj.

Dugo sam razgovarao s Kobom. Ahmet Kobić je teški bolesnik: ima čir na želucu. Već je iznemogao i osjeća da neće dugo živjeti, pa mu je žao. Liječi ga naša doktorica, drugarica Rosa Vuković, koja nam je nedavno došla iz Tuzle.

»Ej, drugarice, teško tebi sa mnom«! — govori joj u šali Kobo — »dokle ću ja, bolan, tebe patiti?«

Drugarica je činila sve da mu olakša muke, ali nije mogla zaustaviti djelovanje zastarjele i zapuštene bolesti.

»Vidjećeš« — govorio mi je Kobo — »napašće nas četnici kadli-tadli. Ja to, može biti, neću doživjeti, ali ti ćeš vidjeti! Ovi se naši ne čuvaju, hoće mnogi džaba glavu izgubiti! Iznenadiće ih, lopovi su to, bolan, lopovi! Znam ja Đuru godinama, a Leko je k'o i on!«

Kobo je osjećao kako je u ovom trenutku teško predupredititi četnički napad, jer su političke prilike na Majevici govorile protiv naše vojničke inicijative. Bilo mu je teško što zna da će biti neizbježnih žrtava.

U OBARSKOJ

Cvikina kuća u Obarskoj bila je od samog početka jedan od centara naše veze. Tu su dolazili svi kuriri koji su tražili Fadila. Tu su se drugovi odmarali i hranili. Odmah iza kuće, u kukuruzima, svakoga dana bio je neko ko je ili čekao noć da bi krenuo dalje, ili imao da se zadrži nekoliko dana u selu, zbog bilo kakvih poslova.

Često se događalo da se istovremeno nađe i po nekoliko ljudi zajedno. Tada bi Cviko, sa svojim mlađim bratom Branom, imao pune ruke posla: valjalo je nositi ljudima hranu u kukuruze, i to tako da nikome nepozvanom to ne padne u oči, valjalo im je uveče prinijeti tamo postelju, a rano ujutro vratiti je natrag u kuću.

Cvikina majka, strina Živana, gledala je na svaki način da iz njene kuće niko ne ode bilo čim nezadovoljan, i u tome je bila neumorna i nenadmašiva. Cvikin otac, Andrija, znao je da uvijek u kukuruzima ima poneko, i kad bi se u podne vratio iz njive, pitao bi:

»Šta rade oni tamo? Da ne izgore, bolan, na ovom božjem suncu?!«

Andrija je volio da razgovara s Fadilom. Uveče, kad se selo smiri i kad zahladi, sjedjeli smo često sa Andrijom u dvorištu, pod jabukom. On bi nas nudio rakijom i polako započinjao razgovor. Želio je da zna kako mi to mislimo da se borimo, kako ćemo izići na kraj sa jednom vojskom koja ima na raspolaganju sve što joj je za rat potrebno — dok mi, skupljajući po selima pušku po pušku, možemo samo da zametnemo manju čarku, a onda moramo da se povlačimo pred neprijateljem, koji je uvijek u stanju da nas odbaci sa nekog terena, da nam otežа pa i onemogući snabdijevanje, a ako ga posluži sreća, i da nas uništi.

Fadil je uvijek bio spreman da Andriji objašnjava našu situaciju, da mu ukazuje na povezanost naše borbe sa borbom koja se vodi u čitavoj Evropi, da mu govori o snazi Crvene armije, koja će konačno stući rogove fašizmu.

Andrija se bojao za nas. Ali, kad je počela njemačka ofanziva u Mačvi, kad su počele da odjekuju eksplozije avionskih bombi i granata, Andrija je osjetio da smo mi zaista snaga, kad Nijemci s tolikom silom moraju da otimaju teritoriju koju je naša vojska oslobodila i držala u Srbiji.

»E, Švabo«! — govorio je Andrija — »Bogami, nije ti lako! Samo vi gledajte — obratio bi se nama — da vas gdjegod ne opkole, pa da vas ne potuku avionima, a za ostalo ... biće dobro!«

Već dugo vremena nalazim se u Obarskoj kod Cvikine kuće. Noću spavam u kući — Andrija ne da drukčije, jer su nastale kiše pa bih se, kako on kaže, mogao prehladiti — a danju budno osmatram put koji vodi iz grada, ili odem u neku drugu kuću malo podalje od ceste.

Pokušavam da odavde uhvatim vezu sa Bijeljinom, jer po povratku s Majevice nisam više mogao ući u grad. Policija je, kako izgleda, na neki način saznala da sam dolazio i sad čuva sve prilaze gradu, tako da više ne mogu ni misliti na ponovni ulazak.

Zajedno s Cvikom radim na učvršćivanju naše organizacije u samoj Obarskoj, koja u sistemu naših partijskih veza predstavlja za nas vrlo osjetljivu tačku. Četnici nam prave velike smetnje. Narod ih se boji. Kreću se uvijek najmanje u jačini jedne desetine, seljacima naređuju i prijete, ponekoga i premlate. Počeli su već i da razoružavaju pojedine partizane na koje naiđu na terenu. Tako se dogodilo da su nedavno razoružali na Gracu Đoku Marinkovića, studenta iz Bijeljine, koji je tamo radio na organizovanju omladine. Saznali smo da je to učinila grupa koju vodi neki učitelj, zvani Čerčil, koja ima zadatak da učvršćuje četnički uticaj baš u tom kraju: Crnjelovo — Gradac — Obarska.

Na naše konferencije malo ko dolazi, jer četnici prijete seljacima i na razne načine vrše na njih pritisak. Krećući se u većim grupama i uvijek pod punim naoružanjem, oni nastoje da uvjere seljake da partizana ima vrlo malo, pa i koliko ih ima, da nisu dobro naoružani i da prema četnicima ne predstavljaju nikakvu snagu.

U Obarskoj je to djelovalo. To mi je jednom prilikom potvrdio Branko Đuranović. Branko je naš stari saradnik iz prvih dana ustanka. Preko njega smo održavali jedno vrijeme i vezu sa Bijeljinom. On nam je otuda donosio sanitetski materijal, prenosio poruke i novac i vršio razne nabavke.

Jednom prilikom, kad smo nas dvojica imali namjeru da obiđemo domaćine u selu i da prikupimo priloge za vojsku, on mi reče:

»Biće dobro da o kaiš objesiš koju bombu i da poneseš pušku.«

»Bomba mi je u džepu, pištolj za pojasom, šta će mi više, to je dovoljno!«

»Znam, znam« — dočekao me on — »ali bolje bi bilo da se ti, brate, još malo nakitiš! Četnike ovdje bolje primaju i više im priloga daju, a to je baš zato što su nakićeni!«

Nisam se »nakitio«, ali sam dugo razmišljao o svemu tome. Kako ćemo se mi boriti protiv toga, kako ćemo uvjeriti seljake domaćine da u ovo burno doba nije važno ko je nakićen a ko nije?!

U Obarskoj četnički uticaj raste.

Bio sam s Brkom, sekretarom našeg Sreskog komiteta. Dugo smo razgovarali i onda riješili da ja idem u Trnovu. Kad smo se rastali, Brko je pošao u Crnjelovo. Tek što je on otišao, saznadoh da se u jednoj kući, nedaleko, nalaze četnici, i to baš ona grupa koju vodi učitelj. Odlučim se da odem do njih na razgovor.

Sa učiteljem sam se poznavao još od prije rata. Tada je to bio mlad čovjek koji se nije bavio nikakvim opštim poslovima i koga se nije baš mnogo ticalo ništa što nije imalo neposredne veze sa njegovim strogo praktičnim interesima. Nije se znalo ni kako misli, da li je napredan ili reakcionaran, a sada, eto, iščaurio se u jednog od korifeja četničke misli u našem kraju!

Poznavao sam još neke ljude koji su pripadali učiteljevoj propagandističkoj grupi. Tu je i jedan bivši partizan, Ljubo Kićić iz Graca. Ljubo je u početku bio u našoj Crnjelovačkoj četi i pokazao se kao naročito spretan i sposoban u traženju prikrivenog oružja. Poznavao je ljude u čitavom kraju, znao ko je donio iz rata pušku i gdje ju je sakrio, tako da je za kratko vrijeme donio u četu nekoliko pušaka. Prije rata, Ljubo je bio pijanica i nasilnik, tukao se po vašarima i kafanama, uživao u tome da širi strah oko sebe i na taj način sticao uvaženje. U partizanima nije mogao da se održi. Počeo je od ljudi da uzima novac i da ga zadržava za sebe. Kad se za to saznalo, on je uhapšen i osuđen na smrt. Uspio je da pobjegne. Utočište je našao kod četnika i postao veliki neprijatelj partizana.

Osim Ljube, u toj grupi bila su još dvojica braće Petrića iz Magnojevića. Njih dvojica su krivi za smrt Dušana Obrenovića, partizana iz Magnojevića, koga je kapetan Leko osudio na smrt, tobože ne znajući da je Dušan partizan, jer bi ga tada, kako se Leko pravdao, svakako sproveo do partizanskog štaba da mu on sudi. Dušana su teretili braća Petrići da im je oduzeo neko brašno, optužujući ih, tobože bez ikakvog razloga, da se bave švercom. Kasnije se pokazalo da je to brašno bilo namijenjeno za Brezovo Polje, gdje se nalazio neprijateljski garnizon, i da je pokojni Dušan imao pravo kad je brašno zaplijenio i Petriće optužio za šverc. Da bi se cijela ta prljava stvar oko šverca nekako prikrila, Leko je ubio Dušana. Tako je Dušan Obrenović prva partizanska žrtva na Majevici koja je pala od četničke ruke.

Ostali ljudi iz učiteljeve pratnje nisu mi bili poznati, ali sam s razlogom računao da ne mogu biti gori, a da vjerovatno nisu bolji od pomenute trojice.

Kad sam ušao u sobu u kojoj su četnici sjedili, učitelj me odmah prepoznao i mi smo se na izgled prijateljski pozdravili. Pozdravio sam se i s Ljubom i s ostalima.

»Eto« — rekoh — »čuo sam da ste ovdje, pa dođoh da se vidimo i porazgovaramo o nekim stvarima.«

»Neka si, druže« — prihvati učitelj naglašeno ljubazno — »meni je baš drago što si došao, ne mogu ti reći koliko mi je drago! Ima mnogo stvari o kojima bi trebalo razgovarati, i baš je dobro što si došao!«

Gledao sam četnike i čudio se: kako su ti ljudi izmijenili čitavo svoje držanje, način odijevanja, i sve! Bili su svi dobro odjeveni u seljačko odijelo. Zapravo, to što su oni nosili i nije bilo seljačko odijelo, jer je tako mogao da se nosi samo bogat seljak, i to praznikom. Naročito sam pažljivo posmatrao Ljubu. Dok je bio u partizanima, on se odijevao kao i svi mi: ni seljak, ni vojnik, ni građanin. Sada je na njemu, kao i na ostalima, odijelo od pravog šajaka, na glavi nova šubara s trakom koja ide ispod brade i pridržava šubaru da ne padne. Na nogama mu dobri, lagani opanci. Ljubo, kao i svaki od njih, ima o grudima okačenu električnu lampu, redenike i neke kaiše koji škripe pri svakom njegovom pokretu.

Svi su bradati i drže se ukrućeno i važno.

Domaćin, stariji čovjek, stoji pred njima gologlav i služi im rakiju, kao da mu je slava.

»Pa šta je, učitelju« — rekoh — »čini mi se da vi nećete da ratujete s Pavelićem nego s partizanima. Čujemo šta govorite seljacima, a vidimo šta radite!«

Učitelj se zgranu.

»Bože sačuvaj, šta ti to govoriš! Ja, što se tiče mene, a ti mene znaš, slušao si moju pjesmu koju sam čitao u Vukosavcima (učitelj je povodom sporazuma između partizana i četnika spjevao pjesmu i čitao je na zajedničkom zboru u Vukosavcima, i ja sam se, zaista, sjećao te bijedne pjesme u desetercu), bio bih najsrećniji da se mi zajedno borimo protiv ustaša. Ja tako svugdje i govorim, evo mi svjedoka! Samo, brate, mora se priznati, i vaš i naš štab griješe u tome! Nego, evo, ajde da ja i ti zajedno odemo pravo do Leke pa onda u vaš štab, da im govorimo!«

»Dobro! No, ako ti tako misliš, zašto ste onda razoružali Đoku Marinkovića?«

»Ko, mi? Bože sačuvaj! To mi nismo uradili, evo mi svjedoka, i ne vjerujem da je iko naš! To su priče!«

Međutim, to nisu bile nikakve priče, to je bila živa istina. Dok je učitelj govorio, trudeći se da izgleda što je moguće više uvrijeđen i ogorčen, za pojasom mu je visio Đokin pištolj, veliki »štajer«, koji je meni dobro poznat. I dok je Ljubo mračno gledao u me, ja sam mislio: da li da kažem da poznajem taj pištolj ili da ne kažem? Mislio sam: šta će biti ako kažem? Pitao sam se: šta ću učiniti ako htjednu da i mene razoružaju i ako to pokušaju?

Rekao sam:

»Dobro, dobro, učitelju! Ti kažeš da niste. Ali, mogu ti reći da nas ima i takvih koji ne bismo pristali da živi budemo razoružani. To treba da znaš!«

U tom trenutku u sobu uđe Brko sa svojim pratiocem. Brko je, kao i ja, čuo za četnike i nije htio da prođe a da se s njima ne sastane. Situacija se sada izmijenila i razgovor je krenuo drugim pravcem. Govorili smo im o potrebi borbe protiv okupatora i ustaša, o tome da svaka druga politika nosi propast našem narodu, o tome da razbijanje ustaničkih redova ide u račun okupatoru i da će oficiri odvesti četnike direktno u izdaju i od njih napraviti Hitlerovu žandarmeriju. Slušali su nas ćutke, kao da su htjeli reći: »Samo vi pričajte!«

Ubrzo smo se rastali. Učitelj nas je ljubazno ispratio, uvjeravajući nas i dalje u svoju iskrenost i dobronamjernost.

Počeo sam se spremati za odlazak u Trnovu. Prije polaska još ću jednom otići u Korenitu. Tamo je sada jedan naš bataljon pod komandom Mirka Filipovića. Već je prošlo nekoliko nedjelja kako nisam bio s vojskom, pa sam se zaželio one uzbudljive atmosfere koja vlada u velikoj masi naoružanih ljudi. Gledaću da odem i do Vukosavaca, da nađem Fadila. S njim bih želio da razgovaram o svemu, onako kako je samo s njim moguće razgovarati. Htio bih da još jednom vidim i starog Kobu. On tako zanimljivo i živo priča!

I Brko se spremao na put. Treba da ide u Podromaniju, gdje će se održati partijsko savjetovanje. Volio bih da i ja pođem tamo: prvo, da vidim kako to tamo izgleda, drugo, da se sastanem s drugovima s kojima se nisam vidio otkako je počeo rat. Tamo će, sigurno, biti i Roćko.

Bio sam u Korenitoj i Vukosavcima. U Korenitoj ima dosta mladića iz Bijeljine, među njima i dosta Muslimana. Sreo sam se s nekima koji su prije rata bili u našem Omladinskom recitativnom horu. Našao sam i malog Adema Ademovića, tipografskog šegrta, koji je nekoliko puta dosada bježao iz Bijeljine u Odred, a mi ga vraćali, jer nam je bio potreban u gradu. Sad ga nisu vratili, pošto mu je prijetila očigledna opasnost od logora. Adem sav blista od sreće! Ostvarila mu se, najzad, želja da postane partizan!

Razgovarao sam s Fadilom. Nastojao sam da ga nekako uvjerim da je bolje da ja ostanem u Odredu, a da se neko drugi umjesto mene uputi na teren. Tvrdio sam da neću moći dugo izdržati onu napetost koja je skopčana s boravkom na teritoriji koju ne kontroliše naša vojska. Ali se Fadil nikako nije slagao sa mnom i nije htio o tome ni da govori.

Stari Kobo neće dugo. Osjećam da ga više neću zateći u životu. Stalno krvari! Veli da ima još samo jednu želju: da što prije umre, jer vidi da nema izgleda na ozdravljenje, pa zašto onda, u ovakvo vrijeme, da muči ljude oko sebe?!

Brko je otputovao. Ja krećem u Trnovu.

TRNOVA

Došao sam u Trnovu

Postoje tri Trnove: Gornja, Donja i Turska Trnova. Ne može se nikako uzeti da su to zaseoci jednog istog sela. Sve tri Trnove žive svojim odvojenim životom, svaka ima svoga kneza, a Turska Trnova muktara.

Ja sam u Donjoj Trnovi. To je selo od svojih trista kuća razbacanih po jednom živopisnom vijencu brežuljaka, koji se svojim padinama spuštaju u dolinu rječice Modrana (ili Janje), pritoke Drinine.

Trnova je od Bijeljine udaljena oko osamnaest kilometara, nalazi se blizu željezničke pruge Bijeljina — Ugljevik, kroz nju prolazi drum koji vodi od željezničke stanice Suvopolje do Tavne, dok se na mjestu zvanom Mićanova Ćaba odvaja put koji prolazi kroz Gornju Trnovu, ide kraj Turske Trnove, izbija na Teočak i silazi do Priboja na Majevici.

Sa trnovskih brežuljaka, a naročito sa najvišega od njih — Perinog brda — kad se gleda na sjever, lijepo se u daljini vidi Bijeljina sa njenim kao snijeg bijelim silosom i ravnicom oko nje, a još dalje, na vedru danu, iznad duge trake magle nad Savom, plavi se daleka Fruška gora.

Jugoistočno od Trnove diže se brdo Orlović iznad Tavne, a na jugu, preko Teočanskog grebena, vide se visovi Majevice: Jelica, Busija, Međednik.

Ljeti je u Trnovi vrlo lijepo. Njeni brežuljci obrasli su voćnjacima, naročito šljivicima, i tek tu i tamo zabijele se kuće, zacrveni se poneki noviji krov. S jeseni i s proljeća promijeni se slika. Tada putevi postanu blatni i neprolazni, tako da pojedine mahale sela budu nedjeljama gotovo potpuno odsječene jedna od druge, a glavnim drumom do željezničke stanice, kuda Trnovci idu u Bijeljinu, sigurno prolaze samo jaka volovska kola.

Usred sela diže se škola, sagrađena nekoliko godina pred rat. Tu u blizini, na raskršću, nalazi se i jedini seoski dućan.

Prije rata dolazio sam u Trnovu i sam i u društvu. Tamo je nekada stizao i naš Omladinski recitativni hor i davao svoje pri-

redbe. Otkako je počeo ustanak, ovo mi je prvi put što dolazim u Trnovu. A Trnova se dobro pokazala. U avgustu 1941, Trnovci su se listom digli na ustanak. U taj kraj stigla je naša glogovačka grupa, sa namjerom da izvrši napad na žandarmerijsku stanicu u Tavni. Trnovci su gotovo svi došli u Lazarevicu (tako se zove jedan kompleks brdovitog zemljišta, otprilike oko osam stotina hektara, koji je nekada sav bio pod šumom, a sada je gotovo sasvim ogoljen. Seljaci i sada to zemljište nazivaju »planina«. Nalazi se između sela Trnove, Čengića, Kacevca i Brđana), i zajedno s našom partizanskom grupom pošli u napad. Napad nije uspio, partizani su se povukli, a Trnovci su se vratili u svoje selo i sve otada bili na ratnoj nozi sa ustaškom državom, živeći neprekidno u stanju najstrožije pripravnosti.

Jedna okolnost je u ovo vrijeme naročito otežavala položaj Donje Trnove: četiri muslimanska sela nalaze se u neposrednoj njenoj blizini, čineći kao neki luk prema njoj sa jugozapadne i zapadne strane. To su već pomenuta Turska Trnova, a zatim Glinje, Atmačić i Turski Janjari. U tim selima bilo je nešto ustaša, i ona su, u stvari, predstavljala male neprijateljske garnizone koji u svako doba mogu da se stave u pokret i ugroze Trnovu.

Ljudi u selu su dobri i mahom napredni. Sa nekolicinom veže me staro poznanstvo iz godina prije rata. Neposredno pred rat čak je trebalo da se u Trnovi stvori organizacija Komunističke partije, ali je rat to omeo. Sad treba pristupiti organizovanju Partije, kako u samoj Trnovi, tako i u cijelom nizu sela, počevši od Čengića, pa dalje prema cesti Bijeljina — Zvornik.

U Trnovi sam se našao sa čiča-Savom. On je došao iz Ravni, gdje je prije nekoliko dana jedva izvukao glavu iz jedne neprilike, za koju je najviše kriv on sam i drugovi koji su bili s njim. Čiča-Savo je, zajedno sa Veljom Simićem-Veljunom iz Bijeljine i Mihailom Lukićem iz Kovanluka, držao konferenciju u Patkovači, koja je udaljena od Bijeljine svega dva kilometra, a nalazi se na samoj cesti Bijeljina — Janja, kojom se stalno kreću neprijateljske jedinice. Održavši konferenciju uveče, oni su, umjesto da odmah produže u koje drugo selo, ostali da prenoće u kući u kojoj su i održali sastanak. Ostali su na istom mjestu čak i sutradan. Domaćin ih je smjestio u jednu sporednu zgradu, gdje su spavali.

Poslije podne došla je u selo jedna grupa od oko četrdeset žandara. Čiča Savo je obaviješten o njihovom dolasku, ali je bio uvjeren da to nema nikakve veze s njima, te su on, Veljko i Mihailo riješili da mogu ostati gdje su. Međutim, žandari su u selo došli upravo zbog njih! Išli su pravo prema kući u kojoj su bili čiča-Savo i drugovi. Brzo su je opkolili, pozvali sve prisutne da izađu, a onda počeli da pretresaju zgrade po dvorištu. Tako je došao red i na onu zgradu u kojoj su se nalazili drugovi. Žandarmerijski narednik naredio je seoskom knezu da obije vrata, jer

je domaćin rekao da je izgubio ključ te prostorije. Knez je znao ko je unutra, ali je morao izvršiti naređenje.

Kad su vrata obijena, drugovi su otvorili vatru i uspjeli da teško rane narednika, koji je odmah pao. Koristeći se zbunjenošću žandara, izletjeli su napolje i dali se u bijeg. Žandari su se, međutim, brzo snašli i počeli da pucaju za njima. Mihailo Lukić je tako poginuo, a Veljko Simić je lakše ranjen u ruku. Čiča Savo je uspio da pobjegne nepovrijeđen.

Žandari su poslije toga pobili svu čeljad koja se zatekla u kući, a kuću su spalili.

Ovaj događaj nemilo je odjeknuo u cijelom kraju. Seljaci su smatrali da je krivica do drugova, koji su imali vremena da se izvuku iz kuće prije nego što su žandari stigli i da za nekoliko minuta budu van neprijateljskog domašaja. Već se počeo spuštati sumrak i ne bi im bilo teško da se dohvate Drinskog polja i izgube se u njemu.

Po svemu sudeći, za sve je kriv čiča Savo, koji na neki svoj način shvata pojam hrabrosti i neprekidno živi u strahu da neko može pomisliti kako se on boji i nepotrebno preduzima mjere opreznosti. Čiča-Savu treba energično liječiti od toga!

Na prvi sastanak sa seljacima koji smo održali u Trnovi, u mahali Jaković, otišli smo čiča Savo i ja. Bilo je to krajem decembra 1941. godine. Sastanku je prisustvovalo dosta ljudi i žena, ali je naročito velik bio broj djevojaka i mladića. Vidjelo se odmah, na prvi pogled, da je u ovom selu ustanak uzeo maha i da je selo jednodušno.

Konferenciju je otvorio Tešo Đurković, zatim sam govorio ja, a onda čiča-Savo. Žao mi je što nisam zabilježio naše govore. Zapamtio sam i kasnije po sjećanju zapisao čiča-Savin govor, koji je bio kratak, ali neobično živ i ubjedljiv. Čiča-Savo se obratio prvo i izričito ženama i djevojkama, a tek onda domaćinima.

»Drage drugarice i djevojke, mi se danas borimo za slobodu. Mi se borimo za bolji život svima. Kakav je bio vaš život dosada? Nit je tebe ko pit'o 'oćeš li ti da se udaš ili nećeš, ni za kog 'oćeš da se udaš, za kog nećeš. Jok, brate! Tvoj otac i mati gledaju samo je l' momak jedin i je l' iz 'dobre kuće', a što su mu usta, da prostite, u babinoj rupi, i što je žvrljav ja l' sakat, to njima nije ništa! Pa i kad se udaš, a ti samo tegliš od jutra do mraka, nemaš kad čovjeka ni vidjeti! A mi, vala, nećemo tako! Mi 'oćemo da se momak i djevojka uzmu kad se zavole i da se više ne gleda ko je iz kake kuće i da l' je jedin il' nije!«

Tako je čiča-Savo govorio ženama o ravnopravnosti žena i muškaraca, a omladina mu je oduševljeno pljeskala.

Starijim ljudima, domaćinima, koji su o svemu dugo i sporo razmišljali, čiča-Savo je govorio otprilike ovako:

»Što smo se mi digli na ustanak? Nismo, vala, od bijesa i što je neko lud da se lomi po šumi, nego zato što smo morali! Doš'o Švabo kad su naši generali izdali državu, metn'o Pavelića i rek'o mu: sijeci Srbe! A Pavelić — udri! E pa sad, 'oćeš — nećeš moraš! Ja l' ćeš ti njega, ja l' će on tebe, druge nema! A, vidite, ne ratuje se samo u našoj zemlji. Kao što znate, Švabo je udario na Rusiju, i sad bi ćeo da svakog vojnika baci na istočni front, pa ko veli, ako se ovi sami budu klali, njemu ovdje neće ni trebati vojske. A ako mi udarimo po Švabi i po njegovom Paveliću, onda Švabo neće moći sve svoje vojnike da baci na Ruse, i Rusi će njega brzo smlaviti. Mi, braćo, ratujemo zajedno s Rusima i sigurno ćemo pobijediti. Osim toga, i Englezi i Amerikanci ratuju protiv Švabe. Neće moći Švabo protiv cijelog svijeta, a Pavelić i njegove ustaše propašće zajedno s njim!«

Dok je još trajala konferencija, čuo se bacač koji je tukao iz Turskih Janjara nekud u pravcu juga. Izišao sam s Tešom Tešićem da slušamo. Lijepo se čuo pucanj kad mina izleti iz cijevi, zatim zviždanje, a onda detonacija od koje kao da se ruše okolna brda. Pucaju prema Tavni, kaže Tešo, boje se napada.

Poslije konferencije sastali smo se čiča Savo i ja sa Tešom Đurkovićem, Tešom i Đojom Tešićem i Lazarom Mićićem. Htjeli smo da pretresemo svu situaciju u selu, da porazgovaramo o pojedinim ljudima i da riješimo kako ćemo ubuduće raditi.

Rekoše nam da je omladina listom zagrijana za borbu, ali da ima pojedinih ljudi koji idu u grad i tamo održavaju nekakve veze sa predstavnicima ustaške vlasti. Najmanje povjerenja može se imati u seoskog kneza Tripuna. Njega su u selu optuživali da je kriv za to što se osamnaest trnovskih mladića predalo ustaškim vlastima poslije neuspjelog napada na žandarsku kasarnu u Tavni. Knez je pozivao mladiće da predaju oružje i da se vrate kućama, govoreći da mu je obećano da niko neće biti pozivan ni na kakvu odgovornost za ono što se desilo. Momci su ga poslušali, jer u tome času nije bilo nikoga ko bi mogao da ih od toga odvrati. Kasnije su svi pohapšeni i otjerani u logor, i otada se više ništa ne zna ni za jednoga!

A Tripun, kako kažu, gotovo svakog dana ide u Bijeljinu i sastaje se tamo sa Hasanbegom Hadžićem iz Turske Trnove, koji je sada predsjednik opštine Tavna, i sa Alijom Šiškom, bijeljinskim ustašom, koji je desna ruka ustaške policije. Alija Šiška bio je prije rata advokatski pisar. U toj službi imao je prilike da dobro upozna čitav bijeljinski srez i da stekne mnogobrojna lična poznanstva. Alija je sad napustio pisarsku službu i kancelariju, navukao ustašku uniformu i naoružao se, i postao dragovoljni policajac ustaške države.

Kakvi li su to razgovori koje trnovski knez vodi sa tim zapjenušenim malograđaninom, koji je izgubio pamet u ovo vjetrometno vrijeme?

Da, čudno je to s knezom Tripunom, i sasvim je prirodno što njegovi seljani sumnjaju u njega.

Tripun se nije bavio seljačkim poslom. Bio je krojač. Godinama je radio u gradu kao najamni radnik, zlopatio se i argatovao, dok nije izgubio zdravlje. Vratio se poslije u selo, oženio se, napravio kućicu i počeo da se bavi zanatom. Posao mu je išao dobro. Pismen i po prirodi bistar, on je vremenom postao važna ličnost u selu. Svršavao je seljacima mnoge poslove u gradu, znao da se snađe s advokatima i na sudu, pa je tako postao seoskim knezom. Krpeći seljačke gunjeve i čakšire, Tripun se iskopao iz bijede i neimaštine. Kad je izbio ustanak, Tripun je pomislio da će za njega biti najbolje da se nađe uz vlast, jer nije mogao vjerovati da će narod uspjeti u svom poduhvatu. Tako je i došlo do toga da on nagovara »odmetnike« da se predaju.

Ali ubrzo je knez ocijenio da se prevario u računu, pa je počeo da se približava narodu. Bio je spreman da ono povjerenje koje imaju u njega u gradu iskoristi da bi pomogao narodnu borbu. No, seljaci mu više nisu vjerovali, mada je on često donosio iz grada vrlo važna obavještenja. Nijedan seljak nije htio pred knezom progovoriti ni riječi o stvarima o kojima se ne bi moglo govoriti i usred čaršije.

Kakav li je čovjek taj trnovski knez? Da li bi bilo pravilno smatrati ga neprijateljem i postupiti prema njemu kao prema neprijatelju, ili bi bilo bolje pokušati da se koristimo uslugama koje je on spreman da nam čini? Šta li on to u stvari razgovara s Alijom Šiškom i Hasanbegom Hadžićem? Da li im govori istinu o svemu što zna, ili im laže da bi održao svoj položaj kod njih, a na korist ustanika? Da li knez sada iskreno prilazi narodu? To moramo na svaki način pokušati da utvrdimo!

Poslije sastanka saopšti mi Đojo Tešić da sa mnom želi da razgovara Đoko Jović. Nisam odmah mogao da se sjetim toga čovjeka, pa je Đojo morao dugo da mi objašnjava. Najposlije mi reče da je to otac našeg mladog druga Vase Jovića, Vasice, kako smo ga tada zvali, jer je bio tako mlad i nježan da mu je taj naziv zaista sasvim pristajao. Neko mu je kasnije dao nadimak »Popac«, i to mu je ostalo za cio život!

Želio sam, naravno, da vidim Vasinog oca.

Đoko uđe u sobu, i ja se odmah sjetih kada sam ga prvi put vidio. Sreli smo se nas dvojica jedne kišne jesenje večeri, kad sam ja prvi put dolazio u Trnovu. Bilo je to još 1936. godine. Đoko je tada zajedno sa mnom izišao iz voza u Suvopolju, i, dok smo gazili gusto ljepljivo trnovsko blato, on mi je pričao o svojim poslovima i planovima. Seljak, govorio mi je, ne može živjeti od svoje zemlje, mora se latiti i čega drugoga. Danas je to tako, i on je, što se njega tiče, riješio da se iz seljačke nevolje izvlači na bilo koji način. Pričao mi je o svom imanju, koje je prilično veliko i sređeno, ali koje i pored toga ne može da mu obezbijedi

pristojan život. Otvoriće dućan u selu, baviće se trgovinom. »Svakako je u našem selu svega jedan dućan«, reče, »pa i njega drži građanin. Pa kad građani mogu držati dućane u selu, zašto ne bi mogli i seljaci?«

Tada mi Đoko nije bio nimalo simpatičan. Vidio sam u njemu budućeg seoskog zelenaša. I sada, kad u sobu uđe čovjek dobro odjeven i uredno obrijan, sa šeširom na glavi, bi mi neprijatan taj iznenadni naš susret. Primih ga hladno. Đoko, izgleda, to osjeti, pa se nekako tužno osmjehnu.

»Neću ja duljiti« — reče — »samo sam htio da ti kažem da ja mogu nabavljati za vas lijekove i duvan i sve što vam treba iz grada. Znaš, meni se ne dopada kako to rade ovi naši. Vidim ja to po mom Vasi. Oni kupuju, ali nigdje se ne vidi koliko su za šta dali, a jednoga dana, znaš, ja mislim da će se tražiti račun o tome, ne može to tako! To sam htio da ti kažem, a milo mi je, onako, da te vidim, i, ako nemaš kakva posla, da malo porazgovaramo.«

Dopade mi se to što mi je Đoko rekao. Osjetio sam u njegovim riječima domaćinsku brigu, bez traga od ma kakvog nametanja. Bilo mi je pomalo čudno! Nekako mi se činilo da se previše brzo razbija moje nepovjerenje prema njemu, nekako kao da sam brzo zaboravio onaj razgovor od prije toliko godina, kad mi je postalo jasno da će to biti jedan vuk više u našem zapuštenom, zanemarenom selu.

Međutim, i dalje sam pažljivo slušao Đokino mirno i trezveno izlaganje. On misli da naši drugovi u selu pretjerano strogo i surovo gledaju na neke ljude. Ima, naravno, u selu ljudi koji su griješili i koji ni sad, možda, nisu najbolji, ali im treba dati prilike i mogućnosti da se poprave, da dođu sebi. U tome, po Đokinom mišljenju, naročito griješi Cvijetin Pešaljević, koji je previše nagao čovjek i koga se ljudi boje. (Cvijetin Pešaljević, krojački radnik, rodom iz Trnove, dugo je radio u Nišu, a poslije okupacije došao je u Trnovu i postao partizan i organizator ustanka u selu. Štab našeg Odreda poslao ga je nekim poslom u Srbiju, odakle se on već dugo ne javlja, tako da se ne zna ni da li je živ.)

Đoko misli da bi trebalo oprostiti Dušanu Đurkoviću njegove greške od proljeća, kad je Dušan mislio da može nastaviti svoje trgovačke poslove i primio se posla za neku njemačku firmu. Zna se da se Dušan na vrijeme trgao, i evo ga, sad je u selu, i radiće sve što se od njega bude tražilo.

Đoko na kraju reče da ni on nema povjerenja u kneza.

Tako je govorio Đoko; a kad sam ostao sam, dugo sam razmišljao o njegovim riječima.

»Sve ti je ono, bogami, onako kako ti je Đoko govorio«! — reče mi Đojo, vrativši se pošto je ispratio Đoku.

SA ČIČA SAVOM

Čiča Savo i ja idemo u Čengiće. To je selo odmah do Trnove. Dijeli ih samo jedan potok.

U Čengiću su Andrija Blagojević iz Kojčinovca, partijski radnik na terenu, i Đoko Subotić, đak iz Bijeljine, organizator omladine. Čiča Savo i ja mislimo da zajedno s njima organizujemo niz konferencija po okolnim selima.

U Čengiće smo stigli uveče, pravo na jednu omladinsku konferenciju. Tu smo našli Đoku i Andriju. Poslije konferencije otišli smo kući Petra Starčevića, gdje ćemo prenoćiti.

Već te prve večeri, u razgovoru s drugovima, saznao sam da je u Čengiću sasvim drukčije nego u Trnovi. U ovom selu ima nekoliko politikanata, koji svojim stavom i radom ometaju stvaranje jednodušnosti u narodu. Tu treba razviti vrlo smišljenu političku aktivnost. Sad će čiča Savo morati da se pokaže: on je sam iz Čengića, pa da vidimo kako će mu uspjeti kad se dohvati sa čengićkim reakcionarima!

Odmah sutradan sreli smo se sa Perom Stanićem i Jeftom Lučićem. Vrlo interesantni ljudi! Njihovo prisustvo u partizanima već na prvi pogled izgleda čudno. Nekako su neozbiljni, mada i jedan i drugi imaju preko četrdeset godina, i ne izgledaju kao ljudi od karaktera. Evo šta mi je čiča Savo, koji njih dobro poznaje, ispričao o toj dvojici:

Pero je prije rata bio na robiji — zato što je zaklao svoju ženu, koja ga je, kako je on tvrdio, iznevjerila. Sa robije je došao kao polugrađanin, čovjek koji više nije seljak, ali živi na selu, ne bavi se zemljoradnjom ali ni nekim drugim stalnim zanimanjem, i koji živi od nesigurne kockarske sreće i neredovnih zarada od trgovačkih poslova, kojima su se pojedini ljudi iz sela, prije rata, dosta često bavili.

Iz toga vremena potiče i Perino poznanstvo i prijateljstvo sa Jeftom Lučićem, čovjekom nepismenim, ali koji je u predratnim prilikama bio jedan od rijetkih vještih trgovaca svinjama. Njih dvojica su tako, trgujući svinjama, obišli čitavu Srbiju i dio Srema, i tako se među njima stvorio neki odnos koji je ličio na pri-

jateljstvo, mada se moglo vidjeti da se njih dvojica u stvari ne vole. Pero je jednom prilikom napravio nezgodnu šalu na Jeftin račun. Negdje u Srbiji poslao ga je da kupi masti protiv šuge u — poslastičarnici. Kako Jefto nije znao da čita, nije mogao ni vidjeti da je pogrešno poslan, pa je ova Perina šala potpuno uspjela. To Jefto nikako nije mogao da zaboravi, i kad god bi se napio, bio je spreman da se obračuna s Perom, ali mu se ovaj u takvim trenucima mudro sklanjao s puta.

Tako su oni i dalje živjeli nerazdvojno i, iz neobjašnjivih razloga, našli se zajedno i u partizanima. Uspjeli su da osvoje povjerenje kod drugova u štabu Odreda, pa su dobili veoma delikatan zadatak — da za Odred sakupljaju oružje i municiju. U Štab su odlazili tek s vremena na vrijeme, da podnesu nekakav svoj izvještaj. Inače su živjeli potpuno bez kontrole. Čiča Savu nisu voljeli, jer je on pokušavao da ih natjera da se odreknu svojih starih navika — pića, kockanja i lutanja po selima.

Ne vjerujem da će Pero i Jefto ikada postati dobri partizani. Ali nevolja je u tome što oni imaju znatnog uticaja na mlađe ljude u ovom selu, pa se na njih, željeli mi to ili ne, zasada svakako mora računati. Ima nešto čudno, nešto neobično privlačno na ovoj dvojici seoskih avanturista, na čemu se zasniva taj njihov neželjeni uticaj.

Stegla je strahovita zima. Snijeg je napadao, ima ga do pojasa. Zavijani su svi seoski putevi, pa se može ići samo uskim prtinama, gdje ih ima. Tamo gdje ih nema valja gaziti cijelac i boriti se sa smetovima.

Izvedrilo se, pa stežu mrazevi, sve jedan jači od drugoga. Neprijatelj se nikud ne kreće, ućutao se u garnizonima, pa kao da ga i nema. Tako je u zatišju prošao prvi ratni Božić. Seljaci su na nekoliko dana pred praznik strepjeli, bojali se da im neprijatelj iz pakosti ne pokvari veselje, ali ne bi baš ništa. Uoči Božića, predveče, pucale su puške na sve strane: ljudi su šenlučili iz dvocjevki, unosili pečenice i badnjake u kuće, veselo se dovikivali i odgovarali jedan drugom iz pušaka.

»Proslavismo, vala, i Božić, a govorili su da će nam biti dosta jedna sinija!«

Tako su se šalili seljaci i zadovoljno sukali zamrzle brkove.

Počeli smo ići po konferencijama. Obišli smo nekoliko zaselaka Čengića. Išli smo i u Kacevac i Bjeloševac. U tim selima nikada ranije nisam bio. Obradovalo me kad sam vidio da su ljudi u Kacevcu i Bjeloševcu ustanički raspoloženi, kao i oni u Trnovi. Ljudi dolaze na konferencije i rado slušaju. Naročito čiča Savini govori unose živost i izazivaju upadice. Ljudi hoće i da diskutuju i traže da im se objasne pojedina pitanja.

U tim selima smo počeli govoriti o osnivanju narodnooslobodilačkih odbora. Odbori treba da organizuju sve narodne snage

za borbu protiv neprijatelja. Njihov je zadatak da u svome selu vode brigu oko skupljanja hrane i odjeće za vojsku, da prikupljaju novčane priloge, da rade na mobilizaciji i da pronalaze prikriveno oružje. Osim toga, odbori će biti organi nove narodne vlasti koja se rađa u našoj borbi, jer je naš cilj ne samo da otjeramo okupatore iz zemlje nego i da uzmemo vlast u svoje ruke, pa tako spriječimo povratak stare Jugoslavije sa njenim političarima, koji su i doveli zemlju do nesreće i narod prepustili strašnoj sudbini pod okupacijom. Sva pitanja koja se jave u životu sela rješavaće odbori, jer druge vlasti nema i ne može je biti.

Seljaci se slažu sa stvaranjem odbora. Postavlja se samo jedno pitanje, koje će biti prilično teško riješiti, a to je: način biranja odbora. Koliko članova treba da ima koji odbor, to je pitanje čije rješenje zavisi od mnogih okolnosti. Sva naša sela u tom kraju podijeljena su na mahale. Prema tome, u seoski odbor treba da uđu predstavnici svih mahala. Ali mahale nisu jednake ni po broju stanovnika, ni ekonomski, pa se javio problem: da li da iz svake mahale uđe po jedan predstavnik, ili da iz neke budu dva ili više, a iz neke samo jedan? To će se morati rješavati za svako selo posebno. Osim toga, u nekim selima, kao što je to i u Trnovi — javlja se tendencija da u odbor uđe što više ljudi, jer će se tako, po mišljenju seljaka koji to predlažu, u rješavanju zadataka narodnooslobodilačkih odbora angažovati veliki broj ljudi, a to bi baš bilo dobro. Neki čak misle da bi trebalo sve ljude jedne mahale smatrati članovima odbora, pa da onda ne bi bili ni potrebni nekakvi posebni odbori. To bi onda, kažu, bila baš prava narodna vlast.

Ovo mišljenje je neprihvatljivo, jer takav odbor, već i zbog svoje glomaznosti, praktično ne bi mogao funkcionisati. U svakom slučaju biće potrebno da se izvrši izbor, ili, prosto, da se formiraju odbori od predstavnika pojedinih mahala u svakom selu, a praksa će pokazati kako će se odvijati njihovo djelovanje.

Četnici nam u ovim selima mnogo ne smetaju. Nismo imali prilike da se s njima susretnemo, mada čiča Savo i ja gotovo svake noći obilazimo i zalazimo u seljačke kuće. Oni sigurno znaju za naš rad, ali, izgleda, izbjegavaju susrete. Tu i tamo dopre do nas pokoji glas o tome da oni kritikuju naš rad na osnivanju odbora, koji će, po njihovom mišljenju, samo »unijeti zavadu« u narod, a da to komunisti i hoće.

Ovdje, više nego u Obarskoj, narod strahuje da ne izbije sukob između nas i četnika. O tome se mnogo priča na sve strane.

Seljaci nas pitaju: »Šta je to između vas i četnika? Što se ne složite? Malo nam je, zar, muke s ustašama, nego nam sad treba da se i vi zakrvite između se. Onda — bolje da nas nema!«

Mi im objašnjavamo. Ali to ne ide tako lako! Mnogi misle da se to štabovi nešto svađaju i savjetuju nam da mi popustimo.

»Pametniji popušta« — govore nam. Neki uticajniji seljaci pokušavali su da razgovaraju sa četničkim komandirima i da ih pozovu na slogu. Nisu imali uspjeha. Četnici su upravo ponavljali da neće da imaju posla s »Turcima« i »Šokcima«, i tako dalje. Narod se u sve većoj mjeri uznemirava, jer četnička propaganda protiv partizana postaje sve žešća i bezobzirnija. Seljaci počinju da stiču uvjerenje da do nas nema nikakve krivice. Tome je znatno doprinijela stvarna situacija na terenu. Naš Odred na Majevici stalno je preduzimao akcije protiv neprijateljskih komunikacija i štitio sela od ispada koje je neprijatelj vršio iz svojih garnizona, a naši drugovi, politički radnici na terenu, svakim su danom osvajali sve veće simpatije naroda. Obrnuto, četnici nisu radili ništa protiv neprijatelja, samo su išli iz sela u selo i tražili dobru hranu, uzimali konje, zahtijevali da ih seljaci voze kolima, ponašali se prema narodu isto onako kako su se nekada ponašali predratni žandari. Tako je to bilo na čitavoj Majevici.

Bilo je ipak nekih sela u kojima je četnički uticaj bio stvaran i značajan, ali je on bio zasnovan mahom na rodbinskim vezama, na uticaju pojedinih seoskih gazda koji nisu voljeli partizane, strahujući za svoje ćemere. Osim toga, na jednom dijelu Majevice nije bilo našeg političkog rada, tako da je narod iz tih sela bio gotovo potpuno neobaviješten o ciljevima narodnooslobodilačke borbe. Ali, u velikoj većini, narod je bio uz nas. Sa malo više političkog rada u narodu, četništvo na Majevici bilo bi vrlo brzo politički pobijeđeno, kako se to već desilo u Semberiji.

13. januara čiča Savo i ja bili smo u Kacevcu, kod kuće Rajka Kovačevića. Bio je tu s nama i Rajkov brat Milivoje i još nekoliko ljudi iz sela. Bili su to ljudi na koje smo najviše računali u Kacevcu. Rajko je nepismen čovjek, od svojih pedesetak godina, miran i tih. Kad govori, on samo što ne šapće. Dočekao nas je sav srećan. Razgovarali smo s ljudima do kasno u noć. Ispričao sam im sve što sam znao o razvitku operacija na istočnom frontu. Zatim sam im dugo govorio o veličini naše borbe, o tome da nam predstoje mnoge patnje i žrtve, ali da je naš narod pošao putem časti i slave i da će se na tom putu riješiti njegova sudbina za mnogo godina. Mi treba da se ponosimo što smo se u ovo teško i mučno doba našli rame uz rame sa velikom Crvenom armijom u borbi protiv fašizma.

Poslije je govorio čiča Savo. On je na svoj slikoviti i originalan način pričao o tome kako će biti poslije rata, kako će u našoj zemlji da vlada sam narod i kako već sada treba da se priprema za to i da stvara svoje organe vlasti, narodnooslobodilačke odbore.

Rajko nam je priredio čitavu malu gozbu. Iznio nam je i vina iz svog vinograda koje je, kako reče, čuvao baš za ovakvu priliku.

Ljudi su se razišli tek poslije ponoći, i mi najzad legosmo. Ujutro, nije bilo dobro ni svanulo, a poče jaka pucnjava od Turske Trnove. Poslasmo stražare na istaknute uzvišice oko sela, da vide šta se to dešava i da nam otkuda ne zaprijeti iznenadna opasnost. Uskoro nam javiše da se nadaleko oko sela ne vidi ništa, a da pucnjava dolazi stvarno iz pravca Tavne i Turske Trnove.

Malo kasnije smo saznali šta je bilo. Te noći je komandir žandarske stanice u Tavni predao svoju stanicu četnicima. On je s njima držao vezu već duže vremena. Njegovi žandari su pobjegli. Sad je krenula vojska iz Bijeljine prema Tavni, a pokrenuo se i ustaški garnizon iz Turske Trnove.

Prešli smo u Čengiće, jer je Kacevac sasvim blizu Tavne. Pucnjava je trajala cijeli dan, mada su se četnici povukli i nisu ni pokušavali da pruže neki otpor, a predveče se sve smirilo. Ni smo imali nikakva izvještaja o tome šta je bilo u Trnovi i gdje se sad neprijatelj nalazi. Kad je pala noć, našli smo se sa Đokom Subotićem i Andrijom Blagojevićem. Trebalo je riješiti šta da radimo da bismo se obavijestili o nastaloj situaciji. Odnekud naiđoše Jefto Lučić i Pero Stanić. Oni nam ispričaše da je neprijatelj zaposjeo cestu Trnova — Tavna, da je blokirao Modran, da su na mostovima postavljene zasjede i da se rijeka nigdje ne može preći, da će sutra zorom biti zaposjednuta cesta Tavna — Branjevo, a zatim će se neprijatelj sa svih strana spustiti u Čengiće. Zato je, po njihovom mišljenju, najbolje da se mi u toku noći prebacimo preko ceste Tavna — Branjevo, pa da preko Pilice odemo u Lokanj, a ako bude potrebno, još i dalje — u Roćević ili Kiseljak.

Odlučno smo odbili taj predlog. Kad bismo ga prihvatili, to bi značilo da gubimo vezu s ovim krajem i ne bismo više nikako mogli saznati šta se u njemu događa. Osim toga, previše bismo se udaljili od našeg Odreda i zapali u kraj u kome četnici imaju svoga čovjeka gotovo u svakoj kući, pa bi nam se lako moglo desiti da se više nikad i ne vratimo.

Pero i Jefto se ubrzo neprimjetno izgubiše. Sigurno su odlučili da njih dvojica sami odu u Lokanj.

Mi pođosmo da ispitamo šta je u Trnavi. Došli smo do kuće Perinog brata Jefte Stanića. Njegova kuća nalazi se na brdu sa koga se na sve strane može pogledom pratiti svako kretanje nadaleko, a u neposrednoj blizini je Trnove. Nije nam bilo naročito teško da uhvatimo vezu sa kućom Teše Tešića u Jakoviću i da tako saznamo da u Trnovi nema više nikakve vojske, da je neprijatelj cijeli dan prolazio cestom kroz selo ne skrećući ni lijevo ni desno i pucajući na sve strane iz svih oružja. Predveče se neprijatelj vratio u Suvopolje, odakle je vozom otišao natrag u Bijeljinu.

Riješili smo da za dan-dva ne idemo nikud od Jeftine kuće. Sutradan je bilo sve mirno.

I dalje svake noći obilazimo sela.

Teško se ide po uskim prtinama, jer se noge svaki čas omiču. Na nama je teško odijelo, napravljeno od vojničkog ćebeta, pod kojim se čovjek znoji bez obzira na mraz koji ledi i znoj na čelu i stvara čitave ledenice na obrvama i brkovima.

Čiča Savo se sve češće zamara.

»Znaš« — veli — »glava me vuće naprijed, a noge natrag. Zaostaju noge, izdaju me, sve im njihovo! Gdje će jednom ostati za mnom!«

Sve više patimo od ušiju. Čistimo se i parimo odijela svakom prilikom, ali smo opet, svejedno, neprekidno ušljivi. Nije ni čudo: svaka seljačka kuća sad je puna ušiju, jer je svaka postala prolaznom stanicom kroz koju neprekidno tkaju ljudi.

U ovakvim prilikama ne bi se čovjek mogao otresti ušiju kad bi se pario svaki dan.

Biće tifusa!

SUSRETI I SUDARI

Prolazeći kroz Korenitu — na putu za Vukosavce, gdje je štab Odreda — naišao sam na neočekivanu i čudnu situaciju.

U Korenitu je došao Andrija Popović, četnik, rodom iz Korenite, bivši jugoslovenski podoficir. S njim je došlo još nekoliko četnika, koji sačinjavaju kao neku njegovu pratnju. Andrija je zatražio od štaba Bataljona da mu se omogući da u Korenitoj održi zbor. Govorio je da želi da kaže nekoliko riječi svojim seljacima o borbi za slobodu i da misli da bi baš bilo dobro da govori on, četnik, u mjestu gdje se nalazi partizanski bataljon. To bi, po njegovom mišljenju, umirilo narod i otklonilo strahovanja od sukoba između četnika i partizana, o čemu se u narodu mnogo priča.

Odgovoreno mu je da može održati taj zbor, ukoliko se misli zalagati za borbu protiv okupatora i ukoliko neće istupati protiv bratstva i jedinstva Srba i Muslimana na Majevici. Zbor može održati u školi, gdje se nalazi i štab Bataljona.

Stigao sam u Korenitu upravo u trenutku kad su seljaci počeli da ulaze u školu. Učionica je začas bila puna prepuna. Došli su svi seljaci iz Korenite, oko tri stotine ljudi. Za govornika je postavljen podijum. Na podijum su stali Andrija i njegova pratnja, naš štab Bataljona i nekoliko boraca. Seljacima je to bilo čudno i sve su posmatrali sa velikim interesovanjem.

Andrija je odmah počeo da govori, zapravo da čita. Ono što je on čitao bilo je za sve nas neočekivano. Otvoreno i bez ikakvog obzira počeo je da napada partizane što štite »Turke«, glavne neprijatelje srpskog naroda, što su protiv kralja, protiv vjere, i tako dalje. Sve one dobro poznate otrcane i ko zna koliko puta upotrijebljene fraze iz arsenala antikomunističke propagande, zajedničke svim agitatorima reakcije cijelog svijeta!

Sad smo prvi put imali prilike da svojim ušima slušamo četničku argumentaciju, kojoj je bio jedini cilj da među srpskim seljacima raspiri šovinističke strasti do paroksizma, da im zamagli pogled i povede ih stravičnim putem bratoubilačke borbe — sve kako je samo poželjeti mogao okupator!

Među partizanima je nastalo komešanje. Seljaci su zbunjeno ćutali. Kad je Andrija završio, riječ uze komesar našeg bataljona. On je govorio dugo, objašnjavao je narodu ciljeve narodnooslobodilačke borbe, a četnički rad nazvao izdajom i služenjem interesima okupatora naše zemlje. Posebno je analizirao govor Andrije Popovića. Adrija je na jednom mjestu, pored ostalog, rekao i ovo: »Što će nama politika, nećemo politike! Dvadeset godina mi smo vodili politiku, pa eto šta smo dočekali!«

»Ko je dvadeset godina vodio politiku«? — pitao je komesar, — »narod nije! Vodili su je oni koji su nas izdali i pobjegli! Tu politiku nastavljaš sada ti, Andrija Popoviću! Ali sad hoćemo mi da vodimo politiku, hoće da vodi politiku narod koji se digao u borbu, da se odbrani i da stvori svoju, narodnu vlast! To je naša politika, i mi ćemo je voditi do kraja! Vama se ona ne dopada, vi ne želite da narod vodi politiku, jer znate da je ta politika protiv vas! Zato vi hoćete da narodu zatvorite usta! Jer, vi hoćete da poslije rata nabijete narodu stari jaram na vrat, ali ćete se prevariti! Narod koji zna da se bori znaće i da upravlja sam sobom. Narod nije maloljetan!«

Seljaci su sa vidnim raspoloženjem pozdravili ove komesarove riječi. Andrija je ponovo htio da govori, ali sad više nije mogao doći do riječi. Čuli su se uzvici:

»Dosta, čuli smo te, znamo šta misliš!«

Seljaci više nisu htjeli da ga slušaju.

Četnici su se pokupili, sjeli u saonice i otišli, praćeni prijetećim ćutanjem seljaka.

Narod je još dugo ostao u školi i razgovarao u grupama. Ljudi su bili iskreno uzbuđeni i ogorčeni. Čudila ih je drskost četnika koji su došli tobože s prijateljskim namjerama, a zloupotrijebili predusretljivost s kojom su primljeni od strane našeg Štaba.

»Eto«, — govorio je jedan starac, — »dođe ti u kuću, pa te napade ko dušmanina! Laje ko pašče i ujeda ispodmukla!«

Razgovarao sam poslije s Mirkom i Milenkom. Ovo što je uradio Andrija Popović predstavlja zaista vrhunac drskosti i jasno govori o ozbiljnosti četničkih namjera da postojeći sukob zaoštre do otvorene borbe. Dobro je što im je dopušteno da bez smetnji izlože pred seljacima svoje stavove. Izgubiće, sigurno će izgubiti, već su izgubili, može se reći, jer naš narod neće i ne može poći za takvom politikom. Ali mi treba da budemo oprezni. Već znamo kako je to bilo u Srbiji. Napašće nas, gledaće da to učine iznenada, i mi moramo biti spremni na to. Naročito treba sad da se čuvaju pojedinci koji se kreću terenom.

Krenuo sam dalje, prema štabu Odreda, zajedno sa Boškom Andrićem, koji treba da ide u bolnicu. Njemu je metak slomio lijevu ruku još u borbi na Dragaljevcu, prije više od četiri mjeseca,

i rana nikako neće da zaraste. Pošli smo oko podne, sami, jer nam je obojici put dobro poznat. Računali smo da ćemo prije mraka lako stići u Vukosavce. Ali smo se prevarili! Po snijegu se teško ide. Sunce je već zalazilo a mi smo se tek penjali uz Mamutovu Vodu. Išli smo uskom i klizavom prtinom. Mraz je već stezao. Vladala je puna tišina. Nigdje nikoga, ni pokreta, ni glasa, dok najednom, daleko pred sobom, ne ugledasmo neku kolonu koja je išla nama u susret. Nismo ovako iz daljine mogli ocijeniti ko je, da li su naši ili četnici. Kolona se u jednom trenutku izgubi iza jedne uzvišice, nestade je, i nama se učini da je to pred nama bilo neko priviđenje. Ali poslije jedno pet minuta pred nama, kao iz zemlje, iskrsnuše četnici! Bilo ih je oko dvije desetine. Na čelu je išao jedan sa sabljom, za njim trubač, a onda, jedan za drugim, borci. Nijedan poznat! Nismo se nikako mogli mimoići, i, kad smo prišli jedni drugima, stadosmo.

Bilo mi je kao da sam upao u strašan san! Gledao sam neko vrijeme u onog sa sabljom. Bio je smiješan, groteskan! Čovjek u civilnom seljačkom odijelu, opasan oficirskim opasačem, sa sjajnom sabljom o boku! Pa onda onaj trubač, sa jednom, pozelenjelom olupanom trubom, koja je tu trebalo da bude oličenje nečega vojničkog i ozbiljnog!

Da, bili su smiješni, bili su jadni, ali, znao sam to, bili su i opasni!

»Koji ste vi«? — upita onaj sa sabljom.

»Partizani«! — rekoh kratko.

»A, partizani . . . ja, ja . . . A kuda ćete?«

»Idemo u bolnicu, vodim ovoga druga, ranjenik je.«

Nastade ćutanje.

Pogriješili smo, mislio sam, teško smo pogriješili! Pa da, bilo mi je jasno da ne treba ići ovako kako smo mi pošli, još danas mi je to bilo jasno, i sad . . . Ko bi ikada saznao ono što sad ovdje može da se desi?!

Ćutanje je bilo opasno. Ono je moglo dati vremena četničkom komandiru, onome sa sabljom, da razmišlja i da dođe do istih zaključaka do kojih i ja. A onda je gotovo! Ćutanje se moralo prekinuti, morala se oduzeti svaka mogućnost četničkom komandiru da se sjeti da smo u njegovim rukama!

»Ama, bogati, odakle si ti«? — upitah ga — »meni se čini da smo se mi i ranije negdje viđali! Gdje si ti radio prije rata?«

»U Ugljeviku« — mrgodno odgovori komandir, pa se zagleda u svoju sjajnu sablju, kao da očekuje da mu otuda dođe nadahnuće za dalji razgovor.

»E, onda se ja otuda tebe sjećam, dolazio sam ja u Ugljevik! Jeste li vi Đurini?«

»Jesmo!«

»A gdje ste to bili?«

»Na položaju.«

»E, pa hoćemo li mi« — obratih se Bošku, — »moramo mi požuriti, da ti rana opet ne zazebe!«

»A gdje si to ranjen«? — upita komandir.

»U ruku. Prebijena mi je kost.«

I mi pođosmo.

Četnička kolona sporo je odmicala. Izgledalo je da su tamo ljudi tek sad počinjali da razmišljaju. A mi smo išli što smo brže mogli. Sasvim se smrklo kad stigosmo u Vukosavce.

Više nikada neću ići ovako, odlučujem u sebi. Mamutova Voda je pustinja, a četnički komandiri neće uvijek propuštati ovakve prilike. To je sigurno.

Sutradan po mome dolasku u Vukosavce stiže i Milenko. Iz Bijeljine nam je došla vijest da je tamo bilo hapšenja i da se u zatvoru, pored ostalih, nalazi drugarica Tifa Lipničević, studentkinja iz Bijeljine, aktivna omladinka koja je već dugo radila u gradu. Trebalo je na svaki način pokušati da se ona spase iz zatvora, jer će je, sigurno, otjerati u logor. Pogriješili smo što je ranije nismo povukli iz grada.

Palo nam je na pamet da pokušamo s jednim lukavstvom. Nedavno je naš Odred likvidirao neprijateljsku posadu u Miladijama, nedaleko od Brčkog. Poslije prilično oštre borbe koja je potrajala duže nego što se predviđalo, našim borcima je pošlo za rukom da potpuno savladaju otpor neprijateljskih vojnika i da preživjelu posadu zarobe. Sad smo imali na raspolaganju oko tridesetak kompletnih domobranskih uniformi, koje možemo upotrijebiti u ovoj akciji. Obući ćemo u te uniforme jednu desetinu probranih boraca i ubaciti je u grad. Kad se već bude nalazila u gradu, neće joj biti teško da za kratko vrijeme ovlada zatvorom i da oslobodi drugaricu. Tu desetinu ćemo sastaviti od dobrovoljaca Bijeljinaca koji dobro poznaju sve puteve i koji će znati da se izvuku iz opasnosti.

Milenko hoće da on sam lično vodi cijelu tu akciju i da zajedno s borcima ide u grad.

Kad smo pozvali borce Bijeljince i kad smo im saopštili o čemu se radi i da nam je potrebno deset dobrovljaca, javili su se svi. Nijedan od njih nije htio da izostane!

Plan je izgledao otprilike ovako: kada desetina stigne do Pučila, sela na dva-tri kilometra daleko od Bijeljine, uhvatiće vezu sa Bijeljinom, s ciljem da se ispita situaciju u gradu, da se sazna koji su prilazi čuvani i da se, po mogućnosti, dođe u vezu i sa samom zatvorenicom. Kad to bude gotovo, desetina će, čim se smrkne, da ide pravo prema zatvoru, gdje će da razoruža i zarobi

stražara, da uđe u zgradu zatvora, razoruža i ključara i zatvori ih u ćelije, a Tifu da povede sa sobom.

Uvjereni smo da će nam ovaj plan uspjeti. Bude li potrebno — pucaće se. Zamišljali smo kakva bi panika zavladala među ustašama u gradu, kad bi došlo do borbe na samim ulicama.

Jutros je u štab Odreda stigla vijest koja je izazvala pravu uzbunu. Kapetan Leko je uhapsio naše kurire koji su dolazili iz Birča na Majevicu! Bilo ih je svega sedmoro, među njima i jedna drugarica. Tu je bio i Veso Gavrić, student iz Bijeljine, koji je — poslije prelaska naše čete iz Srbije kod Drinjače — bio na bolovanju, a sad je trebalo da uđe u sastav bijeljinskog bataljona.

Pri našem štabu u Vukosavcima nema ni jedne jedinice! Sve čete su na položajima prema neprijateljskim garnizonima i pravcima mogućeg neprijateljskog napada. Svaki od položaja daleko je od štaba najmanje dva sata hoda! Kod štaba je samo straža sastavljena od nekoliko boraca — kurira.

Nedaleko od našeg Štaba, najviše sat laganog hoda, u Tobutu, nalazi se štab kapetana Leke. Već duže vrijeme pričaju nam seljaci da se oko njegovog štaba nalazi šezdeset do osamdeset probranih četnika, koji su uvijek s Lekom. Zar nije moguće da Leko sada izvede napad na naš štab? Zar nije čak i vjerovatno da bi on mogao to učiniti? Njemu je sigurno poznato da su okolnosti povoljne za to!

Štab našeg Odreda odmah je poslao pismo kapetanu Leki. Tražio je neodložno puštanje naših drugova i objašnjenje ovog izrazito neprijateljskog postupka. Leko je odgovorio da uhapšene drugove neće pustiti, jer je već odranije obaviješten da se mi spremamo za napad protiv njega, a sada je, kaže, dobio i potvrdu za to u dokumentima koje je našao kod kurira. Bilo nam je odmah jasno da Leko laže.

Počeli smo sazivati zborove po selima. Obavijestili smo seljake o onome što je Leko učinio, pozivajući ih da sa svoje strane zahtijevaju od četnika da prekinu takav rad. Mi ne možemo dozvoliti da oni hapse naše drugove, i, ako ovi ne budu odmah pušteni, mi ćemo biti prisiljeni da ih osolobodimo svim sredstvima.

Naravno, efikasnije bi bilo da smo odmah pristupili vojnim mjerama. Gledano čisto vojnički, mi smo u tom trenutku bili jači od četnika na Majevici. Broj nam je bio otprilike isti, ali mi smo imali jedno značajno preimućstvo nad njima: raspolagali smo jedinicama koje su imale znatno borbeno iskustvo. Ali činilo nam se da u tom trenutku još ne smijemo napasti. Trebalo je dovršiti političke pripreme za sukob koji je neminovan. Trebalo je da narod na Majevici bude jednodušno uz nas.

Htjeli smo da seljaci iz što je moguće većeg broja sela na Majevici potpišu jedno protestno pismo kojim od Leke traže da

pusti partizanske kurire i da prekine sa razbijanjem narodnih snaga i izazivanjem bratoubilačke borbe. Ali potpisivanje toga protestnog pisma nije išlo lako. Bilo je ljudi koji nisu bili spremni da na taj način intervenišu: ili zato što su se bojali četnika, ili zato što su se solidarisali s njihovom politikom. Takav slučaj javio se i u Loparama, koje su već mjesecima bile u našim rukama! U jednoj maloj prostoriji Komande mjesta iskupilo se na naš poziv pedeset do šezdeset ljudi. Govorili smo im opširno o našoj borbi, o radu četničkih oficira i njihovim ciljevima, podsjećali ih na iskustvo koje svi oni imaju s četnicima. Slučaj hapšenja naših kurira sam za sebe jasno govori o namjerama kapetana Leke i njegovih prijatelja, Radivoja Kerovića i Đure Bižića. On hoće da izazove sukob, on hoće da otvori bratoubilački rat! Mi to ne želimo! Narod treba da nam pomogne da razbijemo te izdajničke planove, da spriječimo i onemogućimo bratoubilačko klanje. Mi ničim nismo izazvali ovakav neprijateljski postupak četnika prema nama. Ali mi ne možemo dozvoliti da od njih stradaju naši drugovi, koji su pošli da se bore za svoj narod, koji su založili svoje živote za svetu stvar narodnog oslobođenja. Treba zato svi da potpišemo pismo kojim se osuđuje ovakav rad četnika i traži neodložno puštanje na slobodu uhapšenih partizana.

Poslije ovog izlaganja nastalo je ćutanje.

»Ne možemo mi potpisati to pismo«! — javi se jedan stariji seljak — »zašto da ga potpisujemo? Leko kaže da je kod kurira našao neka pisma, a mi, brate, ne znamo šta piše u tim pismima! Znaš kako je!«

»Pa jest«! — prihvati drugi seljak — »ne bi, zar, ni Leko džaba 'apsio ljude, mora da tu nešto ima. Dok se vidi šta je!«

»Ne znamo mi ništa! Eto vas, eto četnika, pa se kusurajte kako znate! Nemojte vi, brate, nas miješati u takve stvari!«

Situacija je bila kritična. Govorilo je svega nekoliko ljudi, i to svi protiv potpisivanja protestnog pisma, dok su ostali ćutali.

A onda se javi stari Ilija Mijatović, kolar iz Lopara. Sav je drhtao, izgledalo je da neće moći da govori od uzbuđenja. Ali se Ilija nekako savlada, pa poče:

»Pa zar vas, bolan, nije stid?! Kako to govorite! Mi se moramo umiješati, jer se tiče nas, našeg života! Mi se borimo za slobodu! Mi ne smijemo ćutati kad neko radi kako ne valja! Kad četnici hapse partizanske kurire, to ne valja, jer mi znamo ko su partizani, mi s njima živimo već mjesecima! A znamo, vala, dobro i četnike! Mi treba da kažemo Leki da se mi ne slažemo s njegovim radom, da nećemo da se braća kolju, da hoćemo samo borbu protiv okupatora i ustaša. Mi treba da tražimo da se partizanski kuriri puste i da se tako nešto više ne dešava!«

Poslije Ilijinih riječi nastade među seljacima bučno raspravljanje, koje se završi gotovo jednodušnim pristankom da se pismo

potpiše. Izuzetak su činila dvojica-trojica onih koji su u početku govorili i koji se neprimjetno izvukoše.

Na ova protestna pisma nije od četnika došao nikakav odgovor. Nije ni čudo: davno su oni pokazali koliko malo drže do onoga što misle seljaci, davno su pokazali na koji način namjeravaju da organizuju svoju vlast. Jedini metod koji oni poštuju jeste — teror! Ali će im se to osvetiti: politička bitka na Majevici ubrzo će se završiti u našu korist. A onda... onda ćemo razgovarati malo drukčije nego dosada!

Ovih dana umro je Ahmet Kobić. Zatvorile su se zauvijek oči starog revolucionara, kome su posljednje dane zagorčavale teške brige zbog događaja čije je približavanje Kobo osjećao. Drugovi su ga sahranili u Loparama, na mjestu koje je sam Kobo unaprijed odredio — u blizini raskršća gdje se od glavnog druma Tuzla — Brčko odvaja put prema Zvorniku.

Krenuo sam iz Vukosavaca u Korenitu zajedno s čiča Savom. Naši drugovi još nisu bili pušteni.

Ostavljao sam Vukosavce u mračnom raspoloženju. Ipak nisam vjerovao da će se kapetan Leko usuditi da u ovom trenutku ide do kraja i bio sam prilično miran što se tiče sudbine naših drugova koji su privremeno pali u četničko ropstvo. Pustiće ih Leko, moraće da ih pusti!

Naše jedinice i dalje su bile na položajima, Štab još uvijek nije preduzeo ništa da se bolje obezbijedi. Upozorio sam na to drugove Irca i Španca. Irac je, ljutit, ćutao. Fadil reče:

»Kukavice su to, bolan, ne smiju oni na nas!«

Ne smiju? Da, vjerujem da ne smiju, ali ipak...

ZLOČIN IZDAJNIKA

Noć između 21. i 22. februara 1942. godine zatekla nas je u Čengiću. Kao i obično, čiča Savo i ja bili smo u kući našeg starog druga Petra Starčevića.

Pred nama je stajao zadatak da formiramo partizansku četu koja bi bila sastavljena od dobrovoljaca iz Čengića i okolnih sela, a djelovala bi na cesti Janja — Zvornik. Dugo smo razgovarali o tome kako ćemo je formirati, kako naoružati i snabdijevati, ko će biti komandir, ko komesar, i tako dalje. Potom smo zaspali.

No, nismo dugo spavali. Neko je počeo da lupa na vrata! Čika Pero je ustao i pokušao da vidi kroz prozor ko je taj što lupa. Dugo je provirivao, a onda nam priđe i saopšti nam da »nekakva dvojica« stoje na pragu i lupaju. On ne može da ih prepozna, ali bi rekao da su pod oružjem.

Ustadosmo i mi.

Napolju su bili Boško Andrić iz Pučila i Sava Pešaljević iz Trnove. Došli su na konjima.

Bilo nam je jasno da se radi o nečem važnom i hitnom. Otvorismo im. Oni uđoše, pozdraviše se s nama, pa sjedoše ćuteći. Čekali su dok ode čika Pero. Mislio sam da se radi o akciji one naše desetine koja se uputila u Bijeljinu. Možda je propala, možda je neko poginuo!

Čekali smo da počnu govoriti, a oni su ćutali.

»Šta je, Boško«? — upitah, uznemiren tim njihovim neprestanim ćutanjem — »zar se desilo nešto?«

On ustremi pogled u me, stisnu usne kao da se bori s nečim u sebi, a onda lagano, drhtavim, promuklim glasom izgovori:

»Pobijen nam je Štab!«

I onda poče da priča kako je bilo.

Rano izjutra 20. februara, krenula je Lekina odabrana grupa u pravcu našeg Štaba. Kad su se male četničke kolone približile kući u kojoj je Štab bio smješten, odvojila se jedna desetina naoružanih samo pištoljima i slobodno pošla u kuću. Kad su ih naši drugovi primili, već je bilo kasno da se nešto preduzme.

Četnici su ušli u kuću.

Za to vrijeme ostali, njih oko šezdeset, vršili su opkoljavanje kuće i postavljali zasjede na mjestima kuda bi mogli da se povlače preživjeli članovi Štaba — ukoliko svi ne izginu od one desetine koja je već bila unutra.

U kući je planula borba pištoljima. Naši drugovi su se na vrijeme snašli i nisu dopustili da budu iznenada pobijeni, kako su to četnici očekivali. Ni jedan od te specijalne desetine četnika nije živ izišao iz kuće!

U tom prvom okršaju poginuli su i neki naši drugovi, među njima Pero Ćuskić iz Grčice kod Brčkog, jedan od partizanskih rukovodilaca za srez brčanski, zatim dr Mujbegović, ljekar iz Tuzle, koji je u naš Odred stigao prije nekoliko dana, Kosta Popov, Albin Herljević i Sejfo Karamehmedović iz Tuzle.

Dok je trajala ta munjevita borba u kući, približavali su se oni koji su je opkoljavali.

Iz kuće su se uspješno branili svi oni koji su se zatekli unutra i ostali živi poslije prvog napada. No, ubrzo im je ponestalo municije, pa su se Irac i Španac odlučili na probijanje. Njih dvojica su naišli na zasjedu i poginuli. Živi su uhvaćeni Slavko Mićić iz Tuzle, intendant Odreda, i Slobodan Jovanović, student iz Bijeljine, partijski radnik iz sreza brčanskog.

Stevo Popović i Brko nalazili su se tada u Stevinoj kući, nedaleko od Štaba, ali nisu bili u mogućnosti da ma šta učine, jer se sve odigralo za tren oka. Brko i Stevo povukli su se u pravcu Lopara. Šta je dalje bilo s njima, Boško ne zna da kaže.

Slušali smo tu strašnu priču nijemi i sleđeni.

»Pa dobro« — upitah kad dođoh sebi — »a gdje su naši bataljoni, šta je s našim položajima, šta je bilo u Loparama? Govori, znaš li išta o tome! Jesi li bio u Korenitoj, jesi li se vidio s Mirkom?«

»Izgleda, brate, da je nešto bilo i na Površnicama, i još negdje, ne znam ni sam. Kad sam bio u Korenitoj, vidio sam naš bataljon. Dolazili su tamo drugovi odnekud iz nekih drugih četa, ni sam ne znam odakle. Mene je Mirko poslao da vas nađem i da vam ovo kažem . . .«

Nije nam bilo jasno šta sad treba da činimo.

Nema sumnje da se sada situacija na Majevici iz osnova mijenja. Četnici su, evo, prešli u otvoren napad, Štab našeg partizanskog Odreda više ne postoji! Očigledno, ovo je rezultat dobro promišljene i dugo pripremane akcije, od koje četnici, sigurno, mnogo očekuju. Dosad im je uspjelo! Narodnooslobodilačka borba na Majevici ostala je sada odjednom bez svojih najvažnijih ljudi!

Nastaje teško i mučno vrijeme!

Dakle, eto, počelo je ono o čemu smo mnogo i često razgovarali, i bili uvjereni da će nastupiti. Pa ipak, mada smo to očekivali, ne možemo se oteti teškim slutnjama o novoj strašnoj opasnosti koja se nadvila nad naš narod i nad njegovu borbu.

Kako li će se radovati okupator i ustaše kad čuju šta se radi »u šumi« i kakvog su saveznika dobili!

Mirko nam nije ništa više poručio. Samo nam je javio šta je bilo. A šta će dalje biti?

Riješili smo da odmah hvatamo vezu s bataljonom u Korenitoj, da saznamo šta se tamo misli preduzimati u novoj situaciji, pa da prema tome znamo šta mi ovamo na terenu treba da činimo. Jedno nam je bilo jasno: doći sada do Korenite bez najmanje jednog voda, po svoj prilici, ne bi bilo moguće. Četnici se nalaze duž cijelog puta. Ima ih u Zagonima, u Čađavici, u Dragaljevcu. Njima je sigurno poznato šta se dogodilo na Majevici. Za sve njih biće to, vjerovatno, znak za opšti napad!

Pero Stanić i Jefto Lučić otišli su u četnike! Kad su čuli šta je bilo na Majevici, oni su se napili, pokupili ono oružja što su imali kod sebe, i pjevajući krenuli u Tavnu, štabu četničke čete koja je tada tamo bila. Uz put su sa šubara skinuli petokrake zvijezde i zgazili ih nogama, a kad su išli kroz planinu, u znak veselja, bacili su u potok jednu bombu koju su imali.

Možemo reći: sretan im put! Zaista im je tamo mjesto!

Međutim, njihov odlazak u četnike još je više otežao naš položaj. Znali smo da će oni sad nastojati da se pokažu što revnosniji u borbi protiv partizana — po onoj narodnoj »poturica gori od Turčina!« Sad moramo ići iz Čengića.

Iskupili smo se svi koliko nas je bilo i odmah, čim je pao mrak, krenuli, po dogovoru, preko Obrinježi za Glogovac. Pošli smo: čiča Savo, Andrija Blagojević, Đoko Subotić, Bosa Mitić, omladinka iz Bijeljine, i ja. Išli smo u pravcu sjeveroistoka, još dalje od Korenite i od naše vojske. Morali smo činiti tako, ma kako da nam je to bilo teško. Nismo se usuđivali da idemo prema Korenitoj, jer smo bili uvjereni da nas na tom putu očekuju četničke zasjede kroz koje ne bismo mogli proći. Činimo suprotno od onoga što četnici očekuju, pa nas to ispunjava izvjesnim raspoloženjem. Osim toga, idemo bliže Ravni, centru našeg uticaja, gdje ćemo moći da se održimo i pod najtežim uslovima. Odatle ćemo, sigurno, imati mogućnosti da pošaljemo kurira do naših snaga i da tražimo pratnju koja bi nam omogućila da se povežemo. Najzad, smatrali smo da u ovakvoj situaciji ne bi bilo dobro da se svi povučemo u Odred i da ostavimo teren bez ikoga. Nosićemo se mi nekako s četnicima!

Krenuli smo. Bila je hladna zimska noć. Selo je već uvelike spavalo. Nigdje se nije vidjelo svjetlo, nigdje se nije čuo nikakav

glas, čak ni psi nisu lajali. Od Tavne, s vremena na vrijeme, čuo se pokoji pucanj puške. To, po svom starom običaju, šenluče četnici. Sada imaju naročitog razloga za to! Vesele se Lekinoj uspješno izvedenoj operaciji, vesele se dolasku Pere Stanića i Jefte Lučića!

Išli smo pažljivo i što smo brže mogli. Naša mala kolona lako se kretala ugaženom prtinom. Vodio nas je Andrija, koji najbolje od svih nas poznaje puteve u ovom kraju. Ostavljali smo za sobom Čengiće, gdje je imalo još toliko da se uradi i gdje će mnogo od onoga što je dosada urađeno biti uništeno od četnika koje će Pero i Jefto sigurno odmah dovesti u Čengiće. Zasada neće imati ko da im se suprotstavi.

Stigli smo u Glogovac. Narod je već saznao šta se desilo. Ljudi su vrlo ožalošćeni i zaplašeni. Od srca žale naše drugove, koje su poznavali i voljeli, i boje se događaja koji će nastati. Očekuju najgore. Pričaju da se u Bijeljini ustaše na sav glas vesele. Oni su uvjereni da će sad nestati partizana. Naročito su radosni što je poginuo Fadil Jahić — Španac, od koga su mnogi imali razloga da strahuju.

U Glogovcu nam seljaci rekoše da je uspjela akcija na bijeljinski zatvor. Slučaj je htio da se to desi upravo u noći poslije onoga dana u kome je naš Štab uništen!

Kako ćemo sad u Glogovac da se smjestimo i kako da uhvatimo vezu s Korenitom — to je bilo pitanje koje je valjalo odmah rješavati. Glogovac je nedaleko od Bijeljine, nešto oko šest kilometara udaljen od nje. Do Janje ima svega oko pet kilometara, a i tamo je neprijateljski garnizon. U Modranu, oko pet kilometara daleko od Glogovca, takođe se nalazi neprijateljska posada. Tako je Glogovac sa tri strane opkoljen od neprijateljskih garnizona, a šuma još zadugo neće ozelenjeti niti će se snijeg otopiti!

Moramo voditi računa o svakom kretanju po danu, da ne bismo dali povoda neprijateljskim garnizonima da nešto preduzimaju protiv Glogovca — bar dok mi ne uhvatimo vezu i ne vidimo kako će se stvari dalje razvijati.

Dane provodimo uglavnom u kućici našeg druga čika Luke Zelenovića, koji je sasvim na kraju sela, na ivici šume, van svakog važnijeg puta, zabitna i neugledna. To je prava sirotinjska kućica! Čika Luka je siromašan seljak, sa vrlo malo zemlje, od koje nikada nije mogao živjeti, pa je morao da ide u najam. Osim zemljoradničkih, radio je i druge poslove, pa je pekao i rakiju za neke bijeljinske birtaše. Tako je nekako prije rata sastavljao kraj s krajem. Imao je ženu i dvoje djece, sina i kćerku. U maloj čika Lukinoj kući sa zemljanim podom sjedjelo je svaki dan nas desetak, čekajući da padne noć. Tada smo išli po selu, održavali sastanke s ljudima i objašnjavali im nastalu situaciju.

Često smo išli kući Vlade Perkovića, koji nas je neobično volio i bio najsretniji kad mu dođemo. Dogovorili smo se s njim da on pokuša da ode do Korenite, da nađe Mirka ili Milenka, da s njima razgovara i donese nam vijesti od njih. Vlado je odmah pošao i na naše najveće čuđenje vratio se već sutradan predveče. Prešao je preko šezdeset kilometara. Bio je u Korenitoj. Prema njegovom pričanju, tamo je sada pravo opsadno stanje. Partizana ima »ko na gori lista«. Spremaju se, izgleda, da nekud idu.

»Kad naiđoh na Korenitu« — pričao je Vlado — »a neko ti se proguli: stoj, veli, ko ide?!«

»Terenac, boga ti tvog«! — odvalim ja njemu.

»I odmah me pustiše!«

Putem je Vlado nailazio na četnike, i kad je išao tamo i kad se vraćao, ali niko na njega, kao starijeg čovjeka, nije obraćao pažnje.

Mirko mi je poslao kratko pisamce. Piše da je obrazovan novi štab Odreda. Odmah kreću na Majevicu da napadnu Leku. Đuro Bižić je izjavio da on ne želi da se miješa u tu stvar, poručujući našim drugovima da mogu, što se njega tiče, biti potpuno mirni. Leko što je zakuvao neka sada sam i kusa i neka gleda šta će i kako će. Dalje, Mirko mi piše da nam ne može u ovom trenutku odvojiti ni jednog čovjeka koji bi mogao da nam posluži kao pratnja. On misli da mi treba da ostanemo gdje smo, da će se, on je uvjeren, događaji razvijati u prilog nama. Borci su, kaže, ogorčeni na četnike, i Lekina će banda biti sigurno uništena.

Bilo mi je jasno da su drugovi poklonili punu vjeru Đurinoj izjavi, i to me ispunjavalo zebnjom. Ali, nije se moglo učiniti ništa, ostalo nam je jedino da čekamo ishod svega.

Drugog marta stigoše u Glogovac neki borci iz našeg Odreda. Našli smo ih. Bili su to mahom Bijeljinci. Dosta je bilo da ih čovjek vidi pa da mu odmah postane jasno šta se zbilo!

Odred je stigao u Vukosavce 28. februara — tamo gdje je još donedavno bilo sjedište našeg Štaba. Četnici su prvi prešli u napad. Razvila se ogorčena bitka, koja je potrajala cijeli dan. Leko je pretrpio strahovite gubitke i, predveče, kad je izgledalo da će biti do kraja uništen, na naš Odred izvršio je napad s leđa Đuro Bižić! Naše jedinice su se u tom trenutku pokolebale, municije je nestalo, i situacija se na bojištu iz osnova izmijenila. Odred je morao da se povlači!

Ali svim našim jedinicama nije pošlo za rukom da se iskupe. Neke manje grupe bile su odsječene, pa su se povlačile svaka za sebe. Tako je došlo do toga da izvjestan broj boraca padne u četničko ropstvo. Drugovi koji su stigli do Glogovca uspjeli su da se poslije teškog povlačenja i probijanja prebace s Majevice u Ravan, jer više nisu mogli ići za Odredom. Oni ne znaju mnogo

da pričaju o pojedinostima, ali, već iz onog što znaju, jasno je da nas je ponovo pogodio težak udarac.

Gdje se Odred povukao, koliki su mu gubici? To niko ne zna da nam kaže. Zna se samo toliko da je Odred otišao u pravcu Jelice, a to može da znači i povlačenje s Majevice, prelazak preko ceste Tuzla — Zvornik! Vjerovatno je da će tako i biti.

Dakle, na Majevici smo sada ostali bez Odreda, izloženi četničkim napadima, koji će odmah, u to nema sumnje, otpočeti. Četnici će se sad okrenuti prema Ravni i poći će da pljačkaju naša sela, da traže partizane i njihove ranjenike!

Šta da radimo? Možda bi bilo moguće od ovih odsječenih boraca formirati kakvu novu jedinicu, sposobnu makar za to da sama sebe brani! Ali, ne, u ovom času to se ne bi moglo učiniti. Pristiglih boraca je suviše malo, a osim toga, oni su u velikoj mjeri demoralisani, tako da se ne može očekivati neki uspjeh s te strane.

Jedne noći uznemiri nas iznenadna pucnjava. Izađem iz kuće zajedno s domaćinom Dragom Matovićem, da ispitamo gdje bi to moglo biti. Drago me uvjeri da se puca u Janji, a da se tako dobro čuje zato što je malo odjužilo. Doista, na dotle vedro nebo bili su se navukli gusti oblaci i postalo je znatno toplije.

Bilo je dva sata poslije pola noći kad pucnjava prestade, isto onako naglo kako je i započela. Vratismo se u kuću i ponovo legosmo.

Ujutro nas izvijestiše stražari da su u selo dolazili četnici i da su napali kuću u kojoj je spavala nekolicina naših drugova. Jedan od njih je teže ranjen kroz obje noge, ali je ipak uspio da pobjegne, dok su dvojica zarobljeni i odvedeni. Zarobljen je omladinac Adem Ademović iz Bijeljine i Miljan iz Ćengića. Kako su četnici saznali da su oni u toj kući, to ne možemo još da otkrijemo. Domaćica kuće, drugarica Joja, koju su četnici dušmanski premlatili, rekla nam je da je četnike predvodio Pero Stanić.

Ne valja! Naša noćna straža, sastavljena od mlađih seljaka bez oružja, nije izvršila svoju dužnost! Stražari su, čim su osjetili opasnost, pobjegli, a nas su ostavili našoj sudbini!

Moramo po svaku cijenu onemogućiti četnicima da silaze u Glogovac. Dogovorili smo se da držimo oružanu noćnu stražu, koja će paziti na onim mjestima otkuda četnici mogu pokušati da iznenada upadnu u selo i otvoriti vatru čim ih opaze.

Četnici koji idu s Perom Stanićem ne predstavljaju neku značajnu vojničku snagu. Nekoliko pušaka u sigurnim rukama biće uvijek u stanju da im oduzme svaku volju za slične akcije ubuduće. Osim toga, mi moramo na svaki način očuvati našu vezu sa Trnovom i drugovima koji se tamo nalaze. Zato je potrebno da uspostavimo i učvrstimo vezu s Modranom, jer nam je Modran

na putu za Trnovu. U Trnovi, pak, treba ponovo da formiramo četu. Već sada ona bi mogla da broji dvadesetak ljudi.

Počinjemo iznova!

Ne bi to ni bilo tako teško da nije zime. Kao za pakost, mart je tako hladan i snježan da izgleda kao da se ponovo približava prava zima! Šuma ne pruža nikakve zaštite! Hladnoća i vlaga prodiru do kostiju. Istina, to ipak ne može trajati duže od mjesec dana. A onda će granuti proljeće, šume će ozelenjeti, i mi ćemo ponovo pristupiti formiranju naših jedinica.

Uspjeli smo da se povežemo sa okolnim selima, ali još nismo obnovili veze u svim dijelovima bijeljinskog sreza. Ne znamo gdje se nalazi Brko, gdje je Gango, šta je sa Stevom Popovićem i drugom Mrkim, za koje znamo da su preživjeli napad i da su se povukli u pravcu Crnjelova. Treba pokušati da se nekako prodre do Crnjelova, da se vidi šta je tamo i da se utvrdi postoji li mogućnost da se prebacimo u taj kraj. Ali otići sad do Crnjelova nije lako! Postoje dva puta. Jedan je preko Pučila, Brijesnice i Obarske, obilazeći Bijeljinu sa zapadne strane, a drugi je preko Patkovače, Golog Brda, Popova i Dvorova, pa opet na Obarsku, obilazeći Bijeljinu sa istočne strane. Prvi put je bliži, ali svima nama nepoznat, i, prema tome, nesiguran. Dogovorili smo se da ja pokušam doprijeti do Crnjelova ovim drugim putem.

Saznali smo izvjesne pojedinosti o događajima na Majevici. Odred je zaista otišao s Majevice u pravcu Birča! Izginulo je dosta drugova od onih koji su bili odsječeni. Poginuo je Stevo Perić, politički komesar čete, student iz Bijeljine; poginuo je Elijas Kabiljo, student iz Bijeljine, Albert Levi, agronom iz Bijeljine, Nikola Spasojević, student medicine iz Patkovače, Jovo »Cicin« iz Broca, Teodor Sofrenić — Tendo, komandir čete iz Broca, i drugi.

Smrt Nikole Spasojevića bila je najstrašnija. Nikola je, kako smo saznali, pošao da sam uništi štab Đure Bižića. Bila je to zamisao koja odgovara čovjeku kakav je bio Nikola! On je htio svojom rukom da kazni Đuru Bižića zbog podle prevare i kukavičkog napada s leđa. Uzeo je nekoliko bombi i pošao pravo u Đurin štab. Ali Nikoli se nije pružila prilika da svoju namjeru ostvari. Četnici su ga uhvatili. Kad su ga saslušavali, on je izjavio šta je htio da učini, nazvavši Đuru i sve ostale — banditima i izdajnicima. Osuđen je na smrt. Četnici su vezali Nikolu za stolicu, svukli ga do pojasa i počeli da ga muče. Zabadali su mu noževe u slabine, rezali mu meso, solili rane, udarali ga nemilice. Tu je bio prisutan i Zako Zarić, ljekar iz Bijeljine, koji se u jesen 1941. priključio četnicima. On je pazio da se Nikoli ne nanese povreda od koje bi brzo umro. Kad je četnicima bilo dosta, zaklali su Nikolu, kao što su poklali i ostale partizane koji su im živi pali u ruke.

Zarobljene partizanske kurire Leko je pobio sve do jednog, pa među njima i Vesu Gavrića. Zaklana je i drugarica Rosa Vuko-

vić, naša drugarica doktor, koja je mnoge četnike spasla od rana, bolesti i smrti i kojoj su se oni na taj način odužili. Zaklani su i Slavko Mićić i Slobodan Jovanović.

Jedne tamne noći krenuo sam iz Glogovca.

Vodio me čika Luka. On je brzo i tiho išao preda mnom, sa šubarom okrenutom naopako. Začuđen tim, upitah ga: zašto je okrenuo šubaru bijelom stranom napolje? Odgovori mi da je to zato da ga ne bi poznali oni koji bi mogli da nas primijete! Rekao sam mu da okrene šubaru kako treba, jer se ovako samo više ističe u noći. Poslušao me, gunđajući nešto kao čovjek koji je nezadovoljan što mu se miješaju u posao.

Išli smo preko njiva, kroz šumarke i šikare, izbjegavajući kuće koje su se ponekad bjelasale kroz tamu.

Trebalo je da te noći stignemo do Golog Brda, odakle će se čika Luka vratiti kući, a ja ću da hvatam vezu koja će me prebaciti do Popova. Nije to dalek put, nema možda više od šest-sedam kilometara, ali je teško ići ovako kako mi idemo. Za noge se hvata zemlja, i svaki novi korak predstavlja sve veći napor. I, ma koliko da nam je bilo važno da gazimo nečujno, nismo mogli izbjeći lomljavu kukuruzovine, zaostale na njivama od prošle jeseni.

Nekoliko puta čika Luka je zastajao da se orijentiše, da ocijeni da li smo već blizu ceste Bijeljina — Janja, preko koje treba prelaziti naročito pažljivo, jer je prelazimo blizu grada, pa treba računati sa mogućnošću da upadnemo u zasjedu, koju, kako se zna, neprijatelj često postavlja na cesti.

Nama s lijeve strane svjetlucale su sijalice uličnog osvjetljenja u gradu. Žmirkale su kao daleke, ravnodušne zvijezde u dubinama tamne zloslutne noći!

Tamo gdje žmirkaju te mutne svjetlosti žive ljudi! Šta li ti ljudi tamo rade, mislio sam, čemu se nadaju naši neprijatelji među njima, nad čime strepe naši prijatelji?

Sijalice su treperile, a noć ćutala.

Izgledao mi je beskrajno dalek onaj dan kad sam napustio grad. Činilo mi se kao da nikada nisam ni bio tamo, kao da je to neki drugi, sasvim odvojen svijet i život, čije pojave meni više nikada neće biti dostupne!

Iznad grada, na oblačnom nebu, igrala je nestalna svjetlost. Ponekad bi otuda dopro do nas usamljen pucanj puške, ponekad, kao da ga vjetar nanese, doletio bi usamljen, daleki povik.

Odmarajući se, slušali smo, čika Luka i ja, te zvuke noći, usred mračnog i pustog polja, daleko od ljudi i njihovih kuća. Mislio sam na rodni grad, na mrtve drugove, na našu borbu i žrtve koje će još morati da padnu. Mislio sam na ovoga našeg druga, čika Luku, siromašnog nepismenog seljaka pedesetih godina, koji ima

mlado srce i čistu dušu i koji je, kao kakav mladić, spreman da sa oduševljenjem da svoj život u svakom trenutku. Misleći o svemu tome, postao sam spokojan i vedar. Mada je sada naš put težak i pun neizvjesnosti, mada su pred nama mnoge nepoznate opasnosti, — mi ćemo ih sve savladati, mi ćemo postići svoj cilj! Snaga naroda naša je snaga, a ona je neizmjerna. Nema te sile koja će se nasuprot njoj održati, nema te prepreke koju ona neće savladati!

Nastupalo je teško proljeće 1942.

KNJIGA DRUGA

PROLJEĆE

U Golo Brdo stigosmo duboko u noć.

To je malo selo u neposrednoj blizini grada. Do prvih gradskih kuća nema ni puna dva kilometra, a posljednje kuće — sa zapadne strane sela — sučeljavaju se sa kućama Patkovače. Svuda oko sela, na istok i na jug, prema Popovima i Amajlijama, puklo je nepregledno Drinsko polje.

Nekoliko gazda u selu drži veći dio obradive zemlje, koja je vrlo dobrog kvaliteta. Tu već počinje semberska ravnica.

Selo ima i priličan broj srednjih seljaka, a ima i sirotinje sa vrlo malo zemlje, od koje se regrutuju najamni radnici u poljoprivredi.

Seoske gazde oduvijek su bile povezane sa čaršijom i aktivno se bavile politikom. Kad je počeo rat, oni su bili većinom kapitulantski raspoloženi, a kad je planuo ustanak, oni ga nisu prihvatili. Osjećali su u ustanku opasnost za sebe, i nije im se nikako sviđalo što se ustankom ruše svi njihovi planovi o izmirenju sa ustaškom državom — što je bila njihova velika nada!

Sad će oni sigurno da se aktiviziraju! U njima će četnici, nema sumnje, naći dobar oslonac!

Većina naroda u selu je za borbu. Narod je zavolio partizane. U selu živi nekoliko naših aktivista, među kojima se ističe Miko Jelačić, mlađi otresit čovjek, kome smo čika Luka i ja sada pošli. Pomoću Mike namjeravam da dođem do Popova, tamo da nađem druga Iliju Babića — Šepu, našeg druga od prije rata, koji sad u Popovima predstavlja naše glavno uporište, pa odatle da pođem preko Dvorova i Obarske, dok ne stignem do Crnjelova, kuda sam se uputio.

Pažljivo smo išli kroz selo utonulo u noć, vjetar i kišu. Nigdje ni jedan prozor nije bio osvijetljen. Izgledalo je kao da u selu nema ni žive duše, kao da su ga ljudi ko zna kad napustili, da se više nikad ne vrate. Čak se ni psi nisu čuli!

Ali kad smo, najzad, stigli do Mikine kuće i kročili u njegovo dvorište, dočekaše nas Mikini psi bijesnim lavežom. To kao da je

bio znak za ostale. Tišine odjednom nestade! Selom odjeknu, s kraja na kraj, lavež bezbrojnih pasa, koji kao da su samo čekali čas kad će svi složno da oglase naš dolazak.

Miku jedva probudismo. U kući zatitra slabo svjetlo, pa se odmah ugasi, zatim se ču tiho, brzo šaputanje, a onda se otvoriše vrata, i Miko upita uznemirenim šapatom:

»Ko je to u ova doba?«

Čika Luka mu priđe, a Miko, kad ga poznade, umiri svoje pse. Malo-pomalo umiriše se i ostali. Još se javljao samo poneki, s vremena na vrijeme, kao da se nečemu čudi ili kao da nešto pita, a onda se na selo ponovo spusti mrtva tišina.

Uđosmo s Mikom u kuću.

Miko nam šapatom saopšti da iste noći nećemo moći produžiti svoj put prema Popovima, jer on ne zna gdje se drugovi nalaze noću, a osim toga, po njegovom mišljenju, kretanje noću uopšte nije sigurno, jer neprijateljski vojnici često noću prave zasjede u blizini grada, a isto tako i neprijateljska posada u samim Popovima. U Popove treba prethodno da ode njegova žena, da vidi kakva je tamo situacija i da se poveže sa nekim od tamošnjih drugova, a mi da pođemo tek kad sve bude gotovo i veza osigurana. Riješismo da tako i učinimo. Čika Luka se iste noći vrati u Glogovac.

Miko i ja odosmo na spavanje negdje u susjedstvo, na nečiji stajski tavan pun sijena. Kad smo se smjestili u sijenu, Miko mi poče pričati:

»Ljudi su nam u selu zastrašeni. Govori se da će ovih dana u sva sela u Ravni doći četnici da vrše pretrese i da su poručili da će svako za koga se utvrdi da pomaže partizane odgovarati za to glavom. Ni ja sam ne znam kako ću« — vajkao se Miko — »danju ne smijem od vojske da budem kod kuće, a noću . . . šta ću kad dođu četnici?! Vidiš kako je ovo kod nas: ravno k'o dlan, a golo! Zato se valjda i zove Golo Brdo . . . a brda nigdje! Ne možeš nikud!«

Predanili smo na istom tavanu. Mikina žena otišla je za to vrijeme u Popove, i uveče se vratila. Čim se smrklo, Miko i ja krenusmo prema Popovima.

Iz Popova sam nastavio put u Obarsku. Pošao sam oko osam sati uveče, i to potpuno sam, jer se nije mogao naći vodič koji bi mogao da me provede do cilja.

Poznavao sam dobro čitav taj kraj. Put me vodi između Bijeljine i sela koja se nalaze oko nje: Dvorova, Batkovića i Male Obarske. Treba da stignem do kuće Savatija Radovanovića u Ivicama, sasvim na kraju Velike Obarske, prema Bijeljini, tamo gdje smo se ljetos Fadil i ja dugo zadržali kad smo napustili grad. Činilo mi se da ću lako i brzo stići. Ubrzo uvidjeh da sam se pre-

vario. Do ceste Bijeljina — Rača došao sam zaista brzo i prešao je bez ikakvih neprilika, ali tek što sam prevalio nekoliko stotina metara u pravcu za koji sam vjerovao da će me izvesti na cestu Bijeljina — Batković, ja se odjednom nađoh među nekim barama, za koje prije nikada nisam znao da postoje. Svuda oko mene bila je voda, crna u mraku a hladna kao led! Počeo sam, onako nasumce, da mijenjam pravac kretanja — ne bih li se kako oslobodio vode, koja mi je dolazila do koljena, ali je sve bilo uzalud. Iz bare nisam mogao da se iskobeljam! Hvatala me zima. Počeh da pijem rakiju iz boce koju mi je dao jedan drug kad sam polazio iz Popova. Rakija je na mene brzo djelovala, i, više se ne uzrujavajući mnogo, ja sam počeo uporno, držeći se sada samo jednog pravca, da se vučem kroz vodu.

Najzad izbih na cestu Bijeljina — Batković, pređoh je, i ponovo se nađoh u vodi!

Negdje daleko preda mnom čuli su se psi. Pođoh tačno prema njihovom glasu. Tamo su sigurno kuće, mislio sam.

Najednom sam se našao među kućama i nisam nikako mogao da ustanovim u koje sam to selo dospio. Znao sam samo da treba da ga što prije napustim, da se što je moguće brže udaljim od kuća, jer ne znam ko je u selu!

Ovaj put me posluži sreća: pošlo mi je za rukom da neopaženo izađem iz sela, da izbijem na Veliki kanal, da ga pređem i da se orijentišem. Nalazio sam se blizu cilja!

Pred samu zoru stigao sam Savatijinoj kući. Njegov pas me veselo dočekao: prepoznao me! Otvorili su mi vrata tek što sam nekoliko puta zakucao, i, poslije punih osam sati pješačenja, ja sjedoh uz vatru.

Snijeg se već sasvim otopio. Svuda po njivama leži voda koju zemlja više ne može da upija. U šumama, kad čovjek korača, iz starog lišća izbija voda i pišti oko nogu.

Noći su još uvijek hladne, redovno osvane mraz. Dani su oblačni i svaki čas zapraminja krupan i težak snijeg koji se topi čim padne na zemlju. Drveće je golo, nema ni pomena od pupoljaka. Gdje je nekad, ljeti, bila gusta i neprovidna guštara, sada stoji golo šiblje, koje se tužno njiše na vjetru. Teško je biti napolju: hladno je i nema zaklona. U kući se ne može biti, jer sadašnja situacija to ne dopušta. Četnici prijete seljacima, i ljudi se boje. Moram pošto-poto dospjeti do Crnjelova, i to što prije! Tamo ću, sigurno, naći druga Brku.

Čudno je ovo selo Obarska! Ljudi koji su od prvih dana prihvatili ideju ustanka i dobro se pokazali, sad su jednim dijelom prišli četnicima i na njih se više ne može računati. Digli su glave i oni koji su se nekad lukavo prikrivali. Sad izlaze na vidjelo, misleći da je došlo njihovo vrijeme. Javljaju se i ulizice, oni koji misle: vlast je vlast, i sad žele da se umile četnicima.

Ipak se jasno vidi: narod četnike ne voli! Samo ih se boji, jer su bezobzirni i spremni na svako zlodjelo!

Četnici su brojno ojačali. Njihovi komandanti provode prisilnu mobilizaciju. Tako je nastalo nekoliko odvojenih četničkih odreda, bez jedinstvene komande. Kapetan Leko, s kojim se sad nalazi i »vojvoda« majevički Radivoje Kerović iz Tobuta, i Đuro Bižić *zasada s brda*. Leko se drži Tobuta i okolnih sela u podnožju Majevice, dok je Đuro Bižić postavio svoj štab u Maleševcima, odakle se ne miče. Niže Maleševaca, prema Ravni — oko Ugljevika, Gornje Čađevice i Gornjih Zagona — nalazi se Jeremija Lazić — Zeko, bivši podoficir. U Tavni su Pero Stanić, Ljubo Popović, bivši žandar, rodom iz Banjice ispod Orlovića, i drugi. U Donjem Crnjelovu, Obarskoj i Batkoviću, pa onda u Dragaljevcu i Gracu kreću se četnici koje vodi Drago Gligić, bivši partizan, pobjegao od nas zajedno s Ljubom Kićićem, koji je također s njima, i Rajo Banjičić iz Donjeg Crnjelova, đak vojne akademije prije rata. Dalje u Ravni, u Brocu, Velinu Selu, Balatunu, Međašima, Dvorovima i Popovima četnici se ne zadržavaju, nego samo navraćaju s vremena na vrijeme, kupeći od seljaka hranu i drugo što im zatreba ili im se dopadne.

Nijedna četnička grupa ne vodi nigdje nikakvu borbu protiv Pavelićeve vojske. Četnici, u stvari, i ne žive vojničkim životom, nego se u većim ili manjim grupama kreću po selima, ne bi li pronašli koga od naših poznatijih političkih radnika i starijih komunista. Naročito traže Brku, Dragu Tojića — Gangu i Mlađana Jeftića.

U razgovoru s ljudima s kojima sam se sastajao kod Savatije, saznao sam da se Svetolik Gospić — Brko sada stvarno nalazi u Crnjelovu, u Gredama. Četnici nikako ne mogu da ga nađu, pa su bijesni. Prijete narodu u Crnjelovu da će živa oguliti onoga koga uhvate da Brku krije ili da ga hrani. »Partizani su« — vele četnici — »uništeni, njihov Odred smo razbili, a ovo malo što je izbjeglo pobićemo prije lista.«

Neće mi biti lako da nađem Brku!

Čekam noć i vezu od Brke; iz Crnjelova treba da se vrati Savatijina snaha, koja je otišla tamo ne bi li na neki način saznala tačno gdje se Brko nalazi.

Ponekad mi se učini da negdje u daljini, na jugu, zatutnje bacači i plane borba. To naši idu, pomislim, da istrijebe ove izdajnike, to nadire naš Odred, zajedno s drugim partizanima istočne Bosne, da osveti naše drugove, da naša Majevica ponovo postane žarište ustanka!

Ali prolaze dani — a Odreda nema!

Još ne znam tačno kakva je situacija u gradu. Nemam podataka o tome šta rade naši drugovi, kako se snalaze u novoj situaciji. Seljaci, uglavnom žene, pomalo odlaze u grad. Priča se da

u gradu nema mnogo neprijateljske vojske, da se ne događa ništa naročito. Straže i dalje stoje na maltama, patrole krstare ulicama, a saobraćaj se nesmetano vrši cestama Bijeljina — Brčko, Bijeljina — Zvornik, i cestom, odnosno prugom Bijeljina — Rača.

Među seljacima je još uvijek vrlo živ strah od pokolja kojim svejednako prijeti ustaški logornik iz Bijeljine, Muratbeg Pašić. Niko od seljaka ne očekuje od četnika nikakvu zaštitu pred ustašama. »Kakvi oni« — govore seljaci kradom — »neka oni nas ne gule i ne ubijaju, a čuvaćemo se mi sami!« I svako živi na oprezu. Ljudi su budni noću kao i danju.

Vidi se da je ustaškim vlastima dobrodošlo primirje koje je nastupilo na Majevici. Partizana sada na Majevici nema, a četnici se ponašaju kao da su postigli cilj. Niko ih ne dira, niotkud im ne prijeti opasnost, niko im ne smeta da u selima vrše apsolutnu vlast, da odlučuju o sudbinama ljudi, da uzimaju od naroda sve što hoće.

Noću slušam iz grada zvuke zvona. Prvo otkuca, jasno i odsječno, pouzdanim udarcima, sat na opštinskoj zgradi u Bijeljini, a nekoliko sekundi kasnije odgovori mu krupnim, ozbiljnim glasom toranj katoličke crkve.

Koliko uspomena bude ti zvuci! Stari opštinski sat kuca tako nepromijenjeno od onih dana kad ga je na to mjesto postavila još austrijska vlast. Po njegovom kucanju išli smo nekada, kao djeca, u osnovnu školu. On nam je, docnije, objavljivao sate sastanaka, kad smo žurili da se, skriveni od policije, nađemo u mračnim sporednim sokacima i zasjenjenim alejama parka, ili da izidemo izvan grada kad je trebalo prenositi neki ilegalni materijal ili letke. I uvijek je, kao i sada, njegovo otkucavanje pratio mukli zvuk zvona na tornju katoličke crkve.

Sad njihovo iskucavanje slušam usamljen u noći, nedaleko od grada, a ipak tako daleko od njega da mi to pričinjava gotovo tjelesni bol. Ali taj bol još jače u meni uzburkava i razgara mržnju, on utvrđuje u meni strpljivost i uvjerenje da ću, zajedno s drugovima, opet jednoga dana ići ulicama svoga rodnog grada. Ponovo ćemo slušati zvuke zvona tih starih satova i ići na radosne sastanke!

Uspio sam da se sastanem s Jusom Arifagićem. On živi u Bijeljini, ali s vremena na vrijeme dođe da obiđe njive i šumu, koju sada nije lako prepoznati: preko zime dolazili su iz stražarnica vojnici i sjekli drva. Koristeći se njihovim primjerom, dolazili su i drugi, i od šume, u kojoj su nedavno držani prvi sastanci oko organizovanja ustanka u našem kraju, vide se sada još samo žalosni ostaci.

Prema onome što priča Juso, položaj naših drugova u gradu zaista je težak. Nemaju nikakve veze ni s kim, otkako je Odred

napustio Majevicu. Mnogi od njih bi napustili grad, jer im prijeti opasnost od hapšenja, ali ne znaju kuda da idu i šta da rade.

Među Srbima u gradu uvelike se vrši diferencijacija. Pojedinci se opredjeljuju za četnike i vode harangu protiv partizana. Uvjereni su da su februarski događaji likvidirali partizane na Majevici i da više nema mogućnosti da se oni ponovo pojave i ojačaju. Međutim, uprkos tome što im činjenice momentano idu na ruku, većina Srba u gradu osuđuje četnike kao izdajnike. Simpatije za narodnooslobodilački pokret znatno su porasle među Srbima u gradu.

Što se tiče Muslimana, može se smatrati da ustaše nisu uspjele da postignu neki veći uticaj među njima. Naši drugovi Muslimani čvrsto se drže. Oni rade među ljudima po mahalama. Abdulah Pjanić, Aljo Berbatović, Abaz Muharemagić, Sulejman Mehmedović, Husein Ismić — Huka, naši stari borci od prije rata, dobro se drže!

Takvo je, po Jusinom pričanju, stanje u Bijeljini. I to je dobro. Znači, Bijeljina je i sada naš grad! Prerana je i neosnovana bila radost naših neprijatelja kada su se radovali smrti naših drugova, vjerujući u svojoj zaslijepljenosti da im je konačno vraćen mir, da je za njih rat završen i da se više neće vratiti nemirne noći. Proljeće koje nastaje, ljeto koje dolazi, pokazaće im koliko su se prevarili, pokazaće im kolike su snage koje su ustale u borbu, koliko je nemoćan njihov saveznik kome su se toliko poradovali!

Grad će nam pomoći da obnovimo i utvrdimo naše veze.

Jedne večeri dugo sam sjedio sa Savatijom i Perjanom.

Savatija i Perjan su stariji ljudi. Obojica su davno preturili pedesetu. To su ljudi isušeni radom i životom, žilavi i usukani.

Savatija, oko čije se kuće uglavnom nalazim, brkat, krupne lobanje i visok seljak, sastajao se s nama od prvih dana. Čim je čuo da se neko nalazi u Jusinoj šumi, još u junu 1941, zabacio je sjekiru na rame i pošao, tobože, da siječe drva. Našao nas je, i od toga dana njegova kuća bila nam je uvijek otvorena, a njegova šumica niže kuće, koju je on zvao »pašnjak«, nikad nije bila pusta.

Perjan, s i r a n rid čovjek, dugogodišnji vatreni opozicioner, prvi komšija Savatijin, stalno se raspitivao za nas i radovao se kao dijete kad bi mu se pružila prilika da se s nekim od nas vidi i porazgovara.

I jedan i drugi bili su ljudi mirni i povučeni, nikada nisu voljeli da se pred drugima ističu svojim mišljenjem, tako da u ovo vrijeme na njih niko nije obraćao naročitu pažnju, dok su oni tačno znali šta ko misli i govori, šta želi i šta radi.

Sjedjeli smo u sobi, kraj vatre, tiho razgovarajući.

»Panto Đurkanović ti je sad glavni u našem selu« — govorio je Perjan — »od njega sve dolazi. On određuje od koga će se šta tražiti za četnike. On i njegov sin!«

Panto Đurkanović, jedan od najbogatijih ljudi u selu, kao istaknut četnički čovjek, činio je tih dana sve za sprovođenje mjera koje su tražile četničke glavešine. Skupljala se hrana i odvozila »u brda«, na Majevicu, uglavnom u Tobut, gdje se nalazio Štab Radivoja Kerovića i kapetana Leke. Od seljaka su uzimana kola i konji za prevoženje hrane, ljudi su takođe morali da idu uz kola. Uzimani su konji i za »kurirsku« službu. U stvari, svaki pojedini četnik uzimao je od seljaka konja kad god bi mu se prohtjelo i zadržavao ga dokle bi htio. Nikome nije polagao račune o tome, niti ga je bilo ko za račun pitao. Četnici su se hranili u seljačkim kućama, a znalo se da hrana za njih mora biti odabrana. Mahom su tražili da im se peku prasci, a rakiju su pili neprekidno i nemilice. Njihovo ponašanje izazivalo je sve jaču mržnju i negodovanje u narodu, a izdaja koju su tako bezočno izvršili donijela im je prezir svih poštenih ljudi. Tako je bilo u svim selima u Ravni.

Četnici su imali podršku jednog dijela seoskih gazda, imali su uza se i seoski ološ, ljude poznate kao neradnike i nasilnike, kojima je sada, kako kaže narod, zaista »upala sikira u med« i koji su sada postigli ono o čemu ranije nisu mogli ni sanjati: život u neradu i bezbrigi, život ispunjen neprekidnim jedenjem i opijanjem, uza sve ono što je svaki od njih sebi mogao da obezbijedi, jer su u odnosu na narod imali svu vlast u rukama.

Seljaci su ćutali i trpjeli. Nisu znali ni mogli da daju otpor, ali će poći u otpor ako budu povedeni.

»Narod bi se pobunio« — govorio je Perjan — »bogami bi se pobunio! Samo, nema nesretnog oružlja! Eto, to je! A bojim se za ovu mlađariju što je još ima. Eno, onaj moj veli: ja ću sikirom! Đe ćeš sikirom, moj sinko, velim mu ja ...«

»Ja, ja...« — zamišljeno je prihvatao Savatija — »ja! Bogami, biće poteško! Osili se paščinje! A Odred se neće brzo vratiti, jok! Valja se i tamo tući! Nego, da se vi sad što vas ima iskupite, pa poistija, poistija, jeda šta bude... ispočetka, jakako!«

Ispočetka, dabome, mislio sam, ništa nam drugo i ne ostaje, moj čiča Savatije!

»Izdržaćemo mi ovo« — rekoh — »iskupićemo se, ja šta ćemo! Samo dok ozeleni... A narod je uz nas! Neka ne misle što misle...«

»Jeste, jeste« — odobravali su se žustro — »dok ozeleni, jakako! A narod će poći!«

Rastali smo se duboko u noć. Pažljivo se osvrćući na sve strane, Perjan se preko njive uputi svojoj kući.

Hladna martovska noć puna vjetra širila se nad zemljom. Od Bijeljine se čula harmonika i nečija sjetna pjesma. Negdje oko Graca ili Gornjeg Crnjelova, ili možda još dalje, urijetko bi prasnula pokoja puška. Njihovi oštri i čisti pucnji dolijetali su s vjetrom.

Odnekud izdaleka spremalo nam se odocnjelo proljeće. Već se osjećao njegov dah!

U RAVNI

Brko se već nekoliko dana nalazi u Dvorovima. Poručio mi je da dođem do njega, pa ćemo onda zajedno da krenemo u Glogovac. Tamo treba da se nađemo s Milenkom, da s njim pretresemo čitavu situaciju, da razmotrimo mogućnost stupanja u akciju protiv četnika, koji su u Ravni prilično slabi, jer nemaju podrške u narodu. U ravanjska sela oni dolaze uglavnom noću, a nama baš to mnogo smeta i moramo to što prije i po svaku cijenu spriječiti.

Iz Dvorova su po mene u Obarsku došli drugovi Proko i Živojin. Uputili smo se odmah i preko Male Obarske, pored samog Batkovića i Triješnice, stigli u Dvorove negdje oko pola noći. Brko se nalazio u Živojinovoj kući.

Dvorovi su selo na cesti Bijeljina — Rača, kuda ide i željeznička pruga uskog kolosijeka, u ravnici, oko šest kilometara udaljeno od Bijeljine. Teren na kome se selo nalazi nema većih šuma.

U seoskoj školi smješten je mali neprijateljski garnizon koji čuva prugu i noću se obezbjeđuje isturanjem većih i manjih patrola koje krstare selom i zbog kojih je svako kretanje noću skopčano s opasnošću.

U susjednom selu Trnjacima, koje je također na pruzi, nalazi se u staroj austrijskoj žandarskoj kasarni veća posada pod komandom nekog kapetana, bivšeg jugoslovenskog oficira, sada ustaškog satnika, koji je, kako kažu, u službi vrlo revnostan. Sa svojim vojnicima on se kreće ne samo po Trnjacima nego i po okolnim selima, organizuje noćne zasjede, vrši pretrese seljačkih kuća, unoseći na taj način među ljude osjećanje nesigurnosti i straha.

Živojinova kuća, u stvari jedna sirotinjska kućica od ćerpića, nalazi se nakraj sela Dvorova, blizu ceste, svega dvije do tri stotine metara udaljena od nje i malo po strani od ostalih kuća. Od nje je, preko jedne jaružice obrasle bagremom, lako doći do bare Bistrika, koja, kao kakva rijeka, pravi veliku okuku gotovo u obliku potkovice i prolazi jednim dijelom sela, sijekući cestu i protežući se sve do Svinjarevca, sela između Batkovića i Broca. Bistrik je obrastao šašom i trskom kroz koju čovjek, u slučaju nužde

i tako se kreće dovoljno brzo, može da se prebaci iz Dvorova u Svinjarevac, da se dohvati svinjarevačkih lugova koji izbijaju na Savu. Takav položaj ima kuća u kojoj se smjestio drug Brko. Trebalo je da tu zajedno predanimo, pa da uveče, preko Krive Bare, krenemo dalje u pravcu Glogovca.

Ušli smo u kuću, koja je bila u potpunom mraku. U prvoj, maloj prostoriji, čulo se kako preživa krava, osjećao se zadah balege, a pod nogama je šuštala kukuruzovina. Prešli smo odmah u drugu prostoriju, u sobu, koja je bila malo veća. Živojin je upalio lampu — dva mala prozorčića bila su zastrta nekim ponjavama da se spolja ne bi vidjelo svjetlo — i ja ugledah Brku kako spava na jednom širokom krevetu.

On se probudi tek kad mi uđosmo, ali se jasno vidjelo da je još uvijek veoma umoran i neispavan.

»Kako si se ti to raskomotio« — rekoh začuđeno — »zar se osjećaš toliko siguran?«

»Nema ovdje noću nikoga« — odgovori mi umjesto njega domaćin — »ne brini!«

Brko mi predloži da razgovaramo ujutro. Rado to prihvatih, jer sam i sâm bio vrlo umoran od pješačenja i jedva čekao da se negdje ispružim.

Rano izjutra probudi nas Živojinova žena, koja je bila na spavanju negdje u selu. Bila je nedjelja, pravoslavni Vaskrs 1942. godine. Brko i ja sjedjeli smo u sobi, u kojoj je domaćica spremala doručak. Živojin je otišao u selo da vidi kakva je situacija i da organizuje stražu — da nas ne bi šta iznenadilo. Znali smo da je ovakva opreznost na ovom mjestu i te kako potrebna. Prije nekoliko dana u Trnjacima se desio ovakav slučaj: Strajko Kalabić i još dvojica njegovih drugova, bivši borci Majevičkog partizanskog odreda, koji su se poslije borbe i povlačenja Odreda s Majevice prebacili u svoje selo i živjeli tamo ne tražeći vezu ni s kim, sjedjeli su u jednoj kući, danju. Komandant garnizona u Trnjacima je nekako saznao za njih, poslao vojnike, koji su opkolili kuću i pozvali Strajka i drugove da se predaju. Strajko je organizovao otpor. Bacili su kroz prozor dvije bombe, zbunili vojnike ranivši nekolicinu i uspjeli da se izvuku skačući kroz prozor napolje.

Zbog toga smo, eto, morali biti na oprezi. Iz sobe u kojoj smo bili mogli smo lijepo vidjeti cestu kojom su prolazili neprijateljski vojnici, pojedinačno i u grupama. Po njihovom kretanju moglo se zaključiti da je stanje u selu obično, kao i uvijek, da se ne dešava ništa vanredno niti se šta očekuje. S te strane, od ceste, ne bi nam niko mogao neopaženo prići. Što se tiče mogućne opasnosti koja bi dolazila od sela, moramo se osloniti na stražu koja je postavljena.

Oko deset sati Živojin se vrati iz sela i izvijesti nas da je sve kako valja, a u podne ode u seosku kavanu da ponovo izvidi da nema kakve promjene i da nam donese nekoliko boca piva, kojim je želio da nas počasti. Ubrzo se vrati. Bio je blijed u licu i u tolikoj mjeri uzbuđen da pomislismo da nas je neko izdao neprijatelju.

»Šta je, Živojine«? — upitasmo ga u isti mah.

Nekoliko trenutaka on se upinjao da progovori, a onda, kad dođe malo do daha, šapatom reče:

»Noćas nam je, drugovi, ubijen Đoko Marinković!«

Mi skočismo.

»Gdje? Ko ga ubi? Kako?«

»Ubiše ga četnici u Stančića kolibi, u adi.«

Pa pošto se nekako smiri, ispriča nam šta je prije nekoliko minuta saznao u razgovoru s nekim ljudima iz Krive Bare.

Te iste noći Đoko Marinković i Borika Stančić otišli su na konak čak u drinsku adu, gdje se nalazi koliba Raće Stančića, Borikinog strica. Niko sada ne zna šta ih je navelo da to učine. U toj kolibi živio je stalni čuvar, neki starac, koji upravo te noći nije bio u kolibi. Borika i Đoko otvorili su vrata silom, ušli u kolibu i legli da spavaju. Odnekud su naišli četnici, koji su takođe htjeli u kolibu. Tako je Đoko poginuo, a Borika je uspio da se spase. Kako je to sve bilo — niko ne bi znao da kaže. Zna se samo toliko da je pred zoru, oko četiri sata, kući Sime Đurića u Krivoj Bari stigao Borika, gologlav, s pištoljem u jednoj, a odvrnutom bombom u drugoj ruci.

Prošle godine u jesen četnici su u Gracu uhvatili Đoku i razoružali ga. Tada je on bio jedan od prvih naših drugova koji je na sebi osjetio četničku mržnju. Sad je, evo, od njihove ruke izgubio život!

Čim je pala noć, pošli smo u Krivu Baru, kući Sime Đurića, koji treba da nam osigura prebacivanje do Glogovca. Prešli smo cestu bez ikakve smetnje, zatim smo platicom prešli Bistrik i stigli Đurića kućama već oko devet sati uveče.

U Krivoj Bari ima nekoliko kuća Đurića. To su sve naše kuće. Njihovi domaćini — to su ljudi koji su već od prvih dana ustanka najaktivnije pomagali naš pokret.

Tu smo od Sime Đurića saznali kako je poginuo Đoko Marinković.

Borika i Đoko bili su u Popovima, kod kuće Toje Toškovića. Predanili su u kući, jer je tako htio sam Tojo. On nije dopustio da drugovi toga dana sjede na tavanu, u sijenu, kako se to obično uvijek činilo.

U selu je vladao mir, ljudi su praznovali Vaskrs i pomalo zaboravljali na druge stvari. Zaboravljali su i strah i osjećanje nesigurnosti. Izgledalo je kao da i nije rat. Najednom, kad je već padala noć, u selo odnekud doletje glas: noćas će biti pretres!

Naša sela u Ravni — pošto su blizu grada i uvijek pod rukom ustaškoj vojsci — patila su toga proljeća mnogo od iznenadnih pretresa. U kasnoj noći selo bi opkolila vojska, jake patrole krenule bi od kuće do kuće i lupom u vrata budile domaćine. Ustaj! Vojnici su ulazili u kuće, preturali stvari, penjali se na tavane, istjerivali snenu čeljad iz kuća u hladnu noć — tražili partizane. Ta tortura trajala bi dugo, a onda je vojska odlazila iz sela, isto onako najednom i iznenada kao što je i dolazila.

Nije se nikad dosad desilo da nekoga od drugova uhvate na taj način: svi su bili osobito oprezni prilikom tih noćnih pretresa.

Saznavši za tu vijest o pretresu, za koju se nikako nije moglo ustanoviti odakle je potekla, kako to već uvijek biva u takvim prilikama, Đoko i Borika donesu odluku da napuste selo čim padne noć. Tojo ih je savjetovao da ostanu, da prosto budu na tavanu, u sijenu, pa ako zaista dođe do pretresa, da se jednostavno izvuku, odu u baštu iza staje, legnu kraj ograde dok se sve svrši, i gotovo.

Borika i Đoko nisu pristali na Tojin predlog. Nije im se, valjda, dalo da spavaju na oprezu u očekivanju pretresa, pa su voljeli da se na vrijeme uklone. Čim se smrklo, oni su napustili selo i pošli preko polja u pravcu drinske ade. Borika je predložio da idu kolibi Raće Stančića. Ta koliba nalazi se daleko od sela i u blizini nje nema kuća. Do nje dopiru samo udaljene njive na kojima se sije kukuruz, a dalje, bliže samoj Drini, prostiru se šikare i manje i veće šume krupnog drveća koje raste ukraj rijeka: topola i vrba. Tu noću nema žive duše. Samo se čuje hujanje brze vode, klepet vodenica na srbijanskoj strani i lavež pasa: blizak — iz sela u Srbiji, dalek — iz Popova, Međaša i Krive Bare.

Došavši pred kolibu, počeli su zvati starca koji kao čuvar tu stalno živi, ali njega tada nije bilo u kolibi. Koliba je bila zatvorena. Borika i Đoko obiju vrata, podupru ih iznutra nekom letvom, i, umorni, pruže se po klasuri koje je u kolibi bilo dosta.

Onda je počela da pada kiša koja se spremala već nekoliko dana. Šum kiše i hujanje nedaleke Drine brzo su ih uspavali.

Negdje oko pola noći probudio ih je bat koraka i uzdržan ljudski govor. Borika pogleda kroz prozorčić. Kiša je bila prestala, razbijeni oblaci jurili su na istok, zastirući i otkrivajući mjesec. Pred kolibom, u sjenci drveća, razmaknute jedna od druge, Borika spazi tri crne prilike. Ne puštajući ih iz vida, netremice gledajući u tom pravcu, Borika pruži ruku i povuče Đoku za rukav. Đoko se probudi i naglo diže glavu.

»P-s-s-st«! — upozori ga Borika, — »čini mi se da su četnici pred kolibom!«

Jedna prilika izdvoji se iz sjene i pođe vratima. Na mjesečini zablistaše na njoj dijelovi puške, a kokarda na šubari jasno se bjelasala. Više nije moglo biti sumnje: zaista su to bili četnici!

Borika je stao uz prozor, Đoko pred vrata. Od oružja imali su njih dvojica samo pištolje i po jednu bombu. Sporazumjeli su se šapatom: ne javljati se, a ako četnici ne htjednu da se udalje od kolibe, onda će Borika, podražavajući glas starca čuvara, da s njima pregovara, da pokuša da ih nekako odbije od kolibe. Ako ni to ne pomogne, onda će Đoko naglo da otvori vrata, da ubije onoga koji se nađe pred njim, dok će Borika pucati kroz prozor na onu dvojicu, onda baciti bombu, pa će obojica jurnuti kroz vrata na četnike.

Pošto su se prvo nekoliko trenutaka nešto sašaptavali, četnici počeše da pucaju. Pucali su što su brže mogli. Meci njihovih puškara bez muke su probijali trošne zidove kolibe, ali ni jedan ne pogodi ni Boriku ni Đoku.

»Stari, otvori«! — vikali su spolja, — »zar nas ne čuješ?!«

Tišina.

»Stari, jesi li živ, jadan! Otvori, ovdje su četnici!«

Ništa.

»Stari, otvaraj, obićemo!«

Sva trojica četnika pođoše prema kolibi, s puškama na gotovs.

»Ko je to u ovo doba«?! — upita Borika promijenjenim glasom — »ko je to? Ja, vala, nikom ne otvaram dok ne svane, pa činite šta vam volja!«

»E, je li, bogati! Kad je tako, mi ćemo sami da otvorimo, a onda se drži, stari!«

Borika dade rukom znak Đoki, Đoko istrgnu onu letvu kojom su vrata bila poduprta i ona se naglo otvoriše. Na pragu je stajao četnik, visok, krupan čovjek, s bradom od koje mu se lice nije vidjelo.

»A što se ti ne javljaš, majku ti tvoju, dokle . . . a-a-a . . . !«

Đoko diže ruku, čuse udar igle, ali metak ne planu! Četnik se brzo snađe i priskoči. U ruci mu bljesnu nož koji se brzo diže i spusti. Đoko pade bez glasa. U tom trenutku Borika opali jednom iz svoga pištolja, pokuša da opali još jednom, ali ne uspije — metak se bio zaglavio!

Tada on nešto viknu i poletje na vrata, preskoči preko Đoke koji se još previjao na zemlji, i jurnu u noć. Pred njim više nije bilo nikoga. Samo je negdje u daljini pucalo granje i triska pod nogama ljudi koji su bježali.

Borika, s pištoljem u jednoj a odvrnutom bombom u drugoj ruci, nastavi da trči. Trčao je dugo, ne misleći o tome kuda trči

i gdje će se zaustaviti. Negdje pred zoru našao se u kući Sime Đurića u Krivoj Bari. Probudio je Simu i ispričao mu šta se desilo.

Simo je išao da sahrani Đoku. Vojnici iz Dvorova, koji su bili na mjestu događaja, nisu mogli da ustanove ko je poginuli. Njima nikako nije bilo jasno šta se to u stvari desilo minule noći, pa su gledali da se sve to što prije svrši i da im se taj zamršeni slučaj kako bilo skine s vrata.

Đoko je ležao na onom mjestu gdje je pao, dok nisu stigla kola koja su ga prevukla do seoskog groblja. O Đokinom vratu, na crvenom gajtanu, bio je vezan pištolj koji je mrtvi drug držao u ukočenoj desnici, pištolj koji ga je izdao u odlučujućem sudbonosnom trenutku. Da je opalio, ležao bi sad na tom mjestu bradati četnik, a Đoko bi bio negdje s drugovima, živ i veseo kakav je uvijek bio.

Đoko je ubijen jednim jedinim udarcem. Nož ga je pogodio odozgo, više ključne kosti, i prodro do samog srca.

Simo nikako nije htio da nas vodi u Glogovac! Prvo je govorio da je daleko, da prije zore nećemo stići do cilja, zatim da on ne zna puta dalje od Popova, i, najzad, da je mnogo bolje da predanimo ovdje kod njega u Kriwoj Bari, ili u Popovima, gdje bismo sačekali noć, pa tek onda opet krenuli dalje prema Glogovcu.

Mi smo, međutim, htjeli po svaku cijenu da idemo odmah, i to direktno do Glogovca, ali smo se uskoro uvjerili da nam nikako neće poći za rukom da savladamo Simin otpor. Simo nije htio da ide, i svi naši razlozi bili su uzaludni, za Simu se nisu hvatali!

»Drugovi, poslušajte me, ma-a-a-ajka mu stara«! — otimao se Simo — »nemojte nocas da krećete, neće biti dobro, bogami!«

Simo je bez prestanka ponavljao jedno te isto i mi smo, najposlije, odustali od daljeg nagovaranja. Vidjeli smo da bi to bilo samo nepotrebno gubljenje vremena. Nismo, ipak, htjeli da ostanemo u Krivoj Bari, jer je nešto od Siminog nemira prešlo i na nas, i Simo nas povede u Popove, kući Toje Toškovića. Odatle ćemo da hvatamo vezu s drugovima u Glogovcu, pa ćemo, kad padne noć, nastaviti svoj put dalje.

Simo nas je vodio preko polja koje se proteže između Popova, Medaša, Krive Bare i Dvorova, i ide sve do Drine. Ovuda, preko ovog istog polja, prije dvije noći išli su iz Popova prema Drini naši drugovi Borika i Đoko, ovuda, istim ovim poljem, prešli su i četnici koji su ubili Đoku. Ovim poljem, danju, često idu i patrole neprijateljske vojske, kreću se i financi na putu prema Drini i natrag. Sada je ravno polje pusto i mirno, preliveno jasnom mjesečevom svjetlošću. Vidi se nadaleko. Ali na toj svjetlosti čovjek

se lako može prevariti. Red bagremova na međi izgleda kao kolona koja se ukočila očekujući i osluškujući nešto. S vremena na vrijeme kao da se čuje govor ljudi. Ali to je u stvari kreket hiljada žaba koje se tu u barama legu i od kojih ponekad potiče čudno brujanje.

Išli smo dugo preko polja, i kad smo prešli cestu koja od Bijeljine preko Novog Sela vodi na drinski navoz prema Badovincima, mjesec se već klonio zapadu, a na istoku se ukaza duga svijetla pruga koja je nagovještavala zoru. Mjesec još više poblijedi, a na nebu su treperile još samo najkrupnije i najsjajnije zvijezde. Iz ade su se prikradale prve jutarnje magle, pružajući se prema selima kao pipci neke ogromne, čudne životinje.

Ušli smo u atar Popova.

Već su se sasvim jasno čuli seoski psi, koji su zbog nečega bijesno lajali. Kroz polutamu bjelasale su se pred nama kuće. Išli smo pored jedne živice kraj koje su rasli bagremovi. Preko njihovih donjih grana ležala je žica poljskog telefona. To je bio telefon vojničke posade u Popovima, kojim je održavana veza sa Bijeljinom.

»Kakva je ovo žica Simo«? — zapitah.

»Vojnički telefon« — odgovori Simo mirno.

»A zar nema nikakvog drugog puta u selo, moramo li baš ovuda?«

Osjetivši nešto u mom glasu, Simo me kao začuđeno pogleda.

»Pa ima« — reče — »ali ovuda je bliže!«

Pogledao sam Brku, koji je išao kraj mene i ćutao. I on pogleda mene, i mi se osmjehnusmo jedan drugom. Razumjeli smo se! Našem drugu Simi bilo je važnije da nas vodi bližim putem, nego da izbjegne vod neprijateljskog telefona i mogućnost susreta s neprijateljskom patrolom! Simo sigurno misli: neće, valjda, naići baš sad!

Mjesec je bio sasvim zašao i na zemlju se spustila ona kratkotrajna pomrčina, koja neposredno prethodi svitanju, kad smo ušli u Tojino dvorište. Simo je gotovo nečujno zakucao na vrata, koja su se brzo otvorila, i pred nama se nađe malen, sitan čovjek, s opancima na bosim nogama, ogrnut kaputom, gologlav. Činilo se da je naš dolazak neobično obradovao toga čovjeka.

To je bio Tojo Tošković, koga sam sada gledao prvi put u životu.

Simo se pozdravi s njim i reče da je doveo nas dvojicu, da mi hoćemo da idemo u Glogovac, da moramo kod njega predaniti, a da on odmah mora natrag, ne bi li kako stigao do kuće prije nego što sasvim svane — da se ne bi primijetilo da je po noći išao nekuda.

»Ajde, bogati, Simo« — reče Tojo — »stići ćeš, ne boj se, ima vremena. Ajde, ulazite unutra!«

Odmah spolja uđosmo u sobu. Zbog mraka — svjetlo se nije palilo — nisam mogao vidjeti kakva je i kolika je to soba. Čulo se samo po disanju da tu spava nekoliko lica, a odnekud je iz tame do nas dopirao ženski plač, pomiješan s dubokim uzdasima.

»Ko ti je ono«? — upita Simo Toju.

»Ama, moja Mara. Znaš, plače zbog pokojnog druga Đoke. Svejednako govori: 'Kriva sam, ja sam kriva što ih pustih da odu'! Eto, svunoć nije spavala!«

Mara brzo prestade da plače. Tiho se diže, u mraku naloži vatru, i nije prošlo ni nekoliko minuta od našeg dolaska, mi smo pili toplo mlijeko, kojim nas je Mara šapatom nudila.

Simo se diže, pozdravismo se, i on ode kući u Krivu Baru. Tojo nas odvede na tavan staje, gdje ćemo spavati i predaniti.

»Evo vam ovdje sijena, spavajte i ništa ne brinite. Ako bi šta bilo, ako bi došla vojska, vi samo lezite, neće oni gore!«

Tojo se vrati natrag u kuću i mi ostasmo sami. Legosmo na sijeno koje je šuštalo i snažno mirisalo. Dolje, pod nama, konji su lupali, strugali zubima jasle, rzali. Od njih je dopirala do nas prijatna toplina i zadah stajnog đubreta. U drugom kraju staje preživale su krave. Nešto se kretalo po slami prostrtoj po podu.

U selu je vladala tišina. Psi su sad samo urijetko lajali. Svitalo je. Nama je bilo prijatno na mekom sijenu, u koje smo se zavukli tako da su nam samo glave bile napolju. Brko je ubrzo zaspao i počeo tiho da hrče, tiho kao da je i u snu bio svjestan da moramo biti tihi i pažljivi u ovom selu i na ovom tavanu, koji je svega dvjesta metara udaljen od neprijateljske posade!

Kroz tavanski prozor vidio se komad svijetlog neba. Na njemu su se ugasile i posljednje zvijezde, a rub jednog oblaka, koji je dosad bio nevidljiv, osuo se jarkim rumenilom.

Osjećao sam kako mi se prikrada san.

PONOVO NA DJELU

Brko i ja morali smo prekinuti put. Nije bilo moguće da idemo u Glogovac, jer je upravo one noći kad smo se mi onako dugo i uzaludno objašnjavali sa Simom Đuričem neprijatelj izvršio blokadu sela i rano izjutra, prije nego što je sasvim svanulo, pristupio pretresanju svih kuća.

Nismo dobili podatke o svemu što se desilo i ne znamo koliko je neprijatelj stvarno uspio u tom svom pothvatu. Ali znamo da nismo prošli bez žrtava. Otjerano je nekoliko naših požrtvovanih žena, koje su još od početka ustanka, od ljeta 1941, najaktivnije pomagale naše borce u tom kraju. Neprijatelj je na neki način saznao za njih, i one su, zajedno sa još nekoliko ljudi, otjerane u Janju.

Uhvaćen je i otjeran i naš drug Vlado Perković, čija je kuća bila na udarcu neprijateljskim vojnicima koji su naišli od Janje. Vlado nikad nije preduzimao nikakve mjere opreznosti. On je uvijek spavao u kući, u svom krevetu, i nikada nije htio da bježi, uvjeren odnekud da se njemu ne može ništa desiti. »Ne bije, bolan, kugla ovake«, govorio je Vlado. »Niko meni ništa ne može! Eto, zapamti što ti kažem! Svima ću ja vama po grobu potabati«, šalio se Vlado s nama uvijek kad smo ga upozoravali na opasnost i predlagali mu da se malo skloni od kuće. Eto, sad je pao u ruke neprijatelju i sigurno sad negdje psuje i viče na vojnike, i dalje uvjeren da njemu nikada ne može ništa biti.

Neprijateljska vojska, kako su nam pričali, došla je iz dva pravca, od Janje i od Bijeljine, cestom. Jedinice koje su učestvovale u toj akciji kretale su se jedne drugima u susret, i, kad su se sastale, počeo je pretres sela. Jake patrole bile su gusto postavljene cestom Bijeljina — Janja, koja odvaja Glogovac od Patkovače i Ćipirovina, tako da niko nije mogao iz Glogovca da se prebaci u ova sela. S druge strane, neprijatelj se pokrenuo i od Modrana i Jabanuše, tako da je Glogovac toga jutra bio formalno opkoljen. Kako je to sve bilo izvedeno neočekivano, pravo je čudo da nisu pohvatani svi drugovi koji su se tada tamo nalazili, a bilo ih je svakako više od desetak.

Brko je predložio da zasada odgodimo put u Glogovac i da se vratimo: on u Crnjelovo, a ja u Obarsku. Ja treba da uhvatim vezu sa Bijeljinom i da pokušam da saznam kakvo je sad stanje u gradu, da vidim kakve su mogućnosti za obnavljanje rada naše organizacije, a potom da ga o svemu izvijestim u Crnjelovo — ukoliko i on dotle ne dođe do mene u Obarsku. Tom prilikom ćemo se dogovoriti i o mjerama koje treba preduzeti.

Ponovo sam u Obarskoj, u blizini kuće Savatija Radovanovića. Brat Cvike Radovanovića, Brano, mladić od svojih sedamnaest godina, živ i hitar, donosi mi svakodnevno obavještenja o kretanju četnika u selu i o raspoloženju među seljacima. Seljaci postaju sve ogorčeniji na četnike, čiji ljudi, koji predstavljaju njihovu vlast u selu, bez ikakvih obzira zlostavljaju seljake, koriste se svojim položajem da se na lak način obogate i uveliko učestvuju u pljački naroda. U tome se naročito ističe Makso Marjanović, predsjednik njihovog odbora u Obarskoj, koji se ponaša kao potpuni gospodar čijelog sela.

Seljaci ropću, ali još niko ne smije ništa da kaže javno, jer je strah od četnika veliki.

Brano je uspio da uhvati vezu sa Bijeljinom preko jedne skojevke, koja tamo radi zajedno sa jednom grupom omladinaca.

Dogovorio sam se sa Branom da mi omogući sastanak sa tom drugaricom.

Najzad sam saznao nešto pobliže o sadašnjoj situaciji u Bijeljini. Tamo se drugovi s vremena na vrijeme sastaju, ali je održavanje sastanaka skopčano s velikim teškoćama i opasnostima, jer policija neprekidno prati kretanje svih ljudi koji su joj iz bilo kojeg razloga sumnjivi. Situaciju otežava još i ta okolnost što su svi naši ljudi, koji pokazuju volju za nekim radom, već odavno poznati policiji — kojoj onda nije nimalo teško da organizuje posmatranje njihovog kretanja. Tako postoji stalna, svakodnevna opasnost od hapšenja, koje bi jednim mahom moglo da prekine svaki organizovan rad.

Poručio sam drugovima da sastanke održavaju jedino onda kad su sigurni da im je obezbijeđena potpuna konspiracija i kad se za to ukaže naročita potreba. Inače, vezu među sobom treba da održavaju putem manjih i kratkih sastanaka udvoje, najviše utroje, koji mogu biti neupadljivi, a pomoću kojih je moguće da jedan drugom saopšte sve što treba da znaju i da rade.

Što se tiče sadržaja rada naših drugova u gradu, smatrao sam da je najbolje da svaki od njih sam sebi obezbijedi najširi kontakt sa ljudima među kojima može da djeluje, koje može da obavještava i kojima može da otvara perspektivu. To, po mom mišljenju, neće biti naročito teško s obzirom na to da je, po opštoj ocjeni, većina stanovnika u gradu raspoložena za borbu protiv okupatora

i da se znaju svi oni koji ustašku državu smatraju svojom, odnosno oni koji četnike smatraju svojom vojskom.

Biće svakako potrebno organizovati širenje radio-vijesti. Tome poslu treba pristupiti u samom gradu, dok mi to pitanje ne riješimo na drugi način. Zasada, neka se drugovi uzdrže od neke veće akcije, koja bi mogla da dovede do hapšenja ili do situacije koja bi nametala izlazak većeg broja ljudi iz grada, jer još nismo u stanju da ih prihvatimo.

Razmislivši o svemu, došao sam do zaključka da će biti bolje da grupu koju čine Abdulah Pjanić, Ljubo Krompir i Nikola Ostojić ne vežem za ovu omladinsku grupu, nego da na neki način pokušam, da s njima uspostavim direktan dodir pomoću Juse Arifagića, koji, istina, vrlo rijetko, ali ipak ponekad dođe na svoje imanje u blizini Savatijine kuće.

Brko me pozvao na sastanak Sreskog komiteta u Crnjelovo.

Treba da idem odmah, jer se — kako mi javlja po Cvijanu, koji je došao po mene i donio mi tu vijest — radi o važnim i hitnim stvarima o kojima će se raspravljati. Na sastanku će biti Mlađan Jeftić i Drago Tojić — Gango.

Ja nisam znao kako da odem do Crnjelova! Od Obarske do Crnjelova sada se može ići samo jednim putem — cestom! Drukčije je nemoguće, jer su njive i s jedne i s druge strane ceste pod vodom koja je mjestimično vrlo duboka, te, ako se ide noću — a drukčije se zbog četnika i nije moglo ići — nije bilo nade da se prođe. Ići pak cestom, bilo noću bilo danju, znači upasti među četnike koji se bez prestanka kreću cestom u oba pravca. Idu oni tamo-amo, pješke, na biciklima i kolima, tako da je više nego sigurno da ne bih uspio ni da izađem iz Obarske, a oni bi me već prepoznali i zgrabili. S druge strane, nikako nisam mogao da se pomirim s tim da ne odem na sastanak zbog toga što se mogu susresti sa četnicima! Ne sjećam se da je ikada ijedan naš sastanak propao zato što je ljudima bilo opasno da se sastanu.

Razmišljajući o tome kako da doprem do Crnjelova, došao sam na jednu misao koja mi se učini sasvim na svom mjestu. Nađoh, kako mi je izgledalo, prosto i sigurno rješenje: prebaciću se u kolima, i to u po dana! Leći ću na dno kola, na mene će natovariti sijeno ili travu, i provesti me cestom! Poći ćemo tako da u Crnjelovo stignemo s mrakom. Tada će mi biti lako da se izvučem ispod sijena ili trave. Brko mi je poručio da u Crnjelovu treba da se javim Risti Kordiću, bratu našeg Jovana Kajćemo, čija je kuća na samoj cesti. Risto će me dovesti na mjesto sastanka.

Pozvao sam Branu i Vlajka, Savatijinog sina, i saopštio im svoj plan. Oni se odmah složiše, jer se i njima činilo da je plan izvanredno dobar i jednostavan. Brano se unaprijed veselio tome što ćemo prevariti četnike. On je bio potpuno uvjeren da nema ama baš nikakve opasnosti u ovakvom načinu putovanja.

Riješili smo da plan izvedemo istog dana, i, kako je već bilo prošlo podne, Brano odmah ode kući da upregne konje i da dođe kolima Savatijinoj kući, odakle ćemo krenuti. Vlajko ode da pripremi sijeno kojim će me pokriti.

Oko četiri sata poslije podne ja sam kod Savatijinog pašnjaka, daleko od bilo čijeg pogleda, legao u kola, i Vlajko je odmah na me navalio čitavo brdo suve djeteline, koje me je pritislo priličnom težinom. Vlajko i Brano sjedoše odmah u kola i mi pođosmo.

Ćutao sam pod djetelinom, znojio se i pokušavao da na neki način ocijenim kuda prolazimo. Kola su išla preko rupčaga, tresla se i naginjala čas na jednu čas na drugu stranu. Meni je, valjda zato što sam se vozio u ležećem položaju, izgledalo kao da se vozimo čas preko jaraka, čas preko krupnog oranja... A kad smo naišli na most koji vodi preko kanala i kad su točkovi počeli da se kotrljaju preko dasaka, meni se učini kao da se ne nalazim u kolima, nego da sam u nekom buretu koje se bučno kotrlja nizbrdo.

Vozili smo se tako desetak minuta, a onda osjetih da smo izbili na tvrdu cestu. Znao sam da se odavde pa do Ristine kuće u Crnjelovu treba voziti gotovo punih deset kilometara, dakle, bar sat i po, jer se sa ovako natovarenim kolima ne može brže voziti. Sat i po valja mi ležati pod djetelinom, pod kojom mi je postalo tako vruće da me svega znoj oblio!

»Nemoj sad da bi se javio«! — čuh kako mi Brano govori — »sad smo na cesti, pa bi mogao ko da te čuje!«

Sve više sam osjećao da sam legao nekako ružno, da sam se neprirodno izvio, pa me nešto sve više žulja na lijevom kuku. Eh, valjalo bi sad da se nekako okrenem na drugi bok, ali... ni govora nema o tome! Prvo, djetelina me baš pritisla, a drugo... ko zna, mogao bi neko da primijeti štogod! A sve više me žulja!

Odjednom mi sinu: pa ja sam legao na bombu i na pištolj! Kako bih mogao doći do njih da se nešto ukaže potreba? Ne mogu maknuti ni rukom ni nogom! Ležim nepomično, kao okovan, i sa zakašnjenjem počinjem da se kajem: zašto nisam još malo razmislio o svemu? Zar je ovo zaista jedini način da dođem do Crnjelova?!

»E-e-e-e-vo nas kod crkve«! — čuh kako Brano tobože zijevajući reče, kako bi me upozorio da smo stigli na najopasnije mjesto u selu. U crkvenoj porti okupljaju se četnici svakodnevno i u svako doba. Nedjeljom i praznikom oni su tu priređivali gozbe, na koje su im redovno dolazili njihovi prijatelji iz grada, za koje su seljaci Obarske morali pribavljati sve što je potrebno. Na tim gozbama bilo je toliko pečenih prasaca, kokoški, i drugog mesa, toliko pita, sira, kajmaka, rakije, da su četnički simpatizeri iz gra-

da uvijek dolazili sa »tašnama« i »cegerima« i pune ih nosili kućama — pošto bi se prethodno sami do iznemoglosti najeli i napili.

Kao izdaleka čuo sam lupnjavu doboša i cilik ciganske violine: pred crkvom je igralo kolo! Mada je bio radni dan, četnicima se prohtjelo da igraju, i oni su sebi nabavili svirače iz Batkovića i zabavljali se. Čuo sam kako podvriskuju i ijuču u kolu, čuo sam neku graju i glasove, a kola su, čini mi se, miljela kao puž i izgledalo mi je da se tako satima vozimo pored tog četničkog kola i da se nikada nećemo udaljiti od njega!

Ipak osjetih kako lupa doboša i graja glasova postepeno ostaje negdje iza mene. Uskoro ponovo nastade tišina.

»Prošli smo«! — čuh kako Brano prošapta.

Ne znam koliko je trajala naša vožnja. Meni se činilo da je trajala vrlo dugo, i kad mi je već izgledalo da neću moći još dugo izdržati nezgodan položaj u kome sam se nalazio, čuh iznenada kako Brano nekome veselo viče:

»Otvaraj vratnice!«

Bi mi jasno da smo stigli u Crnjelovo i da to Brano dovikuje Risti ili nekom drugom iz njegove kuće.

Kola naglo zaokrenuše ulijevo, nagnuše se na jednu stranu, zatim se ispraviše, pa se onda lagano zaustaviše.

Čuh kako odnekud zalaja pas i kako ga umiruje nepoznat ženski glas, čuh negdje u svojoj neposrednoj blizini nerazgovijetan razgovor muških glasova, a onda djetelina poče da šušti oko moje glave, i ja iznenada ugledah jednu zvijezdu kako mirno treperi na vedrom, dalekom nebu.

»Jesi li živ, jadan ne bio!?« To me pitao Risto Kordić, koji je u mraku pipao rukama po kolima i nikako nije mogao da me nađe.

Ja sam se spremao da progovorim. Dva-tri puta sam otvorio usta, ali glas nikako nije htio da iz njih iziđe. Na kraju sam, ipak, uspio da progovorim.

»Zdravo, Risto, kako si«?! — kazah što sam mogao običnije i prirodnije, pa počeh da stresam djetelinu sa sebe, mičući pomalo rukama i nogama.

»I-i-i-i, kako se potparilo! Dobro si živ, bogami«! — reče Risto, a mene, kako sam naglo izišao na svjež vazduh, poče tresti nesavladljiva drhtavica. To sam se već počeo gušiti, pomislih, i možda i nije trebalo mnogo — pa da se i ugušim.

»Brko mi se javio« — govorio je dalje Risto — »očekujem ga da dođe svaki čas.«

Bilo mi je milo što ću se s Brkom naći još iste večeri. S Vlajkom i Branom odmah se dogovorih kako ću se vratiti. »Idite vi«, rekoh im, »odmah ujutro kolima natrag, a ja ću već nekako cestom!«

Sastanak smo održali u Ristinoj bašti, blizu kuće i nedaleko od ceste. Sjedjeli smo blizu međe, pušili zaklanjajući cigarete kapama, i tiho razgovarali. Noć je bila tiha i vrlo prijatna. Mlađan i Gango bili su nekako čudno raspoloženi i nikako nisu mogli da utišaju svoje glasove, nego su vikali i smijali se u sav mah.

»Bogami«! — govorio je Mlađan smijući se — »da te nađoše u djetelini, bilo bi ti gore nego Gangi kad su ga djeca našla u jednoj rupači. Ne znaš ti, bezbeli, kako je to bilo! Otkrio naš Drago u jednoj međi nekakvu jazbinu, valjda jazavčiju, pa se zavukao da malo odspava. Ko veli, ne moram bar sad, kad sam se ovako lijepo osigurao, biti na oprezi, mogu se odmoriti kao čovjek. A djeca, tražeći spuževe, nagazila na Draginu jazbinu. Gurali su neku motku, da vide šta ima unutra, dok nisu probudili Gangu, koji je onda morao na vrat na nos tražiti drugo mjesto za spavanje!«

Svi smo se smijali ovoj nama poznatoj Ganginoj pustolovini, kad je on, onako visok i šepav, kratkovid i uočljiv, morao u po dana da se prebacuje od međe do međe, da bi se što više udaljio od onog mjesta na kome su ga djeca vidjela. U selu su, naime, bili četnici, a djeca bi začas mogla raznijeti glas po selu da su ugledali Gangu u blizini.

Smijao se i Gango i nije propustio priliku da Mlađanu pomene pištolj koji su mu četnici jednom oduzeli.

»Ja, ja«! — zacenjivao se Gango, — »znaš se smijati meni! A de ti nama reci gdje ti je pištolj, a, reci nam!«

Tako smo se prilično dugo veselili našem ponovnom viđenju, a onda smo prešli na pretresanje pitanja radi kojih smo se i sastali.

Radilo se o ovome:

Prošlo je već dugo vremena kako su prestale naše oružane akcije na Majevici i u Semberiji. Naš Odred nije se vraćao, vezu s njim nikako nismo mogli da uspostavimo, i više nije bilo nikakvog opravdanog razloga da svoju akciju vežemo za povratak Odreda, koji može, doduše, da se vrati vrlo brzo, ali koji može i da se uopšte ne vrati. Situacija nam je jasna. Za jačanje ustanka i neposredne vojničke akcije ona nije naročito povoljna iz više razloga, a glavna su ova dva: prvo, četnici su se osnažili, njima je uspjelo da po selima, negdje više negdje manje, organizuju svoju obavještajnu mrežu, povezujući svoje ljude sa četničkim jedinicama, koje su bile razasute po čitavom terenu. Oni drže glavni greben Majevice, što bi moglo da nam, u slučaju kakvog jačeg pritiska, onemogući prebacivanje preko ceste Tuzla — Zvornik. Održavanje naše iole veće jedinice bilo bi vrlo otežano, čak i kad se ne bi moralo uzeti u račun prisustvo ustaških jedinica, koje se nalaze na svim važnijim tačkama ove neprijatelju tako potrebne teritorije.

Drugi razlog je političke prirode: raspoloženje u narodu nije takvo da bi se, u ovom trenutku, mogao očekivati neki veći odziv na našu mobilizaciju.

Zato je, po našem mišljenju, zasada jedina mogućnost da postupimo ovako:

Milenko Stojaković, zajedno sa Žarkom Kalabićem, da drži na okupu ovo drugova koji se sad nalaze u bijeljinskom srezu i da od njih formira jednu pokretljivu četu koja bi se kretala po onim selima u kojima je naš politički uticaj nesumnjiv i gdje je većina naroda na našoj strani. To je kraj od Trnove do Broca, a onda ovaj kraj oko Crnjelova, gdje se nalaze veći kompleksi šumovitog terena na koji četa može da se prebaci kasnije, kad vidimo kako će se situacija dalje razvijati. Zadatak ove čete zasada je uglavnom u tome da obezbijedi kretanje naših političkih radnika po tim selima i da samim svojim postojanjem unosi osjećanje nesigurnosti u četničke redove, koji su inače prilično kolebljivi i prilično nesigurni na cijelom ovom terenu.

Osim toga, treba razmotriti mogućnosti hvatanja veze sa našim snagama koje se nalaze s onu stranu ceste Tuzla — Zvornik, u Birču. Najzad, treba ubrzano raditi na učvršćivanju naše partijske organizacije i na stvaranju novih partijskih jedinica, gdje god je to moguće.

Dogovorili smo se da ja što prije napustim Obarsku i da se prebacim u Trnovu, a vezu s Bijeljinom da predam drugu Vojinu Bobaru, koji će se nalaziti u Patkovači. Naša veza će ići ovako: Trnova, gdje ću biti ja i gdje već imamo čvrstu partijsku jedinicu; Glogovac, gdje se nalaze Vaso Miljenović, Gajo Andrić i Andrija Blagojević; Patkovača, gdje će biti Bobar i gdje treba što prije osnovati partijsku organizaciju, jer za to postoje svi uslovi; Golo Brdo — Kovanluci — Popovi — Međaši — Brodac — Dvorovi — Obarska — Crnjelovo. Tako bismo preko tih veza i naših partijskih organizacija u jednom velikom luku obuhvatili Bijeljinu i postigli kontrolu nad velikim dijelom bijeljinskog sreza.

Ovo su bili glavni zaključci našeg sastanka.

Još dugo smo ostali u razgovoru. Bili smo radosni i puni optimizma. Pred nama je bio utvrđen plan, cilj je bio određen, i sad je valjalo pristupiti izvršavanju zadataka.

Kad smo se razišli, ponoć je već davno bila prošla.

Vratio sam se u Obarsku. Išao sam pravo cestom, noću, a preda mnom, na nekih pedesetak metara, išao je Risto Kordić. Dogovorili smo se da se on u slučaju susreta s četnicima glasno nakašlje, a ja ću onda da skrenem s ceste i da se pritajim u mraku. Padala je kiša, pa smo prošli bez ikakvog neželjenog susreta. Samo smo, približivši se crkvi u Obarskoj, napravili oko nje poveći luk — da bismo je zaobišli.

KURIRI

Krajem mjeseca maja dođoše nam kuriri iz Šeškovića. Bili su to Drago Stevanović — Šico i Cviko Radovanović.

Naša radost ne može se opisati! To su bili prvi drugovi koje vidimo poslije bitke na Vukosavcima, a koji nam dolaze iz kraja u kome se sad nalazi naš Odred.

Dočekali smo ih kao vjesnike pobjede. Njihov dolazak značio je za nas mnogo više nego obično viđenje s drugovima poslije dugog rastanka. Oni su nam donijeli vijesti koje su nas ispunile silnim uzbuđenjem. U Biraču, u Šekovićima, naš Odred je ušao u sastav grupe udarnih bataljona. S tom grupom nalazi se drug Roćko, drug Majo, i još niz naših rukovodilaca iz Bosne i Hercegovine!

Cviko i Šico krenuli su ovamo sa zadatkom da ispitaju kakvo je stanje na Majevici i u Semberiji, da pokušaju da uhvate vezu s partijskom organizacijom — ukoliko ona još postoji — pa da se onda vrate i o svemu podnesu izvještaj. Drugovi u Birču nisu imali nikakvih obavještenja o tome šta se desilo kod nas poslije povlačenja Odreda. Niko nije znao ko je — od onih koji su ostali na terenu — preživio sve one burne događaje i da li postoje mogućnosti za ponovni razmah ustanka na Majevici i Semberiji. Do Šekovića su samo stizale glasine o tome da su Majevicu preplavili četnici, da partizana nigdje nema, da je četnička vlast potpuna, a njihova vojnička snaga tolika da je teško i misliti na to da se oni na Majevici razbiju.

Cviko i Šico probili su se do nas pod zaista nevjerovatnim uslovima. Ono što su oni izveli malo bi ko tada bio u stanju da učini. Prešli su najmanje šezdeset kilometara neprijateljske teritorije ne poznavajući puta, bez veze bilo s kim, služeći se samo kartom, po kojoj su se orijentisali, oslanjajući se na partizansku sreću, koja je jedino mogla da odluči o tome kakav će ishod imati njihov poduhvat.

Nekoliko puta uzastopce pokušavali su da se prebace preko ceste Tuzla — Zvornik, ali nisu uspjeli. Uvijek bi im se nešto ispriječilo: ili su vodiči odbijali da idu dalje od Spreče, uvjeravajući ih, zahvaćeni panikom, da je pristup cesti nemoguć i da će

svi ludo pogubiti glave, ili su, prešavši Spreču i približivši se cesti, stvarno gubili put i lutali do zore, a tada su morali da se vraćaju, kako ih ne bi zatekao dan na terenu koji je neprestano pod neprijateljskom kontrolom. Najzad, uspjeli su da pređu cestu bez ikakvog vodiča i da se dokopaju padina Majevice. U Zoljama su našli jednog mladića koji je pristao da ih provede ispod Prosjeke, gdje se nalaze ustaški položaji, i da ih dovede do Munjače, potoka koji se ulijeva u rječicu Sapnu, kojim će njih dvojica dalje ići sami.

»Vodiću vas« — rekao im je mladić odrješito — »samo ako niste partizani!«

»Kakvi partizani«! — zgranjavao se tobože Šico — »šta ti pada na pamet! Mi smo četnički kuriri. Idemo u Ravan, četnicima, da se dogovorimo o prebacivanju hrane.«

Mladić je povjerovao. Poveo ih je kroz šumu, doveo ih do Munjače, a onda dalje nije htio da ide.

»Evo vam Munjače« — rekao je — »ja dalje ne smijem!«

Uzaludno je bilo svako nagovaranje — mladić nije htio dalje ni da makne.

Šico se šalio:

»Vidiš, bolan, kakav si ti! Sad bismo mogli da te ubijemo, i da niko ne sazna, niko kosti da ti ne nađe! A eto, nećemo. Jer mi smo partizani!«

Mladić je poblijedio, počeo nešto da muca moleći za život.

»Hajde, hajde, idi kući« — mrštio se Cviko — »gubi se, nećemo ti ništa!«

I mladić je, neprestano se osvrćući, krenuo polako do prvog zavoja staze, a onda potrčao koliko ga noge nose.

A Cviko i Šico nastavili su dalje sami, probili se preko ceste Lopare — Zvornik više samog sela Sapne, gdje je bio ustaški garnizon, prebacili se preko Zečje Kose, provukli se kroz Lokanj i Pilicu, gdje su carevali četnici, i stigli do Bjeloševca.

I eto, doprli su do nas, saznali sve što je trebalo da saznaju, i mogli su da krenu natrag. Nisu oklijevali, nego su odlučili da odmah poslije dva dana, samo dok se malo odmore i potkrijepe, krenu natrag. Od tog njihovog odlaska zavisilo je mnogo i mi nismo ni pokušavali da ih zadržavamo. Podaci koje oni odnesu uticaće na odluke naših drugova, koji su, kako nam Cviko i Šico rekoše, već otprije pomišljali da sa bataljonima krenu na Majevicu, ali nisu mogli da se odluče prije nego što dođu do bilo kakvih podataka.

Formulisali smo podatke.

Prema našem zajedničkom mišljenju, brojno stanje četnika na Majevici nikako ne može biti veće od hiljadu i pet stotina ljudi, naoružanih mahom puškama i sa ne baš mnogo lakog pješačkog automatskog oružja. Kako se čuje, samo Đuro Bižić u Maleševcima

kao da ima četiri teška mitraljeza, ali to nije sigurno. Teškog naoružanja četnici nemaju.

Kod njih sada, kako mi mislimo, ne vlada baš neko obilje municije. Ne vode ni protiv koga nikakve borbe, municiju troše uglavnom šenlučeći. Poznato nam je da se municijom snabdijevaju kupujući je pomoću svojih ljudi u gradu, ali se na taj način ne može doći do nekih značajnijih količina.

Među četnicima nema jedinstvene komande. Njihovi komandanti se međusobno ne vole. Neki se čak smrtno mrze, i njihova brojčana snaga nikako ne bi mogla doći do nekog odlučnijeg izražaja kad bi na Majevicu stigla neka naša jača grupacija, sposobna da stupi u borbu sa ma kojim od četničkih komandanata. Po našem mišljenju, moglo bi u datom momentu čak doći do toga da se pojedini četnički odredi prosto raspu, jer u njima ima ljudi koji nikada nisu bili ni u kakvoj borbi i njihov moral ne bi izdržao jednu našu naglu i dobro izvedenu akciju.

U četnicima se sad nalazi velik broj ljudi koji nisu naši izraziti neprijatelji. Oni su se našli među njima kao prisilno mobilisani i njih niko neće natjerati da se odlučno bore protiv nas. Sve su to momenti koji jasno govore o tome da naše jedinice treba što prije da se nađu na ovom terenu, kako bismo u punoj mjeri iskoristili mogućnosti koje nam nudi sadašnja situacija. Ako se, pak, desi da naše snage ne dođu u ovaj kraj još u toku ljeta ili najkasnije do jeseni, moglo bi se lako dogoditi da budemo prisiljeni da ovaj teren potpuno napustimo — što bi, nema sumnje, bilo od velike štete za razvoj ustanka i u drugim dijelovima istočne Bosne. Četnici će, na kraju krajeva, uspjeti da nas istisnu iz ovih sela u Ravni, u kojima nema povoljnih uslova za gerilsku borbu i gdje su mogućnosti manevrisanja veoma skučene. Osim toga, terorističke metode, koje oni primjenjuju u borbi protiv našeg političkog uticaja, takve su da mi nećemo biti u stanju da spriječimo demoralisanje naroda, koji je u ovom trenutku još uvijek vrlo borbeno raspoložen, ali je to njegovo raspoloženje podržavano nadom u skori dolazak naših jedinica i u pobjedu nad četnicima, do koje će doći. Mi smo i sami neprekidno obećavali taj skori dolazak naših jedinica. Morali smo to činiti, jer je trebalo utvrđivati kod ljudi strpljenje, jačati upornost.

Kuriri su otišli, a mi smo ubrzali sakupljanje hrane po selima i počeli da je prevozimo u Trnovu. Tu hranu moramo stalno gomilati i prikrivati je od četnika, da bismo je mogli upotrijebiti u času kad stignu naše jedinice. Po svoj prilici, nećemo uvijek biti u mogućnosti da organizujemo snabdijevanje jedinica na terenu, pa je za takve slučajeve potrebno imati hranu.

Sada naša mala četa ima pune ruke posla. Njen zadatak postaje sasvim ozbiljan i značajan: ljudi će osjetiti rezultate svoga djelovanja, a to mnogo znači.

Četa neprekidno drži liniju Brodac — Međaši — Popovi — Golo Brdo — Patkovača — Glogovac — Modran — Trnova. Tim putem će se kretati naši transporti hrane. Put se završava u Trnovi, gdje će se hrana ostavljati i sakrivati.

Trnova je naše najsigurnije selo. Tu je velik broj naših aktivista među seljacima, a kad je potrebno, može se mobilisati čitavo selo. Na svom putu iz Birča, naše će jedinice svoj prvi veliki odmor napraviti upravo u Trnovi. To je kraj u kome se u svako doba vrlo lako može prihvatiti borba s daleko nadmoćnijim neprijateljem. Tu se može manevrisati u raznim pravcima. Odatle se može kontrolisati čitav niz komunikacija kojima se služi ustaška vlast, a koje su za održavanje bijeljinskog sreza i njegovog garnizona od velike važnosti.

Pojačali smo rad u selima. Svuda gdje god su dopirali, naši drugovi su imali zadatak da obavještavaju ljude o tome da će uskoro stići partizanske jedinice, koje će se obračunati i s četnicima i s ustašama. U svim selima odmah se osjetila neobično velika živost. Ljudi su sa takvom gotovošću skupljali hranu da smo se mi pomalo i čudili. Potpuno su zaboravili na četnike i nisu nikako bili raspoloženi da vode računa o tajnosti cijelog tog posla. O partizanima se govorilo na sve strane, tako da se u malim ustaškim garnizonima, na okolnim komunikacijama, počela osjećati izvjesna uznemirenost. Neke od njih su ubrzano pojačavali i utvrđivali, počeli ih nervozno opasivati bodljikavom žicom i rovovima, a uveče, čim padne mrak, moglo se gotovo uvijek slušati kako njihovi uzrujani stražari puščanim pucnjima razgone strah.

Tako smo, obodreni dolaskom kurira iz Birča, ulazili u ljeto 1942.

Da bismo mogli uspješno riješiti sve zadatke koji se sad pred nas postavljaju, potrebno je da pojačamo našu partijsku organizaciju. U bijeljinskom srezu ima više sela u kojima mi dosad nismo postavili organizacije, mada u većini sela ima uslova da se to učini. To je krupan nedostatak i njega moramo što prije ukloniti. Ali kad i to postignemo, ostaće još uvijek dosta sela u kojima to nikako nećemo moći da provedemo, sve dotle dok se vojnička situacija iz osnova ne izmijeni. Priličan broj sela za nas je praktično zatvoren i mi u njima ne možemo da ostvarimo jači politički uticaj — zato što su ona pod neprekidnom četničkom kontrolom. Tamo ćemo morati prenijeti težište političkog rada, čim se pojave naše jedinice.

ĐURO BIŽIĆ

Bivši komandir žandarmerijske stanice u Ugljeviku, Đuro Bižić, bio je tada jedan od najvažnijih četničkih komandanata na Majevici. U njegovom bataljonu, koji je brojao oko dvjesta pedeset do trista ljudi, okupili su se mnogi zlikovci koji su svoju krvničku ćud pokazali prilikom borbe na Vukosavcima, poslije koje su, pored ostalih, mučeničkom smrću umorili druga Nikolu Spasojevića.

U Štabu Đure Bižića nalazio se tada i Jovo Pejić, zvani Pop, metalski radnik iz Bijeljine, koji se, kako se u narodu pričalo, naročito isticao u mržnji prema partizanima. Izgleda da on tamo vrši neku naročitu važnu dužnost i da je jedna od komandantovih najbližih ličnosti.

Svoj Štab smjestio je Đuro Bižić u Maleševcima, selu koje stoji odmah više Ugljevika i Bogutova Sela. Odatle je on kao jedina i vrhovna vlast na »svojoj teritoriji« slao naređenja seoskim starješinama (knezovima) koja su se, uglavnom, odnosila na prikupljanje hrane i zabranu noćnog kretanja. Odatle je on upućivao pisma bijeljinskim opančarima, tražeći opanke za svoju »vojsku« i prijeteći smrtnom kaznom svakome ko se ne odazove njegovim zahtjevima.

Kao bivšem žandaru koji je dobro poznavao ljude i sredinu u kojoj se kretao, njemu je dugo uspijevalo da se pred narodom prikazuje kao neki stvarni borac. Njegove veze s ustaškim vlastima bile su vrlo lukavo prikrivene.

Đuro Bižić je, osim toga, uvijek nastojao da između sebe i partizana ne poruši sve mostove, mada je spadao među njihove najopasnije neprijatelje. On je, tobože ograđujući se od pojedinih akcija nekih četničkih komandanata, izjavljivao: da on neće bratoubilačke borbe, da se on samo ne slaže s nekim tačkama »partizanskog programa«, ali da su to pitanja o kojima sada nije vrijeme da se raspravlja, nego sve te raspre treba ostaviti do kraja rata.

Međutim, ne mareći mnogo za demagoške izjave svoga komandanta, četnici koji su predstavljali glavni Đurin oslonac u odredu radili su kako su htjeli i šta su htjeli.

Tako su jednom, četvorica Đurinih četnika, po danu, došli u Trnovu. Bilo je to nekako na nedjelju dana pred Spasovdan, kako govore seljaci, 14. maja 1942. godine. Upravo toga dana nalazila se u Trnovi i naša četa. Četnike su uhvatili, doveli ih u Štab, pa je odmah obrazovan sud koji je trebalo da ih ispita i osudi. Ispitivanje uhvaćenih četnika pokazalo je da su to učenici i pitomci Jove Popa i onakvih kakav je on. Osuđeni su na smrt i osuda je odmah izvršena.

Tri dana poslije toga četa je otišla u pravcu Popova i Amajlija, spremajući se za akciju protiv jednog manjeg neprijateljskog garnizona na Drini.

Prošlo je otada još dva-tri dana, i na sami Spasovdan, rano ujutro, Đuro Bižić izbi sa cjelokupnom svojom silom pred Trnovu i izvede napad na selo.

U Trnovi tada nije bilo ni jednog partizana. Đurini četnici razletjeli su se po selu na sve strane, izgonili narod iz kuća i tjerali ga prema seoskoj školi, koja se nalazi u sredini sela. Sve do deset sati prije podne trajalo je prikupljanje naroda. Četnici su tjerali sve odreda — i žene, i djecu, i starce. Kod kuća nije ostavljen niko.

Kod škole, na raskršću, sjedio je Đuro — bradat i smrknut, strašan. Nikome ništa nije govorio. Kad su mu javili da je dotjeran sav narod, Đuro ustade, pogleda oko sebe zakrvavljenim očima, pa se prodera:

»Gdje su vam sad partizani? Ko pobi moje četnike? A? Govorite, a ako nećete, niko od vas više svoje kuće ugledati neće! Sve ću vas pobiti, a kuće vam popaliti!«

Narod je ćutao. Starci su gledali u Đuru i ćuteći se čudili. Žene su uzdrhtala srca posmatrale bradate i čupave Đurine četnike, koji su ih sa svih strana opkoljavali. Djeca su se strašljivo privijala uz majke, ne razumijevajući šta se događa, spremna na plač.

»Što ćutite, majku vam komunističku?! Jeste li zaboravili govoriti?!«

Sav je brektao od bijesa i mržnje.

»Nema kod nas partizana, Đuro, zar ne vidiš da ih nema! A ko pobi tvoje četnike, mi ne znamo!«

»A-a-a-a, nema, je li! I ne znate ko mi pobi ljude! Ništa ne znate?! Udrite ih, majku im božju!«

Tada je nastalo ono po čemu će Spasovdan 1942. dugo pamtiti svi živi Trnovci. Kao bijesni, navališe četnici na goloruk narod i počeše ga onako u gomili tući motkama i kundacima, gaziti nogama, podvriskujući i psujući.

»Ko pobi moje četnike? Gdje su vam sad partizani?!«

Đuro se derao kao izvan sebe, urlao kao zvijer, pomiješavši se u gomilu.

»Je li ti, kurvo, ni ti ne znaš gdje su partizani, je l' de, ni ti ne znaš ko pobi moje četnike!«

Đuro je uhvatio za pletenicu jednu ženu, oborio je na zemlju i počeo čizmom da joj gazi trbuh, da je udara u lice, po grudima, gdje stigne. Žena je ćutala kao zamrla, ćutale su i druge žene koje su isto tako gazili i udarali, ćutali su ljudi — samo su djeca vrištala od straha i batina, izbezumljena i prestravljena. Dječji vrisak dizao se prodorno u vedro nebo ranog ljeta. On se čuo daleko na sve strane. Ali četnici, ogrezli u krvi svoga naroda, ništa od toga nisu čuli i ni na šta se nisu osvrtali. Oni su i dalje vršili svoj dželatski posao.

Nekoliko žena, ljudi i mladića već je ležalo bez svijesti. Četnici su se upravo spremali da ih pobiju iz pušaka, »da se ne pate«, kad od Turske Trnove zapucaše puške i meci oštro zafijukaše iznad četničkih glava, krešući grančice sa šljiva i trešanja. Tada među četnicima zavlada panika. Njihove uši, nenaviknute na stravičnu pjesmu čelika, začas umnožiše nekoliko puta jačinu vatre, i oni za tren oka poletješe kud koji i iščeznuše kao u zemlju propali. Razbježa se i narod.

»Ja da vidiš naroda«! — govorili su poslije Trnovci, šaleći se sami sa svojom nevoljom — »iznese narod na prsima grobljansku ogradu, kao da je nikad nije ni bilo!«

»A moga mi boga, nisam znao da su onako brzi! Trči, bolan, ko zvijer! E, onda sam vidio da se s njima ne može ratovati: brzi su, brate!«

A baba Savka Perinca, koja je slučajno prošla bez batina, čudom se čudila i krstila, psujući Đuri i četnicima sve što se moglo opsovati. Njena kuća se nalazi na samom raskršću i sve se desilo pred njenim očima.

»Velim ja mom pokojnom Peri prije toliko godina: 'Da skrešemo, bolan Pero, ovo brdo pred kućom', a on neće. Veli: 'Neka ga, Savka, nek ostane. Nekako je zgodno'. E, eto, sad bi zgodno Đuri da s njega seiri kako prebijaju jadni narod!«

Poslije pucnjave, koja je prestala brzo kako je i počela, četnici su se iskupljali čak u Suvopolju, psujući majku »Turcima«, pričajući seljacima kako ih je iznenada napala Turska Trnova dok su oni ganjali komuniste po Srpskoj Trnovi.

»Javićemo mi njih Nijemcima, majku im tursku! Ima selo da im ode u dim, ne šali se Nijemac!«

A sve se desilo ovako: nekoliko seljaka iz Trnove, koji su aktivno učestvovali u narodnooslobodilačkom pokretu, znajući šta ih čeka ako padnu u ruke četnicima Đure Bižića, uspjeli su da pobjegnu u pravcu Turske Trnove. Uza se su ponijeli puške. Kad su čuli pisku djece, oni su počeli pucati u pravcu gomile koja se vidjela s brda gdje su oni bili, ne bi li kako zbunili četnike i pomogli narodu da se izbavi.

To im je, eto, i uspjelo, i tako je Đuro Bižić pobjegao iz Trnove.

Poslije ovog dagađaja u Trnovi Đuri Bižiću više nije bilo lako da održi ono povjerenje koje su srpski seljaci djelimično, u ponekim selima, još imali u njega. Batinjanje koje su njegovi četnici, pod njegovom ličnom komandom, izvršili nad narodom u Trnovi nemilo je odjeknulo u svim selima na velikom dijelu Majevice i u čitavoj Semberiji. Teško da bi se poslije toga našao čovjek koji bi javno pravdao ovakav četnički postupak. Seljaci, čak i oni koji su simpatisali četnike, glasno su govorili: »Što, brate, diraju u narod? Neka Đuro traži partizane s puškama, šta mu narod smeta?«

Malo kasnije među četnicima se počelo javljati neko komešanje i nemir — izgleda u vezi s dolaskom kapetana Račića iz Srbije. Kao emisar Draže Mihailovića, kapetan Račić je došao sa zadatkom — tako smo mi bili obaviješteni — da ujedini četničke odrede i da ih stavi pod jedinstvenu komandu. To je značilo likvidaciju samostalnosti pojedinih četničkih komandanata, koji su, sa svoje strane, na tu Račićevu akciju gledali s negodovanjem. Neki od njih, naročito oni u Podrinju i oko Tavne, ipak su nekako brzo prišli Račiću, dok se oko Đure Bižića počeo formirati centar otpora protiv zavođenja vlasti oficira, koju je sobom donosio kapetan Račić.

Đuro Bižić je ranije uspio da prisili kapetana Leku da se pred njim povuče u Srbiju. Sad je kapetan Leko došao zajedno s Račićem, koji je namjeravao da Leku učini glavnim komandantom četničkih snaga na Majevici.

Izgledalo je da će među četnicima doći do oružane borbe. Đuro Bižić kretao se sa svojim odredom u Podrinje, da napadne Račića, Leku i Petra Rusića. Račić se, opet, kretao na Maleševce, da prisili Đuro Bižića na pokornost. Negdje u putu oni su se nekako razmimoišli i do sukoba među njima nigdje nije došlo. Ali su njihovi odnosi i dalje ostali vrlo zategnuti.

Sad i s jedne i s druge strane, i od Đure Bižića i od kruga oko kapetana Račića, dolaze do nas vijesti o tome da je četnička komanda protiv dalje bratoubilačke borbe, da njihove puške više neće pucati na partizane, i tako dalje. »Dosta je«, vele, »proliveno bratske krvi, nećemo više da se tučemo za drugog!« S Đurine strane se moglo čuti još i to da su za sve što je bilo dosada krivi oficiri. Đuro je i tu vodio svoju žandarsku politiku. On se borio protiv oficira, bojeći se za svoju vlast. Pri tome je htio da u narodu, a i kod nas, razumije se, stvori utisak da to čini zato što su oficiri, kao nepomirljivi neprijatelji partizana, glavni krivci za bratoubilački rat. On je sad pričao seljacima da se strašno kaje što je u februaru pomogao kapetanu Leki u borbi s partizanima na Vukosavcima. Kazivao je da je Leko njega tada prevario, ali da

se on više neće smiriti dok je god Leko na Majevici. On ga je, veli, jednom otjerao u Srbiju, pa će to učiniti i drugi put, a ako bude potrebno, on će ga i ubiti!

Ubrzo su nam od četnika počele stizati poruke da bi bilo potrebno da stupimo u pregovore koji bi doveli, ako ne baš do zajedničke akcije, a ono bar do primirja među nama i do prestanka oružane borbe. Takve poruke počele su nam stizati prvo iz Tavne, od Ljube Popovića i Bore Bogdanovića, a zatim i od samog Đure Bižića.

Riješili smo da na te poruke ne dajemo nikakav određen odgovor, izuzev što ćemo još jednom potvrditi naš stav, koji je isti od početka ustanka, a to je, da mi nismo htjeli bratoubilačke borbe, pa je nećemo ni sada, da su četnici odgovorni za sve što se desilo na Majevici od februara ove godine pa dosada, da smatramo da se ničim ne može pravdati politika saradnje s okupatorom, koju četnici provode već mjesecima. Ako četnici zaista hoće da prekinu oružanu borbu s nama, mi to prihvatamo — da bismo još jednom dokazali svoju spremnost da pređemo preko svega što je bilo.

Da li je pravilan ovaj naš stav? S obzirom na situaciju u našem kraju, na našu vojničku snagu koja je u odnosu na četnike beznačajna, mi mislimo da drukčije postupiti ne možemo. Mi nismo u mogućnosti da momentalno vodimo direktne vojničke akcije protiv njih, mada nam je sasvim jasno šta je to što njih prisiljava da sada vode ovakvu pomirljivu politiku prema nama, mada nam je jasno da oni nas i dalje mrze, neodoljivo i zauvijek, i da bi nas pobili, sve do jednoga, kad bi im se samo pružila prilika za to. Ali . . . ako odbijemo ove njihove predloge, koji do nas dolaze preko naroda, od čovjeka do čovjeka, kako onda da to objasnimo narodu, kome je već dodijalo da strepi i od četnika, kao i od ustaša i Nijemaca? Kako da uvjerimo seljake da je to što sad četnici čine i govore opet samo jedna njihova nova laž, jedan novi manevar, izazvan njihovom trenutnom slabošću, njihovim razmiricama i međusobnim gloženjem? Četnici samo žele da nas neutrališu u trenutku kad su im potrebne odriješene ruke, bar što se nas tiče, kako bi mogli mirno da se razračunavaju međusobno. Ali kako da sve to objasnimo?

Evo kako je izgledao moj susret s Đurom Bižićem.

Bilo je osam sati izjutra. Dušan Đurković, Vaso Papac i ja sjedjeli smo za stolom u dvorištu pred Dušanovom kućom. Bilo je vrlo lijepo ljetnje jutro, nebo je bilo bez oblačka i zatvoreno plavo, kao da je već počinjala jesen, i sunce je već jako grijalo, ali je pod jabukom gdje je stajao sto vladala još uvijek prijatna jutarnja svježina.

Dušanova žena Julka nam je upravo donijela doručak, kad doletje sav zadihan mali Maksim Đurković:

»Eto četnika! Đuro, i s njim tri desetine! Imaju i dva mitraljeza, idu polako, i sve zvjeraju . . .«

»Dokle su stigli«? — upitah uzbuđeno.

»Dosad su sigurno uzišli uz Orašće!«

Toga dana naša četa nije bila u Trnovi. Jedina naša snaga u selu bili smo nas trojica. Ustali smo od stola, ne pomišljajući više na jelo. Trebalo je odlučiti šta da se radi!

»E, ja ću ih, vala, drugovi, dočekati«! — reče Dušan — »da vidim i tog Đuru Bižića, da vidim šta hoće, pa nek bude šta će biti! Vi idite u šljivik, pa ako baš vidite da mene nema, da me kolju, a vi pucajte!«

Dogovorili smo se da tako i učinimo. Vaso i ja odosmo u šljivik, koji se nalazi odmah niže kuće, pa sjedosmo u travu iza svinjca. Mogli smo sa tog mjesta lijepo da vidimo dvorište pred Dušanovom kućom i dio ceste kojim će naići četnici, na dužini od jedno pedeset metara. Šljivik se iza nas naglo spuštao prema potoku, gdje je počinjala šuma, i, u slučaju potrebe, mi smo s tog mjesta mogli ubiti bar nekoliko četnika, a možda i pomoći Dušanu da pobjegne, a onda se nesmetano povući i izmaći svakoj potjeri.

Na svega tridesetak metara od nas, Dušan je sjedio za stolom pod jabukom i čekao četnike.

»Julka«! — viknu on ženu — »doneside mi rakiju!«

Žene su usplahireno tumarale dvorištem.

»Idi, Dušane, bježi«! — govorila je Nana, Dušanova mati — »ne čekaj dušmane!«

»Ne boj se ti«! — čuli smo kako joj Dušan odgovara.

Nije prošlo ni deset minuta otkako nam je Maksim donio izvještaj, kad se ču topot koraka niže Dušanove kuće i žamor ljudskih glasova.

»Dušane-e-e-e, ima li te«! — pisnu nečiji visok glas pred samim avlijskim vratima — »jesi li kod kuće?!«

Bio je to meni dobro poznati tenor Đure Bižića, koji nisam čuo već više mjeseci, a koji je tako karakterističan da ga ne bih mogao zamijeniti ni s čijim glasom. Đuro je uvijek imao običaj da, govoreći, pomalo viče, a kad bi vikao, onda je njegov glas prelazio u vrlo visok, gotovo sasvim ženski glas.

Vaso i ja dobro smo vidjeli i njega i gomilu četnika koja je zastala na vratima. Dušan je, pomalo blijed ali miran i pribran, ustao.

»Evo me, Đuro, evo me!«

»Jesi li rad gostima?«

Kad Đuro stupi u dvorište, Dušan pođe nekoliko koraka prema njemu.

Đuro je čovjek onizak, plećat, relativno mlad — možda mu nema više od četrdeset godina. Posljednji put vidio sam ga negdje u novembru 1941. godine. Otada se nije ništa izmijenio, samo mu je brada postala još veća i zamršenija. Sad mu je obuzela čitavo lice i padala kao runo gotovo do prsa.

Đuro je išao u košulji sa zasukanim rukavima — koporan mu je nosio sigurno neki od njegovih četnika. Za opasačem visio mu je vojnodržavni pištolj u novoj tašni, o ramenu — s jedne strane dogled, s druge — torbica sa sekcijama. Na glavi, na naviljku kose, ukrivo mu je stajala šajkača, koja se činila sasvim mala. Na šajkači kokarda.

Ipak se Đuro od jeseni prilično ugojio, sad to jasno vidim, i, mada mu se lice jedva naziralo kroz bradu, vidjelo se da je puno i podosta crveno. Njegove plave oči veselo su gledale i brzo prelazile s predmeta na predmet. Po svemu je izgledalo da je Đuro veseo i samopouzdan, ali i prilično uzbuđen situacijom u kojoj se nalazi. Prilazio je Dušanu i pozdravljao se s njim, ljubio ga kao svog starog prijatelja s kojim se dugo nije vidio.

»Gdje si, bolan, Dušane, otkad ja želim da se vidimo, da porazgovaramo kao nekada«! — vikao je Đuro.

Dušan je također nešto govorio, ali nismo mogli razaznati šta govori.

S Đurom su u dvorište ulazili njegovi četnici. Bilo ih je zaista oko tri desetine, i stvarno su nosili dva mitraljeza. Bila je to gomila usplahirenih i umornih ljudi koji su prolazili kroz neprijateljski kraj, kroz selo gdje im niko živ nije izišao u susret i gdje im je na svakom koraku prijetila nepoznata opasnost. Zgomilali su se oko Đure i Dušana, tako da ubrzo više nismo mogli vidjeti ni jednog ni drugog. Riječi su se gubile u zbrkanom žamoru glasova ljudi koji su se spremali na odmor, skidajući sa sebe kaputе i šubare, prislanjajući puške uz ogradu.

Među četnicima ugledah Vasilija Mitrovića, četnika iz Ugljevika, mladog čovjeka, poznatog Đurinog krvoloka i dželata. Vasilije je srednjeg rasta, nabijen, temeljit čovjek, rumenog kao ženskog lica, krupnih, plavih kao od porcelana, očiju. Kad ga čovjek gleda, ovako kao mi sada, kako umoran i oznojen sjeda na klupu pod Dušanovom jabukom, nikako ne bi mogao pomisliti na kakve je sve stvari taj isti Vasilije sposoban! Još u jesen 1941. godine Vasilije je ubio jednog čovjeka. Neki Musliman išao je iz Bijeljine u Ugljevik, s kolima, da vuče ugalj. Negdje kod Ravnog Polja izišao je pred njega Vasilije i odveo ga sa sobom — u Štab. Đuro nije htio ni da vidi čovjeka. Prepustio ga je Vasiliju. A Vasilije ga povede — da ga ubije.

»Daću ti sve što imam« — govorio mu je čovjek — »poslaću ti iz Bijeljine dvjesta hiljada kuna, samo me pusti. Pusti me radi djece!«

»Kuš, Turčine«! — škripao je zubima Vasilije.

»Kumim te . . . «

»Ne govori, nego liježi da te koljem!«

»Pusti me, molim te!«

»Nema ništa, liježi!«

»Zar baš tako? E, pa pusti me makar da se pomolim bogu!«

»Dobro.«

Čovjek je stao,okrenuo se istoku i počeo da klanja. Vasilije je čekao neko vrijeme, a kad mu je dodijalo, on je čovjeka prekinuo.

»E, sad je dosta . . . «

Čovjek je poslušno prekinuo molitvu i mirno legao. Vasilije mu je kleknuo na prsa i zabio mu nož u grlo, a onda ga povukao. Iz presječenih žila pokuljala je u mlazu krv i poprskala Vasilija, koji je gledao kako život naglo napušta zdravo sredovječno tijelo čovjeka, koji je do maloprije molio da mu se, radi djece, pokloni život, zatim se molio bogu, a onda legao da umre pod nožem, kao da je bio uvjeren da to tako mora da bude i da tome nema lijeka. Otada je Vasilije zaklao mnogo ljudi, naročito poslije bitke na Vukosavcima, i u tom poslu postao iskusan i vješt. Nije mu se više dešavalo da ga popršće krv žrtve . . .

Iznenadio sam se ugledavši na klupi, kraj samog Vasilija, Branka Jeremića — Cicu, studenta veterine iz Bijeljine, za koga sam znao da je s četnicima na Majevici, ali koga nisam mislio da ću vidjeti zajedno s Đurom. Ne razmišljajući mnogo, i samo upozorivši Vasu da pazi, ja ustadoh i brzo priđoh grupi pod jabukom.

Đuro Bižić me nekoliko sekundi pažljivo posmatrao i onda, prepoznavši me, skočio sa stolice i poletio da se sa mnom pozdravi. Teškom mukom sam izbjegao ljubljenje! Cico je takođe ustao. Na njemu se moglo vidjeti da mu je ovaj iznenadni susret vrlo neugodan. Ćuteći, Cico mi pruži ruku.

Prije nekoliko godina viđao sam se s Cicom u Zagrebu. Tada je on bio samostalni demokrata! Kasnije, u Bijeljini, Cico je bio jedan od rijetkih studenata koji nije aktivno radio u Studentskom udruženju. On je gotovo uvijek bio sam, sam je sjedio u kavani, sam šetao po parku. S komunistima nije htio da se druži. Sad je on četnik, i to je, svakako, logičan rezultat njegovog razvitka. Inače, po temperamentu, on je prgav čovjek, sposoban za pretjeranosti svake vrste. U momentima, spreman je da se s ljudima obračunava fizički — bar takav je bio prije rata. S druge strane, on je sav u nekim fantazijama i maglovitim teorijama o nekakvoj apsolutnoj demokratiji, protiv svake diktature podjednako.

U našem gradu moglo bi se naći vrlo malo ljudi sličnih njemu, a među studentima on je bio apsolutno usamljena pojava. On je i zbunjeni idealista, i demagog!

Među nama se razvi razgovor. To, zapravo, i nije bio neki razgovor u pravom smislu riječi, jer je gotovo bez prestanka govorio samo Đuro. Ono što je on htio da nam kaže dalo bi se ukratko svesti na ovo:

Partizani se, po njegovom mišljenju, ljuto varaju kad drže da je danas moguća borba protiv Nijemaca i Pavelića, onako kako to oni misle da se bore. Nijemci su još uvijek vrlo jaki i neće se ustručavati da primijene sve mjere od kojih će, naravno, najviše stradati narod. Dakle, u interesu je samog naroda da se vodi neka pametnija politika. Četnici, kako Đuro veli, zato i vode takvu politiku, zbog koje ih mi, demagoški, optužujemo pred narodom. Đuro misli da je u tom našem različitom gledanju na stvari glavni uzrok dosadašnjem neprijateljstvu među nama. Drugo, što hoće da naglasi: iz Bosne treba očistiti Muslimane — Turke, kako on to kaže. Bosna je srpska, i treba se osigurati od svih eventualnosti u budućnosti. Partizani se varaju kad misle drukčije. Što se tiče kralja i monarhije, Đuro razumije da tu može biti diskusije, ali, po njegovom mišljenju, nama je monarhija neophodno potrebna, jer nju hoće sam narod i ona je jedina garancija za naš budući život. Partizani, ako žele da dokažu svoj patriotizam, dužni su ne samo da prekinu svaku svoju političku akciju u narodu, nego i da se u vojničkom pogledu priključe četnicima i da se stave pod njihovu komandu.

Eto, to je njegovo mišljenje i na toj osnovi on želi da razgovara. Inače, sa svoje strane, on svečano izjavljuje da je za njega borba između četnika i partizana stvar prošlosti koju treba zaboraviti i da, od današnjeg dana, puška njegovog četnika neće opaliti na partizana. Za druge komandante on, naravno, ne može da garantuje. »A ako se desi da vas napadnu Turci, vi samo javite meni«, završi Đuro, »mojih trideset mitraljeza stoji vam na raspolaganju. Sad, ja vas molim da mi dozvolite da sada, a i ubuduće, prolazim s vojskom kroz Trnovu. S ceste nijedan moj borac neće skrenuti, ni u jednu kuću zaviriti!«

Odgovorio sam Đuri da mi i dalje stojimo na tome da je ovakva politika četnika prema okupatoru i ustaškoj državi izdaja životnih interesa narodnih. To je za nas svršena stvar, i o tome mi niti možemo niti hoćemo dalje da diskutujemo. Ako Đuro misli da s nama živi u miru, onda postoji jedan jedini način za to: borba protiv okupatora. Naš stav u tome pogledu je jasan. Budu li četnici u ma kojem vidu nastavili svoju saradnju s okupatorom, oružani sukob među nama ne može se izbjeći. Dalje, naš odnos prema Muslimanima u Bosni je poznat i jasan. Mi ni o tome ne mislimo da diskutujemo i nemamo namjere da išta u našem stavu izmijenimo. Četnička politika u tom pogledu može da posluži samo interesima neprijatelja naše zemlje — kako je to već bilo u prošlosti!

Što se tiče pomoći koju nam Đuro nudi, smatramo da nam ona neće biti potrebna: ni s kakvim Turcima mi se ne tučemo! Đuro sada može mirno da prođe kroz selo, mi mu ovoga puta garantujemo bezbjednost. Što se tiče budućnosti, mi sada ne možemo da mu damo nikakav odgovor. U svakom slučaju, ako ga kadgod nanese put, neka zatraži prolaz, neka nas izvijesti, pa ćemo vidjeti.

Đuro se digao da ide. Pozdravljao se s nama hladnije nego u početku sastanka. Njegovi četnici su poustajali i počeli se spremati za pokret. Neki od njih slušali su razgovor i možda baš i nisu sve razumjeli, ali su po tonu kojim je on vođen mogli osjetiti da njihov komandant nije na nas učinio utisak koji je želio. Sigurno su oni ranije među sobom govorili kako će partizani raširenih ruku prihvatiti njihove velikodušne ponude i predloge, a sad od svega toga ne ispade ništa! Među njima zavlada ćutnja i gotovo neka potištenost. Da li će planuti na njih paljba iz kog trnovskog šumarka?

Da je Đuro nešto mogao znati da samo jedna jedina puška, ona iza svinjca, u Vasinim rukama, stoji spremna da puca na njega i njegove četnike! Ah kako bi on iskoristio priliku!

Na rastanku sam dospio da s Cicom nasamo izmijenim nekoliko riječi.

»Cico« — pitao sam ga prekorno — »kako možeš danas objasniti svoje prisustvo među četnicima? Zar zaista smatraš da ti je tu mjesto?«

Nekoliko trenutaka zamišljeno je gledao u mene svojim crnim očima. Onda je počeo da govori:

»Znaš, brate, šta! Pravo da ti kažem, ne mislim da mi je mjesto među četnicima, ali s vama nikako ne mogu. Ne mogu! Ne slažem se s vama u nacionalnom pitanju!«

»Kako to«?! — čudio sam se.

»Eto, tako! Ne mogu Muslimane. Ne mogu da ih vidim očima, i gotovo! Ja smatram da njih treba iseliti iz Bosne, iseliti sve do jednoga! Ja uviđam da četnici mnogo griješe, ja se, na primjer, nikako ne mogu pomiriti s tim što oni ubijaju partizane kad god to mogu, ja se protiv toga borim i boriću se! Ja mrzim Nijemce kao i ti, i ja želim borbu protiv njih — zato sam, uostalom, i otišao u šumu — ali ja mrzim i Muslimane, i u tome se slažem s četnicima. Naravno, ja nisam za to da se oni jednostavno pobiju, ali . . . «

Bilo mi je jasno da je cijeli razgovor uzaludan, da ja Cicu ni u šta ne mogu uvjeriti, ali nisam mogao da ćutim.

»Žao mi je, Cico, što nemamo vremena da malo opširnije porazgovaramo o svemu. Ali, evo, ja ću iskoristiti priliku da ti kažem bar ovo: ja mislim da si ti danas četnik isto onako kako si

bio samostalni demokrata kad smo svi mi sebe smatrali komunistima. Sjećaš li se, ni onda se nismo slagali! Dalje, danas je ovdje kod nas situacija momentano takva da je položaj partizana, posmatran vojnički, težak, upravo, ako hoćeš, vrlo težak. Ja se ne bojim da to pred tobom kažem. Samo, to je privremeno, za trenutak, a ti to ne vidiš, ne možeš da vidiš, i zato si s četnicima. U to da ti ozbiljno vjeruješ da će biti moguće iseliti Muslimane i tako riješiti pitanje Bosne, i tome slično — ti mene ne možeš ubijediti. Na kraju, upozoravam te na ovo: ti ćeš četničkim komandantima postati dosadan, ti ćeš im postati smetnja. Oni tačno znaju šta hoće! Oni moraju ubijati partizane, jer je to za njih pitanje života ili smrti. Ne zanosi se! Tebe će ubiti četnici, ako te negdje prije ne stigne partizanski metak!«

Rastali smo se. Cico je požurio da pristigne četničku kolonu, koja je polako odmicala u pravcu Tavne, a ja sam se vratio u Dušanovo dvorište gdje su, za stolom, već sjedjeli Dušan i Vaso. Pred njima je stajala nepopijena rakija.

»Ajde, sjedaj«! — raspoloženo mi doviknu Dušan.

Poslasmo Maksima za četnicima, da pazi na njihovo kretanje, a jednog drugog mladića u pravcu Orašća, da gleda da, opet, s te strane na naiđe još neko.

»Šta misliš« — javi se Vaso — »kako mu ovo dođe: jesmo li se mi to pomirili s četnicima?«

Nasmijah se. Kako mu dođe? A zar ja znam kako mu dođe!:

»Pomirili? Ne — rekoh — »nismo se pomirili, Vaso, niti se mi s njima možemo pomiriti! Njima sada treba mir, i, eto, oni žele da ga sebi osiguraju. A mi sada, po mom mišljenju, nećemo baš pogriješiti ako još jednom potvrdimo da ne želimo bratoubilački rat. Oni će uskoro zaboraviti šta su govorili, i ovaj isti Đuro Bižić i te kako će pucati na nas, kao što je to već uradio na Vukosavcima. A da je Đuro danas znao da smo mi sami, eh . . . ne bi ti sada ovdje sa mnom sjedio, nego bi se znojio negdje u potoku, kopajući raku meni i Dušanu . . . i sebi!

»Pa kako ćemo mi odsad kad oni naiđu kroz selo?«

»Kao i prije današnjeg susreta: čuvaj se dobro da im ne dođeš pod ruku!«

»E ljudi, jes' lopov džandarčina, milu mu majku«! — vikao je Dušan — »jesi vidio samo kako se cmače, svega me izbali, oca mu njegova! Jesi vidio! A koji je, bogati, onaj crni što ti nešto s njime priča? Nekako mi poznat!«

»Poznanik od prije rata, Bijeljinac . . . «

Četnici su otišli. Negdje daleko, oko Brđana već, ču se njihova pjesma.

»Pazite, drugovi« — rekoh — »s četnicima se ubuduće ne treba sastajati. Oni su naši neprijatelji . . . to su bili i to su i ostali!«

SASTANAK NA GROBLJU

Održao sam sastanak s partijskom organizacijom sela Trnove na groblju u Jakoviću. To groblje nalazi se sasvim na kraju sela, na posljednjem brežuljku koji se nadnio nad ravnicu i sa kojeg puca vidik daleko na sjever, u pravcu Bijeljine i dalje prema Savi. Groblje je na samom vrhu brežuljka, po čijim stranama raste sitna šuma, a podnožjem ide seoski put koji silazi u ravnicu i kojim se služe i kola kad idu u Bijeljinu ili se iz nje vraćaju.

Smjestili smo se u jednom pustom kraju šume, na samoj njenoj ivici. Bilo je ljetnje popodne. Nadaleko se nije čuo nikakav ljudski glas — seljaci su radili po poljima, bilo je vrijeme drugog kopanja kukuruza.

Sastanku prisustvuju svi članovi organizacije: sekretar Đojo Tešić, najstariji član Partije u Trnovi, čovjek pedesetih godina, Tešo Tešić, njegov brat, zatim, Tešo Đurković, Lazar Mićić, Vaso Jović — Popac i Dušan Đurković, koga smo nedavno primili u Partiju. To je čitava partijska ćelija Trnove.

Sastanci naših partijskih jedinica po selima sada su ugglavnom potpuno slični jedan drugome. Ne znam kako je došlo do toga, ali na svim sastancima i u svim selima radi se uvijek po istom dnevnom redu i na isti način. Niko nije vodio računa o tome da li je potrebno da se uvijek govori baš o svim pitanjima o kojima se brine naša Partija — da li je potrebno da se uvijek na isti način počinje i završava partijski sastanak. Naši drugovi seljaci, članovi Partije, drže se dnevnog reda, bez obzira na to da li će dospjeti da na jednom sastanku riješe i neko konkretno pitanje koje se ne može odlagati. Sastanak počinje i razvija se ovako: prva tačka dnevnog reda je — politička situacija, i to uvijek! Zatim dolazi organizaciono pitanje, obavještajna služba, rad s omladinom, rad sa ženama, narodnooslobodilački odbori, i razno.

Došao sam do uvjerenja da je potrebno povesti upornu borbu za to da se u naše partijske sastanke unese više sadržaja, a prije svega da se likvidira šablon po kome se oni održavaju. Politička situacija, o kojoj se govori na svakom sastanku, redovno se svodi na to da se pretrese stanje na frontovima, što je, naravno, pot-

rebno i korisno. Ali politička situacija ne može se svesti samo na to! Na sastancima se nikad ne govori o tome kakva je, stvarno, politička situacija u samom selu u kome organizacija djeluje, kakvi su oblici neprijateljske političke akcije koji se mogu sresti u našim selima, posebno i naročito na kakav odjek nailaze četničke parole koje se svakodnevno proturaju u naša sela, sa ciljem da demorališu naše ljude, da unose zabunu među njih, da pridobiju seljake za svoju politiku, obećavajući im mir i bezbjednost do kraja rata, i tako dalje, mada se, stvarno, članovi Partije svim tim pitanjima svakodnevno bave. Ovoga ljeta četnička propaganda u našim krajevima vrlo je jaka. Kako ustaški garnizoni u gradu i okolo grada miruju, ne preduzimajući nikakve naročite akcije, četnici to objašnjavaju tako da bi se ustaška vojska povukla i iz onih sela gdje je još ima, samo kad ne bi bilo još ono malo partizana što ih ima i kad bi seljaci odbili da ih pomažu. Neki naši drugovi ne shvataju da je ova četnička akcija protiv nas vrlo ozbiljna i da se na nju mora odgovoriti odmah, i to s planom, da se mora intenzivnije politički raditi s narodom, koji će biti ostavljen samom sebi ako ga mi pravilno ne obavijestimo, ako mu ne ukažemo na perspektive, ako ga ne uvjerimo u pobjedu antifašističkog bloka država, sa Sovjetskim Savezom na čelu.

Osim toga, organizaciono pitanje još nije dovoljno jasno našim drugovima. Oni pretresaju o pojedinim ljudima koji bi mogli da budu kandidati za ulazak u Partiju, ali to pretresanje i raspravljanje većinom je rasplinuto, jer se ne vodi sa jasnim i određenim planom i ciljem. Malo ko ima jasnu predstavu o tome šta i na koji način treba da se radi sa tim mogućim kandidatima. Sastanci se obično toliko otegnu na prvim tačkama dnevnog reda da se gotovo nikad ne dospije da se pretresu i ostala pitanja, tako da je rad sa omladinom, sa ženama i sa narodnooslobodilačkim odborima stvar koja obično ostaje u magli.

Razmišljajući o tome, riješio sam da se na ovom sastanku postave samo dva pitanja: pitanje jačanja partijske organizacije i, drugo, pitanje političkog djelovanja članova Partije u selu.

Ranije, pripremajući se za ovaj sastanak, svi su članovi dobili pisane materijale koji su se odnosili na pitanje političkog rada i djelovanja u masama. Vjerovao sam da im neće biti baš naročito teško da sad, pošto su se upoznali sa opštim mislima o tom problemu, pokušaju da ga konkretno sagledaju, onako kako se on postavlja za njihovo selo.

Međutim, odmah u početku rada naiđosmo na čitav niz teškoća. Drugovi su pokušavali da reprodukuju ono što su čitali! Pokazalo se, dakle, da oni nisu mogli da shvate ono što je bilo napisano. Veoma velik broj stranih riječi i izraza njima je bio potpuno nepoznat, i pogrešno je bilo moje očekivanje da će to prethodno čitanje donijeti neke značajnije koristi. Dušan Đurković je

tvrdio, međutim, da je on sve pročitao i razumio, ali da bi on, pošto mu je sve što tamo piše poznato, molio da mu se da nešto drugo, nešto odakle bi naučio nešto zaista novo i nepoznato.

Bio sam zbunjen. Zamolio sam Dušana da nam kaže nešto o Partiji i o njenom političkom radu u masama, na što je on rekao nekoliko opštih fraza, pa onda brzo zaćutao. Pokazalo se da on ne samo da nije razumio ono što je pročitao, nego da nije do kraja ni pročitao referat o kome je bila riječ, a za koji je izjavio da mu je »sasvim poznat«.

Đojo Tešić izvadi iz džepa komad papira na kome je zapisao povelik broj riječi koje mu je trebalo objašnjavati: proletarijat, avangarda, klasa, oportunistički elementi, pozicija, revizionizam, i tako dalje.

Lazar Mićić, Teško Đurković i Tešo Tešić su ćutali, krijući oči kao da se nečega stide, a Vaso Popac, najmlađi među njima, reče:

»Znaš, brate, šta! Otvoreno da ti kažem: ja sam počeo da čitam, pročitao sam dvije stranice, i ostavio. Ne razumijem ništa, i gotovo!«

Nisam znao šta da im kažem. Bilo mi je jasno da se sa ovakvim načinom učenja neće mnogo postići i da treba tražiti neki drukčiji put.

»Drugovi« — rekoh im poslije dužeg razmišljanja — »izgleda mi da će biti bolje da mi ovo radimo malo drukčije. Umjesto da čita svaki za se, biće bolje da čitate zajedno i da onda raspravljate o onome što je pročitano. To će, naravno, ići mnogo sporije, ali ćete, sigurno, moći da naučite više nego kad svaki od vas čita sam za sebe. Možda ćete zajedno bolje razumjeti i neke strane riječi, a one koje vam na kraju ipak ostanu nejasne, zabilježite i poslije pitajte ili mene ili nekog drugoga. Ovakve sastanke treba da održavate bar jedanput nedjeljno.

Složili smo se, a onda pređosmo na dnevni red. Riječ uze Đojo:

»Drugovi, ja mislim da je nas malo, a selo je veliko, i ovo nas nekoliko ne može svuda da stigne. Ja mislim da bi trebalo da mi malo promislimo, da pretresemo ljude, pa da vidimo koga bi još mogli uvesti u naše kolo, da nas bude više. Više očiju, što se kaže, više vidi, više ljudi više zna, je l' tako! Eto, to bih ja zasada imao da kažem.«

»Tako i ja mislim« — reče Tešo Tešić — »samo, pravo da vam kažem, ja, brate ne znam koga bi mi to mogli da uzmemo! Kad pogledaš, ljudi su u našem selu dobri, ali, opet, nema, da kažeš, više onako ni jednog, meni se čini, ko bi baš mogao da uđe u Partiju. Ja bi' tako rek'o!«

Tešo Đurković i Lazar Mićić i dalje nisu ništa govorili. Oni su, po svoj prilici, mislili isto.

»Misliš li i ti da nema ljudi«? — obratih se ja Vasi.

»Ja ne mislim! Može biti da ćete mi se smijati, ali ja mislim ovako: eto, a što ovaj moj Đoko ne bi mogao ući u Partiju? Možda je nezgodno što mi je otac, ali ja bih baš volio da mi kažete tačno šta mislite o tome!«

Vaso se sav zacrvenio govoreći ovo, suze su mu navrle na oči od jakog uzbuđenja. Vidjelo se da je drug razmišljao o ovom pitanju i da je sad, u ovom trenutku, riješio da ga pokrene, pa šta bude!

Očekivao sam da čujem šta će mu drugovi odgovoriti. Moje mišljenje bilo je da je Đoko Jović svojim dosadašnjim radom i držanjem dokazao da se u njega može imati puno povjerenje i da je on narodni ustanak prihvatio ozbiljno i bez ikakve rezerve.

»Pa eto« — poče Đojo — »vidiš, ja nešto zaboravio na Đoku, a čini mi se, čuješ, da bi to bilo baš dobro. Đoko je pošten i pametan čovjek, znamo ga svi, i ja ne bih bio protivan da se on primi!«

»I ja tako mislim« — složi se Tešo Đurković.

Svi se složiše, i tako ćelija riješi da se Đoko Jović primi za člana Komunističke partije. Svi su jednoglasno tražili da ja s Đokom o tome razgovaram na idućem sastanku, na koji će i on biti pozvan.

Završili smo ovu tačku dnevnog reda s tim što smo se dogovorili da ćemo je nastaviti na idućem sastanku, a dotle će svaki od drugova razmišljati o ovom pitanju, kako bi mogli izići s gotovim predlozima.

Raspravljajući o drugoj tački, ustanovili smo da drugovi u selu ne djeluju dovoljno politički, da se njihov odnos prema seljacima još nije izmijenio kako bi trebalo, da oni nisu uspjeli da se u narodu utvrde kao ljudi koji najviše znaju o svim pitanjima, jednom riječju, nisu u potpunosti postali političke vođe u selu. Oni uživaju ugled kao ljudi koji su pošteni, ozbiljni, pametni, ali nisu u mogućnosti da djeluju u smislu učvršćivanja jedinstvenosti u selu, nedovoljno objašnjavaju liniju narodnooslobodilačkog pokreta, ne mogu s uspjehom da parališu razne glasine koje se javljaju i šire po našim selima i većinom su pasivni prema svim potezima neprijateljske propagande. Narod iz naših sela često je u kontaktu s gradom. Mi činimo sve što je u našoj moći da sprovedemo ekonomsku blokadu grada, ali, s jedne strane, nismo u stanju da to u potpunosti izvršimo, a s druge, nije nam uvijek u interesu da se veze s gradom sasvim prekinu. Iz grada nabavljamo mnogo stvari: duvan, lijekove, rublje, obuću, i tako dalje. Upravo zbog svega toga potrebna nam je stalna politička aktivnost, jer neprijatelj iz grada ubacuje u naša sela svoje parole, svoja tumačenja događaja u svijetu i na frontovima, i među ljudima se tako stvara zabuna. Narod strepi zbog bitke na Staljingradu, a iz grada često dopre i po selima se proširi vijest da je Staljingrad pao, da

Nijemci u širokom luku obuhvataju Moskvu, da će se rat završiti pobjedom Njemačke, i to možda još prije zime, da su u čitavoj Bosni razbijene i uništene sve partizanske jedinice, da će ovih dana iz Srbije preći Nedićeve trupe da zauzmu ovaj dio Bosne — koji će biti priključen Srbiji . . .

I tako dalje!

Mogu li naši drugovi, članovi Komunističke partije, da prema svemu tome stoje mirno, kao da ih se to ništa ne tiče? Pa mi vodimo tešku, sudbonosnu borbu, u toj borbi mi moramo da mobilišemo sve narodne snage, a da to postignemo, mi moramo suzbiti sve ono što demorališe, što smanjuje borbeni polet naroda, što unosi zabunu, širi strah i donosi neizvjesnost. Mi moramo osvojiti puno povjerenje naroda, mi narodu moramo pokazati i dokazati da su na našoj strani i pravda i snaga, da su demokratske snage u svijetu jače od fašizma, da će rat neminovno izgubiti Hitlerova Njemačka, a to znači da će biti likvidirana ustaška država, da će biti uništeni četnici, Nedić, da je naša pobjeda sigurna i da njen čas najviše zavisi od nas samih.

Drugovi su ćutali. Moglo se vidjeti da je na njih djelovao ovaj razgovor. Đojo, sekretar, zamišljeno je sukao brkove, gledajući nekud preda se.

»Ja«! — reče on najzad — »tako je to! Moraćemo tako i raditi! Mi se, znaš, zabavili oko onih poslova: te daj ovo, te daj ono, daj primi ranu, daj je izdaj, pa ako hoćeš pravo, nismo se, brate, ni bavili tim radom. A s narodom treba govoriti, treba mu svaki dan objašnjavati. Ne može drukčije!«

Nema sumnje: postavlja se ozbiljno pitanje učenja naših drugova u partijskim organizacijama. Svi oni imaju neodoljivu želju i nesalomljivu volju da rade, da se žrtvuju, ali je vrlo mali broj njih u stanju da se snađe u radu komplikovanom kao što je sada kod nas komplikovan politički rad u selima. Nije nimalo lako u ovim teškim danima, kada izgleda da se sve zavjerilo protiv nas, pravilno objašnjavati ljudima događaje u svijetu i u našoj zemlji, nije lako podizati klonuli moral pojedinaca na koje se navaljuje sa svih strana, nije nimalo lako ni jednostavno snaći se u svemu tome! Ti naši drugovi većinom su skromni i ranije nezapaženi ljudi, koji nisu imali prilike da steknu potrebno znanje i vještinu, potrebnu sigurnost u saobraćaju s ljudima. Vrlo je mali broj takvih kao što su čiča Savo i Drago Tojić — Gango!

Na kraju smo se dogovorili da će drugovi odsada mnogo više pažnje posvećivati političkom radu u selu, da će pratiti neprijateljske novine i glasove koje ubacuju četnici i da će na svakom koraku širiti misao narodnog ustanka, pomagati ljudima da se otrgnu od uticaja neprijateljske propagande. Sa svoje strane, obavezao sam se da ću, kad god sam u Trnovi, održati sastanak s njima i

da ću zajedno s njima održavati konferencije po trnovskim mahalama.

Time smo završili sastanak.

Već je padala noć kad smo se vratili u selo. Sa istoka se dizao pun mjesec, od zemlje je bila jara, a od Drine, preko Lazarevice, prikradao se tih noćni povjetarac, noseći sobom svježinu.

Ostao sam da noćim u Jakoviću, u kući Teše Tešića.

Pred drugove u Trnovi ponovo je na dnevni red došlo pitanje Tripuna Pantića, bivšeg kneza sela Trnove. Nema jedinstvenog mišljenja o tome kakav stav da se zauzme prema njemu: može li mu se vjerovati da je zaista iskreno prišao narodnooslobodilačkom pokretu, ili je sve ovo što on sada radi neka njegova nova taktika, sračunata na to ne bi li mu se zaboravilo i oprostilo ono što je učinio u ljeto 1941, u samom početku ustanka. On i dalje ide u Bijeljinu i tamo se sastaje sa istim onim ljudima sa kojima se sastajao i ranije — sa Alijom Šiškom, sa Hasanbegom Hadžićem i njima sličnim. Kad se vrati u selo, on traži naše ljude, a naročito nastoji da nađe mene, i onda priča šta se govori u čaršiji, opisuje strah ustaških ljudi od partizanskog pokreta, i, sa svoje strane, predlaže nam mjere koje bi, po njegovom mišljenju, trebalo preduzeti da se ustašama nanese što veća šteta. Osim toga, Tripun najspremnije prima zadatke koje mu postavljaju pojedini naši drugovi s ciljem da ga nekako iskušaju i provjere. Ti zadaci mahom se sastoje u tome da se izvrši neka manja nabavka duvana ili sanitetskog materijala, rjeđe da se prikupe neki podaci o tome šta namjeravaju ustaške vlasti, šta misle preduzimati u vezi sa žetvom koja predstoji, i tako dalje. Tripun je redovno sve izvršavao i, malo-pomalo, počelo se prema njemu razbijati nepovjerenje i kod onih koji su bili najuporniji u uvjerenju da je Tripun neprijatelj u našoj sredini.

Trebalo je stvarno donijeti konačnu odluku o tome kako treba misliti o Tripunu i, prema tome, kakav stav treba da se zauzme prema njemu. A to nije bilo nimalo lako. Uvijek kad se u razgovoru o njemu dolazilo do te tačke, javljali su se neki novi momenti koje je još jednom trebalo provjeravati i ponovo prikupljati neke podatke, da se ne bi donijela pogrešna odluka. I tako se to pitanje neprestano odugovlačilo.

A Tripun zaista nije bio čovjek koji ulijeva povjerenje! Ne uzimajući u obzir njegovu grešku od prošle godine, kada je njegovom krivicom bilo uhapšeno i u logor otjerano osamnaest trnovskih mladića, i uprkos sadašnjem njegovom nastojanju da bude što korisniji stvari borbe, Tripun je bio čovjek koji je samim svojim izgledom budio sumnju, izazivao podozrenje i upućivao na razne misli. Bio je srednjeg rasta, malo pogrbljen, u polugrađanskom odijelu sa šeširom na glavi, pa je tako odudarao od svoje sredine. Mada je bio još relativno mlad čovjek, gotovo uvijek se

poštapao nekom štakom, što mu je, valjda, bila navika zaostala iz onog vremena kad je bio knez u selu.

U razgovoru s ljudima Tripun nije volio da gleda čovjeka u oči, nego je uvijek gledao nekud u stranu, lijevo ili desno od onoga s kim bi razgovarao. Služio se riječima koje su za seljake bile malo neobičnije, volio pomalo o svemu da filozofira i da sve pojave i događaje tumači nekako na svoj način. Bio je politikant. Našu politiku učvršćivanja bratstva i jedinstva naših naroda Tripun je shvatio kao taktiku koju nameće momentana situacija i odnos snaga između nas i četnika, i začudio se sasvim iskreno kad sam jednom prilikom pokušao da ga uvjerim da se tu nikako ne radi o nekoj taktici, nego da je to najdublji sadržaj čitavog našeg pokreta i da je za nas bratstvo i jedinstvo jedna od glavnih težnji u cijeloj našoj borbi.

Tripun se začudio, ali je mudro zaćutao, praveći se da je razumio i da se slaže. Ali bilo je očigledno da je to opet njegova taktika. Osjetio je da je za njega bolje da se napravi kao da je istog mišljenja, da je bolje da ne raspravlja, ali ubijeđen nije bio! To se moglo pretpostaviti po njegovom daljem držanju u razgovoru, kad je pokušao da neosjetno skrene razgovor na druge stvari.

Seljaci ga nisu voljeli. Mnogi su se koristili njegovim uslugama, mnogima je on pomogao da se oslobode raznih teškoća, ali mu niko nije vjerovao, niko nije volio da se s njim druži i niko nije smatrao da je ičim obavezan nekadašnjem knezu Tripunu Panaću. Ljudi su odlazili njemu kad nisu imali kud na drugu stranu.

Kakav je to čovjek u stvari? On je sasvim drukčiji od ostalih seljaka! On i drukčijim životom živi! Prije svega nekoliko godina on je bio siromašni radnik u gradu, odakle je pobjegao u selo da u njemu gradi svoju egzistenciju. To mu je i uspjelo. Tripun više nikako nije siromašan čovjek, živi mnogo bolje nego većina ljudi u selu, ne bavi se teškim, iscrpljujućim radom na zemlji, i nije čudno što se u njemu, kako se čini, rodilo uvjerenje da je on i bolji i pametniji od ostalih seljaka.

Sasvim je prirodno što je u prošlosti Tripun postao u neku ruku ekspozitura raznih čaršijskih klika u selu. Raznim režimskim političarima i partijama koje su dolazile na selo da nešto traže, Tripun je mogao biti i bio je siguran oslonac. Tako je on postao i knez, a tako se desilo da on i ustašku državu shvati onako kako je shvatao sve režime do rata. On će vlasti pomoći da se utvrđuje u narodu i da vrši svoje, vlast će njemu pomoći da dobro živi, i sve će biti dobro. Nije Tripun volio ustašku vlast više nego recimo »Jerezu«, niti je mrzio narod više nego prije rata. Tripun je vodio svoju politiku, i, vodeći tu svoju politiku, zamalo nije izgubio glavu od ustanika koji su htjeli i namjeravali da ga kazne kao izdajnika narodne borbe.

Tripun je u posljednji čas osjetio opasnost. On nije htio da ode u grad, pod zaštitu nove državne vlasti, jer mu je to bilo nekako još uvijek suviše riskantno. Još je trajao rat i, po njegovom računu, još se koješta moglo iz temelja promijeniti. Zato je smislio da je najbolje da ostane u selu, s narodom, da nekako ponovo zadobije povjerenje i prožive ove godine rata i sačuva živu glavu.

Vjerovatno da je ovo pravilna i vjerna slika čovjeka kakav je Tripun Pantić, samo se sada radi o tome: da li možda i u takvom čovjeku, koji više nije ni seljak ni radnik, ima još mogućnosti za stvaran preobražaj, da li je moguće da Tripun istinski i iz ubjeđenja pristupi narodnooslobodilačkom pokretu, spreman da se žrtvuje u onoj mjeri u kojoj su to spremni drugi ljudi? Da bi se to ustanovilo, Tripunu treba dati mogućnosti da se pokaže, treba mu prići s povjerenjem i drugarski. Njegovo kasnije držanje daće nam mogućnosti da zaključimo, sa više osnove, šta će biti potrebno dalje da se učini.

Ovo je bio predmet raspravljanja na nekoliko sastanaka trnovske partijske organizacije. Na kraju su svi drugovi pojedinačno dali svoje mišljenje o Tripunu. Lazar Mićić i Vaso Popac bili su najodlučnije protiv toga da se Tripunu poklanja ma i najmanje povjerenje. Štaviše, oni su izrazili mišljenje da je pogreška učinjena samim tim što se Tripunu nije odmah sudilo za izdaju. Oni misle da Tripun nas vara, da on u gradu priča o nama sve što zna, a da nama samo zamazuje oči i priča nam ono o čemu se već dogovori sa Alijom Šiškom i s Hasanbegom.

Đojo i Tešo Tešić i Dušan Đurković tvrdili su da je Tripun dobar čovjek i da mu se može vjerovati, čak da bi ga trebalo primiti u Partiju, dok su Đoko Jović i Tešo Đurković bili za opreznost u tom pogledu. Oni su bili uvjereni da je Tripun baš onakav čovjek kako o njemu misle Lazar i Vaso, ali su predlagali da se na Tripuna pripazi neko vrijeme, pa će se već vidjeti. Đoko misli da bi, jednog dana, kad zasluži, Tripun zaista mogao biti primljen u Partiju, ali da sada nikako još nije vrijeme za to.

Tako se privremeno završila diskusija o Tripunu, bez konačne odluke. Drugovi nemaju o njemu jedinstveno mišljenje. Treba pustiti vremenu da učini svoje.

Ovih dana odigrao se u Trnovi jedan neobično zanimljiv događaj. Držao sam u Jakoviću konferenciju sa seljacima. Došli su gotovo svi domaćini iz te mahale. Bila je vrlo prijatna topla noć. Mjesečina je obasjavala zemlju jarkom svjetlošću, pod drvećem je vladala duboka sjenka, pa su se seljaci iskupili na ivici jednog šumarka i bili nevidljivi. Tek kad se tom šumarku pristupi sasvim blizu, mogli su se primijetiti ljudi koji sjede po zemlji i tiho razgovaraju. Cigarete se slabo svijetle — u ovakvoj noći njihova svjetlost se ne vidi daleko.

Govorio sam ljudima o Rusiji. Svi su neobično željeli da što više saznaju o toj velikoj zemlji s kojom mi sada ratujemo protiv zajedničkog neprijatelja. Svi su bili nepokolebljivo uvjereni u njenu snagu, ali su opet voljeli da čuju što više, da im se govori o seljacima u današnjoj Rusiji — kako su oni nazivali čitav Sovjetski Savez.

Pričao sam im dugo. Govorio sam im o svemu što sam znao iz knjiga, iz novina, iz razgovora: o revoluciji koju su izveli ruski radnici i seljaci i koja im je donijela slobodu i blagostanje. Govorio sam im o Lenjinu i Staljinu, a onda, ni sam ne znam kako, počeo sam im govoriti o čuvenom Ferganskom kanalu. Ni sam nisam znao kuda baš prolazi taj kanal, kolika mu je stvarna dužina i kakav je njegov privredni značaj, ali sam znao da je taj kanal djelo udruženih napora mnogih stotina hiljada sovjetskih trudbenika koji su, tako reći, u jednom mahu izgradili veličanstveno djelo koje će promijeniti sudbinu budućih pokoljenja na velikom prostranstvu dotada slabo plodne zemlje.

Seljaci su me slušali sa izuzetnom pažnjom, a kad sam najzad završio, nastade dugotrajno ćutanje.

»Jaaaa«! — ču se u tami nečiji tih, zamišljen glas — »a mi našu Sramošinju ne možemo da odvedemo do Modrana, nego vadimo kuruz iz vode i patimo se ko marva! Evo ima dvadeset godina kako se natežemo, pa nikad ništa!«

Znao sam da je Sramošinja mali potok koji dijeli Jaković od Ćetković i Tomić-mahale i da taj potok gotovo svake godine, s jeseni, plavi trnovske njive koje se nalaze oko Modrana i uništava ljetinu.

Poslije ove primjedbe nastupi među ljudima vrlo živ i sve glasniji razgovor, iz koga mi je ubrzo postalo jasno da se ljudi dogovaraju da pristupe prokopavanju šanca koji bi odveo Sramošinju u Modran i spriječio poplavu, koje su se seljaci ove godine naročito bojali, jer je kukuruz ponio dobro i šteta od poplave bila bi svakako vrlo velika.

Nekako mi to u prvi mah nije izgledao važno, i bio sam odlučio da odmah po održanoj konferenciji pođem u Ravan, gdje je također trebalo održavati slične konferencije. Ali mi onda kroz glavu sinu misao: evo zgodne prilike da se naša partijska organizacija u Trnovi još čvršće poveže s narodom u jednoj konkretnoj akciji, koja bi svima bila razumljiva i korisna. Zato uzeh učešće u diskusiji i pomogoh da se donese odluka o kopanju šanca.

Poslije sam održao kratak sastanak sa partijskom organizacijom i objasnio drugovima da treba energično prihvatiti ovu inicijativu, koja je potekla od samih seljaka. Oni moraju da budu organizatori posla i da primjerom djeluju na druge. Posao koji treba obaviti nije nimalo jednostavan. Šanac će biti dugačak oko jedan kilometar, njegova dubina mora biti veća od metar i po, a uslovi

pod kojima će se raditi nisu nimalo povoljni. Biće potrebno da se na jednom mjestu sakupi velik broj ljudi, a četnici svaki čas nailaze, pa može da se desi velika nesreća ako se na vrijeme ne preduzmu potrebne mjere.

Dogovorili smo se da ćemo svih pet pušaka, koje su tada bile u selu, upotrijebiti za zaštitu ovih radova, koje treba obaviti najvećom mogućom brzinom. Straže treba isturiti što dalje od mjesta na kome se radi, a postaviti ih tako da se osigura kontrola svih mjesta preko kojih bi se mogla približiti kakva četnička grupa. Stražari će, u slučaju potrebe, pucnjavom upozoriti graditelje.

Poslije toga sastanka ja sam se uputio u Ravan.

Vratio sam se poslije nekoliko dana. Naišao sam na mjesto kuda je predviđeno da ide onaj planirani šanac, i radosno se iznenadio: šanac je bio prokopan! Onuda kuda je ranije svake godine, u jesen, a nekada i u proljeće, derala divlja bujica, koja je onemogućavala svaki saobraćaj i upropaštavala čitave njive dozrelog kukuruza, ili tek posijanu i izniklu pšenicu zasipala muljem i kršom, išao je sada solidno i pravilno prokopan kanal, koji je obećavao da će kroz koju godinu predstavljati dovoljno duboko prirodno korito za ovaj ćudljivi potok, koji je Trnovcima godinama zadavao toliko muke!

Sutradan sam se našao sa Đojom Tešićem i Tešom Đurkovićem. Oni su mi pričali kako je kopan šanac. Tek iz njihovog pričanja ja sam saznao sve teškoće sa kojima je bio skopčan taj posao, a o kojima nisam ni mislio kad sam podržao predlog da se šanac kopa. Prvo, kazivali su Đojo i Tešo, teško je bilo da se ljudi slože kad je došlo do toga da se počne kopati. Oni iz Tomić-mahale, pa i iz nekih drugih mahala, vikali su:

»Neka kopaju Jakovljani! Naše njive ne plavi, šta se to nas tiče!«

A Jakovljani nikako nisu htjeli sami da kopaju. Vele, nije istina da samo njima voda nanosi štetu. Kad nadođe, onda niko ne može proći kroz polje, a ne prolaze oni sami. Nije, govorili su oni, pravo da rade samo oni, a poslije da se svi koriste! Najzad, tvrdili su, oni sami ne mogu to svršiti ni za mjesec dana.

»A onda smo mi počeli da govorimo narodu« — kaže Đojo — i da ga ubjeđujemo. Treba, kažemo, da radimo svi ko jedan! Nije to važno da li voda plavi svima ili ne plavi. Važno je to da mi šanac iskopamo, a kad bude trebalo, onda ćemo svi ići da radimo za Dobričiće, za Bukovac, gdje god zatreba. A, onda, braćo, šta je vama, zar ste zaboravili da mi to moramo svršiti brzo, da svaki čas neprijatelj može izbiti kad mu se ne nadaš, i . . . omete nas! Četnici, braćo, svaki čas prolaze baš onuda kuda treba da ide naš kanal, pa ako mi otegnemo, nikad ga nećemo ni iskopati. A mi treba da se pokažemo, Trnova je ovo, mala Moskva!«

I tu nam pomože Đoko Jović. Svako zna da njemu nije stalo do toga šanca — njegova zemlja je više na suvu, nikad njemu ništa ne bude pod vodom, ni za najvećih kiša.

»Ljudi, mante se ćorava posla«! — viknuo je — »nego da se mi, brate, latimo posla, pa ćemo onda razgovarati!«

I svi ga nekako poslušaše. A Đoko onda reče da neće ni biti potrebno da izlazi cijelo selo, nego samo Jaković i jedan dio Tomić i Ćetković-mahale.

»Neće imati gdje da rade toliki ljudi ako mi sad potegnemo da izvedemo sve iz sela!«

Đoko je sve proračunao: koliko ljudi treba da dođe na posao, koliko će svaki od njih imati da iskopa, i reče nam da će, po njegovom računu, sve biti gotovo za tri dana.

»Dogovorismo se« — kaže Đoko — »da počnemo odmah sutradan, a kad dođosmo, nađosmo lijepo ozabadane kočiće, a na svakom kočiću napisano ime onoga koji tu treba da radi i obilježeno mu kako će kopati. To je sve svršio Đoko sa svojim sinom Dušanom.«

Još su se neki bunili kad je počelo samo kopanje. »Meni nije pravo određeno«, veli tako poneki od njih. »Što ja da kopam više nego moj komšija koji ima više čeljadi, a i bolji su mu konji!« Ali, malo-pomalo, ljudi se zagrijaše radom, poče pjesma, i dok dlan o dlan, stvar bi gotova!

»I, da vidiš« — završi Đojo — »niko i ne pomisli na četnike! Imali smo ono nekoliko pušaka u dobrim rukama, pa narod siguran ko da je u selu puk vojske!«

LJETO U SEMBERIJI

Semberskom ravnicom njiše se žuto more zrele pšenice. Pod naletima blagog toplog povjetarca, koji dolazi odnekud s istoka i sobom donosi lijepo i suvo vrijeme, talasaju se nepregledna pšenična polja, šušti klasje i pucka slama na toplom ljetnjem suncu.

U pšeničnim poljima pred žetvu javlja se i buja naročit život, nevidljiv nenaviklom posmatraču, a tako poznat i drag čovjeku bliskom zemlji. Nevidljivi zrikavci povazdan neumorno zriču i smiruju se tak kasno u noć. Prepelice se dozivaju svojim pomalo tužnim zviždukom, a poljski miševi, već debeli od zrna koja ispadaju iz klasja, rastrču se na sve strane sa nekom razdraganom piskom. Tako to traje dok oštre kose ne prekinu taj život i čitavom kraju daju sasvim drukčiji izgled. Poslije kosidbe žuti strnjici postepeno tamne i dobivaju neku smeđu opaljenu boju, prepelice nekuda odu, a miševi se zavuku pod zemlju. Poslije prvih kiša, tamo gdje su bile pšenice, počinju sve više da se crne nova oranja.

A za to vrijeme buja kukuruz!

Takva je naša Semberija, bogata i pitoma, puna malih šumaraka i voćnjaka. Takva je njena slika i sada, pod okupatorom. Samo žeteoci više ne pjevaju za vrijeme rada, ljudi se kreću po njivama ćuteći, radeći nekako brzo, bez odmora, i u stalnoj brizi i bojazni da će ih neko najednom prekinuti u radu.

Ove godine naročito je teško pitanje: šta da se radi sa žetvom, koja je izvanredno bogata? Da li da se pale naša pšenična polja da naša hrana ne padne neprijatelju u ruke, ili da se nađe neko drugo rješenje? Ako spalimo pšenicu, neće je dobiti okupator — ali ćemo bez nje ostati i mi! A mi moramo imati hrane, nama će ona biti i te kako potrebna!

Seljaci od nas očekuju da im kažemo šta treba da čine. Oni i sami otežu sa kosidbom, ali pšenica prezrijeva, zrno se prosipa, i ako se sa košenjem razvuče još nedjelju-dvije, neće biti potrebno ni da se kosi: žito će se prosuti po zemlji!

Naš Sreski komitet sastao se u Krivoj Bari. Izabrali smo za sastanak Krivu Baru zato što je ona u ovoj situaciji naročito zgodna za takve sastanke. Selo je malo, a proteže se duž jednog krivog bar-

skog korita, po čemu je, valjda, i dobilo ime. Nasuti put vijuga kroz sredinu sela. S obje njegove strane su lijepe seoske kuće, a iza kuća nalaze se krivobarske bašče, koje izlaze u polje prema Drini. Mi smo se sastali pod jednom jabukom u njivi kukuruza ispod Đurića kuća, odakle su nam donosili hranu. Osim nas trojice tu se nalazilo i nekoliko boraca iz čete, koji su došli s komesarom.

Zadatak našeg sastanka bio je da riješimo zamršeno pitanje ovogodišnje žetve. Okupatorske i ustaške vlasti iz grada također se mnogo interesuju za nju, to nam je poznato. One su preduzele čitav niz mjera koje treba da obezbijede da se sve izvrši onako kako to oni žele. Naređeno je da se vršalice dovedu u ispravno stanje, kako bi se vršidba obavila bez ikakvog zastoja.

Poslije dužeg razgovora mi smo riješili da je najbolje da postupimo ovako: sada se još sve vršalice nalaze po selima, dakle, mi još možemo doći do njih. Treba ih onesposobiti, ali tako da mogu stupiti u rad u svakom trenutku kada to nama bude trebalo. Zato je dovoljno samo pokupiti kaiše sa mašina, i vršidbe u Semberiji neće biti! Dok neprijatelj nabavi nove kaiše — što u ovoj ratnoj zbrci nikako nije lako ni jednostavno — mnoge će se stvari, u to smo uvjereni, u tolikoj mjeri izmijeniti da neprijatelju neće ni na pamet padati vršidba!

Imali smo tačan popis vršalica, kojih u srezu nije bilo tako mnogo, i taj zadatak moći će naša četa da izvrši bez ikakvih naročitih teškoća. Dakle, narodu se može javiti da ubrza kosidbu. Svako će sebi moći omlatiti kod kuće koliko mu je potrebno za svakodnevnu potrošnju, a ostalo neka stoji u stogovima.

Postavilo se pitanje našeg stava prema Straiku Kalabiću. Otkako je, poslije Vukosavaca, došao u Ravan, Strajko nije htio s nama da ima nikakve veze, niti se smatrao obaveznim da sluša direktive naše Partije. Štaviše, počeo je da okuplja oko sebe ljude koji su na stvari gledali onako kao on, da ih naoružava, stvarajući tako neku oružanu grupu koja je, kako je on govorio, trebalo da bude nešto sasvim drugo nego što su četnici i partizani, dakle, da stvara »vojsku« koja će, pod njegovom komandom, da vodi nekakvu svoju posebnu borbu. Tu svoju vojsku Strajko naziva »komitama«.

Složili smo se u tome da treba čekati još neko vrijeme. Mislimo da zasada s njim ne treba raskidati i da treba nastaviti pokušaje da se Strajko mane ćorava posla i da se priključi nama. Njegovi ispadi po selima još nisu takve prirode da bi nas mogao kompromitovati.

Bilo je već predveče kad smo završili sastanak. Sjedjeli smo i tiho razgovarali, pušeći i čekajući noć da se raziđemo. Danju se ovuda ne bismo mogli kretati, jer su neprijateljske posade vrlo blizu. Najednom, doletje nam odnekud neki dječak, sav usplahiren i zadihan.

»Eto vojnika«! — jedva izusti, pa sjede među nas da ga ko ne bi primijetio, jer je kukuruz još bio mali.

»Gdje su«? — upitasmo.

»Eno ih pred čiča Siminom kućom. Ima ih deset, imaju dva puškomitraljeza, na glavi im šlemovi . . . « — šapatom nas je obavještavao dječak.

Pomislili smo da su na neki način saznali za nas i da su zbog nas došli u selo. Zato se počesmo povlačiti sa tog mjesta. Uputili smo se prema Drini, hitajući da se što prije uklonimo iz blizine sela. Ubrzo dođosmo do jedne jaruge koja vodi u drinsku adu. Sad nam vojnici nisu više bili opasni.

Čudno i u prvi mah nerazumljivo razvija se situacija u našoj Semberiji!

Naša četa, koja je porasla na pedeset ljudi, može se reći da stagnira u svom razvitku. Nekog značajnijeg priliva u nju nema. Komitska četa Strajka Kalabića, međutim, postaje iz dana u dan sve jača! U nju se slivaju oni koji, tobože, na riječima, hoće da se bore, da ratuju, a ovamo im je, u stvari, stalo samo do onog nevjerovatno neodgovornog i, sa gledišta seoskog đilkoša, neobično udobnog života kojim se tada, samo ako je čovjek htio da bude četnik ili »komita«, u Semberiji zaista moglo živjeti.

Strajkine komite nisu radile apsolutno ništa i ni s kim se nisu tukle. S majevičkim četničkim komandantom, »vojvodom« Radivojem Kerovićem, stajali su stalno u vezi i stvarno priznavali njegovu komandu. U brda su slali hranu koju su im morali predavati semberski seljaci. Sa ustaškim vlastima i sa Nijemcima održavali su dobre odnose. A, s druge strane, tvrdili su da vole Rusiju i da jedva čekaju dolazak Crvene armije. Sam Strajko Kalabić govorio je za sebe da je boljševik, samo što on vidi da još nije došlo vrijeme da to i pokaže javno. Njegovi vojnici su voljeli da dolaze u dodir s našom četom, i Strajko im to nije branio.

Evo kako živi Strajko Kalabić: uzme najbolji fijaker koji postoji u Brocu, upregne u njega najbolje seljačke konje, i, bez ikakvih obzira na to što je poljski rad u punom jeku, voza se po cio dan sa nekim od svojih najbližih saradnika. Gdje mu se dopadne, tu i ostane na ručku, na večeri. A domaćin kome se desi ta nevolja, zna šta ga čeka ako Strajko ne bude zadovoljan. Njemu se uvijek mora zaklati prase, za njega i za njegovo društvo mora uvijek biti dovoljno rakije, a kako će čovjek to nabaviti — to se Strajko nije pitao, niti mu je padala na um misao da bi neko mogao da mu se suprotstavi i da ne izvrši njegovo naređenje.

Seljaci su ga se bojali, jer je bio naprasit i nepromišljen, i niko od njih nije ni pokušavao da se sa Strajkom hvata ukoštac. Trpjeli su ga i hranili, othukujući i čekajući da se dogodi nešto što će ih spasti bijede. Mnogo su se uzdali u četničko međusobno obraču-

navanje koje su očekivali, jer su pojedini manji komandanti živjeli u velikoj međusobnoj mržnji i stvarno jedan drugom bili neprijatelji. Takav slučaj bio je izrazit između Strajka Kalabića i četničkog komandanta iz Donjeg Crnjelova Drage Gligića, koji Strajku nikako nije mogao oprostiti što ga je ovaj istisnuo iz bogate Semberije, u koju Drago nije smio ni da priviri.

Prosto je smiješno posmatrati uvriježene taštine naših četničkih komandanata! Drago Gligić, propalica, nekadašnji partizan osuđen na smrt zbog pljačke, čovjek koji ranije nije uživao u selu nikakvog ugleda i koji je vrijeme provodio tukući se po seoskim vašarima, sada je naročito patio zbog toga što mu se ne da prilika da sjedne zajedno sa semberskim gazdama, pa da on govori i naređuje, a svi da slušaju i da mu povlađuju. Toj njegovoj živoj želji ispriječio se sada Strajko Kalabić sa svojim komitama, koji stalno održavaju veze s partizanima. Mora da je Drago nešto preduzimao i u Bijeljini, kod okupatorskih vlasti, jer se jednog dana desilo da su Nijemci pokušali u Međašima da razoružaju Strajkine komite, a njega da uhvate živa. Strajko je, međutim, uspio da im pobjegne, dok je nekolicina njegovih komita pala Nijemcima u ruke.

Tako su se odnosi između Strajke i Drage Gligića zaoštravali u sve većoj mjeri. Zbog toga su seljaci očekivali da će se jednoga dana njih dvojica negdje sresti i da će tom prilikom bar jedan od njih sići s narodnih leđa.

Sa svoje strane, mi nismo mogli da se odlučimo na to da sa Strajkom stupimo u sukob. Bilo nam je jasno da je potpuno nepravilno što trpimo takvog čovjeka u kraju na koji se i mi oslanjamo, da s njim održavamo čak i neke veze, mada znamo da on ne valja, a njegov rad ne samo da ne donosi nikakve koristi našoj borbi nego da joj, naprotiv, nanosi štetu. Ali nismo mogli da ga napadnemo! Vjerovali smo da će se on jednog dana proći komitovanja i nama se priključiti. On, u stvari, i nije bio nikakav naš neprijatelj. On je volio i poštovao svoga brata Žarka, koji je bio komandir naše čete, i, vjerovali smo, nije isključeno da Strajko i sam jednom uvidi da je zabrazdio. Ali, on je zasada i dalje tjerao svoje. Mi nismo prestajali sa pokušajima da na njega utičemo, ali se rezultati još uvijek nikako nisu pokazivali.

»Ma šta vi meni govorite?! Znam ja to sve! Nije, brate, za mene vrijeme, i gotovo! Ne diram ja vas, ne dirajte vi mene! A koliko ja volim Radivoja Kerovića i Nijemce... Ja bih, bolan, volio da uhvatim Dragu Gligića više nego vi! Vi bi njega strijeljali, a ja... ih, klao bih ga od jutra do podne! Živi bili pa vidjeli!«

Tako je Strajko završavao svaki razgovor koji bi neko od nas vodio s njim, i sve je manje bilo izgleda da će naši odnosi s njim ostati dobri, a još manje da će se on nama priključiti. Strajko se i dalje vozio fijakerom, istina, poslije slučaja u Međašima sad je to činio mnogo opreznije nego ranije — ali se njegov način života

ni u čemu nije mijenjao. I dalje je noću sa svojim komitama pio i šenlučio, a danju spavao . . .

Preko Save, u Sremu, prema Brocu, Velinu Selu i Svinjarevcu, prostire se velik kompleks šuma. To su stare, zrele šume u kojima rastu gorostasni hrastovi, jaseni i drugo bjelogorično drveće. Osim tih šuma, uza samu obalu Save i Bosuta, prostiru se, tu i tamo, veće i manje šikare, ritovi i bujni šumski pašnjaci na kojima raste velika trava. Taj šumom obrasli teren prostire se kao neki pojas uz obalu Save i proteže se kilometrima. U mirno doba to su bila prostrana lovišta na sitnu i krupnu divljač, a sada se u njima nalaze manje partizanske grupe, koje se oslanjaju na sela Raču, Bosut, Višnjićevo i Morović. Odatle partizani izlaze na prugu Beograd—Zagreb i vrše diverzije. Još od jeseni 1941. godine često je otuda preko semberske ravnice prelijetala jeka detonacije i vazduh je dugo podrhtavao. To su partizani iz Bosutskih šuma ili sa Fruške gore palili mine na pruzi i dizali u vazduh okupatorske vozove krcate vojskom.

Tako su se borili Sremci. A u avgustu 1942. na Bosutske šume udarila je iznenada velika neprijateljska ofanziva. Nešto partizana koji su se tada tamo zadesili i veliki broj naroda iz pomenutih sela prebacili su se preko Save u Bosnu, gdje ih je prihvatila naša četa. Strajko Kalabić nije imao ništa protiv toga, samo je tražio da mu se još jednom daju garancije da se nikakve akcije protiv neprijatelja neće preduzimati na »njegovoj teritoriji«, niti u njenoj blizini. Svojom teritorijom on je tada smatrao gotovo cijelu Semberiju.

Kad se neprijateljska ofanziva uludo istutnjala na Bosutskim šumama, na koje je bačeno ko zna koliko eksploziva iz aviona i topovskih cijevi, Sremci su se vratili u svoje šume, a s njima i naša četa, u namjeri da se tamo zajedničkim snagama izvrši napad na prugu Šid — Rača, koja ide upravo jednom ivicom ovog šumskog kompleksa.

Da bi pokazao kako je on zaista protiv okupatora i da nije istina da on s okupatorom sarađuje, nego da je njegova politika samo kamuflaža, Strajko Kalabić je riješio da u tu akciju pošalje i svoje dvije čete sa ukupno šezdeset ljudi i dva puškomitraljeza. U stvari, on se na to odlučio najviše radi toga da bi se nekako osigurao od mogućnosti eventualnih akcija s ove strane Save, u Bosni, što bi njega moglo dovesti u težak položaj, jer se njemu zaista, čisto iz razloga ličnog komoditeta, nije išlo u borbu.

Upravo je čudno kad se vidi šta je za nekoliko mjeseci učinio od Strajka život koji on vodi! Nekad je Strajko bio nebično hrabar čovjek, koji se nije ustručavao da se baca čak ni u najluđu avanturu, a sada je samo strepio za svoj lični mir! Kao da je mislio: »Evo, đavo da vas nosi! Kad baš hoćete da se tučete, a vi se tucite — samo, dalje od mene! Eto, daću vam i vojnike i oružje, nemojte misliti da ja nisam protiv okupatora!«

Ova zajednička akcija sremskih i bosanskih partizana i bosanskih, odnosno semberskih komita — jer takve vojske sigurno nije bilo nigdje više u cijeloj Bosni — nije uspjela s vojničkog gledišta, kako se i moglo očekivati. Evo kako mi je Dragiša Maksimović opisao tu akciju:

»Postavili smo se uza samu prugu, u šumi, niže sela Bosuta. Već je padao mrak, a voz nikako ne nailazi. Postali smo nestrpljivi i već počeli vjerovati da napada neće ni biti, kad se iz daljine začu huktanje lokomotive. Sve je bilo spremno. Drug Relja, koji je ležao pored mene, imao je da zapali kordu koja je, po našem računu, trebala da upali eksploziv upravo pod lokomotivom. Lokomotiva će, naravno, da se prevrne, mi ćemo da navalimo na preplašene neprijateljske vojnike, i — biće oružja koliko hoćeš! Tako će i naša četa doći bar do nekoliko puškomitraljeza, jer smo sada bez ijednog jedinoga!

Relja je zapalio kordu već kad je lokomotiva bila više od dvjesta metara daleko od nas. Čim je korda zapaljena, odmah se vidjelo da će do eksplozije doći prije nego što lokomotiva stigne do mine. Ne valja! Sad smo tek vidjeli da smo suviše blizu mjesta na kome se nalazi mina i da bismo od eksplozije mogli i sami izginuti! Kad bismo samo mogli da se malo udaljimo! Ali bilo je kasno, lokomotiva je već bila tu!

Sinu plamen! Diže se zemlja, kamenje poletje uvis! Strašan tresak!

Bio sam za jednim puškomitraljezom koji nam je Strajko pozajmio. Moj pomoćnik, jedan mali komita, tiho reče: »Pogođen sam u oko!« Osjećao sam da se meni ništa nije desilo i bio sam sasvim miran. Lokomotiva, koju mašinovođa više nije mogao zaustaviti jer je bila svega pedesetak koraka daleko od mjesta eksplozije, približavala se šišteći. Ustao sam, spremajući se da odskočim kad se lokomotiva počne kotrljati s nasipa.

Međutim, od toga svega ne bi ništa! Lokomotiva i cijeli voz za njom pređoše truckajući preko razvaljenog mjesta — šine su bile raznesene u dužini od jednog metra — i istom brzinom produžiše dalje. Mi kivno zapucasmo! Sasuli smo u voz jedno hiljadu metaka, i ja sam istrošio nekoliko okvira.

Vraćali smo se ljuti i krivili jedan drugoga što je ovako glupo ispalo. Znali smo da je neprijatelj morao imati gubitaka, ali ništa nije bilo onako kako smo mi htjeli i, što je glavno, nije bilo neprijateljskog oružja, na koje smo računali.«

»Kasnije smo« — završi Dragiša — »saznali da je u vozu ubijeno i ranjeno na desetine neprijateljskih vojnika, pa smo ipak donekle mogli biti zadovoljni. Rezultat je bio bolji nego što smo se mi mogli nadati.«

Tako je prošla ova prva zajednička akcija sa sremskim partizanima.

Ovih dana padale su dosta jake kiše, koje su unekoliko zadržale žetvu, ali su takvom brzinom potjerale kukuruz da nam je on u velikoj mjeri olakšao kretanje po terenu. Više nismo prisiljeni da se krećemo isključivo noću, a u selima i u njihovoj bližoj okolini možemo se zadržavati gotovo bez ikakve opasnosti. Kukuruz je odličan zaklon, a neprijateljska vojska, svjesna toga, još od početka ustanka zazire od njiva kukuruza, da nama nikad ne pada ni na pamet da bi se neko od neprijatelja usudio da zađe u kukuruz, pa makar to bilo i uz samo neprijateljsko uporište.

Već nekoliko dana nalazim se u Popovima, zajedno s drugom Milanom Pantićem — Tenkom, koji je stalno u ovom kraju. Danju smo bili u bašti Toje Toškovića, koja je odmah uz kuću i u kojoj je zasijan kukuruz, ili u jednom malom šumarku, također u blizini Tojine kuće.

Ne dešava se ništa naročito. Mi čekamo da nam Toša Kuđić javi da li će moći organizovati sastanak s Antom Moravcem, komandantom garnizona u Popovima, inače srednjoškolskim profesorom, o kome smo kao o našem čovjeku dobili podatke iz Bijeljine. Trebalo je da se s njim sastanemo i da se dogovorimo o tome kako ubuduće treba da se drži garnizon u Popovima. U posljednje vrijeme dešavalo se da vojnici izlđu noću iz uporišta i postave zasjedu upravo na onom mjestu kuda noću idu naše veze i kuda treba da prolaze naši transporti hrane iz Ravni prema Trnovi.

Potrebno je da svako kretanje noću neprijateljske vojske u Popovima odmah prestane. Mi smo, doduše, u stanju da to kretanje lako ometemo. Dovoljno je samo jednom da neko zapuca, i garnizon bi noću ostao nepokretan. Ali mi ne bismo htjeli da to postižemo na takav način. Selo je u neposrednoj blizini grada, i neprijatelj sigurno ne bi mogao pristati na to da se odrekne vojničke kontrole najbliže gradske okoline. Vjerovatno bi garnizon poslije takve naše akcije bio ojačan, pa bi naša situacija u pogledu slobode kretanja postala još teža.

Toša Kuđić, čija se kuća nalazi sasvim blizu čitaonice u kojoj je smješten garnizon, dobro se upoznao sa Antom Moravcem, i mi smo zato i izabrali njega da nam pripremi taj sastanak. Ali se stvar nekako otezala! Moravac nikako nije mogao da se neprimjetno udalji od uporišta i da s Tošom pređe preko cijelog sela, da izlđe u njive i tamo se s nama nađe. Kako nam Toša objašnjava, Moravac se boji nekog drugog oficira, koji također boravi u Popovima sa jednom četom takozvanih opkopara, a ubijeđeni je ustaša i veliki neprijatelj partizana. Taj ofocir je uz to i nekakav sumnjičav čovjek i prati svačije kretanje, jer nema povjerenja ni u koga i na svakom koraku očekuje izdaju državnih interesa. On stanuje u Tošinoj kući, i kad god mu se pruži prilika, on priča o skoroj pobjedi Njemačke, i o tome kako za partizane neće biti milosti i kako će i prema onima koji ih pomažu ili ih samo simpa-

tišu biti primijenjene najstrožije mjere. On, veli, dobro zna šta ko i u ovom selu misli, ali neće proći dugo vremena, pa će svako dobiti po zasluzi.

»Govori to« — priča Toša »a sve gleda u mene! Nekad mi se učini da sve zna, a poslije vidim da on to samo lupeta, lupeta . . . Izgleda mi da on to govori zato što se boji sebi . . . «

Bili smo već nervozni. Dokle ćemo čekati na taj sastanak!

A onda nam pade na pamet: kad ne može Anto da dođe nama, treba da mi odemo njemu!

Toša smjesta prihvati tu misao i predloži plan: jedan od nas dvojice da pođe s njim do njegove kuće, a onda će sve biti lako. On će Antu dovesti svojoj kući, pa da je deset ustaša u pitanju a ne jedan jedini. Ala će to biti fino, oduševljavao se Toša: onaj lopov u jednoj sobi, a mi u drugoj!

Otišao sam s Tošom njegovoj kući, ali opet ne bi ništa! Anto je upravo toga dana otišao u Bijeljinu nekim poslom, i tako je sav naš trud bio uzaludan! Toša i ja uzalud smo se čitav sat privlačili njegovoj kući, kako nas ne bi vidio opkoparski stražar, koji je sumnjičav kao i njegov starješina, uzalud smo se čitavog dana izglagali opasnosti da neko iznenada bane u sobu u kojoj sam ja bio!

Ostalo je da Toša sam razgovara s Moravcem kad se on vrati iz grada. Kazaće mu da smo ga čekali i da mu ostavljamo poruku: treba na svaki način da prestane kretanje noćnih patrola kroz Popove i postavljanje zasjeda na raskršćima i prelazima.

Kad je pala noć, neopaženo smo se izvukli iz Tošine kuće.

BRIGADE JOŠ NEMA

Već smo se dobro snašli!

Partijske organizacije stvorene su u velikom broju sela, uspostavljene su i obezbijeđene veze, tako da mi, u stvari, držimo u svojim rukama, i to prilično čvrsto, veći dio bijeljinskog sreza.

Drug Brko, sekretar Komiteta Partije za srez bijeljinski, nalazi se u Gornjem Crnjelovu, držeći čvrstu vezu sa Vršanima i Novim. Odatle Brko treba da uhvati vezu sa Stevom Popovićem, koji je negdje oko Vukosavaca ili Mačkovca na Majevici. U tome će mu biti desna ruka Branko Simić — Sijedi iz Bukovice, naša partijska veza iz prvih dana ustanka.

Uspostavljena je takođe i veza sa Brocem, samo je sad tu vezu s Brocem neobično teško održavati, jer je udaljenost između Gornjeg Crnjelova i Broca prilično velika, možda čak oko trideset kilometara, a na putu se nalaze sela u kojima mi još nismo uspjeli da se učvrstimo i u kojima su četnici prilično jaki. To su, prije svega, Donje Crnjelovo, a onda Batković i Svinjarevac. Zato naši kuriri moraju da idu savskim nasipom, putem koji je mnogo duži, ali relativno siguran, bar sigurniji nego kad bi se išlo u blizini pomenutih sela.

Sa Brkom se u Crnjelovu nalazi i drug Gango. On ponekad može da ode do Dragaljevca, gdje je još ranije uspostavio veze koje i sada djeluju.

Partijska organizacija u Gornjem Crnjelovu je prilično jaka i ona održava veze sa organizacijom u Gracu, koja teškom mukom životari: Gradac je neprekidno pod četničkom kontrolom! Četnici tu dolaze od Čađavice, povezuju se s manjim grupama koje se nalaze u Obarskoj, Donjem Crnjelovu, Batkoviću i Svinjarevcu.

Partijske organizacije postoje u Brocu, u Dvorovima, u Balatunu, Velinu Selu, Međašima, Krivoj Bari i Popovima. Izvan našeg uticaja, bez partijske organizacije, u Ravni su još samo Amajlije, selo na Drini, udaljeno od grada oko šest kilometara. U tom selu, u kome je nekada »Jereza« imala svoje uporište, politički uticaj je u znatnoj mjeri u rukama seoskih gazda, koji su prema nama neprijateljski raspoloženi a kojih tamo ima dosta.

Posljednjih nedjelja uspjeli smo da uspostavimo partijske organizacije u Golom Brdu i Patkovači, dok su organizacije u Glogovcu, Kojčinovcu i Pučilima postojale još odranije.

Na putu između Glogovca i Trnove nalazi se Modran, u kome takođe nema naše partijske organizacije. U Modranu je sada četnička četa kojom komanduje Pero Stanić. Na našoj liniji Trnova — Brodac to nam je sada jedina ozbiljna smetnja. Kad putujemo, uvijek moramo zaobilaziti Modran i preduzimati razne mjere da bismo se obezbijedili od moguće četničke zasjede. Inače, kad se pređe Modran, idući od Trnove, može se ići punih trideset kilometara, ako ne i više, teritorijom koja je pod našom kontrolom, bez obzira na to što se neprijateljske posade nalaze u Popovima, u Dvorovima, u Trnjacima i Balatunu. Noću tom teritorijom može da korača samo partizanska noga!

Strajko Kalabić sa svojim komitama počinje ipak da nam smeta! On se nalazi uglavnom oko Broca. Među nama još nije došlo ni do kakvog sukoba. Ali više je nego sigurno da će do toga doći, kad bilo, jer se komite prema narodu ponašaju isto kao i četnici — kupe hranu i šalju je na Majevicu, Radivoju Keroviću, čiju komandu Strajko priznaje, mada se i dalje neprestano hvali da on ne sluša nikoga, da je potpuno samostalan i »gazda« na svojoj teritoriji.

Primirje koje je nastalo na Majevici između četnika i ustaške države obuhvatilo je i Strajkinu komitsku četu. Posljednja njihova akcija bilo je hvatanje Neđe Marjanovića, zloglasnog svinjarevačkog kneza, koji je još 1941. godine omogućio ustaškim vlastima da pokupe i u logor otjeraju veliki broj seljaka iz Svinjarevca. Otada je Neđo stalno živio u gradu, a Strajko ga je uhvatio sasvim slučajno. Neđo je jednog dana došao u Brodac da svrši neki posao. Mislio je da će u selu zateći domobrane, a naišao je na Strajku i njegove komite. Komite su Neđu živog iskasapile i bacili ga u jedan napušteni bunar.

Eto, to je bio posljednji »oslobodilački« gest komita Strajke Kalabića. Sada su oni potpuno isto što i četnici. Jedina razlika je u tome što nas još ne napadaju. Međutim, to više i nije bitno!

Očekujemo dolazak naših jedinica iz Birča. Stalno prebacujemo hranu iz Ravni u Trnovu.

Sva naša partijska organizacija mobilisana je na tom poslu. Prebacivanje vršimo kolima, noću, od sela do sela. Saobraćaj na ovoj liniji stalno je vrlo živ, i prirodno, to neće moći dugo ostati skriveno od četnika. Oni su već primijetili to gomilanje hrane u Trnovi, i moglo se očekivati da će oni, jednog dana, pokušati da preduzmu nešto ozbiljnije da bi to osujetili. Upravo je čudo što se i dosad nije dogodilo da neki transport bude napadnut, jer se kretanje kola noću ne može ni na kakav način prikriti. Kola se noću čuju vrlo daleko!

U Trnovi, primajući hranu koja je stalno pristizala, mi smo se našli pred jednim pitanjem koje je trebalo odmah riješiti. Radilo se o ovome: da li da hranu — pšenicu i kukuruz — dijelimo po domaćinstvima, zadužujući pojedine domaćine, ili da na neki drugi način osiguramo smještanje hrane, tako da ni u kom slučaju ne padne u ruke četnicima. Ako svu hranu podijelimo među seljake, postoji mogućnost da nam velik dio te hrane propadne ako četnici prodru u selo i počnu da je traže. Zato smo odlučili da pojedinim seljacima predamo na čuvanje samo kukuruz — da ga stave u čardake ili koševe — a da pšenicu krijemo u zemlju.

Sakrivanje pšenice vršićemo ovako: u zemlju ćemo zakopavati kace, u kace sipati pšenicu, zatim sve zatrpavati zemljom, i to tako da se osigura pravilno provjetravanje pšenice i izbjegne njeno kvarenje.

Na taj način mi smo uspjeli da do početka septembra sakupimo i smjestimo u Trnovi nekoliko vagona pšenice. Ali, ma kako da smo pažljivo i uz primjenu raznih mjera konspiracije vršili sakrivanje, mi nismo mogli biti sigurni: četnici su znali za tu hranu, i mogli su da je pronađu, samo ako bi izvršili neki malo detaljniji pretres sela.

Razgovarajući o svemu tome na sastanku partijske jedinice u Trnovi, saznao sam od Đoke Jovića o mjerama koje su oni preduzeli u mom odsustvu. Prvo su, da bi zavarali četnike, odredili da jedna patrola od četiri čovjeka s puškama neprestano krstari noću selom i da presreće seljake iz gornjih sela (Krćina, Banjica, Pilica), gdje su četnici, kad idu u grad s volovskim kolima, da ih zaustavlja i ispituje: ko su, odakle su, kuda su se uputili, i tako dalje. Potom bi ta ista patrola pošla u suprotnom pravcu, sišla s ceste kad se izgubi seljacima iz vida, i brzo potrčala niz put, da ponovo presretne već ispitane seljake i da ih ponovo ispituje. To je patrola radila po nekoliko puta sa svakim kolima, i sutradan je do četnika dopirao glas kako je Trnova puna partizana, kako su na svakom koraku patrole i straže.

Kao druga mjera, pušten je glas kako su jedne noći odnekud u Trnovu došli neki ljudi s konjima i samarima, natovarili nešto, a da je konja bilo vrlo mnogo i da su onda brzo otišli nekud u pravcu Teočaka.

Tako su drugovi mislili da zavaraju i zbune četnike.

Četnici, međutim, nisu preduzimali ništa. Da li je to bilo zbog ovih priča i ovih prilično, kako mi se čini, naivnih lukavstava, teško bi bilo znati.

Hrana i dalje stalno pristiže, a mi je zakopavamo. Zato je u Trnovi živo i dan i noć. U po noći čuju se dovikivanja i razgovor ljudi, u gustišima i po potocima promiču i svjetlomrcaju fenjeri. Ljudi rade. Skrivaju hranu za Brigadu!

A Brigade nema!

Davno su se vratili drugovi koji su dolazili iz Birča radi uspostavljanja veze, a niko nam više ne dolazi niti nam se ko na bilo koji način javlja!

Naša četa manevriše manje-više stalno na liniji Brodac — Trnova. Čak je, prije nekoliko dana, izvršila uspio napad na jednu neprijateljsku karaulu na Drini, zarobivši tom prilikom potpuno nov puškomitraljez. Mitraljezu smo se mnogo obradovali, jer dosada četa nije imala nijednog, isprobali ga u jednom trnovskom potoku, ali, uprkos svemu, sve nas je više mučila misao: zašto naša brigada ne dolazi?

Da nešto drugovi ne misle da su podaci koje smo im poslali netačni, da je naše mišljenje o situaciji na Majevici nerealno? Mi smo podatke o brojnom stanju četnika poslali prema onome što smo mi znali, a to što smo mi znali moralo je biti približno tačno. Mi smo izrazili uvjerenje da bi jedna naša solidna jedinica bez velike muke mogla da razbije četnike na Majevici. Možda drugovi ne misle tako! Možda se njima čini da ne bi bilo dobro da se ide na Majevicu! Možda oni neće ni doći!?

Šta da radimo ako Brigada zaista ne dođe? Da se prikupimo i prebacimo preko ceste Tuzla — Zvornik, da napustimo Majevicu? Da ostavimo ovaj kraj, koji je od prvih dana visoko nosio zastavu ustanka, da ga potpuno prepustimo četnicima? To bi, nema sumnje, bilo upravo ono što četnici i žele! To bi bila naša kapitulacija, naše otvoreno priznanje potpune nemoći! Mi više ne bismo imali gdje da se vratimo, mi više ne bismo imali šta da tražimo na Majevici!

Ne, mi nikud ne smijemo! Čekaćemo! Kad smo mogli čekati dosada, moći ćemo i od sada! Moraćemo!

Brigade nema!

Naša četa, sada s mitraljezom, kreće se linijom Brodac — Trnova. Brigade nema, a i dalje u Trnovu se sliva hrana i mi se spremamo da dočekamo naše drugove!

U stvari, bilo bi potrebno, i bilo bi to vrlo pametno, da se obustavi dalje skupljanje i transportovanje hrane. Imamo je dosta na jednom mjestu. Ali... šta da radimo onda ako obustavimo transporte? O čemu ćemo se onda brinuti, čemu ćemo se veseliti? Jer ovo prebacivanje hrane po noći, slanje patrola i postavljanje zasjeda koje treba da osiguraju prolaz, pa to je posao, to je pravi vojnički posao, a uspjeh koji postižemo ispunjava ljude radošću! Skupljaćemo hranu i dalje, prebacivaćemo je i dalje, sad to moramo činiti! A brigada će ipak doći... Nije moguće da ne dođe! Nemoguće je pomisliti da će ovo ljeto proći ovako, da će doći jesen i zima, a da ćemo mi i dalje biti s ovom našom jednom jedinom četom, u kojoj su, istina, sve po izbor borci — junaci, ali koja je mala i koja neće biti u stanju da, kad padne list i kad više ne

bude moguće zadržavanje napolju i manevrisanje po ogoljelom terenu, sačuva naša sela i održi našu teritoriju.

Vaso Popac stalno traži od mene da mu kažem kad će doći Brigada. U tome je neumoran. On kao kurir ide do Glogovca kad god je to potrebno. On za svaku pošiljku hrane koja stigne u Trnovu pronalazi mjesto i organizuje zakopavanje. On je hrabar i nepokolebljiv — ali on hoće da zna da li će Brigada doći i kad će doći!

Polazeći uveče na posao, on uvijek podvrisne onako kako to čine seoski mladići kad žele da izraze obilje svoje snage, podvrisne i uzvikne: »Živjela proleterska brigada!«

Međutim, on više nije raspoložen da čeka. On već ponekad zna da me na čudan način pogleda kad ja u razgovoru spomenem Brigadu. Meni se čini da te njegove oči pitaju: »Da ti, druže, nešto nisi izmislio tu Brigadu?« Ponekad se i sam tako upitam.

Vaso Popac predlaže da se Brigadi pođe u susret, da se pošalju kuriri!

Tešo Đurković je zabrinut. On pita:

»Ma reci mi, bogati, kako će biti ove zime ako je, ne daj bože, ovako dočekamo? Osili se, vidiš, ovo paščinje, ne možeš maći! Ima ih, brate, po svim selima, a kako li će tek biti kad spadne list?«

Da, šta će biti, i kako će biti?!

Đoko Jović i ja opremamo kurira!

Šaljemo Luku, starog dobrovoljca iz prvog svjetskog rata, da ide prema Šekovićima sve dok ne naiđe na naše jedinice. On će od nas ponijeti poruku koja treba da ponovo upozna drugove sa našom situacijom.

Na jednom komadu platna napisao sam mastiljavom olovkom kratko pismo, u kome saopštavam da od povratka kurira nije kod nas došlo ni do kakvih promjena i da je, po našem mišljenju, i dalje povoljna situacija za dolazak naših jedinica na Majevicu. Pismo smo zašili ispod postave Lukinog otrcanog kaputa, i Luka je bio spreman za polazak.

»Znaš šta, Luka« — reče mu Đoko — »nemoj ti šta da prezaš od toga što nosiš ovo pismo. Nema toga četnika koji će se sjetiti da ti ga ovdje traži! Da je papir, pa da počne da šuška pod rukom, ne velim . . . Ali, ovako nemaj brige!«

»Ko, je l' ja«! — čisto se uvrijedi Luka — »je l' ja da se bojim?! Ajde, Đoko, bolan, ne budi dijete! Mene je još onoga rata bajoneta probola sedamnaest puta, pa evo, vidiš, šta mi fali! Koga ću se ja bojati, Đoko brate!?«

Luka se zaista ne boji, to je tačno. Ali ima jedna stvar koja brine i mene i Đoku: Luka mnogo pije! U stvari, malo je to reći

pije: Luka se ne trijezni! Njemu je sad nešto preko pedeset godina, sav je potamnio i skorio se kao da je od hrastove kore sagrađen! Na njemu poderano odijelo koje se cijepa na kaiše i ispod koga se mjestimično nazire njegovo mršavo tijelo. Takav kakav je, on neće biti sumnjiv četnicima i moći će nesmetano da ide dokle mu bude potrebno. Ali ako se previše napije, što je vrlo vjerovatno da se može desiti, biće zlo! On je u stanju da počne sam tražiti kavgu s četnicima, koje silno mrzi. Ili će leći u jarak, prespavati tri dana, pa kad se probudi zaboraviti kuda je pošao i zašto!

Takav je Luka. On nas, istina, uvjerava da on ne pije kad ide na zadatak. Takav je, veli, bio i onog rata.

»Dok sam na službi — ni kapi! A ovo je, brate, još kakva služba! Kad se vratim, Đoko, ne velim da će ti biti lako! Moraćeš ne pustiti u tvoj podrum na jedno pola dana!«

Đoko se nasmija.

»Svrši ti nama ovo, pa ćemo lako. Možeš vala i tri dana!«

»E, sad, drugovi, ja odoh! Đoko, dajde putničku!«

Đoko mu dodade poluoku, on razgrnu brkove, pljunu ustranu, pa potegnu. Kad isprazni bocu, on je vrati Đoki, pridiže sa zemlje nekakvu poderanu vrećicu, pruži nam ruku, i ode.

Nestrpljivo smo čekali njegov povratak. Prođe pet dana, a od Luke ni traga ni glasa!

»Sigurno je prošao«! — rekoh Đoki — »da nije, on bi se dosada vratio, zar nije tako!«

»Valjda je prošao, ali ... sve se bojim! Evo ima već toliko godina što ga poznam ... bojim se njegovog nesretnog pića ...«

Sedmog dana pokazaše se opravdana Đokina strahovanja. Luka se vratio ne izvršivši zadatak. Bio je sav podnaduo i pomodrio, izgledalo je da je ozbiljno bolestan.

»Stigao sam do u Titince« — pričao nam je — »niti me ko šta pit'o, nit mi je smet'o. Dođoh na konak jednom mom kumu, nisam se vidio s njim ima tri godine. Kad ja, kod njega četnici u kući! Piju! Sjedaj, stari, rekoše mi, sjedaj! Nemadoh kud, šta ću! Sjedoh ja s njima za siniju, a kum mi dodade čašu, ja popih. Onda popih još jednu, pa još jednu ... Dobra u kuma rakija ... Meni se smrklo pred očima, da mi je da očitam bradonjama, da im očitam kako ja znam, pa neka bude šta će biti! Srećom, dobra u kuma rakija, obori me, pa mi se jezik zaveza ... Zaustavlja mene kum da noćim, ama ja neću, nego odmah pođoh dalje. Udari kiša, a smrklo se, nigdje se ništa ne vidi. I kad naiđoh na jednu platicu, meni se otište noga, i ja u potok! Sav se razbih! Samo se izvukoh iz vode, i tu i ostadoh. A ujutro me našao kum i jedva me preveo kući. Dalje nisam ni iš'o. Dajde mi, Đoko, malo rakije ...«

I tako propade naš pokušaj da pomoću Luke dobrovoljca uhvatimo vezu.

Iznenada ponovo dođoše kuriri.

Ovoga puta, osim Cvike Radovanovića i Drage Stevanovića, stigli su i Mirko Filipović iz Bijeljine, komandant našeg Odreda poslije pogibije našeg Štaba, i Hasan Burić, stari brčanski komunista.

Obradovao sam se njihovom dolasku.

Mirko je bio isti onakav kao i uvijek: žustar i pun optimizma.

»Naši će doći čim se mi javimo odavde«! — reče mi.

Ali poslije svega nekoliko dana Mirko mi saopšti:

»Nećemo moći poslati vezu, jer je počela ofanziva na našu slobodnu teritoriju u Birču. Ništa ... poslaćemo ljude kad se to svrši!«

Bio je kraj avgusta.

Čulo se da će toga dana, na putu iz Tavne, naići preko Trnove vojvoda majevički Radivoje Kerović sa svojom pratnjom.

Riješili smo da izađemo pred četnike i da s njima razgovaramo. Biće prisutna čitava naša četa, oko pedeset boraca sa jednim puškomitraljezom.

Ovo je prvi put da naša četa dolazi u direktan kontakt sa četnicima otkako je ovog ljeta s njihove strane došla inicijativa za prekidanje neprijateljstava. Dosadašnji susreti bili su mahom sastanci koje su pojedini naši drugovi držali sa ponekim od četničkih komandanata.

Oko četiri sata poslije podne začu se od Brđana četnička pjesma i zvrktanje kola koja su u trku nailazila u Trnovu.

Mi smo četnike čekali kod Marića dućana, na raskršću na kome se odvaja put kojim će četnici krenuti dalje u pravcu Ugljevika.

Stigoše svega dvoja kola. U prvima je sjedio sam Radivoje Kerović sa Jovom Tejićem — Popom i sa Jeremijom Lazićem — Zekom, komandantom četničkog bataljona.

U drugim kolima sjedjela su petorica nepoznatih mi četnika.

Radivoje je sjedio do kočijaša. Na krilu je držao njemački automat. Niko od četnika za vrijeme cijelog razgovora nije izlazio iz kola, koja su bila spremna da svakog časa krenu punom brzinom.

Vidjelo se da Radivoja pomalo muči strah i da se kaje što se upustio u ovako riskantan pothvat. Bio je blijed. Njegove oči uznemireno su strijeljale na sve strane, kao da je očekivao da se desi nešto strašno za njega!

Naši borci su stajali svuda oko kola. Bili su, razumije se, svi toliko radoznali da izbliza vide četnike, da se nije moglo ni misliti na održavanje nekog reda.

Radoznalo sam posmatrao vojvodu Kerovića. Sjećao sam se septembra 1941. godine, kad sam bio u njegovoj kući u Tobutu. Bio je on tada živahan čovjek tridesetih godina, s nečim otvorenim i pitomim u pogledu plavih krupnih očiju. Bio sam uvjeren da će Radivoje Kerović postati pravi borac za slobodu naroda. Činilo mi se nekako prirodnim da tako bude — pripadao je kući koja je i ranije davala buntovnike.

A sada . . .

Gusta brada kao da je progutala njegovo suvonjavo duguljasto lice! Oči nemirno igraju! Glas mu je mek, kao i nekad, govor spor i razvučen, tih. Kad ga čovjek ovako gleda, ne bi nikako mogao steći utisak da se pred njima nalazi zlikovac. A on je zaista zlikovac, pravi, fanatizovani neprijatelj komunista! Postao je stub četništva na Majevici! Zato je i postao vojvoda!

A Jovo Tejić — Pop liči na strašilo! I on je pustio bradu. Samo je njegova brada slabačka! Raste samo na vrhu i rijetka je, pa izgleda vrlo ružno. Kao da je Jovo ispod usta objesio tanak šiljast čuperak vune i tako se maskirao. I valjda da bi nekako popravio utisak koji ostavlja njegova brada, Jovo je pustio kosu da mu slobodno raste, pa mu je ona gotovo pokrila ramena.

Jeremija Lazić, bivši podoficir jugoslovenske vojske, kao da je ovog trenutka izišao iz kasarne i krenuo »u varoš«! Bio je izbrijan i utegnut, i da ga nije popala putna prašina, mogao bi takav da iziđe na rasport svakom, pa i najpedantnijem komandiru čete. Preko njegove ljetnje bijele oficirske bluze išao je propisan opasač sa uprtačem, na glavi mu je bila prava predratna oficirska šajkača, koju su oficiri nosili za vrijeme manevara. Kraj njega, naslonjena na lotre, ležala je nova konjička kratka puška, očišćena i namazana . . .

Petorica četnika u drugim kolima nisu se ničim naročito isticali. Potpuno standardni izgled: na njima su bili ukršteni redenici, o pojasu bombe, na grudima električne lampe! Dvojica su s bradama do pojasa, a trojica, ljudi sasvim mladi, golobradi . . .

Poslije prvih riječi pozdrava, brzo nastupi neugodna tišina. Razgovor je zapinjao na samom početku! Bilo je jasno, i nama i četnicima, da tu u stvari i nema o čemu da se razgovara!

Pa ipak se govorilo, moralo se govoriti! Nije se radilo o tome da se postigne neka stvarna promjena u odnosima između njih i nas. Takva promjena je bila nemoguća, to je jasno! Četnici su vojska kontrarevolucije, oni se bore za restauraciju staroga, oni . . . Oni sami vrlo dobro znaju da s nama ne mogu zajedno, kao što to znamo i mi . . .

Moralo se govoriti: tu je bio narod, bili su seljaci, ljudi i žene. Radoznali, uzbuđeni!

Čudna su bila lica seljaka! Meni se činilo da u njihovim očima vidim gnušanje i odvratnost prema ljudima koji su postali izdajice, koji su svoje ruke omastili krvlju prvih majevičkih boraca za slobodu . . .

Kazali smo:

»Evo, drugovi, mi smo se danas sreli sa četnicima, ovdje u Trnovi, i to poslije nekoliko mjeseci od dana kad je među nama počela vojnička borba. Za tu borbu snose odgovornost četnici. To je utvrđena istina. Međutim, ovaj naš susret treba da znači početak razgovora o prestanku neprijateljstva. Mi nismo izazvali sukob niti smo ga željeli, pa nemamo ništa protiv toga da neprijateljstva prestanu. Mi bismo htjeli da nesmetano nastavimo svoju borbu protiv okupatora i ustaša. Ako su četnici odlučili da više u nama ne gledaju neprijatelja — mi to prihvatamo. Ali ima jedna druga stvar. Četnici su sklopili primirje sa ustaškom državom, oni su se sprijateljili s Nijemcima. Zašto su to učinili?

Učinili su to zato što oni danas, dok smo mi još pod okupacijom, žele da osiguraju povratak stare vlasti, povratak dinastije i kralja! Nadaju se da će im Nijemci i ustaše pomoći da to i ostvare. Pa, imaju i pravo u tome: i Nijemci i ustaše čine sve što mogu da slome narodnooslobodilački pokret, da unište našu vojsku!

Međutim, mi znamo, a zna to i narod, da nas je baš stara vlast s kraljem na čelu i upropastila. Mi ne želimo da se stara vlast vrati! a to ne želi ni narod!

Ako četnici žele da im povjerujemo da nisu naši neprijatelji, nego da su nam prijatelji, da su prijatelji naroda, onda bi trebalo da prestanu sa svojim prijateljevanjem s Nijemcima, da prestanu da se slikaju sa njemačkim oficirima i da primaju od njih poklone! Krajnje je vrijeme da se raskine svako primirje sa ustaškom državom i da se povede borba za slobodu! Eto, to mi želimo da kažemo ovom prilikom, i nama je zato milo što je Radivoje sa svojim ljudima danas naišao kroz ovo selo. Neka se zna: mi primamo četničku ponudu, od danas nećemo pucati na njih! Ali, ako nas napadnu, ako ponovo prekrše riječ koju su oni sami dali, borićemo se s njima do posljednjeg čovjeka, isto onako kako se borimo i kako ćemo nastaviti da se borimo protiv okupatora, dok je i jednog njegovog vojnika u našoj zemlji!«

»Tako je, živio«! — viknu jedan usamljen glas iz redova seljaka, koji su živo raspravljali o svemu onome što je rečeno. Vidjelo se da im je milo što je došlo do toga da se četnicima, javno, oči u oči, kaže ono što im treba reći.

Četnici su mirno do kraja sve saslušali. Radivoje je onda ispred njih izjavio da se on slaže sa svim što je rečeno. Priznao je da je bilo grešaka kod četnika, kao što su, po njegovom mišljenju,

griješili i partizani. Ali sada je, veli, došlo vrijeme da se sve zaboravi i da prestanu pucati puške među braćom. On će svim četničkim komandantima na Majevici javiti za ovaj sastanak, i, uvjeren je, svima će njima biti veoma drago kad to čuju.

Što se tiče zajedničke borbe protiv okupatora i ustaša, on sada ne bi mogao da kaže ništa određeno, ali je uvjeren da će u najskorije vrijeme doći i do toga.

Jovo Tejić i Jeremija Lazić nisu ništa govorili. Samo su se neodređeno smješkali. Moglo se shvatiti da odobravaju riječi svoga vojvode, a i da im se u sebi smiju. Osvrtali su se ponekad oko sebe i gledali koliko je to partizana oko njih. Vjerovatno su željeli da se što prije rastanemo!

Razgovor je bio završen. Četnici su se pozdravljali. Obraćajući se na rastanku Milenku, Kerović reče:

»Biće sve dobro. Naša puška na partizana više opaliti neće!«

Kočijaši potjeraše konje i kola krenuše.

Naši borci su ćutke gledali za njima, a kad se kola izgubiše u oblaku prašine, ljudi se počeše komešati. Borci se pokrenuše s mjesta i počeše razgovori i komentari. Ljudi su po ko zna koji put prepričavali jedan drugom sve što su znali o četnicima. Većini je sad bilo žao i krivo što Radivoje Kerović ovako prođe kroz Trnovu, ali su shvatili da je tako bilo potrebno.

Nije prošlo ni desetak minuta od odlaska kola s četnicima, a ču se štektanje njemačkog automata.

»Ta-ta-ta . . . ta-ta-ta . . . ta-ta-ta . . . «

»Eno nam očitoga odgovora!« — rekoh. »Ovako bi on odgovorio i ovdje, samo da je smio!«

Prisutni borci i seljaci se nasmijaše. Počeše i dalje padati šale na račun četnika i ovog našeg razgovora s njima. Skup se ubrzo pretvori u narodno veselje. Sunce je zalazilo, a na raskršću pred Marića dućanom zatutnja kolo.

NAŠI DOLAZE

Polovinom septembra dopriješe do nas glasovi da je na Majevicu stigla Šesta brigada. O tome su pričali seljaci, a glasovi su potjecali i od četnika, koji su postali silno uznemireni i uzrujani. Naglo se prestalo govoriti o njihovim međusobnim sukobima. Izgledalo je da će dolazak partizana pomoći kapetanu Račiću da s uspjehom riješi zadatak radi koga je došao na Majevicu, to jest da će ipak doći do okupljanja četnika pod jedinstvenom komandom i da će Račićeva linija nepomirljive borbe protiv partizana dobiti novu snagu.

Istina, još se nije čulo da je ovih dana negdje došlo do borbe između četnika i partizana, i mi nismo bili sigurni da li su naše snage zaista stigle, ili je to što se govori posljedica pojave kakve manje grupe koja je krenula na Majevicu da s nama hvata vezu.

Ali ubrzo se uvjerismo da se radi o nečem mnogo značajnijem nego što je dolazak patrola za hvatanje veze. U to nas je uvjerio pokret četničkih snaga, koje su se iz Podrinja — od Kiseljaka, Lokanja, Bara, Pilice i Tavne — pokrenule nekud u pravcu sjeverozapada, prema Bukovici ili Magnojeviću. Naša četa nalazila se u tom trenutku negdje u Ravni — oko Broca i Velina sela. Čim su glasovi o dolasku Brigade učestali i čim su pokreti četničkih formacija potvrdili da se stvarno radi o nečem ozbiljnijem, četa je krenula u pravcu Korenite, u susret Brigadi, ako je ona zaista tu!

Prošlo je nekoliko dana, a onda četa osvanu u Trnovi. S četom je došao i drug Roćko! Znači, Brigada je stvarno stigla na Majevicu!

Posljednji put sam vidio druga Roćka u junu mjesecu 1941. godine. Bilo je to u Bijeljini, svega nekoliko dana prije napada Njemačke na Sovjetski Savez. Prošlo je otada više od godinu dana, u tom razdoblju odigralo se toliko sudbonosnih događaja, pa me sad radovao ovaj susret, baš zato što do njega dolazi u uslovima teške, odlučujuće borbe.

Još kao djeca slušali smo o Roćku. Znali smo da je na robiji zato što je komunista, i, još mnogo prije nego što smo saznali

šta ta riječ u stvari znači, u nama se stvorila slika o njemu. Za nas djecu on je bio čovjek neobičan i veoma zanimljiv, o njemu smo, ponekad, slušali nešto i od starijih, ali nam je to uvijek ostajalo maglovito i nejasno. Govorilo se o Obznani i atentatu, ali to nama nije objašnjavalo ništa, i stalno smo se čudili zašto ljudi o Roćku uvijek govore sniženim glasom, kao da se boje da njihove riječi ne čuje ko ne treba!

Tako je u našim još dječjim glavama živio drug Roćko, kao ličnost čudna i pomalo strašna. A kad je izišao na slobodu poslije mnogo godina provedenih po kazamatima i došao u naš grad, mi već više nismo bili djeca i već smo znali mnogo više i o Roćku i o onome za što se on sa svojim drugovima borio!

Njegov boravak u Bijeljini bio je tada kratkotrajan, ali značajan. Tada je u Bijeljini došlo do prvih početaka organizovanog rada mladih komunista, koji su, došavši u dodir s Roćkom, počeli s ilegalnom aktivnošću. To se dešavalo 1933. godine. Iz toga vremena, misleći o Roćku, ja sam se sjećao njegovog visokog stasa koji ga je isticao između svih ljudi u našem gradu, njegovog sigurnog hoda i dubokog glasa, koji je djelovao snažno i uvjerljivo.

Jednoga dana Roćka je nestalo. Mi smo znali da je negdje u inostranstvu, možda čak i u Rusiji, mislili smo na njega i željeli da ga što prije vidimo.

A onda je on ponovo došao. To je bilo 1940. godine. Došao je poslije mnogih godina opet u svoj rodni grad.

Situacija u našem gradu bila je tada sasvim drukčija nego onda kad je Roćko napustio Bijeljinu. U gradu je već postojao organizovani pokret koji je, postepeno ali sigurno, hvatao sve čvršće veze s masama i polako prodirao u selo. Razvijale su se sve forme ilegalnog, polulegalnog i legalnog rada, tekao je buran politički život, i policija nije bila u stanju da spriječi ono što se stvaralo pred njenim očima.

A onda je došao rat.

Roćko je sredinom juna 1941. godine uspio da se prebaci u Beograd, odakle je, kao član Glavnog štaba Srbije, otišao u njenu unutrašnjost da organizuje partizanske odrede. Čuli smo nešto o njemu još u septembru 1941. Kasnije, u januaru 1942. on je bio na partijskom savjetovanju u Podromaniji, a sada je došao nama, na Majevicu. Osjećao sam veliku radost što ću ga vidjeti. Istovremeno sam bio i radoznao: kakvo će biti njegovo mišljenje o našem dosadašnjem radu?

Zatekao sam ga u šumici u kojoj se bila smjestila naša četa. Svi su još spavali kad sam stigao, a Roćko se probudio upravo u tom trenutku. Sjeo je na zemlju na kojoj je dotle ležao, naslonio se leđima na bukvu čija mu je krošnja bila krov nad glavom te noći, protrljao oči i osmjehnuvši se rekao:

»O, to si ti! Otkad se mi nismo vidjeli!«

Rekao je to prosto i obično, a ja sam po izgledu njegovog lica jasno vidio da mu je milo što je stigao u svoj kraj i da se dobro osjeća s ljudima koji su oko njega.

Roćkov dolazak za nas znači mnogo. Snaga kojom on utiče na ljude pomoći će nam da savladamo sve teškoće političke prirode i da još više učvrstimo mase naših ljudi, koje je ovo nekoliko mjeseci četničke strahovlade u priličnoj mjeri izmorilo.

Roćko je pričao o svom putu do Trnove i o kretanju Brigade. Prešavši cestu Tuzla — Zvornik i prebacivši se preko Jelice u Orlovine, Brigada je naišla na Zlo Selo, kuda partizanska noga nije kročila još od zimus, i izbila na Zlatovo — položaj vojvode majevičkog Radivoja Kerovića. Vojvoda je izišao pred Brigadu sa svojim četnicima i dao »pristanak« da Brigada pređe preko »njegove teritorije«, izjavljujući da ne želi i da neće neprijateljstva s partizanima. Nisam mogao da se ne nasmijem: tako sam isto nedavno i ja dao »pristanak« Đuri Bižiću da može proći kroz Trnovu!

Poslije je Brigada udarila preko Priboja, izbila na Maleševce, pa se smjestila radi odmora u Dubravici, šumi više Tutnjevca. Odatle je krenula za Korenitu, Bukovicu i Gornji Magnojević.

A onda su četnici izvršili svoju koncentraciju, prekinuvši sa dotadašnjim međusobnim gloženjem, i počeli da vrše pritisak na našu Brigadu, koja nije bila u stanju da prihvati borbu istovremeno protiv cjelokupnih četničkih snaga na Majevici. Stoga je riješeno da Brigada preko Mamutove Vode krene u pravcu Medjednika, a Roćko je sa našom četom pošao prema Trnovi.

29. septembra četnici su izvršili napad na Trnovu.

Upravo smo se spremali da održimo savjetovanje Sreskog komiteta Partije za srez bijeljinski. Drugovi su već počeli da pristižu, a naša četa došla je već nekoliko dana ranije iz Ravni, zajedno s drugom Brkom i ostalim delegatima.

Toga jutra nalazio sam se u posjeti kod druga Roćka.

Roćko je stanovao u kući Mile Marića, naprednog zemljoradnika i inače vrlo interesantnog čovjeka, koji je neobično volio da sluša kad mu neko objašnjava međunarodnu situaciju. On je samo s vremena na vrijeme postavljao poneko pitanje, pa je onda mirno i sa velikim interesovanjem slušao dalje.

Roćko je upravo bio završio jedno malo predavanje Mili i meni, i Mile se već digao i otišao na njivu, kad najednom doletje odnekud Lazar Mićić, sav usplahiren i zadihan.

»Četnici su u selu«! — jedva izusti Lazar.

»Gdje«? — upitasmo istovremeno.

»Kod bunara!«

Kod bunara — značilo je da su zaista već u selu, na nekoliko stotina metara od nas.

Više ni trenutka nismo smjeli ostati u kući. Iziđosmo na cestu, s namjerom da se, po Lazarevom predlogu, prebacimo u Jezera — šumu koja se nalazi u samom selu, na terenu punom potoka i vododerina čije su strane obrasle gustom sitnom šumom i gdje u po dana vlada polutama. Bilo je to mjesto vrlo pogodno za manevrisanje pred jačim neprijateljem. Odatle bismo nekako mogli da uhvatimo vezu s našom četom, koja je trebalo da se nalazi u šumi zvanoj Paljevine.

Odnekud sad izbi čiča Savo. Pošao je, kaže, da vidi šta je to s tim četnicima o kojima se priča po selu. On hoće da ih vidi svojim očima. On nam se priključi i od njega saznasmo šta se zapravo desilo.

Naša četa zanoćila je na Paljevinama, onako kako je to bilo i predviđeno. Međutim, nikakvo obezbjeđenje nije bilo postavljeno iz pravca Tavne, tako da su četnici nesmetano došli do bukovačkog bunara, tu se zaustavili i po okolnim kosama isturili streljačke strojeve. Ta vijest stigla je u četu upravo u trenutku kad su borci počeli da doručkuju. Milenko je naredio jednoj desetini da odmah krene u pravcu Bukovca u izviđanje. Desetina je krenula cestom i, kako izgleda, išla je dosta neoprezno. Na putu desetina nije srela nikoga, jer je narod pred četnicima već bio izbjegao, tako da su se drugovi u jednom trenutku iznenada našli među četnicima. Pucnjave, veli čiča Savo nije bilo, a desetine nema da se vrati! Znači — svi su zarobljeni!

Kasnije smo doznali da je tako i bilo. U desetini koja je iz Paljevina pošla u izviđanje bili su, pored ostalih, Dragiša Maksimović, student iz Bijeljine, Drago Stevanović — Šico, Vaso Jović — Popac i Milorad Čembić. Jedino je Vaso Popac uspio da pobjegne prije nego što je desetina zarobljena i razoružana.

Vaso, kad je došao u četu, nije znao da kaže ništa drugo no samo to da su drugovi zarobljeni i da četnike vodi kapetan Leko. Zarobljene drugove četnici su odmah sproveli u Tavnu, a odatle u Mezgraju, tako nam je poslije nekoliko dana pričao Dragiša. Petoricu od zarobljenih drugova, mahom borce seljake, četnici su izbatinali, a Dragiša, Šico, Čembić i još neki bili su osuđeni na smrt. Njima je, međutim, ipak pošlo za rukom da pobjegnu, pošto su od stražara koji ih je čuvao oteli pušku. Četnici su ih gonili, ali su oni uspjeli da izmaknu svim potjerama i da se poslije nekoliko dana lutanja dohvate Trnove.

Nalazili smo se, dakle, između četnika i naših.

Odmah smo poslali čiča Savu u četu, s predlogom da četa zauzme položaj na kosi više Todorovića kuća, a mi ćemo krenuti u tom pravcu. Vezu treba da uhvatimo u Marića šumi, gdje treba da dođe čiča Savo i da nas odvede do čete.

Ponovo smo se prebacili preko ceste.

U selu je vladala potpuna tišina. Bio je lijep jesenji dan, sunce je sijalo toplo kao da je ljeto, i jedino po toj tišini, neobičnoj i potpunoj, moglo bi se zaključiti da se dešava nešto vanredno.

Ušli smo u šumu i na određenom mjestu sjeli da sačekamo čiča Savu. Čekali smo ga dugo.

Razmišljao sam o situaciji. Koliko je četnika i kakve su im stvarne namjere, ne znamo. Da li zaista hoće da nam nametnu borbu, pa se sad pripremaju, prikupljaju podatke — sigurno će učiniti sve da ih izvuku od naših zarobljenih drugova! — ili su samo pošli da prođu kroz Trnovu i tako nam još jednom dokažu da su jači od nas, pa se sad kolebaju i oklijevaju?! Naša četa ima šezdeset ljudi — sad već samo pedeset! — i jedan mitraljez. Položaj koji ona treba da zaposjedne za slučaj borbe bio bi dobar da mu se iza leđa, u neposrednoj blizini, ne nalaze muslimanska sela Atmačići i Janjari sa neprijateljskom posadom, koja može vrlo lako da se pokrene čim u Trnovi plane borba. Dolje na pruzi, u Suvopolju, također je neprijateljska posada, a tuda opet vodi jedini pravac kojim naša četa može da se povuče u slučaju potrebe. A dalje su Zagoni, pa Čađevica — opet četnici, a onda Bijeljina — i neprijateljski garnizon u njoj . . .

Bio sam čvrsto uvjeren da će četnici, ukoliko odluče da zaista izvrše napad i uspiju da uđu u Trnovu, do noći napustiti selo. Neće smjeti u njemu da zanoće!

Dok sam ja tako razmišljao, pripucaše puške s one strane na kojoj su se nalazili četnici. Pucnjava je postajala sve življa i naglo nam se približavala. Bilo je očigledno da su četnici krenuli sa svojih položaja i da tom pucnjavom pokušavaju da utvrde gdje se nalaze naši.

Ali s naše strane na njihovu pucnjavu nije odgovarao niko, tako da mi više nismo mogli znati: nalazi li se naša četa na onom mjestu gdje je prenoćila, ili je već prešla na novi položaj na Todorovića kosi. Čiča Savo nije stizao da nam to javi, i mi sad poslasmo Lazara da on nekako izvidi situaciju. Ali se više ni Lazar ne vrati do nas!

Pucnjava najednom postade sasvim bliska. Zaćuše se zvuci trube i uzvici komande! Istovremeno zapucaše puške i od Jakovića, što je značilo da četnici dolaze i s te strane, od Čengića. Vrše, dakle, obuhvatni manevar!

Četnici su nam se sasvim približili i nisu nas još opazili samo zato što smo se nalazili u šumi!

Postade nam jasno da sad više nećemo uhvatiti vezu s našima!

A četnički streljački stroj, ne nailazeći ni na kakav otpor, kretao se vrlo brzo, i, tek što legosmo u jednu vrzinu, po šumi zapucaše njemački automati koje su tada imali neki od četničkih

komandanata. Začu se graja četničkih glasova, koja je postajala sve razgovjetnija. A onda zašušta lišće pod njihovim nogama . . .

Brdovit šumski teren razbija i kida streljački stroj. Četnici prođoše kraj nas i s jedne i s druge strane. Mi ostadosmo iza njihovih leđa.

A tada čusmo usamljen pucanj sa Todorovića kose, a za njim se osu dosta oštra puščana pucnjava i zaštekta mitraljez. Ali, ubrzo, mi više nismo mogli pratiti tok borbe, jer se nije sasvim tačno moglo znati kad ko puca, četnici ili naši. Pratili smo samo naš mitraljez, koji je kratkim i čestim rafalima zadržavao četnike i sigurno znatno usporavao njihovo kretanje. Ali i njegovo pucanje postajalo je sve muklije, sve udaljenije. Naši su se, znači, povlačili! Uostalom, sudeći po razmjerama četničkog pokreta, to se jedino i moglo očekivati. Sad su naši sigurno na Gaju, uskoro će sići u Janjsko polje, u kukuruze, preći Janju, dohvatiti se šume i preći preko pruge . . .

Samo ako im ko ne zasmeta!

Dan se polako primicao kraju.

Još su urijetko odjekivali pojedinačni pucnji pušaka. Negdje od Jakovića, sigurno sa Vinograca, čula se četnička pjesma. Sunce se lagano klonilo smiraju. Šumom se širio hladan i vlažan sumrak Nad selo se ponovo spustila tišina.

A onda pade noć. Cestom zaškripaše volovska kola i ču se glas našeg domaćina Mile Marića:

»A-a-ajs, Garo!«

Negdje u blizini, sigurno pred kućom Tome Marića, zatutnja čekrk na bunaru. Po sokacima tu i tamo, kao i obično, počeše se javljati psi.

Ispred svoje kuće, baba Savka Perinca je dozivala:

»Ružo, o-o-o R-u-u-u-žo-o-!«

Četnici su bili otišli.

Ima već nekoliko dana kako čujemo da se Brigada ponovo pojavila na prostoru sa koga je krenula prema Medjeniku.

Opet su se četnici uznemirili. Kod njih je proglašeno »ratno stanje«, oni se okupljaju i opet odlaze negdje u pravcu Korenite, Bukovice . . .

Mi nikako ne možemo da nađemo načina na koji bismo uhvatili vezu s Brigadom — ako se ona zaista vratila. Naše čete nema, kao da je u zemlju propala! Možebiti i ona se uputila nekud u tom pravcu!

Riješili smo da ja pođem prema Gornjem Dragaljevcu i da pokušam da uhvatim vezu sa Brigadom.

Pošao sam preko Suvopolja. Kad sam stigao kući našeg druga Boje Stevanovića, nađoh kod njega Gangu. Saopštih mu kojim sam

poslom pošao i Gango odmah izrazi želju da idemo zajedno. Nisam to nikako htio. Naš zajednički put radi hvatanja veze sa Brigadom izgledao mi je nemoguć. Obukao sam na sebe seljačku košulju, i gaće, na glavu stavio šešir kakvi su obično šeširi naših seliaka — star, poderan i neodređene boje — a na bose noge obuo opanke. Ogrnut jednim starim kaputom, ja sam izgledao kao i svaki drugi seljak, a takav će biti i drug Marko Travarić iz Zagona, koji će da me vodi. Gango je, međutim, bio tako upadljivo odjeven da bi to u svakoj drugoj prilici bilo malo smiješno, dok je sad bilo i opasno: na njemu je bila vojnička bluza, koju je neko prebojio pa je sad ispala izrazito ljubičasta. Na glavi je Gango imao šajkaču. Kad se tome doda velika kožna torba i ogromna kubura njegovog pištolja, zatim Gangina visina i karakterističan hod šepavog čovjeka, a onda, po vrhu, njegove naočare — moglo je biti jasno da bi Gango, već na prvom koraku, naročito danju, postao meta svih četničkih pušaka u tom kraju i da od našeg puta ne bi bilo ništa.

Rekao sam mu sve to, ali je on, po svom običaju, bio uporan, tako da sam bio prisiljen da diskusiju prekinem. Izjavio sam da sam zadatak dobio ja i da za njegovo izvršenje, prema tome, odgovaram ja i niko drugi. Ja imam pravo i da odlučujem na koji ću ga način najbolje i najsigurnije izvršiti. On neka ide u Trnovu i neka me tamo sačeka.

Tek tada je Gango prestao da navaljuje, ali je još dugo gunđao, budući da je ostao neuvjeren u opravdanost mojih razloga.

Marko i ja krenusmo još u toku noći i pred zoru stigosmo u Gornju Čađevicu. U kući braće Zečevića, Marjana i Mikana, saznasmo od njihove majke da se u jednoj kući u blizini nalazi Zorka Pajkanović. Starica nam obeća da će čim svane otići po Zorku i dovesti je do nas.

Mislio sam da će biti zgodno da Zorka ode do Dragaljevca, da tamo pronađe Vukašina Subotića, kapetana, komandanta četničkog bataljona, koji je od svoga dolaska iz Srbije bio u neprekidnoj vezi s nama i izvršavao zadatke koje smo mu postavljali. Vukašin će znati da nas informiše ako je Brigada stvarno negdje tamo gdje mi pretpostavljamo da se nalazi. On će nam omogućiti i da se prebacimo nesmetano gdje to bude potrebno.

Zavukli smo se u šumu, nekoliko desetina metara daleko od ceste. Mokri od rose, kao da smo se valjali u vodi, smjestili smo se u šipražju i počeli da drijemamo. Na istočnoj strani nebo se crvenjelo i zlatilo, probuđene ptice, uznemirene našim prisustvom, preplašeno su cvrkutale, a pijetli su lepetali krilima svuda po selu, kukurijekali dozivajući novi dan. Negdje je zaškripao đeram, krave su mukale, a tek naložene vatre u obližnjim kućama, koje su se nazirale kroz granje čestara, puštale su u nebo prve dimove.

Otimajući se od sna, pažljivo smo pušili i šapatom razgovarali.

Kad je sasvim svanulo, cestom ispred nas počeše da prolaze ljudi i kola, četnici na biciklima i pješke.

U Gornjoj Čađevici bio je toga dana Štab kapetana Leke.

Zorka se vratila iz Dragaljevca oko deset sati prije podne. Vukašina nije našla, sama nije ništa saznala o Brigadi, i nije mogla ništa da nam kaže. Svuda po selima su četnici, vrlo je vjerovatno da nas dvojica, pored sveg našeg prerušavanja, ne bismo daleko stigli ako bismo se riješili da nastavimo svoje kretanje.

Izgledalo nam je nevjerovatno da bi se Brigada mogla nalaziti negdje u blizini a da se za nju ništa ne zna! Nema Brigade u blizini, to je jasno! Zar bi se četnici inače ovako komotno kretali cestom tamo-amo, zar bi pjevali i pocikivali kako to sad čine?!

Riješismo da se vratimo, i to što prije.

Da od Gornje Čađevice stignemo do Trnove, potrebno je da pređemo preko čitavih Zagona. To je po prostoru ogromno razbijeno selo, koje se nalazi između ceste Bijeljina — Koraj i ceste Bijeljina — Suvopolje — Ugljevik, puno šuma, šumaraka i šikara. Mjestimično treba ići i po dva-tri kilometra a da se ne naiđe ni na jednu kuću. To je veliki prostor, vrlo pogodan za prikriveno kretanje, nezgodan za kontrolisanje, ali i pun mogućnosti za neugodna iznenađenja svake vrste.

Išli smo pažljivo i što smo brže mogli.

Bio sam neraspoložen. Sve moje nade vezane za ovaj put raspljinjavale su se kao jutarnje magle na suncu! Polazeći, zamišljao sam kako će izgledati susret s drugovima iz Brigade, mislio sam kako ćemo odmah krenuti u Trnovu, kako ćemo razbiti četnike i osloboditi naša sela od terora . . . Uzbuđivao sam se u mislima toliko da su mi suze udarale na oči. Sad od svega toga nema ništa! Ostala je samo uznemirenost progonjenih.

Polako smo se primicali sredini sela, tamo gdje se nalaze crkva i škola. Pred nama, otprilike na pet stotina metara daljine, dizao se uvis crkveni toranj, crvenio se malo dalje krov škole.

Otuda se čula četnička pjesma.

Pjesme naših seljaka su otegnuto vikanje. Njih pjevaju iz punog glasa. Obično, kad pjevaju dvojica, oni se zagrle, prislone glavu uz glavu, slobodno uho zatvore palcem, i pjevaju tako da im nabreknu vratne žile od napora. U tim pjesmama i u tome kako ih oni pjevaju ima izvjesne snage i surovosti. Tako isto pjevaju i četnici, samo što oni u to pjevanje unose mnogo divljine i surovosti da ono prosto izaziva jezu u čovjeku. Njihovo pjevanje je toliko karakteristično da je svaki naš drug, bez obzira na to da li je sa sela ili nije, u stanju da nepogrešivo ustanovi da li pjevaju četnici, ili možda kopači, ili ljudi koji se zagrijani vraćaju sa slave ili s daće.

Često sam iz neposredne blizine slušao četničku pjesmu. Slušao sam ih kad su pjevali paleći kuće u Trnovi, i mada nikad nisam mogao uhvatiti riječi i shvatiti njihov smisao, ja sam na svoj način shvatao i razumijevao to četničko pjevanje, i uvjeren sam da sam ga razumijevao pravilno. Slušao sam urlanje ljudi koji žive strašnim životom, koji su izgubili pravu ljudsku vezu sa ljudima i stvarima oko sebe, pa bježe u alkohol, u zločin . . .

Tako sam ja čuo četničku pjesmu!

Biće zapisani mnogi, nebrojeni zločini četnika, ali se neće moći zapisati sve što se njih tiče. Tako će četnička pjesma na Majevici i Semberiji ostati samo u sjećanju onih koji prežive ovaj rat, da se poslije nekoliko godina i kod njih izgubi i zaboravi kao ružan san . . .

Krenuli smo dalje tek kad je pala noć.

U Suvopolju nas je sačekao Đoko Mijatović, student, rodom iz istog sela. On će me prihvatiti od Marka i voditi dalje do Trnove, a Marko će se vratiti u Zagone.

Đoko je vodio preko nekih potoka i njiva, dok nismo, u blizini njegove kuće, nesmetano prešli cestu Bijeljina — Ugljevik i prugu, koja tu ide uza samu cestu. Našli smo se u blizini Radišića kuća, za koje smo znali da vole četnike i da održavaju prisne veze s njima.

Skrenuo sam Đoki pažnju na to i upozorio ga da pazi.

Đoko je bio siguran i odgovori mi gotovo malo uvrijeđeno:

»Ne boj se ti ništa! Ovuda možeš pjevati ako hoćeš! Ne brini ti ništa kad te ja vodim!«

Govoreći to, Đoko se pope na jedan prelaz, prebaci jednu nogu preko ograde — pa ostade tako, nepomičan kao da se ukočio.

Shvatio sam da se događa nešto nepredviđeno.

Odmah sam izvadio pištolj ispod košulje, bez riječi potstakao Đoku da pređe, pa i sam, neposredno za njim, preskočio ogradu.

Pred nama je stajao čovjek s puškom na gotovs. Četnik! Malo udesno vidjela se kuća, čiji su prozori bili osvijetljeni. »Četnici su u kući«, pomislih, »a ovo im je stražar! Eh, Đoko, Đoko!«

»Dobarveče«! — pozdravismo ja i Đoko istovremeno.

»A gdje ste vi to bili«? — upita četnik ne odgovarajući na naš pozdrav.

»U polju«! — rekoh i neprimjetno otkočih pištolj.

»A koji ste vi«?

Đoko je ćutao. Ja digoh ruku.

»Ama, jesi li ti to«? — obrati mi se četnik sasvim izmijenjenim glasom.

»Jesam!« — odgovorih začuđen.

»Zdravo«! — i čovjek mi pruži ruku.

Ja brže-bolje stavih pištolj pod pazuho i primih pruženu ruku. Trudio sam se da u tami nekako prepoznam crte lica čovjeka koji je mene prepoznao ovako prerušena, i još po noći, ali uzalud. Nisam ga mogao poznati, a da ga pitam ko je, činilo mi se da je nezgodno.

»Šta čujem, da vas je Leko prije nekoliko dana napao u Trnovi! E, ljudi, šta rade, milu li im majku oficirsku!«

U kući se čuo razgovor. Želio sam da malo duže porazgovaram s ovim čovjekom, jer je on, očigledno, bio jedan od onih među četnicima koji su, našavši se ko zna na koji način u njihovu društvu, željeli da nekako pokažu da nisu za onu politiku koju vode njihovi oficiri i da ne žele borbu s partizanima. Ali nisam mogao znati šta misle oni u kući o svemu tome, pa sam žurio da odem s toga mjesta. Pozdravio sam se s četnikom i u čudnom raspoloženju, misleći da je ipak dobro što se sve ovako svršilo, požurio sam s Đokom dalje. Preko Janje prešli smo ćuteći i približismo se Trnovi. Mjesec je upravo zalazio za brežuljke, zvijezde su jasno treperile na vedrom nebu, a s juga je duvao blag, topao povjetarac.

Negdje u Jakoviću čula se prkosna momačka pjesma.

Crven svjetleći metak diže se u visinu i u širokom luku lagano odletje na istok, prema Čengiću. Poslije nekoliko sekundi odjeknu slab, kratak pucanj.

Ulazili smo u Trnovu, slobodno naše selo, ostrvo u četničkom moru! Ovdje je naša slobodna teritorija, ovuda noću četnička noga ne stupa! Tek ovdje se može bezbrižno i pjevajući ići svojim putem!

Pred nas iz mraka iskoči neko.

Iiii-ju-u-uuuu!« — podvrisnu mladić, pa ne obzirući se na nas i ne obraćajući nikakvu pažnju, zapjeva otegnuto iz sveg glasa.

Pošao sam kući gdje sam mislio da se nalazi drug Roćko. Onda se predomislih. Mogu mu, vala, i ujutro javiti da nisam uhvatio vezu sa Brigadom, zašto da žurim!

Spustih se na jedan panj ukraj puta koji vodi Jovića kućama. Đoko je neko vrijeme stajao više mene, svakako očekujući kad ću početi da mu prebacujem što je onako loše vodio, ali ja nisam ni pomišljao na to.

Onda i Đoko sjede do mene. Namjestismo se malo udobnije i predadosmo se snu.

OBRAČUN POČINJE

Drugi bataljon Šeste brigade, pod komandom Ratka Perića, stigao je 28. oktobra, iznenada, u Trnovu.

Rano izjutra dotrča mi Vaso Popac:

»Ej, da vidiš koji je partizan u selu, jadan ti bog!«

»Gdje su?«

»Eno ih u Jakoviću, na Vinogracu . . . «

Odmah sam s njim pošao na Vinogradac.

Išli smo od Jovića kuća, spustili se u potok i začas ustrčali uz brdo.

Na Vinogracu stvarno zatekosmo partizane. Borci su ležali na suvom hrastovom lišću. Neki su još spavali. Omladinke iz Trnove već su počele donositi doručak.

Tražio sam među partizanima poznate drugove. Ubrzo spazih komandanta, Ratka Perića, a uz njega Vukašina Subotića, koji je nekako baš tih dana napustio četnike i uspio da se priključi Brigadi. Bilo mi je milo što ga vidim. Prije nekoliko nedjelja uspio sam da uhvatim vezu s njim dok je on kao četnički komandant bio u Dragaljevcu. Saznao sam da se među četnicima bio previše istakao kao protivnik politike izdaje i saradnje sa okupatorom, pa sam mu objasnio kojim će putem najlakše doći do nas, kad mu to bude potrebno.

Sad je Vukašin bio s nama. Njegova oficirska figura isticala se među ostalim partizanima, koji su, upoređeni s njim, još uvijek imali na sebi nešto civilno. Vukašin je sad bio veseo i razgovoran, kao čovjek koji je poslije dugog vremena ponovo došao u svoju sredinu, među ljude koje voli i s kojima želi da živi i da se bori.

Našao sam i Voju Crnogorca, jednog od prvih partizana s Majevice.

Dugo sam morao da tražim Veljka Kurjaka, ali nisam uspio da ga nađem. Veljko je, sigurno, negdje u izviđanju!

Želio sam da razgovaram, da se pitam sa svima, i bilo mi je u prvi mah malo čudno kad sam vidio da se drugovi ponašaju ne-

kako sasvim mirno i obično i da niko od njih nije naročito uzbuđen. Najzad sam shvatio u čemu je stvar! Pa ovo je sve neobično samo meni! Dolazak u Trnovu — to je događaj značajan i vanredan za mene, ali ne i za njih, bar ne u tolikoj mjeri i na način kao za mene! Oni se već duže vremena nalaze na Majevici, pa je dolazak u Trnovu za njih gotovo isto kao dolazak u bilo koje naše selo!

U šumi poče da se budi život partizanskog logora. Borci su ustajali, išli da se umiju, čistili oružje, primali doručak . . . Već se javljala i pjesma. Koji su ustali ranije i posvršavali sve poslove počeli su se spremati da čitaju, i već su se obrazovale male grupe.

Odjednom odnekud dotrča Veljko Kurjak! Nije dospio ni da pogleda čestito u mene, samo mi mahnu rukom — i po tome sam znao da me vidio.

Kurjak je išao pravo prema Ratku.

»Eno« — reče — »nekakvi ljudi u streljačkom stroju idu prema nama. Crne se . . . nisu neprijateljski vojnici nego . . . Idu svuda: kroz šumarke, kroz kukuruz, prošli su Zoovac, blizu su. Četnici!«

Logor se uzbuni. Prestade čišćenje oružja, brzo se sklopiše mitraljezi! Čete su se žurno spremale za borbu, a oni koji su bili gotovi otrčali su s Kurjakom da zauzmu položaj.

Jedna četa upućena je na Perino brdo, koje dominira čitavim selom.

Od Vinograca, istaknutog brežuljka pod rijetkom šumom koji se nalazi na kraju Jakovića, pa do Perina brda, koje je iznad Bukovca na drugom kraju sela, prema Tavni vodi put koji je moguće kontrolisati i braniti sa ove dvije istaknute tačke.

Pošao sam tamo od kuda sam došao, u pravcu Jovića brda, da vidim šta je s drugom Roćkom, koji je ostao u kući Đoke Jovića. Iznenadih se i zaprepastih kad više kuće Steve Nikolića ugledah četnički streljački stroj koji je polako silazio u potok, primičući se Jakoviću!

Cestom je išla kolona, a pred njom je, na bijelom konju, jahao neki oficir. Vidjelo se kako pokazuje rukom na Perino brdo i, po svoj prilici, nešto komanduje. Kasnije sam doznao da je taj oficir bio poznati naš neprijatelj Petar Rusić, bivši kafedžija iz Srema . . .

Četnici su, znači, davno prošli Jovića kuće!

Ako nije na vrijeme obaviješten, drug Roćko je morao poginuti! Bilo je razloga za ozbiljno strahovanje. Toga jutra seoska straža, kao da gledam, nije bila na svom mjestu! Selom se munjevito pronio glas o dolasku partizana, o dolasku bataljona Šeste brigade, o kojoj se dugo sanjalo u ovom kraju, o kojoj su pjesme pjevane! Dolazak bataljona morao je u ljude uliti silno pouzdanje i sigurnost. Ko će sad čuvati stražu, i kog će nam đavola ta straža

kad je ovolika vojska tu! Uvjeren sam da su tako mislili drugovi koji su toga dana morali da se brinu za sigurnost sela.

Ljutio sam se na sebe što o tome nisam ranije mislio i što za vremena nisam preduzeo ništa. I mene je, eto, zahvatilo osjećanje sigurnosti kad sam čuo za dolazak Bataljona, zahvatilo me više nego što se to smjelo desiti! Svaka greška se plaća. Ovoga puta to može biti glavom druga Roćka!

I stadoh misliti o njemu kao o mrtvom čovjeku! Počeh se sjećati svih njegovih navika i načina života za ovo vrijeme otkako je u Trnovi. Gledao sam ga kako sjeda da piše svoj dnevnik, kako čita, kako razgovara s ljudima . . .

Sjećao sam se toga, a četnici su prilazili.

Počinjala je bitka od 28. oktobra 1942.

Za razvitak događaja na Majevici ona je imala veliki značaj, jer je to — poslije poraza na Vukosavcima — bila prva veća i ozbiljnija bitka u kojoj su četnici osjetno tučeni.

Četnici su nekoliko puta uporno navaljivali na Vinogradac i na Perino brdo. U momentima borba je bila vrlo oštra, pa je na obje strane dolazilo do upotrebe ručnih bombi. Mada je četnika bilo nekoliko puta više nego nas, svi njihovi napadi ostali su bez ikakvog rezultata i oni su, gotovo sasvim razbijeni, morali predveče da se povuku u pravcu Tavne, prošavši cestom kroz selo. Kad je njihova kolona naišla onim dijelom ceste koji smo mi kontrolisali s Perinog brda, dočekao ih je odozgo naš mitraljez i prisilio ih da slete s ceste na desnu stranu, da bi uhvatili mrtvi ugao.

Neki dijelovi četnika povlačili su se poljem, ispod Turske Trnove.

Četnici su u ovoj borbi imali osam mrtvih, a nekolicina ih je bilo zarobljenih. S naše strane bila su dvojica ranjenih — od kojih je jedan Vojo Crnogorac. Njemu je metak prošao kroz grudi.

Kad je pala noć, sišao sam na cestu. Nigdje nije bilo nikoga. Kuće su bile napuštene, i tek u sredini sela, na raskršću kod Marićevog dućana, zatekoh grupu omladinaca i omladinki koji su pjevali. Od njih saznadoh da četnici u selu nikoga nisu našli, da su svi drugovi koji su se zatekli u nekom poslu u blizini ceste na vrijeme primijetili četnike i uspjeli da se povuku u pravcu bataljona. Znači da im je i drug Roćko izmakao! Sigurno se zadržao na Vinogracu i čitavo vrijeme borbe bio tamo.

Pošao sam da se vratim u Jaković. Još u putu saznadoh da je bataljon, odmah po večeri, krenuo u Ravan. S njim je otišao i drug Roćko.

Bila je mrkla noć bez mjesečine, oblačna i neprijatno hladna. A u Trnovi je na sve strane odjekivala pjesma. Potoci su raznosili jeku podvriskivanja. U tome je bilo toliko prkosa i samosvijesti, toliko pouzdanja i hrabrosti! Tu pjesmu i to podvriskivanje slu-

šaju sada i četnici u Tavni. I do njih dopiru ti glasovi borbene i nepokorene Trnove! Svi njeni stanovnici znaju da je bataljon otišao iz sela, svi znaju da četnici opet sutra mogu doći u njihovo selo, koje je sada bez odbrane — ali oni pjevaju! Pjevaju, jer su vidjeli ono što su toliko željeli — poraz mrskih četnika!

Kad se drug Roćko odvojio od Brigade i s našom četom krenuo prema Trnovi, desilo se nešto što ranije nije moglo biti predviđeno. Četnici su se prikupljali sa svih strana. Brigada je bila mala i slabo naoružana, sa malo municije, i bilo je jasno da se neće moći održati na Majevici kad četnici navale na nju sa svim svojim snagama. Zato je došlo do odluke da se Brigada prebaci u Srem, da se tamo poveže sa sremskim partizanima, pa kad ojača i poboljša naoružanje, da se ponovo prebaci na Majevicu. Dva bataljona koji su se nalazili na prostoru Bukovice i Korenite krenuli su odmah, a treći, pod komandom Ratka Perića, koji se nalazio na Međedniku, imao je također da krene u pravcu Srema, čim dobije vezu.

Tako su dva bataljona Brigade prešli u Srem. A tamo su se u Bosutskim šumama sreli sa sremskim partizanima, koji su, izbjegavši ofanzivu koju su Nijemci preduzeli protiv Fruške gore, došli u ovaj kraj i sad se upravo spremali da se ponovo prebace na Frušku goru.

A baš tada su njemačke jedinice vršile ubrzane pripreme za čišćenje Bosutskih šuma, i kad je Brigada stigla, već je bilo izvršeno njihovo blokiranje.

Naša dva bataljona i Fruškogorski odred spremali su se da iskoriste noć da bi probili neprijateljsku blokadu i prebacili se neprijatelju iza leđa, i kad su te pripreme bile pri kraju, došlo je do iznenadne borbe usred šume, na putu koji od Jamene vodi prema Moroviću. Jedna jača njemačka grupa pošla je tim putem — to je, valjda, trebalo da bude prva akcija čišćenja, pošto je blokada već izvršena — i naše jedinice nisu mogle da izbjegnu borbu, jer su se oko toga puta nalazile upravo kad je neprijatelj nailazio.

Borba je od samog početka bila silno ogorčena. Neprijateljska grupa je bila odsječena, ona je to znala, i nije joj ostajalo ništa drugo do da se bori do kraja, pa ili da razbije partizane, ili da izgine do posljednjeg čovjeka. I desilo se ovo drugo. Borci naše Brigade — kojima je ovo stvarno bila prva ozbiljna borba protiv jedinica njemačke vojske — izdržali su iskušenje i nisu se pokolebali pod paklenom vatrom njemačkih automatskih oruđa i bacača. Izdržali su i Sremci, koji su već i ranije imali prilike da se sretnu s Nijemcima oči u oči, i borba je bila riješena u našu korist.

Zarobljena je njemačka bojna komora, što je omogućilo da se borba dovede do kraja, zaplijenjeno je nekoliko njemačkih mitraljeza i dva bacača, poginulo je preko stotinu i dvadeset Nije-

maca, dok je vrlo mali broj njih uspio da se provuče kroz šikare i pobjegne u pravcu Jamene.

Pokupivši ratni plijen — oružje i municiju — naše jedinice su se prebacile u Frušku goru, odakle su se poslije odmora od nekoliko dana i poslije popune novim borcima, ponovo vratile na Savu, u Bosutske šume, i spremile se za prelazak u Bosnu.

A do susreta sa Drugim bataljonom, koji se poslije borbe u Trnovi također uputio prema Sremu, došlo je na samoj obali Save.

Bio je lijep oktobarski dan. Toplo je sijalo sunce na vedrom nebu. Na drveću je šuštalo lišće već prošarano žutilom i crvenilom. Vjetar je njihao šibljike polugolih čestara.

Išao sam putem od Maričevog dućana prema kući Dušana Đurkovića, s namjerom da provjerim da li su na uobičajenim mjestima postavljene straže koje osmatraju okolinu sela.

Kod Dušanove kuće nađoh Dušana i Vasu Popca. Straže su, rekoše mi, bile postavljene svuda gdje je to trebalo, nigdje se nije desilo ništa naročito niti je primijećeno šta neobično. Samo su, maloprije, došli kuriri sa Orašća i javili da su od Suvopolja došli neki četnici do ćuprije na Modranu, i tamo stali. Čekaju, vele kuriri, da neko od nas dođe na pregovore. Dušan i Vaso su se upravo spremali »da idu na pregovore«, kad sam ja naišao.

Sasvim ozbiljno sam im rekao da sad ne može biti nikakvih pregovora s četnicima. Leko i Račić su nas napali, naš bataljon se tukao s njima ovdje u Trnovi prije svega nekoliko dana, i sad situacija nije ni nalik na onu od ljetos, kad smo mi imali i te kako razloga da prihvatimo ponudu za pregovore.

»Pa nisu ovo Lekini četnici« — reče Dušan, neraspoložen što mu smetam — »ovo su, brate, Đurini, znam ja ljude! sve sami Ugljevičani! Ali eto, kad ti veliš . . . samo ćemo otići do Orašća, da vidimo koliko ih je, pa ćemo se odmah vratiti!«

Rekoh Dušanu da ću biti u njegovoj šumi niže kuće. Kad se vrate, neka dođu do mene da razgovaramo.

Oni obećaše da će tako učiniti, pa odoše putem prema Orašću, a ja se spustih u šumu, koja počinje odmah od ceste i prostire se niz brdo do potoka koji ide paralelno s cestom.

Nađoh zgodno mjesto pod jednim jasenom, bacih kaput na travu i legoh. Dugo sam ležao razmišljajući o događajima posljednjih dana, a onda me prevari san i ja zaspah.

Probudi me pištaljka. U neposrednoj blizini, negdje oko Dušanove kuće, neko je oštro zviždao. Odmah zatim čuh vojničku trubu, a onda komandu:

»Lijevo krilo dublje u šumu, brže, bržeeee!«

Skočih i potrčah nekoliko koraka udesno, do jedne šikare, i, na nekoliko koraka od staze koja je išla kroz nju, legoh.

U blizini sam čuo korake i ljudski govor, dok su u selu, na sve strane oko mene, već praštali pojedinačni pucnji pušaka.

Stazom kroz šikaru naiđe čelo četničke kolone. Četnici su išli žurno, ćuteći i ne gledajući ni lijevo ni desno. Kao da su hitali da što prije prođu tim neugodnim mjestom.

Kolona prođe. Kroz šikaru više nije nailazio niko. Cestom se orila pjesma i dovikivanje. U sumrak, pjesma i pucnjava počeše da se pomiču prema Suvopolju. Četnici su odlazili.

Sačekao sam da se potpuno smrkne, pa onda pođoh uzbrdo, prema cesti. Tek što napravih nekoliko koraka, a oko mene postade svjetlije. Digoh oči i ugledah crveno osvijetljene vrhove drveća.

Gorjela je Dušanova staja, koju su četnici zapalili u polasku. Ljudi iz susjedstva pokušavali su da ugase požar, ali bez uspjeha. Praštali su crepovi i municija koju je nekad Dušan ostavljao pod krov, pa na nju zaboravljao.

Rekoše mi da su Dušan i Vaso uhvaćeni i odvedeni prema Suvopolju. Nisu me poslušali! Oni su otišli na Orašće i tamo se dovikivali s četnicima. Četnici su ih zvali na »pregovore«, psovali Leku i Račića kao najcrnje izdajnike, tako da Vaso i Dušan nisu mogli srcu odoljeti, nego su pošli četnicima u susret. Kad su ih tako domamili do ćuprije — bilo je gotovo! Tu su ih razoružali, svezali i otjerali u Suvopolje, Radišića kućama.

Među četnicima koji su na prevaru uhvatili Vasu i Dušana nalazili su se Jeremija Lazić — Zeko, bivši podoficir, i Jovo Prnjatović, kapetan, rodom iz Brčkog.

Otišao sam kući Đoke Jovića. Nađoh ga kako sjedi, sam, za stolom pred kućom, s licem zarivenim u dlanove. Sjedoh ćuteći do njega, i tako ostasmo dugo. Oko jedanaest sati naglo zapraštaše puške oko Radišića kuća, pa se ubrzo ponovo sve utiša.

»Il ih pobiše, il im utekoše«! — kratko se javi Đoko.

Znao sam da on to misli na svog Vasu i na Dušana. Ćutao sam, jer nisam znao šta da kažem. Bilo mi je jasno šta za njega znači gubitak sina. Nisam vjerovao da postoje neke stvarne mogućnosti bjekstva i nisam umio da ga tješim.

Kad ujutro — na našu veliku radost i iznenađenje — pojaviše se obojica, i Dušan i Vaso! Koračali su ponosno i veselo, mada su bili poderani i prljavi, bez oružja i gologlavi. Ipak su uspjeli da pobjegnu! Kad su ih četnici doveli u Suvopolje, već je bila mrkla noć. Zatvorili su ih u jednu sobu. Malo kasnije, oni su zatražili da ih puste napolje. Stari, oprobani, svakom poznati trik, koji, začudo, tako često i uspije! Četnici su ih pustili. Sprovodio ih je samo jedan stražar i nisu bili vezani. U jednom trenutku oni su istovremeno jurnuli u mrak. Stražar je za njima ispalio nekoliko metaka. Pripucali su i ostali. Ali uzalud! Noć ih je naglo sakrila, a gusta šuma onemogućila je četnicima svako gonjenje.

Četnici postaju sve agresivniji. Počeli su u velikim grupama da nalijeću u Trnovu svaki dan, sa raznih strana. Dolaze četnici Đure Bižića od Ugljevika i Gornje Čađevice, Petra Rusića iz Pilice, Bore Bogdanovića iz Tavne, Jove Radića iz Kiseljaka! Dolaze, pljačkaju partizanske porodice, piju po selu i opijaju se, pjevaju... S mrakom odlaze iz sela.

Mi provodimo dane po šumama i šikarama. Više se ne krećemo slobodno kroz naše selo po danu! Gdje li je naš bataljon? Ako i on bude prešao u Srem, može se desiti da Šesta brigada ponovo ode iz naše blizine! Opet ćemo ostati sami među četnicima i bez mogućnosti da se dovoljno osnažimo. Zima je već na pragu! Sad je potrebno razbiti četnike po svaku cijenu!

Savez četnika sa Pavelićevom vojskom postaje iz dana u dan sve jači i očigledniji. Prije nekoliko dana pili su četnici u Ravnom Polju i šenlučili pucajući iz pušaka. Među njima je bio i Stanko Lajaković, četnički komandant iz Zagona, bivši poslužitelj u Srcskom načelstvu u Bijeljini. Pijući i pucajući iz pušaka, četnici su se na kraju pobili između sebe, zato što je nečiji metak prekinuo žicu telefonskog voda Bijeljina — Ugljevik, pa se među njima poveo spor: ko je to učinio? Mogli bi »Hrvati« pomisliti da su to oni učinili namjerno, pa bi to moglo pomutiti prijateljske odnose!

Zaista, krasna je ta »kraljevska vojska u otadžbini«!

Petog novembra kapetan Račić se hitno kretao iz Ravni, od Bijeljine. Bilo je to kretanje navrat-nanos! Seljaci su vidjeli četničku kolonu, koja je žurno odmicala, u želji da se što prije dohvati brda — Bara i Pilice!

Sa Račićem su išli svi četnici iz Podrinja.

U Glogovcu su našli našu bolnicu, pobili nam neke drugove, među njima i doktora Šedu, koji se nalazio s ranjenicima. Voju Crnogorca i još jednog druga koji je s njim zajedno bio ranjen u borbi na Vinogracu, zarobili su i odmah uputili u Tavnu. U Amajlijama ubili su nam Gaju Andrića, koji se pred njihovom najezdom povlačio od Glogovca prema Drini, pa nije uspio da se blagovremeno skloni iz Amajlija kad su četnici iznenada izbili.

Sad su se četnici vraćali sa svog pohoda u Ravan. Ali to nije bio povratak pobjednika! Bilo je to sasvim nalik na bježanje! Četnici nisu išli preko Trnove, kuda ih vodi put, nego preko Čengića, ne tražeći staze ni prolaza!

Osmog novembra narod je u Trnovi dočekao svoju vojsku: stigla je Šesta brigada, zajedno sa Fruškogorskim partizanskim odredom!

Kad je naš bataljon, poslije borbe s četnicima u Trnovi, izbio na Savu kod Broca, odmah je uhvatio vezu sa ostalim bataljonima Brigade koji su, zajedno sa sremskim partizanima, upravo htjeli da se preko Save prebace u Bosnu.

Četnici su odmah osjetili da se dešava nešto neobično i za njih opasno. Međutim, oni nisu imali snage da se odlučno i efikasno suprotstave i da ometu ove pokrete naših jedinica. Četnički kapetan Jovo Prnjatović zauzeo je sa svojom vojskom kao neki položaj, obavijestio o situaciji pukovnika Cviljušca, komandanta garnizona u Bijeljini, zatim domobransku posadu u balatunskom bunkeru, na koju je naslonio svoje desno krilo. Međutim, kad je vidio da od njegovog položaja nema ništa, jer mu je vojska demoralisana, kapetan Prnjatović se, kako pričaju, brže-bolje zavukao u domobranski bunker, tražeći najhitniju pomoć od četničke komande. Račić je za to saznao, ali je — ne čekajući da vidi šta će dalje biti i ne šaljući nikome nikakvu pomoć — požurio da što prije stigne do svoga Štaba u Pilici.

Radosti s kojom je narod u Trnovi dočekao partizane nije bilo kraja! Selo je najednom izgubilo svoj svakodnevni izgled. Na sve strane su se ložile vatre. Ciktali su prasci, blejale ovce ... Glasovi su se dovikivali s brda na brdo, uzbuđeni, veseli ... Stariji domaćini, pušeći »zelenjak«, sjedjeli su uz kazane i pekli rakiju od zaostalog koma, pjevali i naređivali ženama i djevojkama svaki čas nešto drugo. Poneki od njih otišao bi s vremena na vrijeme do kazana u kojima se kuvala hrana za vojsku, nadgledao šta kuvari rade, i, pljuckajući preko kamiša, nešto im mrgodno i važno naređivao.

Selo se veselilo!

Pala je noć. Sipila je sitna, ledena novembarska kiša, pod nogama je šljapkalo duboko trnovsko blato. Iz mahala se izvijala kliktava ženska pjesma. Negdje je doboš potmulo udarao takt kola.

Izišao sam na jedno brdašce, sjeo na kamen i pogledao na sjever, u pravcu Bijeljine. Daleko, daleko, kroz kišu i tamu, jedva su se nazirala slabašna svjetla. Tamo je Bijeljina. Tamo su naši drugovi i prijatelji koji ustreptala srca osluškuju i slute ... Tamo je neprijateljska vojska i njeni komandanti! Šta li sad misli Cviljušac i njegovi oficiri?

Osjećao sam radost koju je riječima teško izraziti. Snaga koju sad imamo na Majevici tolika je da će nastati teški dani za četnike i za mnoge ustaške garnizone razasute po teritoriji Majevice i Semberije.

Među četnicima je već zavladala panika. Znak te panike je i način na koji je kapetan Račić prošao u svom povlačenju prema Pilici.

Približavao se čas obračuna!

Posmatrao sam Sremce partizane. Došlo ih je nekoliko stotina, i time je naša snaga porasla dvostruko!

Sremci su dosta dobro naoružani, relativno dobro odjeveni — velik broj ih je u vojničkim šinjelima, a ima ih i u običnim gra-

đanskim odijelima, onakvim kakve nose zemljoradnici preko Save. Ali sa obućom stoje dosta slabo! Mnogo ih je bosih! Njih je podbilo dugo pješačenje, pa sad jedva hodaju.

Uočio sam da među njima ima dosta drugarica, što je za nas prilično neobično. U našem prvom partizanskom Odredu na Majevici bilo je među borcima vrlo malo drugarica, a u našoj četi koja se nalazila na Majevici u proljetnim i ljetnim mjesecima ove godine nije bilo nijedne!

Sremci su u Trnovu ušli s pjesmom i počeli se razmještati po seljačkim kućama, iz kojih su dugo odjekivali glasovi nama dotle nepoznatih pjesama. Naši Trnovci su u početku pomalo zazirali od Sremaca, ali su brzo osjetili da su to isti onakvi partizani na kakve su oni naučili otkako je počeo rat. Počeli su među sobom da skupljaju stare opanke i cokule i da ih daju bosim borcima.

»Kako ćeš, brate, bos ratovati ako boga znaš«! — govorili su iskreno se uzbuđujući — »mi smo kod kuća, pa nam je lakše. Dosta nam je da imamo jedne opanke na svu čeljad!«

A Sremci su se brzo snalazili u sredini koja je za njih bila nova, na terenu koji im je dotle bio sasvim nepoznat, sa narodom o kome su ranije samo ponešto načuli, a s kojim će odsada imati da dijele sve tegobe ratničkog života.

Našim Trnovcima naročito se dopadalo što se kod Sremaca, više nego kod naših Majevičana i Semberaca, vidio vojnički red i što se osjećalo da svaki borac svjesno prima vojničku disciplinu, koje su se naši stariji seljaci sjećali još od vremena prvog svjetskog rata, kad su oni služili vojsku, kad su »rukovali u soldačiju« i prebacivali se s fronta na front. Prosto je bilo teško prepoznati pojedine ljude koji su dosada uvijek bili povučeni i slabo razgovorni, a sada su se, upoznavši se s intendantima i kuvarima, udobno smjestili uz njihove vatre, zapalili ko cigaru, ko lulu, pa pričaju o svojim davnim doživljajima, koji im nekako izgledaju i veći i značajniji nego ovo sad. Raspričali se starci, i svi zaboravili nedavne dane provedene po potocima u strahu od ustaškog i četničkog noža. Kao da nije ovuda prije svega nekoliko dana prohujala četnička »kaznena ekspedicija«, kojom prilikom su mnogi od njih dobili nezaboravne batine!

Sjeo sam i ja uz jednu vatru i slušao Mikaila Đurkovića, koji je pričao jednom starcu — partizanu — svoj doživljaj od ovog ljeta:

»Zapucaše, brate, puške ko kokice« — priča Mikailo, — »a ja na njivi! Šta ću, kud ću?! Vidim: nema se kud — došlo da se gine, da se mre, pa to ti je! A ja ti onda lijepo legnem nasred njive, i okrenem leđa okle puca. Ležim ja tako i ne mičem se! Ja kad ti mene nešto žacnu, ev' ovdje . . . «

Mikailo zadiže nogavicu i pokazuje pod koljenom ožiljak od zalutalog puščanog zrna, koje je jednog dana pogodilo čika Mikaila, kad su ustaše iz Janjara pucale na Trnovu.

»A ja ti onda, brate moj« — nastavlja Mikailo zagrijan, — »a ja ti onda polako, pobauljke, pobauljke, do međe . . . «

I tako, samo za jedan dan, Sremci su se snašli i srodili s Trnovcima kao da su među njima ko zna koliko vremena proveli.

A drugarice partizanke okitiše sve trnovske plotove opranim košuljama boraca, svojih drugova, koje su se polako sušile na slabom jesenjem vjetru.

Prisustvovao sam sjednici Štaba kad se rješavalo o prvoj akciji protiv četnika.

Štab se nalazio u kući Steve Nikolića, koja je smještena otprilike u sredini sela, ispod same ceste. Kuća je velika i dobro zidana. Domaćin spada među najbogatije ljude u selu. To je stariji čovjek s debelim naočarima na nosu, koje čine da su mu oči gotovo nevidljive. Gluv je umalo potpuno. Ide kroz sobu s rakijom, nudi svima redom, i čudi se što niko neće da uzme više nego jednom. On to ne može da razumije, pa je maltene uvrijeđen.

»Uzmi«! — nudi on uporno — »uzmi, druže, potegni, brate, ko što treba! Ovo je prava trnovska šljiva, bogami! Vidi samo kako je žuta . . . k'o dukat!«

Drugovi ga pažljivo odbijaju, dok ga najzad ne izvede snaha, žena domaćinova sina Dušana, koga su ustaše otjerale u logor još 1941. Kad starac najzad ode, Štab poče da radi.

Osim drugova Roćka, Cvijetina Mijatovića — Maje, i Hasana Brkića, ljudi koji se nalaze u sobi — nepoznati su mi. To su drugovi iz Pokrajinskog komiteta Bosne i Hercegovine, i pored članova Štaba Šeste brigade, još i drugovi iz Štaba Fruškogorskog odreda.

Soba je puna glasova, koji se jedva probijaju kroz guste oblake duvanskog dima.

Izišao sam napolje, pošto sam saznao da će akcije protiv četnika početi za dan-dva napadom na Tavnu i Pilicu. Odatle, poslije likvidiranja četničkih logora, krenuće se u dvije kolone u centar četničke teritorije, na Majevicu, tamo gdje je nekada operisao Majevički odred i gdje su pale prve žrtve četničke izdaje u teškim i nezaboravnim danima februara 1942.

Osvanuo je 11. novembar, mutan i hladan dan kasne jeseni. Pred zoru je padao snijeg, topio se u žitkom blatu, a na suvljim mjestima održao se u tankim bijelim slojevima.

Naše kolone otišle su još u toku noći prema Tavni, a iza njih su u blatu na cesti i u vlažnoj zemlji na njivama ostali široki tragovi.

Stao sam na raskršće pred Marića dućanom. Bilo je sedam sati izjutra kad se javio prvi bacač. Nikada nisam čuo prasak naše mine! Bio je to snažan, ozbiljan i moćan zvuk koji me ispuni radošću i ponosom i čisto me podiže sa zemlje! Poletio sam kroz

blato u pravcu škole, vratio se s pola puta natrag, ponovo stao na raskršće i gledao u magloviti vidik, u pravcu Brđana i Tavne. Daleko, nisko nad horizontom, sporo i kao oklijevajući, diže se raketa. Bilo je to negdje oko ceste Tavna — Branjevo, od pravca kojim je nastupila naša lijeva kolona.

Urijetko, i kao iz neke duboke rupe, zapucaše puške. Mitraljezi prihvatiše i počeše da škrguću. Planu borba.

Otišao sam Dušanovoj kući. Tamo će stići prvi kuriri s vijestima.

U početku su četnici u Tavni pružili našima prilično jak otpor. Naši su ih napali od Brđana. To je bio frontalan napad, koji je trebalo izvesti preko širokog ravnog polja koje dijeli Tavnu od Brđana. Brđani se nalaze na brežuljcima koji se spuštaju prema Tavni strmim padinama. Idući preko polja treba preći rječicu Tavnu, zatim ići ravnim i vrlo preglednim poljem, dok se dođe do podnožja Orlovića, koji se naglo diže i na čijim su padinama četnici držali svoje položaje. Likvidirati te položaje frontalnim napadom, preko polja, ne bi bilo moguće ako se napadnuti odlučno brane. Stranom Orlovića ide put koji je jednim dijelom ograđen kamenom ogradom. Ta ograda je odličan grudobran. Strijelcu koji se nalazi iza te ograde ne može se ništa učiniti sa polja, koje se pred njim pruža kao ravna pregledna ploha na kojoj se može vidjeti i kontrolisati svaki pokret.

Četnici su bili upravo iza te ograde. Oni su htjeli i da se brane. Ali ništa im nije pomoglo, jer se frontalnom napadu ubrzo pridružio i bočni, koji je izvodila naša lijeva kolona, pa je četnički otpor bio skršen.

Dok je trajala bitka kod Tavne, Bara i Pilice i gonjenje razbijenih četnika, u Trnovi je prema pruzi Bijeljina — Ugljevik držao položaje jedan bataljon Fruškogorskog odreda pod komandom Miloša Zekića. Borci su bili raspoređeni na Orašću, na Gaju i ispod Vinograca u Jakoviću. Bile su zaposjednute sve tačke koje dominiraju ravnicom prema Suvopolju i Modranu, tako da bi svaki pokušaj neprijatelja da priđe selu bilo lako odbiti. Naravno, ukoliko se ne bi radilo o izvanredno velikim snagama.

»Vidiš«! — reče mi Miloš dok smo obilazili položaje — »odavde bih ja sa ovim bataljonom zaustavio hiljadu ljudi!«

Pogledah u njega. Hiljadu ljudi! Da to ipak nije malo suviše? Ne! Odbio bi, sigurno bi odbio! Njegovo lice je ozbiljno, mirno. Dobro je! Znači da s ove strane nema za naše jedinice, koje su orijentisane prema četnicima, nikakve opasnosti!

Borci su na položajima ložili vatre, jer je bilo hladno, poigravali s noge na nogu. Tu i tamo čula se pjesma. Seljaci su dolazili na položaje, miješali se s vojnicima, razgledali mitraljeze koji su bili postavljeni na Orašću. Na njihovim licima ogledala se želja da

neko naiđe od Suvopolja, da se ogledamo. Ali ne naiđe niko! Borba u Tavni i Pilici davno je prestala. Pala je noć, po brdima su gorjele vatre.

Završio se 11. novembar, jedan od najznačajnijih dana za ustanak na Majevici i Semberiji, dan kojim je počelo konačno razbijanje četnika u tom kraju.

Račić je pobjegao u Srbiju.

Doživio sam jedno neprijatno iznenađenje! Odsada moramo biti mnogo oprezniji i moramo računati s mogućnostima na koje ranije nismo ni pomišljali. Jedan naš prijatelj postao je četnički špijun! Ili, četnički špijun pretvarao se uspješno da je naš prijatelj! Svejedno, jedno ili drugo, dođe na isto!

Saznao sam to sasvim slučajno. U zaplijenjenoj četničkoj arhivi u Tavni, među raznim njihovim aktima, nađeno je i jedno pismo upućeno komandantu četničkog bataljona Bori Bogdanoviću. U pismu je stajalo:

> »Dragi Boro, kako si mi naredio, otišao sam danas u pravcu Trnove da vidim šta se tamo radi. Dakle, nažalost, moram ti reći da je istina ono što se govori o partizanima. Ja, istina, nisam mogao da odem u samo selo jer sam se, pravo da ti kažem, bojao, ali sam lijepo vidio kako na Perinom brdu gori vatra i kako se kreće straža. Na brdu ima nekoliko vojnika koji stalno osmatraju. Sreo sam na putu jednu ženu i ona mi reče da je Trnova puna, da su zauzete sve kuće. Došli su, kažu, Sremci, ima ih nekoliko hiljada. To ti je sve što mogu da ti kažem. Meni se čini da će oni sigurno udariti na Tavnu, pa gledaj šta ćeš i kako ćeš. Ja sam organizovao stražu od Trnove i s te strane možeš biti miran što se tiče iznenađenja. Zdravo. Pozdravlja te tvoj Đuro.«

Nije moglo biti nikakve sumnje u to ko je pisao ovo pismo. Pozvao sam čovjeka za koga sam bio uvjeren da je to njegovo djelo, da mi dođe na razgovor o nekim važnim i hitnim stvarima koje se tiču snabdijevanja vojske, i on je, ništa ne sluteći, stigao do mene za nepun sat, mada mu je kuća udaljena više od tri kilometra od Marića dućana, gdje sam se ja nalazio.

Ušao je u sobu u kojoj sam sjedio očekujući ga i, kao i uvijek, veseo i nasmijan, pogledao mi ravno u oči.

»Eto« — reče pošto se pozdravismo — »dočekasmo! E, znaš, puno mi je srce, pjevao sam čitavim putem od kuće!«

Govorio je tako da sam se pokolebao. Zar je moguće da se čovjek tako pretvara? Ipak, za svaki slučaj, ja se odlučih da ga ispitam.

»Jesi li ti pisao ovo pismo«? — upitah ga, držeći pismo pred njegovim očima.

On prvo poblijedi kao zid, onda se zacrveni, oči počeše da mu suze. Onda kratko odgovori:

»Jesam!«

Bio sam zapanjen.

»Zašto, bolan?!«

»Morao sam!«

»Kako si morao? Ako su te natjerali, zar nisi mogao doći da mi to saopštiš? I zar nisi mogao da im daš krive podatke, nego, evo, vidi se, nastojao si da Boru što tačnije obavijestiš! Čak si mu, kako ovdje piše, i stražu organizovao!«

»Morao sam! Da sam mu dao krive podatke, on bi to ulıvatio i ja bih bio gotov! Misliš da me Boro ne bi smjesta ubio!«

»Pa jeste, imaš pravo! A šta misliš, šta bi to mi sad trebalo da uradimo? Da ti oprostimo?«

»Ne znam . . . «

»A je li ovo špijunaža? Je li ili nije?«

»Jeste, špijunaža je!«

»Pa?«

»Pa . . . znam šta me čeka!«

Sjedio je preda mnom pogružen i na smrt spreman čovjek, koji je sve do maloprije bio pun života i koji se radovao što su partizani došli . . . Sjedio je sav nekako izgužvan i smožden i kao da je očekivao i želio samo to da se sve što prije svrši.

»Šta da radimo sad s tobom«? — pitao sam i njega i sebe.

On je ćutao. Čudno: nije ni pokušavao da se brani! Kao da nije ni pomišljao da bi mu moglo pomoći kad bi sad počeo da kuka, da moli! Sam je sebe osudio, eto šta je, zna šta ga čeka, tako je rekao . . . Špijun! Dvostruki špijun koji radi i za jednu i za drugu stranu! Zašto? Pa, ovaj ovdje, sigurno zato što je mislio da će na taj način spasti glavu. A eto . . .

»Slušaj«! — rekoh mu na kraju, — »idi . . . gubi mi se s očiju! I zapamti: nastaviš li tako . . . Ako nam pobjegneš sad, stići ćemo te poslije rata, jesi li razumio, ubićemo te kad pobijedimo! A sad — gubi se!«

Gledao je u mene s nevjericom. A onda je polako izišao iz sobe. Kao da je odjednom ostario za punih deset godina!

Vidjećemo šta će biti, mislio sam, gledajući ga kako poguren i smrvljen korača putem.

POHOD NA MAJEVICU

Krenuli smo iz Trnove 12. novembra, rano izjutra, prije svanuća. Bataljon Miloša Zekića išao je putem do raskršća na Mićanovoj Ćabi, zatim je udario udesno, kroz Gornju Trnovu, putem koji vodi za Teočak i Priboj.

Seljaci su nas pratili pomalo zaplašeni i uznemireni.

»Kuda ćete sad«?! — govorili su — »zašto ne ostanete još kod nas, da se malo odmorite?!«

Nastojali su da iz lica boraca pročitaju kakav je značaj toga pokreta. Je li to opet neko povlačenje? Zar je njihova radost morala da bude tako kratkog vijeka?

Zveckajući oružjem i spremom kolona je lagano odmicala. Umorni i neispavani, borci su gazili ljepljivo blato s naporom vukući otežale noge.

Selo ostade za nama.

Prošli smo i kroz Gornju Trnovu i, kad je već počinjalo da sviće, izbismo na Crveno brdo više Gornje i nadomak Turske Trnove.

Turska Trnova, zbijeno muslimansko selo, leži na jednoj goloj kosi, desno od naše kolone koja se polako penjala uzbrdo. Na goloj i istaknutoj uzvišici iznad sela, vidjela se crna gomila ljudi. Stanovnici Turske Trnove izišli su da nas posmatraju.

Sa Crvenog brda pruža se jedinstven vidik: u svoj svojoj ljepoti pukla je široka dolina rječice Tavne, oivičena nevisokim ali strmim i masivnim vijencem brda, koja izgledaju mnogo viša nego što su u stvari. Kroz dolinu se bjelasa traka puta koja ide od ceste Bijeljina — Zvornik, preko manastira Tavne, na jednu stranu preko Brđana u Donju Trnovu, a na drugu u Krćinu. Vijuga rječica Tavna, čija se voda s vremena na vrijeme zablista, kao ogledalo, na okukama koje rječica pravi. Na rječici su razmještene vodenice iz čijih se krovova diže, put neba, dim vodeničarskih vatara. Te vodenice sada već melju kukuruz za našu vojsku!

Orlović, sa svoje dvije glavice, izgleda mrk i nepristupačan. Njegove padine, koje se survavaju prema Tavni, izgledaju okomite kao zidovi!

Naša kolona zaustavila se na Crvenom brdu. Na tom mjestu trebalo je sačekati ostale bataljone, koji će doći iz Bara i Pilice, spuštajući se niz Orlović.

Desetak Muslimana iz Turske Trnove izišli su pred nas na Crveno brdo, da nas uvjere kako nemaju nikakvih neprijateljskih namjera prema nama. Znaju oni, vele, dobro ko su partizani i za što se oni bore. Njihova puška neće opaliti na partizane. Ljudi iz Donje Trnove mogu posvjedočiti da Turska Trnova nije svojim komšijama učinila nikakvo zlo.

Molili su da im se ne dira oružje koje imaju, jer im ono služi za odbranu sela od četnika.

Bilo je već oko osam sati kad na padinama Orlovića ugledasmo dvije kolone. To su dolazili naši bataljoni! Kolone su izgledale veličanstveno! Prvi put sam vidio toliko partizana u pokretu, i činilo mi se da nam sada više ne može niko ništa! Posmatrao sam ozbiljna lica Muslimana, koji su takođe gledali kolone, prenosili pogled sa njih na nas, očigledno pokušavajući da ocijene koliko nas to ima.

Kolone su se uvijale kao zmije, zalazile čas čelom čas sredinom za pojedine uzvišice i neočekivano izbijale na pojedinim mjestima. Zaista je bilo nemoguće dobiti neku jasnu sliku i predstavu o tome koliko tu ima ljudi!

Jutarnji vjetar donosio je povremeno do nas odlomke pjesama. Pjevale su kolone čitavom svojom dužinom i, što su nam se više primicale, jeka glasova postajala je sve jača i slivala se u neprekidno brujanje.

Iznenada izbi pred nas čelo desne kolone!

Romanijo, visokoga visa,
Romanijo, Romanijo,
Visokoga visa . . .

Išli smo lagano blatnim putem preko Prosjeke. Skrenuli smo udesno, prema Mezgraji. Lijevo od nas ostao je Teočanski greben, sa čijih su nas vrhova posmatrali Muslimani iz Teočaka. Stajali su pojedinačno, na velikim odstojanjima jedan od drugoga. Njihovi ukočeni likovi ocrtavali su se na oblačnom nebu. Šta li misle ljudi u tom velikom rasturenom selu? Da li vjeruju da smo došli da se svetimo, da palimo njihove sirotinjske kućice zbijene po vrhovima i po stranama. Da li je u njihovu svijest prodrlo saznanje o značenju borbe koja se vodi u našoj zemlji, ili će do kraja biti protiv nas, zavedeni i prevareni? Mislio sam o tome često se okrećući i pogledajući na Teočanski greben, koji se sve više gubio u izmaglici.

Prošli smo kroz Mezgraju. To je sirotinjsko selo puno bijede i zaostalosti. Krvno je vezano za četnike. Selo se nalazi razasuto ispod jednog istaknutog ćuvika koji se zove Jablangrad. Sa vrh

sela u daljini se vide pitomi brežuljci Trnove. Ističe se goli vrh Perinog brda, na kome je proteklog ljeta bila zasijana pšenica, pa se i ovako iz daljine još uvijek žuti strnjik. Iza njega vidik se stapa s oblacima. Izgleda kao da je s neba spuštena neka mutna zavjesa koja sprečava pogledu da prodre u daljinu. Na vedru danu mora da je lijepo gledati odavde i pogledom tražiti sela u ravnici, zatim daleku Bijeljinu i, još dalje, preko Drine, srbijanska sela u Mačvi i Pocerini.

Prošli smo ispod Jablangrada, ostavili desno od sebe Trnačko, gdje se nalazi po krvološtvu i surovosti poznati četnički komandant Nikola Hajduk. Počeli smo da se spuštamo u Peljave. Tu bismo mogli naići na prvi četnički otpor. Zato su izbačene jake prethodnice. Kolonom je prošlo naređenje da se ne puca bez komande.

Rudi Petovar, načelnik Štaba Šeste brigade, postavio je na jednom uzvišenju bacač, i kolona je počela da se spušta nizbrdo, prema rječici Janji, koju treba preći da bi se, opet uzbrdo, stiglo u samo selo. Otpora, međutim, nije bilo, i mi smo bez smetnji, oko tri sata poslije podne, stigli u Tobut. Štab Brigade i Fruškogorskog odreda smjestili su se u tobutskoj školi, u kojoj se još toga jutra nalazio štab vojvode majevičkog Radivoja Kerovića. Vojvoda je pobjegao glavom bez obzira, ne dospjevši da izvrši evakuaciju. Zatekli smo sve nedirnuto. Našli smo kukuruza i brašna, slanine i mesa, živih svinja ... Time je bilo riješeno pitanje koje inače rješava intendant Štaba Brigade Časlav Jovanović Gorčin.

Bataljoni su se razmjestili po kućama u Tobutu, Priboju i Vukosavcima. Četnika nigdje u blizini nije bilo, samo je, već u sumrak, sa svoga brda u Trnačkom, Nikola Hajduk počeo izdaleka da pripucava na vatre koje su ložili borci na položajima.

Stigli smo na Majevicu — devet mjeseci poslije četničkog zločina u Vukosavcima!

Majevička brda prekrila je tamna jesenja noć. Nigdje se ništa nije čulo osim hujanja vjetra u visinama i dalekih puščanih pucnjeva četnika Nikole Hajduka. Padala je sitna kiša. Tiho su prolazili noćni sati, približavao se novi dan. Negdje u majevičkim šumama grčila su se i drhtala od straha okorjela srca četnika, čijoj je vladavini dolazio kraj!

U Štab Brigade dođe jedan četnik. Pogledavši ga bolje, prepoznah u njemu Mirka Đukanovića, studenta prava iz Bijeljine, moga školskog druga i prijatelja iz rane mladosti. Godinama smo zajedno sjedjeli u istoj klupi, zajedno preživljavali radosti i teškoće đačkog života, s mukom i lutajući tražili svoj put kroz život. Razišli smo se kao studenti, udaljili se jedan od drugog i rijetko se viđali, ali smo se u tim povremenim susretima sjećali zajedničke prošlosti, diskusija koje smo nekada vodili i, bar za momenat, postajali bliži jedan drugom. Rat i ustanak odveli su Mirka u četnike u Srbiju, odakle je prešao na Majevicu i bio u štabu Radivoja Ke-

rovića. Pokušavao sam ranije nekoliko puta da uhvatim vezu s njime, jer nisam mogao vjerovati da će Mirko ostati u četnicima kad vidi kuda ga vodi taj put, ali mi to nije polazilo za rukom. Uvijek se nešto ispriječilo i do našeg susreta nikako nije moglo da dođe.

Sada je, evo, došao on sam! Znači, riješio je da ide s nama!

Pozdravili smo se kao stari prijatelji koji se vide poslije dugog vremena. Onda smo se dogovorili da sutra nađemo vremena i da se o svemu ispričamo.

A sutradan Mirka nigdje nije bilo! Mora da se u toku noći predomislio, možda se i prepao, pa ponovo otišao!

Zašto je to učinio?

Krenuli smo dalje odmah ujutro. Pred nama stoji napad na čitav niz ustaških uporišta na cesti Tuzla — Brčko, koja vodi kroz srce Majevice. Napadaće se na Površnice, na Lopare i još nekoliko manjih uporišta: Kokošinjac, Debelo brdo, Makve više Mačkovca.

Prošli smo kroz Vukosavce, pored kuće u kojoj je nekada bio Štab Majevičkog odreda i gdje su izginuli naši drugovi. Izbili smo potom na cestu Lopare — Zvornik kod Zajednica, prešli na drugu stranu, i zaustavili se u šumi, u jednoj uvalici.

Bataljoni koji su određeni da vrše napad otišli su još ranije na svoje položaje. Od Štaba Brigade nalazio se u ovoj uvalici Rudi Petovar sa bacačem, dok su ostali članovi Štaba otišli s bataljonima. Ovdje su se nalazili i drugovi Roćko i Iso. Uz nas je bila i štapska komora i municija za bacač.

Uskoro okršaj poče.

Zapucalo je gotovo istovremeno na čitavoj liniji napada. Brda su raznosila grmljavinu pucnjave pušaka i mitraljeza, tako da se sve slilo u jednu silnu jeku u kojoj je bilo nemoguće razaznati pojedine pucnje.

Odnekud počeše dolijetati meci i nama, u našu zaklonjenu uvalicu, pa krenusmo da izaberemo drugo, bolje zaklonjeno mjesto.

Zaustavismo se iznad samih Lopara.

Dolje je krkljala borba.

Petovar naredi da se spremi bacač. Izabraše mu mjesto sa koga se lijepo vidio neprijateljski položaj, oko koga se već bio sklopio obruč naših boraca. Bacač namjestiše, i on ispali prvu minu, koja pade u neposrednu blizinu neprijateljskog rova.

Potrčah dolje.

Lopare su bile već oslobođene. Neprijatelj se držao još samo u svojim utvrđenim položajima, malo izvan samog naselja, u jednom šumarku, ali je njegov otpor već jenjavao. U rov pade još jedna mina, i to je bio kraj.

Čitava posada se predala. Njezin zapovjednik, ustaša Ferdo Gracin, također se predao. Kod njega je nađeno pismo kojim ga

četnici obavještavaju o dolasku partizana na Majevicu i o mogućnostima da uporište koje on brani bude napadnuto.

Tek što je likvidiran otpor neprijatelja u Loparama, ču se paljba od Zajednica. Na toj strani ostala je samo jedna naša slabija zaštitnica, na koju su sada napadali četnici Radivoja Kerovića. Istovremeno se čula pucnjava i od Mamutove Vode. Tamo se, sigurno, pojavio Đuro Bižić da, po svom običaju, napadne s leđa!

Četnici su s lakoćom odbijeni. Izgleda da njihova namjera nije ni bila da razviju neki napad većih razmjera.

Pala je noć. Bataljoni su se smjestili u Mačkovcu, u Jablanici i Vakufu. Prema Čeliću borci su ostali na položajima. Od Površnica još se čula borba. Svuda je inače vladao potpuni mir. Svi ciljevi toga dana bili su postignuti.

Naša tri bataljona krenula su preko Majevice, sa zadatkom da, nastupajući preko teritorije na kojoj su dotada nesmetano vladali četnici, razbiju i unište pojedine njihove bataljone i tako prošire i utvrde rezultate pobjede izvojevane u Tavni i Pilici. Njihov put išao je preko Labucke, Lipovica, Zlog Sela, Brijesta i Obršina, zatim preko Rastošnice na Kiseljak, a odatle ponovo preko Bara, Pilice i Tavne do Trnove. U Trnovi i selima oko nje trebalo je da se bataljoni odmore, a onda da preduzmu akcije protiv neprijateljskih garnizona i komunikacija, razbijajući i uništavajući uz put pojedine četničke odrede i grupe.

Ostala tri bataljona biće za to vrijeme u Mačkovcu, Jablanici i ostalim selima u okolini. Njihov zadatak je da drže prekinut put Tuzla — Brčko i, također, da uništavaju četničke formacije.

Pošao sam sa prvom grupom bataljona. U toj grupi su bili i drugovi Roćko Čolaković, Hasan Brkić, Cvijetin Mijatović — Majo. Kolona je pošla iz Mačkovca rano izjutra. Prošli smo pokraj mačkovačke škole, u kojoj je održano partijsko savjetovanje za Okrug majevički neposredno pred pogibiju Štaba Odreda. Izbili smo na cestu, prošli kroz Lopare, okrenuli lijevo, cestom Lopare — Zvornik, išli neko vrijeme njome, a onda se odvojili od ceste ostavljajući je na našoj lijevoj strani i prošli kroz Labucku. Što smo se više penjali, snijeg — koji je u dolinama bio tek malo pokrio zemlju — postajao je sve dublji i, kad smo se približili vrhu Zlatova, gazili smo ga do preko članaka.

Zlatovo je brdo karakterističnog oblika: gledano izdaleka ono se pokazuje kao dvije kupe, istina nejednake veličine ali gotovo sasvim istog oblika. Brdo se nalazi između Busije i Jelice, dva majevička vrha, i mnogo je niže od njih, ali dominira velikim prostorom.

Na Zlatovu su četnički položaji Radivoja Kerovića, a na vrhu Busije nalaze se žicom ograđena utvrđenja ustaške vojske. Četnici su bili napustili Zlatovo čim smo mi krenuli prema njima i povukli se na Busiju. Otuda je na naše kolone otvorena mitralje-

ska i puščana vatra koja, zbog udaljenosti i slabe vidljivosti, nije imala nikakvog efekta.

Nigdje nije došlo do borbe s četnicima — izuzev u Brijestu, gdje je vojvoda Radivoje Kerović pokušao da organizuje otpor, ali je jedva imao vremena da pobjegne, ostavivši na položaju teški mitraljez.

U Zlom Selu seljaci su nas primili bez radosti, sa strahom koji se jasno mogao vidjeti u njihovim nemirnim očima.

U čitavom ovom kraju, još od ranog proljeća, neprestano se nalaze četnici. Iz ovog kraja oni uglavnom mobilišu borce za svoje jedinice. Ovdje je vecina kuća krvno vezana za četnike.

Pretresajući kuću u kojoj su se smjestili drugovi iz Štaba Brigade, pronasli smo nekoliko kutija municije za njemački automat! Domacin da se ubije dokazujuci da on s tim nema nikakve veze, da ne zna otkud mu to u kući, da su to, sigurno, djeca »odnekle« donijela i sakrila »boga im, bože mi 'prosti, nji'ova«, i tako dalje. Nismo, naravno, mogli da mu vjerujemo. Sigurno su u ovoj kući, kao i u ostalima u ovom selu, četnici bili svakodnevni gosti, i nije isključeno da bi se kod ovog čovjeka, koji uznemireno povlači očima i izbjegava poglede, našlo još ponešto kad bi se malo temeljitije tražilo. Domacin, u strahu zbog nađene municije, žuri da nas odobrovolji i da zadobije naše povjerenje. Odmah je zaklao ovna, otišao da nacijepa drva, izvinjavajući se što nema slame da nam prostre, da ne moramo spavati na podu.

Čim je svanulo, krenusmo dalje. Trebalo je da što prije stignemo u Rastošnicu, da se tamo odmorimo do noći, a onda, oko pola noći, da krenemo prema Kiseljaku, s namjerom da iznenadimo četnike, koji su pred nama stalno izmicali ne primajući borbu i konačili nedaleko od nas, u uvjerenju da ćemo mi izbjegavati noćne pokrete. Trebalo je iskoristiti to njihovo uvjerenje.

U Rastošnicu smo stigli bez ikakvog dodira ili susreta s četnicima. Nigdje ih nije bilo na vidiku. Međutim, prosto se moglo osjetiti da su tek nedavno otišli s onog mjesta na koje smo mi stizali. O tome su govorile mnoge nepogašene vatre na koje smo putem nailazili, o tome su govorila lica seljaka koji su, preplašeni i zbunjeni, krili oči, ne znajući kako sad da se drže i šta da govore ako ih počnemo ispitivati.

U Rastošnici iziđe pred nas četnik Spasoje Ribić sa nekoliko svojih drugova, koji su zajedno s njim odlučili da se priključe partizanima, jer nisu htjeli ni željeli da izvršavaju naređenja Dražinih oficira. Spasoje se sa svojim drugovima pojavio daleko ispred naše kolone. Čulo se kako neko od njih viče:

»E-e-e-e-ej, partizaniiii . . . živjela Crvena armija! Naši smo, našiiii . . . «

Zatim su četnici slobodno prišli našoj koloni i javili se Štabu. Tako je Spasoje Ribić sa svojih nekoliko prijatelja pristupio narodnooslobodilačkom pokretu.

Iz Rastošnice smo pošli oko pola noći, onako kako je već bilo predviđeno i utvrđeno. Do Kiseljaka nije daleko, ima možda svega dva sata običnog pješačkog hoda. Ali za našu kolonu, koja se ne kreće baš suviše brzo, potrebno je mnogo više. Zato je naređeno da se ide što je brže moguće, a da se čuva tišina, da četnici ne bi prije vremena osjetili naš pokret.

Na Kiseljak smo stigli prije zore. No, ili su četnici na vrijeme saznali za naš pokret pa se povukli prema Lokanju ili prema Roćeviću, ili je to bilo slučajno, tek mi u Kiseljaku ne zatekosmo nikakvu veću četničku grupu. Zarobljeno je svega tridesetak četnika koji su zanoćili u Kiseljaku i koje su naši borci iznenadili na spavanju. Njih smo poslije saslušanja pustili, jer su uglavnom bili mobilisani. Međutim, jedan od njih bio je komandant nekog četničkog bataljona. Bio je to nama poznati Jovo Trišić, ubijedeni i zakleti naš neprijatelj, čovjek koji je već davno okrvavio ruke služeći okupatoru i boreći se protiv partizana. Njega smo strijeljali.

Kad je svanulo, izišoh da razgledam Kiseljak.

Kiseljak je malo mjesto u jednoj kotlini nedaleko od Zvornika. Nekoliko izvora mineralne vode godinama su privlačili velik broj ljudi koji su svakog ljeta dolazili da, radi lijeka, piju tu vodu. Oko izvora podignut je čitav niz kuća i udžera, koje su svojina seljaka iz okolnih sela. Preko ljeta sve te kuće budu prepune gostiju, koji se tu snalaze i žive onim interesantnim poluskitničkim životom. Tek na nekoliko godina pred rat podignute su dvije-tri veće građevine i jedan manji hotel, tako da je Kiseljak počeo da dobija izgled prave banje. Izvori su uređeni, a sastav njihove vode obećavao je lijepu budućnost ovom malom planinskom mjestu, koje je svake godine postajalo sve posjećenije.

Kad je izbio rat, Kiseljak je ubrzo postao jedno od važnijih četničkih uporišta u Podrinju, na obroncima Majevice. Mi smo u Kiseljak stigli poslije godinu i više dana četničke vladavine i zatekli smo ga gotovo u ruševinama. Udžere su mahom bile razvaljene, sa kuća skinuti vrata i prozori, a na izvorima je tekla nekakva prljava žutocrvena masna voda, koju niko ne bi mogao piti.

Svuda okolo dimile su se vojničke vatre, sipila je laka izmaglica, a snijeg, koji je padao noćas i posljednjih dana, topio se i pretvarao u prljavo blato. Bilo je tako sumorno da smo svi jedva čekali da krenemo dalje, da što prije izbijemo na Bare i Pilicu, a odatle da se spustimo u Trnovu, koja je sada cilj našeg pokreta.

Pošli smo već oko devet sati izjutra. Kolona se veselo i brzo svrstavala i kretala. Tek što smo pošli — izvedri se i sinu sunce rastjerujući jutarnje magle. Kolonom zavlada živost. Sa raznih njenih dijelova orila se pjesma, a odnekud se ću gramofon:

»J-o-o-oj, Mi-i-icooo! . . . «

To su se Sremci veselili uz četnički gramofon koji su zaplijenili prekjuče, negdje u Zlom Selu. Hrapav ženski glas izlazio je iz starinske trube gramofona i tako odudarao od svega svojom neobičnošću da je najednom nastala tišina. Samo se čuo taj hrapavi glas, koji je kafanskim načinom pjevao pjesmu kojoj ovdje nikako nije bilo mjesta. Gramofon je nekoliko minuta nesmetano zavijao, a onda duž čitave kolone prasnu smijeh.

»Bacite to, drugovi«! — čulo se sa raznih strana — »neka ostane četnicima!«

I borci, ne osvrćući se više na gramofon, ponovo počeše da pjevaju, a njihovi moćni glasovi ugušiše gramofon.

Ne znam šta je poslije bilo s tim gramofonom, koji je kao nekakav znak civilizacije nađen u zabačenom majevičkom selu i kojim su se zabavljali četnici u dugim jesenjim večerima, pijući uz njegovu muziku rakiju i šenlučeći.

U Trnovu stigosmo kasno u noć.

MALEŠEVCI

Po svom vojničkom ishodu i po političkim posljedicama koje je imala, bitka na Maleševcima spada među najvažnije bitke koje su ikada vođene u istočnoj Bosni. Njome je likvidiran jedan od najvažnijih i po ustanak jedan od najopasnijih četničkih komandanata — Đuro Bižić.

Na savjetovanju, održanom neposredno pred bitku, naše vojničko i političko rukovodstvo riješilo je da se borba s četnicima mora nastaviti napadima na pojedine odvojene četničke odrede, s obzirom na to da je tada na Majevici odnos snaga još uvijek išao u prilog četnicima.

Odluka da se počne upravo s napadom na Đuru Bižića donesena je na osnovu naših obavještenja koja su govorila da su Maleševci postali centar okupljanja četnika za ofanzivu protiv nas i na osnovu toga što se s pravom smatralo da je pitanje likvidacije Đure Bižića uslov od koga zavisi dalji razvitak događaja na Majevici, a time, svakako, i u istočnoj Bosni uopšte.

Ovu operaciju protiv Đure Bižića trebalo je pripremiti tako da se unaprijed potpuno onemogući odstupanje četnika i njihovo spajanje s drugim grupama na Majevici. Ako se to njihovo odstupanje ne bi spriječilo, došlo bi nesumnjivo do povezivanja i spajanja četničkih odreda. U tom slučaju Đuro Bižić bi, bez sumnje, privremeno napustio svoj stav izdvojenosti od drugih grupa majevičkih četnika, pomirio bi se s kapetanom Lekom — kako je to već jednom učinio na Vukosavcima u februaru 1942 — spojio bi se s Radivojem Kerovićem, prikupio bi male, po terenu razasute odrede, i time doveo do punog izražaja brojnu nadmoćnost četnika na Majevici.

Jasno je da je trebalo učiniti da do takvog razvoja događaja na Majevici ne dođe.

Položaj koji na Majevici imaju Maleševci jeste centralni, ključni položaj u tom cijelom kraju. Sa grebena Majevice svi putevi u Ravan vode kroz Maleševce, odnosno prostorom koji se može potpuno kontrolisati iz Maleševeca. Ko drži Maleševce, drži u svojim rukama u stvari čitavu Majevicu, koju hrani Ravan.

Đuro Bižić je dobro izabrao svoj položaj. S jedne strane, lako mu je doći do hrane, s druge — lako mu je manevrisati i u slučaju nužde dohvatiti se glavnog masiva Majevice. Zato je bilo potrebno onemogućiti Đuri Bižiću da se koristi svim prednostima svoga položaja, prisiliti ga da primi borbu i da je vodi dokraja, presjeći mu pravac odstupanja ka masivu Majevice, a spriječiti izvlačenje i odstupanje u drugim pravcima. Napad koji bi došao samo iz pravca onog prostora na kojem su se sada nalazile naše jedinice: Trnova — Čengić — Kacevac — Pilica — Krćina, ne bi nam garantovao uspješan ishod operacije, jer bi ostavljao četnicima mogućnosti za manevrisanje i za eventualno odstupanje preko Mamutove Vode prema Jelici, Busiji i Medjedniku, a odatle, prema potrebi, u pravcu Trebave i Posavine. Zato je izrađen plan o obuhvatnom manevru koji bi presjekao odjednom sve pravce i prisilio Đuru Bižića da primi borbu.

Odred Đure Bižića brojao je tada oko pet stotina ljudi. Sa Trebave je, kako smo obaviješteni, upravo tada u Maleševce stigao pop Dimitrije Stefanović, sa pet do šest stotina četnika. Naših šest bataljona brojalo je oko devet stotina boraca. Raspolagali smo sa oko pedeset puškomitraljeza i jednim teškim bacačem, koji je već jednom odigrao značajnu ulogu u borbi s četnicima i koji je za nas predstavljao ozbiljno preimućstvo.

Poslije podne na dan 27. novembra, a zatim u noći između 27. i 28, naše jedinice su počele ubrzani pokret. Nastupalo se u tri kolone, koje su za to jedno poslije podne i noć prešle svaka oko pedeset kilometara, bez borbe razoružale manje četničke predstražne dijelove u prostoru Zabrđe — Bogutovo selo, i, prije sedam sati ujutro, izbile na polazne položaje.

Desna kolona, u jačini od dva bataljona, kretala se od Trnove preko Suvopolja, Ravnog Polja, Zabrđa, a onda kosama koje vezuju Zabrđe s Maleševcima podišla četničkom položaju na Mramoru. U ovoj okolini bio je Drugi bataljon Šeste brigade, bivši Prvi majevički odred, koji je najbolje poznavao teren i koji je, po zamisli, trebalo da izvede odlučujući udar, kako se poslije i desilo.

Lijeva kolona, u jačini od tri bataljona, kretala se od Trnove na Mezgraju, Trnačko, Udrigovo — gdje je ostavila jedan bataljon za obezbjeđenje od Koraja, Čelića, gdje su bile ustaše, a zatim od Priboja i Tobuta, gdje se nalazio vojvoda Radivoje Kerović; taj bataljon je u isto vrijeme imao zadatak da presječe odstupanje četnicima iz Maleševaca prema Majevici. Ostala dva bataljona produžila su na Maleševce.

Srednja, treća kolona, u jačini jednog bataljona, išla je iz Trnove na Mezgraju, Bogutovo selo, pravo na Maleševce. S njom je išao Štab, koji je uza se nosio bacač. Štab se smjestio na Gavrića brdu, prema Maleševcima, odakle je imao potpun pregled terena. Ovaj bataljon zatvorio je sve pravce prema rijeci Janji.

Ovaj jedinstveni pokret bio je bez greške završen prije svanuća. Napadne kolone razdvojile su se na 3 — 4 kilometra prije četničkih položaja u manje kolone, i tako je obuhvatni manevar bio savršeno izveden.

Kad su četnici osjetili prilaženje naših jedinica, izletjeli su na svoje otprije pripremljene položaje i zauzeli ih za borbu. Izmicanje od borbe više nije dolazilo u obzir.

Interesantno je napomenuti da je Đuro Bižić davno prije preduzeo u Maleševcima čitav niz odbrambenih mjera, utvrdivši svoje maleševačke položaje kako je najbolje znao i umio. Iskopan je veliki rov, napravljeni su zemljani bunkeri, postavljena su četiri teška mitraljeza, u čiju su odbrambenu vrijednost četnici mnogo vjerovali. Računajući, po svoj prilici, da partizani neće moći izdržati dužu borbu koja guta mnogo municije, Đuro se u svojim utvrđenim položajima osjećao prilično sigurnim. To što je on računao s našom oskudicom u municiji, bilo je donekle pravilno, ali to nije moglo riješiti bitku. Bitku je riješio silan polet naših jedinica, koje su, najzad, doživjele dan i dočekale priliku da se razračunaju s četnicima, da osvete svoje drugove mučki pobijene u Vukosavcima i na drugim mjestima. Bitku je riješilo veliko borbeno iskustvo svakog pojedinog borca, sticano u nizu borbi koje su dotada vođene u istočnoj Bosni i u Sremu. Bitku je riješila sigurnost vojničkog komandovanja, koje je dobro ocijenilo sve elemente koji odlučuju ishodom bitke i u potpunoj mjeri iskoristilo iznenađenje postignuto nepogrešnim izvršenjem plana prije samog početka bitke. Koncentrična vatra kojom su naši bataljoni obasuli četničke položaje bila je tako uspješna da su četnici u prvim časovima borbe pretrpjeli ozbiljne gubitke, a to je odmah izazvalo kolebanje u njihovim redovima, pokušaje uzmaka ili pojedinačnih probijanja, što je, međutim, sve ostajalo bez rezultata.

Četnička vatra, mada s njihove strane municija nije morala da se štedi — zato što je bila okrenuta na sve strane i na sve strane se rasipala — nije mogla da dođe do izražaja.

Naš bacač je svojim preciznim pogocima pojačavao paniku koja je počela da hvata četnike, i, ubijajući ih i ranjavajući, mnoge je izbacivao iz stroja.

Borba je s najvećom žestinom vođena čitavo prije podne. A onda je naglo počela da jenjava. Četnici su već bili pretrpjeli teške gubitke, koji su do kraja razorili njihov moral. Oko dva sata poslije podne njihov otpor je konačno skršen završnim jurišem, u kom se istakao Drugi bataljon pod komandom Veljka Kurjaka.

Iz neposredne blizine ubijen je Đuro Bižić.

»Ne prilazi, ne prilazi, ubiću te!«

Tako je vikao Đuro dižući prazan automat na borca koji mu je priletio i ubio ga iz puške.

Sam se ubio teško ranjeni kapetan Jovo Prnjatović, koji nikada nije ni sanjao da će mu doći takav kraj.

Poginuo je i pop Dimitrije Stefanović, koji je u toku borbe pucao iz automata na svoje četnike Trebavce kad su, zahvaćeni panikom, pokušavali da se spasu bjekstvom.

Zarobljen je teško ranjeni kapetan Žarko Milurović — Ugrin, Dražin emisar, koji je tih dana trebalo da se prebaci u Slavoniju i da tamo radi na organizovanju četničkih odreda.

Uhvaćen je jedan kurir koji je toga dana bio ponio Ugrinov izvještaj Draži. U tom izvještaju govorilo se o izvjesnim greškama četničkog rada na Majevici. Po tome izvještaju se takođe vidi koliko je Draža polagao na Majevicu, smatrajući je ključnim položajem koji drži sve veze sa Srbijom i sa Sremom.

Kapetan Ugrin je poslije dva dana umro od rana, odnoseći sa sobom u grob ko zna koliko tajni o četničkim namjerama i planovima.

Na bojnom polju poslije bitke ležalo je sto i četrdeset četničkih leševa. Među njima ležao je i Đuro Bižić, gledajući široko svojim plavim staklastim očima u mutno nebo i kao čudeći se šta ga je snašlo. Na njemu je još bio njegov kožni kaput, električna lampa, kožna torba ... Uznemirene komandantove vaši gmizale su kroz njegovu dugu, punu, zamašćenu i zamršenu bradu, osjećajući hladnoću mrtvog tijela. Bio je strašan!

Listom je izginula Đurina zaštitna grupa, sastavljena od samih Kordunaša, što je i sam Đuro bio.

Kraj Đure je ležala njegova žena, bivša babica iz Ugljevika, koja je s njim za vrijeme borbe bila u rovu ...

Zarobljeno je oko pet stotina četnika, među njima neki Manojlo, zlikovac sa Trebave i Jovo Tejić, zvani Pop, iz Bijeljine. Jovo se bio zavukao među leševe, nadajući se da će ostati neprimijećen do noći, kad će mu biti lako da se izvuče i pobjegne. Neki borac Bijeljinac prepozna Jovu, udari ga nogom u rebra, i Jovo skoči. Tako su ga i uhvatili.

Zaplijenjena je ogromna količina municije, koju je Đuro prije nekoliko dana dobio iz Brčkog, i cjelokupno četničko naoružanje — oko hiljadu pušaka, dvadeset i dva mitraljeza, četiri teška mitraljeza — i velike zalihe hrane.

Sutradan je zarobljenim četnicima održan govor i oni su pušteni, pošto su prethodno dali svečano obećanje da se više nikada neće boriti protiv partizana. Manji broj njih javio se u naše redove. Manojlo i Jovo Tejić — Pop su streljani.

Tako se završila bitka na Maleševcima. Mnogi manji četnički odredi rasuli su se poslije te bitke sami od sebe. Ljudi su odlazili kućama ili se javljali u naše jedinice. Poznati zlikovci i krvoloci krili su se i dalje, pokušavajući da organizuju gerilu protiv parti-

zanskih jedinica. Tako su uradili kapetan Leko i vojvoda Kerović na Majevici, Pero Stanić i još neki u Tavni i Pilici. Tokić, Ančič i drugi u Ugljeviku, Zabrđu, Gornjoj Čađevici, spuštajući se sve do Crnjelova. Vojnička snaga četnika, međutim, bila je razbijena u ovoj značajnoj bici, a ove male grupice ne predstavljaju više ozbiljnu opasnost za nas i s njima ćemo mi već svršiti.

Snage ustanka na Majevici oslobođene su. Naglo je počeo da jača novi, po redu drugi, Majevički odred pod komandom Ratka Perića. Otpočela je mobilizacija na dobrovoljnoj osnovi i za Brigadu i za Odred, učvršćene su veze sa Srmom, odakle je počela da stiže hrana u velikim količinama. Iz Srema šalju osim toga i gomile odjeće, obuće, sanitetskog materijala . . . Pristižu otuda i dobrovoljci i sve ih je više.

U gradovima, među neprijateljima, nemilo je odjeknuo poraz četnika na Majevici. Ustaše i okupator izgubile su saveznika na koga su mnogo računali. Nije, zato, isključeno da sad oni sa svoje strane preduzmu nešto značajnije protiv nas.

Među našim simpatizerima u gradovima zavladala je radost. Organizovani rad za naše jedinice naglo je oživio u gradovima, odakle su, naročito iz Tuzle i Bijeljine, stizale veće i manje grupe dobrovoljaca za narodnooslobodilačku vojsku. Veze sa gradovima su sad učvršćene! Otuda je u naše jedinice svakodnevno pristizao raznovrsni materijal. Javljali su se s prilozima i pojedinci koji ranije nisu htjeli ni da čuju za nas, koji nas nisu voljeli, koji su dosad pomagali četnike, kako materijalno tako i politički. Situacija se, znači, i po njihovom mišljenju, iz osnova izmijenila!

Sama borba u Maleševcima čula se čak u Trnovi. Vrijeme je bilo pogodno za to. Dan je bio oblačan ali južan, vidik je bio čist, a zvuk se daleko čuo. Mitraljezi i puške djejstvovali su tako da se čuo gotovo neprekinut škrgut, kao da, kako kažu seljaci, neko lopatom prevrće orahe na tavanu. S vremena na vrijeme grunuo bi naš bacač, ili bi opalio neprijateljski top sa Ugljevika, nastojeći da pomogne svojim prijateljima četnicima. Po udaljenim kosama na kojima se vodila borba izbijali su riđi dimovi eksplozija. Povremeno, i samo na nekoliko sekundi, nastajalo bi kao neko zatišje koje su prekidali pojedinačni pucnji, a onda bi nastavilo da krklja još jače nego dotada.

Svi trnovski brežuljci bili su načičkani uzbuđenim narodom. Žene su zaneseno, s rukama na prsima, gledale u pravcu odakle je dolazila pucnjava. Mnoge od njih bezglasno su plakale, misleći na svoje sinove koji su negdje tamo gdje sipa kiša smrtonosnog čelika. Možda su strepjele za ishod bitke od koje je, one su to znale, zavisilo mnogo! Možda su se bojale da Đuro Bižić, koga su one dobro poznavale, koji je njih tukao i vrijeđao, ne umakne smrti!

Ljudi su stajali u grupama, pušili i osluškivali.

»A-ha, a-ha«! — uzvikivao bi značajno poneki od njih, kad je izgledalo da se paljba najzad prekinula, ili kad mu se po nečemu činilo da naši polaze u posljednji juriš.

A onda, kad bi se paljba ponovo nastavila nesmanjenom žestinom, oni su opet napregnuto osluškivali, značajno se pogledajući.

»E, Đuro, milu li ti majku džandarsku, dabogda ti se ruka osušila, dabogda ti zemlja kosti izmetala! Pucaj, pucaj na mene!«

To se Lazar Jović, čovjek miran i trezven, napio ovoga jutra od silnog uzrujanja, pa sad plače i viče na Đuru, kida košulju na grudima i obećava da će on već pokazati četnicima kako se ratuje.

»Čuj de, čuj de«! — uzvikuje Luka dobrovoljac razdragano kad grune bacač — »čuj de, kako grmi, boga ti molim! Ih, brate! Od ovog se ne ostaje! Ovo će ih sahraniti, ljudi, vidjećete!«

»Ama onaj« — priča jedan starac — »onaj, brate, s plavom kapom, i onaj crni brkati, e, oni su to! Namjeste onu cjevčinu, sukne plamen, i kad pogledaš, a tamo tresne i digne se bugija!«

Tako su ljudi slušali bitku, pričanjem i šalama krili i gušili u sebi svoju zebnju i strah, i čekali vijesti.

A oko dva sata poslije podne sve se utiša.

Prije mraka stigoše kuriri i donesoše vijest da su četnici potpuno potučeni, da je poginuo i sam Đuro Bižić. U selu planu veselje. Diže se glasna ženska pjesma:

Nisam znala ni imala nade,
Da će Đuro stradat od Brigade . . .

Poslije bitke kod Tavne i Pilice, a naročito poslije četničkog poraza na Maleševcima, kada je poginuo velik broj njihovih važnijih ljudi, za četnike je nastalo teško vrijeme. Naše jedinice krstarile su čitavim terenom Majevice, pa je četnicima bilo sve teže da se održe, makar i u najmanjim formacijama. Zbog toga su neki njihovi manji komandanti, koji su mogli računati na to da će im se uzeti u obzir što se nisu do kraja okrvavili u bratoubilačkoj borbi, počeli da hvataju veze s našim rukovodstvom i da nude predaju. Tako je učinio Jeremija Lazić — Zeko, koji je, čim je svršena borba na Maleševcima (u kojoj on nije uzeo nikakvog učešća), potražio Štab Šeste brigade, da bi se stavio pod njegovu komandu. Zeku su primili u Štabu Brigade, a njegova ponuda je prihvaćena. On treba da ostane na istom terenu na kome je bio dotada, to jest oko Ugljevika i Zabrđa. Na isti način postupio je i Triša Lazić, koji je poslije bjekstva kapetana Račića i Petra Rusića preuzeo komandu nad takozvanim Podrinjskim četničkim bataljonom. Triša je čitav svoj bataljon stavio na raspolaganje Štabu naših jedinica, položivši zakletvu zajedno sa svojim borcima.

Međutim, veći broj četničkih komandanata, koji su se naročito istakli u borbi protiv partizana i u progonu pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, nije tako postupio. Nije ni pomišljao

na predaju Radivoje Kerović, koji je ostao da se krije po Majevici zajedno sa malim brojem četnika koji su činili neku njegovu ličnu pratnju. Osim njega, na Majevici je ostao još i kapetan Stevan Damjanović — Leko, koji je mogao biti siguran u to da mu partizani nikada neće oprostiti ono što je učinio na Majevici. Njegovo djelo bili su prvi zločini počinjeni nad partizanima, on je bio prvi koji je upotrijebio sav svoj uticaj bivšeg oficira da bi privolio majevičke seljake da pucaju na svoju braću i drugove s kojima su do juče bili zajedničku bitku za slobodu.

Nisu mislili na predaju ni Jefto Lučić i Pero Stanić, koji su, neposredno poslije četničkog napada na Štab u Vukosavcima, iz partizana prebjegli u četnike i istakli se kao veliki krvoloci i neprijatelji narodnooslobodilačkog pokreta.

Osim njih, ostalo je oko Tavne i Pilice još nekoliko četnika koji nisu smjeli da se odluče na predaju, iako je među njima bilo ljudi koji su još mogli krenuti novim putem. Jedan od takvih bio je Boro Bogdanović iz Tavne, koji se, kako smo bili obaviješteni, stalno nalazio u blizini Tavne, Pilice i Krćine. Kretao se sa dvojicom-trojicom četnika, ne pomišljajući na predaju, u uvjerenju da će mu nekako uspjeti da se održi.

Sa Borom Bogdanovićem sam se vidio i upoznao u toku prošlog ljeta, u ono vrijeme kad je, na inicijativu četnika, došlo do nekoliko sastanaka i pregovora. Boro je jednom došao u Trnovu sa oko tri desetine svojih četnika, s očiglednom namjerom da dođe do bilo kakvog sastanka s nama. Toga dana sam se nalazio u Trnovi, i mada naša četa nije bila u selu, riješio sam da izađem pred Boru. Saznavši da se četnici nalaze u Jakoviću, izišao sam na raskršće iznad Bukovca, kuda četnici moraju proći kad se budu vraćali u Tavnu. Sa mnom su bili Vaso Popac i Joco Čengela.

Već je bilo predveče kad se putem kroz Bukovac začu četnička pjesma. Četnici su se vraćali. Ubrzo se na zavijutku puta ukaza njihova kolona. Čim nas ugledaše, četnici prestadoše s pjesmom. Gledali su u nas ozbiljno i s očekivanjem.

Boro je išao na čelu kolone. Poznao sam ga po odijelu — bio je odjeven mnogo bolje i sa više ukusa nego ijedan od njegovih četnika. Na njemu je bilo mrko oficirsko odijelo, prilično očuvano, a na glavi velika jagnjeća šubara — iako je bilo ljeto! Nije nosio pušku. Od oružja imao je samo pištolj i bombu o pojasu.

Bio je to mlad čovjek sa mahovinastom plavom bradom, koja nikako nije mogla da mu pokrije cijelo lice. Brkovi su mu bili opušteni. Njegovo lice izgledalo je nekako blago i umorno, pogled njegovih plavih očiju nikako nije odavao čovjeka koji je odlučno i s uvjerenjem, spreman na sve, pošao jednim putem riješen da primi sve moguće posljedice.

Kad nam se četnici primakoše na nekoliko koraka, ja ustadoh i pođoh im u susret. Vaso i Jovo su ostali malo podalje, na

samom rubu ceste, i nisu se dizali. Oni su ležali s puškama okrenutim u pravcu četnika.

Četnici su se skupili u gomilu i odmah počeli da se o nečemu sašaptavaju, a Boro se zagleda u mene s očekivanjem.

»Biće da si ti Boro Bogdanović«! — rekoh mu.

»Jesam« — odgovori on mirno — »a koji si ti?«

Rekoh mu svoje ime, a onda ga upitah da li bi htio da nas dvojica malo porazgovaramo nasamo, bez svjedoka. Boro naredi svojim četnicima da posjedaju, a mi odosmo malo dalje i od četnika i od partizana, i sjedosmo pod jednu krušku.

»Čuo sam za tebe« — reče mi Boro — »i baš mi je milo što mi se pružila prilika da se upoznamo.«

I razgovor među nama brzo poče i postade vrlo živ i zanimljiv. Odmah u početku postalo mi je jasno da pred sobom imam zbunjenog školovanog čovjeka koji je sticajem okolnosti dospio u četnike, ali koji je sad tako uporno spreman da brani svoj postupak i da svakoga uvjerava da je on postupio pravilno i da bi ovako kao on trebalo da uradi svaki pošteni patriota. Ponekad, u razgovoru, osjeti se da je Boro o svemu razmišljao, da mu se ukazala u svoj svojoj veličini njegova greška, ali, odmah iza toga, uporno kao i prije, Boro bi nastavljao da brani četničku politiku, odbijajući svaku sumnju u to da ta politika u stvari predstavlja najcrnju izdaju. On je sa mnogo riječi počeo da brani majora Dangića, optužujući partizane za sve što je Dangić učinio. Počeo je da brani kapetana Leku, osuđujući istovremeno njegov postupak od februara ove godine, kad je Leko pobio partizanske kurire, a ipak nalazeći olakšavajuću okolnost za Leku, jer su, po njegovom mišljenju i uvjerenju, kuriri stvarno nosili naređenje partizanskog štaba za istočnu Bosnu da se napadne na majevičke četnike. Po njegovim riječima, Radivoje Kerović je čovjek seljak iz ugledne seoske porodice, njegov otac je bio direktno povezan sa sarajevskim atentatorima, i nije moguće da Radivoje bude izdajnik. Sve su to, kaže Boro, fantazije, i sve optužbe protiv četničkih komandanata imaju za cilj da u narod unesu zavadu, koja će krvavo koštati baš Srbe. Po njegovom mišljenju, ako partizani nastave da rade ovako kao dosada, ako nastave da se služe lažima i klevetama protiv četničkih vođa, onda za sve posljedice koje će doći četnici ne mogu snositi nikakvu odgovornost.

Saslušavši ga strpljivo, postavih mu pitanje: što on misli, da li se treba boriti protiv okupatora, protiv ustaške države, ili ne treba? Ne razmišljajući ni trenutka, on odgovori:

»Boriti se protiv ustaške države — to treba. Ali, u isto vrijeme, to znači i borbu protiv Nijemaca, a mi mislimo da još nije vrijeme za tu borbu.«

Kad je to izrekao, Boro zastade za nekoliko trenutaka, a onda, uzbuđujući se, nastavi sasvim drukčije nego što je dotada govorio:

»Pogledaj«! — reče — »pogledaj ovu našu zemlju! Dobro je pogledaj!«

Bilo je to tako sugestivno da se meni i nehotice ote pogled u pravcu koji je pokazivala njegova ispružena ruka.

Daleko pred nama, u lakoj izmaglici ljetnjeg predvečerja, plavile su se daljine Semberije. Nazirala su se bogata sela, bjelasala se srebrna traka Drine. Čitavom ravnicom vladale su dvije boje u taj svečani predvečernji čas: žuta od zrele pšenice, i modrozelena od nabujalog kukuruza.

»Eto, tu zemlju, to bogatstvo« — uzviknu on s patosom — »vi hoćete da uništite! Jeste, borba protiv Nijemaca koju vi propovijedate — to je uništenje naše zemlje, a mi našu zemlju volimo i nećemo da ona bude uništena! Zar ne znaš šta je bilo u Srbiji, šta je bilo u drugim krajevima Bosne? Hoćete da to bude i ovdje? E, mi to ne damo, i ako zaista hoćete ono što govorite — a to je da prestane, kako vi to kažete, bratoubilački rat, mada, pravo da ti kažem, za mene nije nikakav bratoubilački rat ako mi ubijemo ponekog Turčina partizana — onda, na prvom mjestu, treba da pristanete na to da nikakve borbe protiv Nijemaca ne bude dok znak za to ne dođe od naše Vrhovne komande . . .«

Bio sam začuđen i iznenađen. Začudilo me i iznenadilo pritvorstvo i demagogija čovjeka koji svjesno izdaje narodnu borbu i još se usuđuje da govori o ljubavi prema svojoj zemlji, braneći zločine četnika i njihovih komandanata! Ili on, možda, vjeruje u sve ovo što govori! Zar ne bi moglo biti i tako?!

»Ti meni svašta nagovori« — rekoh, pošto malo dođoh sebi — »ali to što ti govoriš govore i drugi četnički komandanti i meni je sve to prilično poznato. Samo, stvar je u tome da je ono što vi propovijedate kao vrhunac dalekovidne patriotske politike — upravo ono što danas može samo poželjeti svaki fašistički komandant. Takva teorija o ljubavi prema svojoj zemlji ne može donijeti nikakva dobra narodu i njegovoj budućnosti. Ja sam uvjeren da i ti sam uviđaš da je to tako. Ti radiš ono što radiš samo zato što i sam osjećaš da je potrebna neka teorija koja će objasniti vaše držanje u vašu korist. Međutim, istina je samo jedno: vaše držanje — to je najobičnija izdaja! To osjeća svaki naš obični, polupismeni seljak, a dalji tok ove velike borbe pokazaće, nema sumnje, da ste vi odigrali sramnu ulogu u istoriji svoga naroda!«

On me pogleda i htjede nešto da kaže, da me prekine, ali mu ja ne dadoh:

»Samo još ovo da ti kažem: znaš Cicu Jeremića iz Bijeljine. On mi je prije dvije-tri nedjelje iznio čitavu tu vašu teoriju. Ja sam mu onda rekao da smatram da je sve to laž, a to ponavljam

i tebi sada. Vi ste zaplivali u nečiste vode, i ne može vas oprati to vaše upinjanje da po svaku cijenu dokažete da ste patrioti. Patriotizam se nikad nije dokazivao riječima, a danas se to najmanje može činiti! Prekinite svoje sramno služenje okupatoru svoje zemlje — onda će biti moguće da vam se povjeruje!«

Ćutao je. Onda ustade i udahnuvši reče:

»E, pa mi se ispričasmo . . . nije ni to zgoreg! Ne slažemo se, naravno, ali ja vjerujem da ćemo se jednog dana ipak složiti. Ja nisam za to da se krvimo, ali ako ne može drukčije, ako baš nikako ne može — šta ćemo! Ja bih sad išao, skoro će noć, a nama valja putovati . . .«

Tako smo se rastali. Boro je otišao sa svojim četnicima. Nisu bili odmakli ni nekoliko stotina metara, kad se opet ču njihova pjesma. Pjevali su i pocikivali Borini četnici, ljudi koji su nosili oružje koje u ovim sudbonosnim danima nije pucalo u neprijatelja našeg naroda, koje je jalovo visilo na njihovim ramenima i bilo opasno još jedino za istinske patriote ovog kraja. Četnici su se približavali svome logoru kod manastira Tavne, i veselili se odmoru i dobroj večeri. Zato su i pjevali. Možda su pjevali još i zato što se ni s kim ne tuku, što za njih nema opasnosti, što ih sad niko ne dira i ne goni, što ne moraju ništa da rade i ni o čemu da se brinu. Za njih to čini narod, koji je obavezan da im donosi hranu, koji mora da ih snabdijeva pićem, a kome oni ne duguju ništa. Nikakvo objašnjenje, nikakav razgovor ni o čemu!

Mi se vratismo u selo. Vaso i Joco išli su za mnom i ja sam slušao njihove komentare.

»Vidje li ti Ike Bojanića«! — govorio je Vaso — »sve povlači očima ko položara! Šta li on misli, jadna li mu majka njegova?!«

Joco je nešto mumljao, riječi se nisu mogle razabrati, samo sam ja znao da to Joco psuje, da se ljuti, da mu je krivo što iz njegovog sela odoše četnici a da im on ne reče sve što o njima misli . . .

Ovaj susret bio je ljetos, a sada se Boro Bogdanović krije po Orloviću, previja se po potocima, prozeba u hladnim noćima, i neće da se pomiri s činjenicom da je sve gotovo, da je prošlo vrijeme koje je njemu tako divno odgovaralo i u kome se on osjećao kao riba u vodi. On hoće da izdrži kao četnik ovo razdoblje za koje vjeruje da je privremeno. Sigurno na neki način održava vezu sa kapetanom Lekom ili sa Radivojem Kerovićem.

Saznao sam da je jedna naša patrola iznenadila i uhvatila Boru Bogdanovića. Kako je davno bio protekao rok koji je ostavljen četnicima za predaju, Boro Bogdanović je suđen i osuđen na smrt. Kad su ga vodili na strijeljanje, plakao je i molio da mu se pokloni život.

OFANZIVA

Još u prvoj polovini decembra počelo se govoriti o velikoj ofanzivi koju Nijemci spremaju protiv nas. Govorilo se da su već koncentrisane znatnije snage u Bijeljini, u Brčkom, u Tuzli, zatim, da će pored Nijemaca u ofanzivi uzeti učešća i neke specijalne ustaške jedinice, naročito obrazovane za borbu protiv partizana.

Naši bataljoni imali su dovoljno vremena da se odmore poslije borbi s četnicima, i nikakva ofanziva nije nam zadavala brige. Pored toga, nije se baš moglo tačno ustanoviti koliko istine ima u onome što se govori o ofanzivi, mada nam je bilo poznato da je bijeljinski garnizon u posljednje vrijeme zaista pojačan i da u gradu ima i njemačkih jedinica, kojih već davno nije bilo.

Ofanziva je, iako očekivana, ipak došla iznenada!

Iz Bijeljine su krenule jače formacije njemačke vojske, potpomognute jedinicama ustaškog garnizona u Bijeljini, koje su išle svojim posebnim pravcima i odvojeno od Nijemaca, ali su bile pod njihovom komandom i, u stvari, imale zadatke jedinica koje ispituju neprijateljske položaje. Saznali smo da je neprijatelj krenuo i od Brčkog, da se kreće i cestom Tuzla — Zvornik, i da pokazuje namjeru da ovlada glavnim grebenom Majevice, kako bi našim jedinicama, na taj način, presjekao odstupnicu u pravcu Birča.

Radilo se, dakle, stvarno o ozbiljnijem poduhvatu. Neprijatelj se nada da će moći naše jedinice da uklješti između komunikacija Tuzla — Zvornik, Tuzla — Brčko, Brčko — Bijeljina, i Drine, odnosno komunikacije Bijeljina — Zvornik.

Naše jedinice preduzele su sve potrebne mjere da osujete ovaj neprijateljski pokušaj.

Neprijatelj se, 18. decembra, pošavši od Bijeljine, nalazio na liniji: Pilica — Bjeloševac — Kacevac — Čengiće — Modran — Zoovac — Suvopolje — Ravno Polje. Trnova se nalazila u sredini jedne potkovice koja se sužavala! Ostalo je da neprijatelj učini samo još jedan mali napor, pa da i Trnova bude pregažena.

Čudno je da su se Nijemci zaustavili upravo na toj liniji, iako su na nju izbili još u ranim jutarnjim satima toga dana! Gledajući iz Trnove, na sve strane su se vidjeli dimovi neprijateljskih logora,

što je značilo da su se jedinice zaustavile na duže vrijeme i da ne misle odmah nastavljati s pokretom.

Zaista, čitavog dana nije dolazilo ni do kakvih daljih pokreta. U selu nije bilo više nijedne naše jedinice. One su se još prethodne noći povukle u pravcu Jelice, i sad se otuda čula jaka i neprekidna paljba. Znači da je neprijatelj već napustio komunikacije, da je pošao da uzima položaje, i sad se razvija bitka! Sa Teočaka je stalno gruvao neki top, i to ubrzanom vatrom. Neprijatelj je tamo došao sigurno od Zvornika.

Pala je noć. Oko Trnove svuda su plamtjele vatre. Sa Orašća se lijepo čuje obični razgovor njemačkih vojnika u podnožju, koji se spremaju na spavanje, sijeku drva, kolju seljačku stoku ... Na suvopoljskoj stanici vidi se red vatara koje osvjetljavaju oblačno decembarsko nebo. Samo još malo, samo još mali pokret, i neprijatelj će se naći u Trnovi! A to će se sigurno desiti, samo dok svane!

Neprijatelj je krenuo u Trnovu ujutro, oko sam sati. Tek što je svanulo, a njemačke sivozelene uniforme pokazaše se na glavnoj cesti koja ide kroz Trnovu. Zajedno s njima išli su dimovi požara i vriska žena koje su pokušavale da spasavaju svoju imovinu od uništenja.

Nijemci su prošli kroz Trnovu u tri kolone. Oni koji su zanoćili u Zoovcu udarili su na Jaković, iz Suvopolja su krenuli pravo cestom, a iz Ravnog Polja su išli na Gajeve i na Dobričiće. U Jakoviću i u Dobričićima palili su redom, ne gledajući šta će zapaliti — da li je to zgrada za stanovanje ili neka gospodarska staja. Tako se dešavalo da nekome zapale staju, nekome kuću.

Žene su bile kao van sebe. Otimale su vojnicima šibice i zapaljene papire iz ruku, gasile tek zapaljenu kuđelju, iznosile iz zapaljenih vajata sve što se moglo spasti od požara. Nijemci su se smijali, ali začudo nisu preduzimali ništa naročito da spriječe žene u njihovom nastojanju. Ali sredinom sela postupili su sasvim drukčije. Tamo nisu palili redom, nego se odmah vidjelo da imaju neki svoj plan koji žele po svaku cijenu da ostvare. Čim su naišli na Jovića brdo, zapalili su na njemu sve Jovića kuće, zajedno sa svim ostalim zgradama. Ženama nisu dozvolili ni da se približe, tako da od tih kuća nije moglo biti spaseno ništa. Zatim su zapalili još nekoliko kuća, a onda su, isto tako temeljito kao u Jovićima, zapalili sve zgrade Dušana Đurkovića. Zapalili su i kuću Steve Nikolića, gdje je ranije bio Štab Brigade.

Nikako se ne može vjerovati da je to što su Nijemci učinili u Trnovi rezultat nekog slučaja ili običnog hira okupatorskih vojnika koji pale na šta naiđu. Očigledno je da se radi o tome da su Nijemci dobro informisani i da znaju kome je prije svega potrebno da se svete. Nije to nikakvo čudo. U Bijeljini sjedi Hasanbeg Hadžić iz Turske Trnove. On zna ljude i prilike u selu. A nije is-

ključeno da su obavještenja otišla i od koga drugoga ko živi ovdje u selu, a radi za neprijatelja.

Nijemci se u selu nisu dugo zadržavali. Prošli su putevima i njihove su se kolone slile iza sela u jednu, koja je produžila cestom prema Tavni, svakako u pravcu pucnjave koja se neprekidno čula od Jelice.

Odmah po njihovom prolasku selo se ispunilo ljudima koji su pred neprijateljem manevrisali i vrdali kroz potoke i guste šumarke. Počelo je gašenje požara koji su se dimili i razgarali do duboke noći.

Đoku Jovića našao sam uveče na zgarištu njegove kuće, koje se još pušilo. Mirisala je prosuta rakija i spržena pšenica. S vremena na vrijeme poneka varnica s mukom bi se otela iz pepela i veselo poletjela u mračne visine. Đoko je sjedio kraj nekoliko ugaraka i, kad me vidje, nasmija se.

»Hajde, sjedi«! — reče mi — »sjedi da se grijemo! A možemo popiti i malo rakije, meni je svakako danas krsna slava, sveti otac Nikola . . . «

Sjedoh na klupu do njega.

»E, znaš« — nastavi Đoko — »baš mi je milo što je ovako ispalo! Eto, nešto volim da nemam kuće! Nek ide sve! Samo, dobro je što nikoga ne uhvatiše . . . «

S Tembilja doprije do nas pjesma. Pjevale su djevojke, a negdje od Jakovića odazva im se prkosno vrisak nekog mladića.

»Čuješ li ti ono!?«

U Đokinom glasu osjećao se ponos. Jeste, imao je razloga da se ponosi! Trnova je ovo!

»Ne može, bolan, ovoj našoj Trnovi niko ništa! Neka pale koliko god hoće, nek ruše, nek rade šta znaju! Sve im je uzalud, svima! Trnova je ovo!«

»Jeste, Đoko, Trnova je ovo, pravo ti kažeš! Pa, hajde, baš da popijemo malo te tvoje rakije, druže Đoko, i neka ti je sretna krsna slava!«

Kucnusmo se i ispismo.

Neprijateljska vojska nije se više vraćala kroz Trnovu. Nestala je negdje kao u magli, izgubio joj se trag. Prestala je i pucnjava oko Jelice. Naše jedinice prebacile su se preko ceste Tuzla — Zvornik. Prebacile su se poslije žestokih i krvavih borbi u koje je neprijatelj ubacio velike snage, nastojeći da ostvari svoje ciljeve. Bataljon za bataljonom razbijao je neprijatelja u teškim borbama i krčio sebi prolaz preko ceste.

Tako su prešli svi bataljoni, a teren Majevice i Semberije opet je ostao bez naših jedinica. Ali koliko je sad situacija bila drukčija od one u martu 1942! Sada smo mi imali slobodan ogroman

prostor koji neprijatelj nikako nije mogao kontrolisati. Sada su četnici bili u tolikoj mjeri razbijeni da nikako nisu bili u stanju da se koriste odsustvom naših jedinica. Istina, na velikom dijelu Majevice oni su još uvijek imali jaku podršku. Osim toga, mi ni sada nismo dospijevali da u nekim krajevima Majevice i Semberije učvrstimo svoj uticaj. Mi još nismo imali partijske organizacije u svim selima. Ali ono što smo imali omogućavalo nam je, ne samo da se duže vremena održimo bez prisustva naših jedinica, nego i da odmah nastavimo s mobilizacijom za novi odred. Ne moramo mi više čekati povratak Brigade i Fruškogoraca, možemo mi sad i bez njih!

Četnici su još sasvim zbunjeni. Oni ni sad ne mogu da dođu sebi poslije onih užasnih udaraca koje smo im zadali prošlog mjeseca. Krecu se u manjim grupama po selima koja su prema njima raspoložena, ili se drže u blizini neprijateljskih garnizona. Tako se kod Ugljevika stalno nalazi jedna veća četnička grupa kojom komanduje Jeremija Lazić — Zeko, koji se poslije Đurine pogibije bio stavio pod našu komandu, a koji je odmah, čim je neprijateljska ofanziva krenula prema brdima, okrenuo list i ponovo se latio svog starog posla. Sada, kako nam seljaci javljaju, Zeko protura glasove kako se sprema na Trnovu da dovrši ono što su Nijemci započeli, da pronađe onu hranu koja je sakrivena po bazama, a koju su partizani opljačkali od naroda. Međutim, četnici stvarno nisu u stanju da preduzmu ništa. Oni su i dalje ostali pocijepani i bez međusobnih veza, a poslije ovih poraza koje smo im nanijeli, gotovo da su pali u paniku. Koliko je to tačno, najbolje govori slučaj četničkog komandanta Petra Rusića, koji je prebjegao u Srbiju zajedno s Račićem, a sada je, pokušavši da se ponovo prebaci u Bosnu, pao nama u ruke.

Ne znam kad je Petar Rusić došao u Bosnu. On je iz Srema, iz sela Martinaca. Tamo je bio birtaš. Rusić je čovjek pedesetih godina, ali nabojit, temeljit, srednjeg rasta, čovjek koji izgleda mnogo mlađi nego što jeste. Rusić je došao u Bosnu »da je oslobodi od Turaka« — kako su govorili svi četnici koji su nam dolazili iz Srbije ili iz drugih krajeva. Pročuo se ubrzo kao smrtni neprijatelj partizana. Zaista, njegovi četnici, neuki seljaci iz Pilice, Lokanja, Roćevića i drugih sela iz okoline Zvornika, pročuli su se među drugim četnicima po tome što su nepomirljivo, divljački mrzili partizane. Bilo je jedno vrijeme, ljetos, kad je i Petar Rusić vodio nekakvu politiku hvatanja veze s partizanima. Zašto je on to radio, teško bi bilo znati. Možda se zanosio nadom da će na taj način uhvatiti nekog od istaknutijih drugova. To je najvjerovatnije. S njim se jednom našao čiča Savo. Vodili su nekakve pregovore. Petar Rusić, mehandžija iz Martinaca, iznosio je tom prilikom svoje političke poglede čiča Savi, čovjeku seljaku, slabo pismenom i slabo obrazovanom.

»E, moj čiča Savo, moj« — govorio je Rusić, nimalo se ne zbunjujući što je čiča Savo mlađi od njega gotovo deset godina — »sjetićeš se ti mojih riječi, ama će biti kasno! Znaš li ti, bolan ne bio, da sam ja bio komunista! Jesam, očiju mi! I sad sam komunista. Jeste, jeste, nemoj da me gledaš tako! Ali ja znam ono što ti ne znaš! Vas ne vode komunisti, nego trockisti. Pobijte trockiste, i ja ću s vama, časna riječ, a sa mnom i svi moji četnici!«

Čiča Savo tada još nije bio dospio da sazna šta upravo znači ta čudna, ružna riječ, i zato se taj sastanak mirno svršio.

Poslije, u jesen, Rusić je na bijelom konju paradirao kroz Trnovu na čelu svojih »trupa«. Tada je on bio uvjeren da su partizani likvidirani, tada mu nije bilo stalo do toga da se skriva. Ali prošlo je svega nekoliko mjeseci, i Rusić je — prelazeći krišom Drinu po nalogu kapetana Račića, da hvata vezu s komandantima razbijenih četničkih odreda i da radi na njihovom međusobnom povezivanju — pao u ruke partizanskoj straži. Doveden je u Trnovu. Rusić je išao među partizanima, nevezanih ruku, ležeran, ogrnut zimskim kaputom — baš kao da je pošao u šetnju. Izgledao je kao čovjek koji je uvjeren da mu se ne može ništa desiti. Čak ni jednom za sve vrijeme dok su ga sprovodili nije pokušao da pobjegne, mada je mogao znati da ništa ne gubi ako mu bjekstvo ne uspije.

Saslušavan je u noći između 6. i 7. januara 1943.

»Nisam mogao duže ostati u Srbiji« — pričao je Rusić o razlozima svog povratka u Bosnu — »meni je to bilo nemoguće! Zapostavljali su me! Nisam nijednom bio primljen kod Draže, niti sam ikada saznao gdje se on nalazi. Neposredni pretpostavljeni bio mi je kapetan Račić, koji je sa mnom postupao tako nekulturno kao da sam mu ja neki sluga a ne oficir kao i on! Vidio sam da prema meni postaje sve nepovjerljiviji. Bojao sam ga se! Uvjeren sam da bi me on prije ili kasnije ubio . . . Inače, o meni niko nije vodio računa. Nisam imao tako reći šta ni da jedem. Da nije bilo seljaka koji su me znali i poštovali, morao bih da prosim. Uopšte, situacija tamo u Srbiji postaje prosto neizdržljiva! Sad zaista vidim da ste vi imali pravo! Četnici su stvarno Hitlerova žandarmerija! Draža nije nikakav borac za slobodu!«

Pitali su ga: na koji način je došao do pet zlatnika koji su nađeni kod njega, kako to da je tako solidno obučen kad je, kako on tvrdi, takva situacija u Srbiji, kad Račić u njega nema povjerenja, i tako dalje.

Ta pitanja su ga zbunila. Ćutao je nekoliko trenutaka, zatim uzdahnuo, pa onda rekao:

»Znate šta, ja vidim da vi meni ne vjerujete. Ja nemam mogućnosti da vam dokažem da nisam lagao. Ako smatrate da to možete učiniti — dajte mi prilike da vas uvjerim! Ja sam se zaista promijenio!«

Do tog trenutka Rusić je govorio dosta sabrano, uvjerljivo, ali ovu posljednju rečenicu izgovorio je kao čovjek smrtno preplašen. On je pravilno ocijenio da mu mi ne vjerujemo, da mu ne možemo vjerovati, i u tom trenutku postalo mu je jasno da je sve svršeno. Tom rečenicom je molio da mu se pokloni život. Ali je već i sam bio uvjeren da to ne može biti i da mu je sve uzalud. Pa ipak je mucao pomodrelim usnama: »Ja sam se zaista promijenio!«

Petar Rusić strijeljan je u zoru, sedmog januara 1943.

Prošla je neprijateljska ofanziva. Naše jedinice su u Birču. Čujemo da su stigle u Šekoviće upravo u trenutku kad su četnici, pod komandom Save Derikonje, počeli nad narodom toga kraja vršiti teror. Samo u jednom zaseoku pobijeno je oko četrdeset domaćina. Opljačkana su čitava sela, i ko zna šta bi još bilo da Brigada i Sremci nisu stigli još za nekoliko dana!

Derikonja sa svojim četnicima nije smio ni sačekati naše, nego se brže-bolje povukao u pravcu Romanije, čim su mu straže javile njihovo približavanje.

Na Majevici nastavljamo sa formiranjem naših novih jedinica. Ubrzo ćemo imati mogućnosti da nastavimo ofanzivno djelovanje protiv četnika i protiv ustaških garnizona.

Nastala je zima.

U selima u kojima vlada narodna vlast, koja su potpuno slobodna od četničkog terora, razvija se nov život, koji po svojim oblicima predstavlja zaista nešto potpuno različito od života kojim se po našim selima živjelo prije rata. Seljaci, koji ranije nisu pokazivali neko stvarno zanimanje za pitanja i pojave koje nisu bile u neposrednoj i na prvi pogled vidljivoj vezi sa njihovim svakodnevnim pojedinačnim interesima, sa sve više razumijevanja ulaze u sva pitanja koja se tiču ustanka i borbe protiv četnika. Ljudi koji su članovi narodnooslobodilačkih odbora sve brže postaju stvarni predstavnici narodne vlasti. Odbori rade sve bolje, a narod ih prima i osjeća kao vlast koju je on sam sebi odredio. Naravno, mnoge slabosti koje još postoje i koje su rezultat i posljedica našeg dosadašnjeg života u ropstvu tražiće i ubuduće još dosta napora da budu savladane i likvidirane. Ali jedno je jasno: narod je ušao u borbu i misli da je vodi uporno i do kraja. To se vidi po mnogim naoko sitnim pojedinostima. Ni jedan odbornik, na primjer, ne prespava noć kod kuće a da bar dva-tri puta ne ustane da nekome pokaže put, ili da nekoga primi na stan i hranu, ili da provede neku patrolu preko terena na kome može biti neprijateljska zasjeda. Rijedak je čovjek u selu koji se neće odazvati pozivu odbornika da stavi na raspolaganje kola i konje, da sam lično prevozi hranu, da ide u grad i nabavlja lijekove, prenosi duvan i tako dalje. I ni o čemu drugom ne vodi se danas briga u našem selu. Misli se samo na borbu, na slobodu.

Ustaška država postala je svima smiješna i nemoćna Hitlerova tvorevina, koja se već ruši gotovo sama od sebe. Četnici ni za koga poštenog nisu više ništa drugo do izdajnici svoga naroda — prljave sluge okupatora, kojima pripada opšti narodni prezir. Tako je, sa rijetkim izuzecima, u svim selima Semberije i na velikom dijelu Majevice, a nije tako tamo gdje još ne postoje uslovi za naš nesmetani politički rad i gdje još vršljaju manje i veće četničke grupice. Ali mi ćemo i tu slabost savladati, moraćemo da je savladamo!

Ušli smo u godinu 1943. Hoće li to biti godina pobjede?

KNJIGA TREĆA

ZEMLJA JE JEČALA

Tek smo bili formirali Prvu majevičku brigadu, a njoj preko radija stiže naređenje od Vrhovnog štaba da odmah krene na jug! Preko Romanije, duž čitave istočne Bosne, prema masivima crnogorskih planina!

Tamo se razgarala velika bitka!

Opremismo Brigadu, pozdravismo se s njom, i sad je ona negdje daleko, vrlo daleko na jugu, tamo odakle kao da se čuje potmula, nejasna grmljavina. Kao da se u dubinama zemlje ruši nešto veliko i teško od čega se potresa njena površina a bregovi podrhtavaju i ječe!

Bjesni peta ofanziva! Daleko od nas, među gorostasnim planinama, već nedjeljama neprijatelj sa odabranim jedinicama pokušava da ostvari svoj najnoviji plan. Postavio je nekoliko obruča i sad ih steže. A tamo su naše glavnine, tamo je Vrhovni štab, tamo je Centralni komitet naše Partije, tamo je Tito — tamo se rješava o daljem toku i razvitku narodnooslobodilačkog pokreta u čitavoj našoj zemlji!

Ne znamo kako je tamo, otuda niko ne dolazi. Ono što saznamo iz emisija »Slobodne Jugoslavije« nije nam dovoljno, a ono što piše neprijateljska štampa koja dopire do nas sigurno nije istina. Htjeli bismo da smo i mi tamo, da pomognemo, da ubrzamo razbijanje smrtonosnih obruča, da uništavamo neprijatelja! Ali ne možemo biti tamo! Moramo biti ovdje! I ostaje nam samo da i dalje uzdrhtala srca pratimo »Slobodnu Jugoslaviju«, da čitamo neprijateljsku štampu, kojoj ni riječi ne vjerujemo, da slušamo daleku grmljavinu topova i avionskih bombi. Šta će biti? Biće ono što je bilo i dosada i što jedino može biti: propašće i ova ofanziva, kako su propale i one dosada i kako će propasti sve koje budu došle poslije nje. Mora propasti! A naša pobjeda i potpuna propast okupatora i njegovih prišipetlji u zemlji svakim danom je bliža. To je sigurno!

A zemlja ječi. Na mahove kao da se utiša, prestane, a onda počne iznova.

Kako je samo moguće da se to čuje čak ovamo kod nas?! Više od sto kilometara u pravoj liniji dijeli nas od toga strašnog bojnog polja, a mi sasvim jasno čujemo njegovu lomljavu! Kao da škrguću nekakvi strašni zubi!

Sjedim sa Đojom, Tešom, Đokom i Lazarom na brežuljku iznad Đojine kuće. Predveče je. Sunce zalazi iza Busije, koja se plavi u daljini. Malo bliže ulijevo strši u nebo šiljak Jablangrada, koji izgleda kao neki davno ugašeni vulkan. Oblačak na vedrom nebu iznad njega nalik je na pramen dima — kao da se vulkan ponovo budi i prijeti erupcijom . . .

Na selo je pala topla predvečernja tišina. A tamo u daljini, na jugu, potmulo tutnji.

Održali smo sastanak. Trnovska partijska organizacija dobila je čitav niz važnih zadataka. Većina njih je u vezi s ovom neprijateljskom ofanzivom koja, mada je sad daleko od nas, stavlja pred našu partijsku organizaciju nove probleme. Moramo pomoći organizovanje novog Odreda, koji je sad pod komandom Veljka Kurjaka, i što prije ga osposobiti za akcije većeg stila. Moramo prisiliti neprijatelja da znatnije snage uputi protiv nas. Moramo, dalje, izvršiti sve mnogobrojne pripreme da obezbijedimo smještaj i ishranu jedinica čijem se dolasku nadamo poslije razbijanja neprijateljske ofanzive.

Završili smo razgovore o poslovima i sad sjedimo i slušamo.

»E, ljudi moji« — kaže Đojo zamišljeno — »ala tamo melje!«

»Melje, vala«! — kao jeka mu odgovara Tešo.

»Ja juče bio u Tavni« — kaže Lazar — »išao na vodenicu. E, hoćete mi vjerovati, drma se Orlović! Jeste, bogami!«

Zaćutasmo.

Posmatram lica drugova. Ta lica su ozbiljna i zabrinuta.

Ali ta zabrinutost izgleda nekako obična, onako kao kad se seljaci spremaju da rade neki svoj posao, pa zabrinuto misle o tome da li će biti kiše ili neće, i da li će im poći za rukom da urade onako kako su naumili ili neće. To je, ako bi se tako moglo reći, neka vedra, poslovna zabrinutost ljudi koji se o poslovima brinu taman onoliko koliko to treba i koji su dugim iskustvom naučili da se, na kraju krajeva, sve svršava bolje nego što čovjek u svojoj zabrinutosti zamišlja i očekuje.

»Ih!« — kaže opet Đojo — »probiće se, bolan, naši, ja šta će . . . A mora da je Švabi dozorilo kad je digo toliku silu . . .«

I opet nastaje ćutanje.

Dan se polako gasi. Postepeno blijede boje, na sve se spušta ljubičasti veo sutona koji naglo dolazi sa istoka, donoseći sobom svježinu noćnog povjetarca. Po kućama se pale svjetlosti. Potoci odjekuju od dozivanja. Selo se sprema na počinak.

U polutami nazirem siluete drugova. Ne mogu više razaznati lica. Samo se svijetle cigare.

»Drugovi« — kažem im — »ja sam uvjeren da će naše jedinice poslije probijanja da krenu ovamo. Možebiti da će nam se pružiti prilika da ovdje vidimo i Vrhovni štab . . .«

Oni ništa ne kažu. Oni misle o onom što im ja govorim. I oni mi vjeruju, sigurno mi vjeruju! Oni se ne boje!

Opet dugo ćutimo.

»Treba se, bogami, dobro pripremiti da dočekamo vojsku«! — najzad kaže Đojo ozbiljno.

»Biće dosta ranjenika . . .«

»Biće . . .«

A u daljini, na jugu, najednom kao da zavlada tišina. Da li je to zato što je nastala noć, ili su se to naši probili, pa sad razgone neprijateljske jedinice i žure ovamo, nama?! Ovamo, da se odmore i nahrane, da popune praznine u svojim redovima, pa da onda krenu u nove pohode!

»Da mi je samo dočekati da uzmemo Bijeljinu« — uzdiše Lazar — »da rastjeramo one lopove što su se tamo iskupili . . .«

»Dočekaćeš, Lazare, biće i to, ne brini!«

»Eh . . . biće, znam i ja da će biti, ali . . .«

Obruči su probijeni! Prestala je daleka tutnjava na jugu, zemlja više ne ječi! Naše jedinice munjevitom brzinom oslobađaju u istočnoj Bosni sve nova i nova mjesta. Oslobođena je Vlasenica, oslobođen je Kladanj, u njemu se, čujemo, smjestio Vrhovni štab!

Na Majevicu stižu bolnice.

Teško je opisati izgled jedne naše bolnice poslije pete ofanzive. Posmatrao sam ranjenike i bolesnike. Mnogi od njih, a može biti i svi, preboljeli su pjegavi tifus, ili su upravo sada počinjali da vode borbu s tom opakom bolešću. Njihova lica su ispijena i žuta, pogled im bludi . . . Oni mirno i gotovo ravnodušno čekaju da s njima nešto uradimo, da ih smjestimo. Spremno, iako veoma sporo, oni se postrojavaju i odlaze na određena mjesta. Ništa ne govore, ništa ne pitaju. I samo kad vide hranu, napušta ih mir. Tada postaju nestrpljivi, nervozni, i u očima im se javlja želja. Oni su gladni, svi koliko god ih ima, gladni kako to može biti samo čovjek poslije prebolovanog tifusa, poslije teških i dugotrajnih pokreta po bespuću! Oni izgledaju mrtvi! Kosturi koji se kreću nekakvim čudnim, nestvarnim pokretima . . .

Prosto se čuje kako im zglobovi škripe . . .

A njihove oči, sagorjele i ugasle, oči staklasta sjaja, koje ne vide . . .

Ranjave, pocrnjele od skorene krvi, noge koje se vuku, koje prijete da će se svaki čas zauvijek zaustaviti . . .

Šta su sve pretrpjeli, šta su sve vidjeli ti ljudi!

Mnogo sam slušao o strahotama pete ofanzive. Postepeno, malo-pomalo, preda mnom se razvijala čitava veličanstvena slika ove istorijske bitke, kojoj po dramatičnosti nije moguće naći primjera u istoriji dosadašnjeg ratovanja. U mislima sam gledao naše prorijeđene iscrpljene bataljone kako rješavaju vojničke zadatke koji su za uobičajeni način ratovanja nerješivi i nemogući. Vidio sam lični i kolektivni heroizam... vidio sam ljude u tom paklenom kotlu kako, beskrajno umorni, jurišaju na neprijateljske bunkere, kako padaju pokošeni snopovima užarenog čelika, ali jurišaju, ponovo jurišaju i najzad izbacuju iz betonskih utvrđenja odmorne neprijateljske vojnike, pa onda, odmah, bez zadržavanja, bez predaha, jurišaju dalje, dalje, i sve tako, iz dana u dan, iz noći u noć...

»Bilo je teško« — pričao mi je Mirko Filipović — »bilo je... gotovo neizdržljivo! Svi smo bili već sasvim iscrpljeni, svi smo bili gotovi, ali... jedna misao živjela je u nama neprekidno i ona nam je, sigurno, davala snage za sve nove i nove napore. Izdržati, probiti se! I eto... izdržali smo, probili smo se!«

Da, zaista: misao je pobijedila čelik, moral ljudi pokazao se jači od grube materijalne sile! Ideja kojom je Partija zadojila naše borce, prisustvo druga Tita, koga su borci gledali u bojevima — to je ono što je našim jedinicama davalo nesalomljivu snagu.

Kažu da su staze i bogaze Zelengore obilježene kostima naših boraca, da su se talasi Pive i Sutjeske crvenjeli od naše krvi, da su tifusari u po dana ložili vatre pekući konjsko meso da bi utažili svoju legendarnu glad... da je glad jela ljude iznutra, stvarajući od njih aveti! Svi kažu da je u petoj ofanzivi bilo strašno. Izginulo je mnogo boraca. Od Majevičke brigade, koja je u punom sastavu krenula u pomoć glavninama, vratilo se svega nešto iznad dvije stotine boraca! Majevica i Semberija u crno su se zavile...

A nikad kao baš sad nismo bili tako jaki, tako sigurni u pobjedu, tako sposobni za borbu! Jedinice su se brzo popunjavale. Ponovo se popunila Majevička brigada, sve jači postaje naš novi Odred, izginulima dolazi drugarska smjena...

Za petnaest dana Majevica i Semberija »likvidirale« su sve bolnice. Ljudi su se dizali na noge, koliko od hrane i odmora toliko od ljubavi i pažnje naroda kojim su bili okruženi. Još jednom se pokazala snaga naše partijske organizacije na terenu.

Nastaje ljeto, počinje treća godina našeg ratovanja. I ne vidi se kraj!

Jasno je da će Hitlerova Njemačka i njezini sateliti propasti, o tome, kao ni prvog dana rata, ni kod koga nema ni traga sumnje. Ali koliko će još sve to trajati, koliko vremena će još biti

potrebni ovi silni napori... koliko još treba da pogine boraca, pa da naša zemlja bude slobodna?! Vjerujem da ne bi bilo moguće naći nijednog našeg čovjeka u kome se ova pitanja, na ovaj ili na onaj način, svakodnevno ne postavljaju. Ali ono što je naročito važno i što tako mnogo govori o našoj borbi — niko ta pitanja ne postavlja drukčije nego slučajno, uz riječ. I kad se to desi, onda ljudi kao da naročito nastoje da pokažu da to oni ne govore zato što su se umorili i što im je dodijalo, nego zato što ih prosto interesuje to pitanje. Obilazeći po selima partijske organizacije, imao sam prilike da i sam učestvujem u sličnim razgovorima. Opet sam jednom sjedio na brežuljku više kuće Đoje Tešića sa komunistima trnovske partijske organizacije.

»Ja, ljudi moji« — kaže Lazar Mićić — »guraju ovi Rusi, bogami...«

»Guraju, jašta«! — prihvata Tešo Đurković — »dokle li će samo Švabo izdurati?!«

»Dokle... dok mu ne plane nad glavom... dok ne padne Berlin! Još će kod nas dosta krvi poteći«! — kaže Đojo zamišljeno — »biće još ofanziva...«

Pa da, biće još krvi, još ofanziva, ali, mi se borimo i pobijedićemo!

Treća domobranska pješačka pukovnija, pod komandom pukovnika Cviljušca, krenula je iz Brčkog u pravcu Bijeljine. Prema obavještenjima koja smo imali, Pukovnija treba preko Biljeljine da stigne u Zvornik, odakle će učestvovati u obezbjeđivanju ceste Tuzla — Zvornik.

Ali Pukovnija nikad nije stigla u Bijeljinu!

Cesta Brčko — Bijeljina, kojom se kretala velika domobranska kolona, ide jedno vrijeme pored same Save, podnožjem blagih brežuljaka. Zatim se odvaja od rijeke i vijuga lako zatalasanim terenom, sve dok se na šestom kilometru pred Bijeljinom sasvim ne spusti u ravnicu. Na nekoliko mjesta cesta, presjecajući duboke potoke, pravi okuke, vrlo pogodne za postavljanje zasjeda.

Na jednom takvom mjestu odlučio je komandant Majevičkog partizanskog odreda, Veljko Lukić — Kurjak, da neprijatelju postavi dubinsku zasjedu. Nadao se da će sa svojim Odredom i sa jednim bataljonom Druge vojvođanske brigade, koji se u tom trenutku nalazio pod njegovom komandom, moći natjerati neprijatelja da prekine pokret i vrati se odakle je i pošao, u Brčko. Pri tom će, računao je Veljko, biti i nešto plijena — oružja i municije.

Veljko Lukić, nadaleko poznat pod imenom Kurjak, nije običan partizanski komandant. Seoski mladić, sa tek navršenih 25 godina, bez ikakve škole i vojničkog obrazovanja, on je u svoje

ratovanje unosio hrabrost i prirodnu bistrinu čovjeka iz naroda, koji je znao da bude prisan i drag svima koji su imali prilike da s njim zajedno žive i dijele radosti i nevolje teškog partizanskog života. Od običnog borca Veljko je brzo postao vodnik, zatim komandir čete, pa komandant bataljona i, najzad, komandant Odreda. Njegovi borci neizmjerno su ga voljeli i ponosili se time što su pod njegovom komandom. Sami sebe nazivali su »kurjačićima« i voljeli su da ih i drugi tako zovu. Mada je ambicija i potajna želja svakog boljeg člana partizanskog Odreda da jednog dana postane borac neke brigade, kod boraca Kurjakovog Odreda takve težnje se nisu opažale. Samo po imenu bio je to odred. Po svojoj borbenoj vrijednosti, po sposobnosti manevrisanja i pokretljivosti, bila je to prava brigada.

Postavivši borce s obje strane ceste, Kurjak je počeo da čeka domobransku pukovniju, koja se, po svoj prilici ne očekujući ništa, lagano kretala prema Bijeljini dižući iznad sebe oblake prašine. Kad je Pukovnija stigla na mjesto zasjede, on je na nju otvorio vatru, i zametnula se borba.

Kurjak jebrzo ocijenio da može promijeniti svoj prvobitni plan. Osjetio je da mu se pruža prilika da Pukovniju razbije, da je za duže vrijeme potpuno izbaci iz stroja. Eno, pukovnija pod vatrom nikako ne može da se pribere, da se snađe! Njena kolona se kida i gužva, domobrani se zbijaju u gomile, neujednačeno i neorganizovano pucaju iz pušaka, a konji pod mitraljezima se otimaju, zbacuju tovare i padaju! Oficiri smušeno trče cestom tamo-amo, nešto viču, deru se na domobrane i pucaju iz pištolja u vazduh. Četiri laka topa leže prevrnuta u jarkovima kraj ceste, njihove zaprege nema, posluga se ne vidi . . .

Na jednom istaknutom ćuviku koji dominira cestom stoji Kurjak i svojim bistrim okom prati kako se razvija borba. On vidi svoje »kurjačiće« i Vojvođane kako se prebacuju od zaklona do zaklona, kako pucaju. I evo, već su se sasvim primakli cesti. I što oni više prilaze, kod neprijatelja zabuna postaje sve veća, a kretanje oficira i njihova vika već gube svaki smisao Ućutao je i bacač, čijoj je posluzi uspjelo da izbaci nekoliko mina . . .

Kurjak se odlučuje, on ocjenjuje izglede. Hiljadu i dvije stotine ljudi je dolje! Tamo je kompletno naoružanje, kompletna oprema cijele jedne Pukovnije!

Kurjak još jednom zaokruži pogledom po čitavom položaju i, sad već uvjeren da neće pogriješiti, krenu u juriš.

»Juriiiiiš«! — viknu on i poletje prema cesti.

Njegov uzvik prihvatiše svi borci i kao lavina se sručiše na cestu.

Neprijatelj klonu. Čitava Pukovnija, zajedno s komandnim kadrom, predade se partizanskom Odredu poslije nepuna dva sata

borbe! Zarobljenici, brojno dva puta jači od svojih pobjedilaca, odmah su pušteni kućama. Seljaci su im organizovali prebacivanje preko Save, jer većina njih nije htjela više da se stavlja na raspolaganje ustaškim vojnim vlastima.

Domobrani seljaci hitali su svojim kućama!

Ova velika pobjeda majevičkih i vojvođanskih partizana, izvojevana pod komandom Veljka Kurjaka, donijela nam je veliki ratni plijen. Palo nam je u ruke blizu hiljadu pušaka, dvadeset i sedam puškomitraljeza, nekoliko teških mitraljeza, preko trideset automata, četiri potpuno ispravna protukolca, jedan brdski top, jedan teški bacač mina i mnogo municije.

Zarobljen je cjelokupni oficirski kadar Pukovnije, među njima i potpukovnik Jurković, komandant garnizona u Bijeljini, dok je pukovnik Cviljušac poginuo.

Čudni su ovi domobranski oficiri! Samo dvojica-trojica od njih dvadeset šestorice su profesionalni vojnici, ostali su rezervisti. Čak i sam Jurković, koji je prije rata bio učitelj, pa se aktivirao u vojsci kad se rodila NDH! Gotovo svi, izuzev jednog aktivnog oficira i samog Jurkovića, drže se neprirodno ležerno, kao da bi htjeli da nam stave do znanja kako je ovo za njih najbolje rješenje i kao da oni baš i vole što je sve bilo ovako. U stvari, jasno je da su bili potpuno nesposobni da se odbrane, da nisu bili u stanju da svoju brojčanu i vatrenu nadmoćnost iskoriste u borbi protiv nas.

»Mislim, druže komandante« — obrati se jedan od njih Kurjaku — »da će nam biti uzeto u obzir naše držanje. Rezultat vaše današnje akcije pomalo je i naša zasluga . . .«

Kurjak se nasmija.

»Pa jeste« — reče on — »da ste vi nešto bili bolji vojnici, mi, naravno, ne bismo bili u stanju da vas zarobimo!«

Domobranski oficir oćuta.

Jurković izgleda kao čovjek kome je sasvim jasno šta se desilo i šta on lično može da očekuje. Omalen, čvrst pedesetogodišnjak sivoplavih očiju, prosjed, hrapavog podoficirskog glasa, on živo podsjeća na austrijskog činovnika birokratu kome je vojnički poziv, shvaćen onako kako jedino može da ga shvati austrijski birokrata, otvarao mogućnosti ispunjenja svih ambicija malograđanina. On sada ćuti i nemirno strijelja očima na sve strane. Ne pokušava da vodi prijateljske razgovore sa borcima, komandirima ili komesarima. Upinje se da se drži dostojanstveno. Ali iz njegova pogleda viri strah, ruke mu podrhtavaju dok puši cigaretu, koju je ipak primio od jednog borca. Oko usana s vremena na vrijeme javlja mu se grč. Čovjek bi teško mogao pomisliti za šta je sve sposoban taj kočoperni starčić, koji sad zebe od straha. Jer on zna šta je činio . . .

Ovoga proljeća, svake noći, u selima oko Bijeljine nastajao je grozničav nemir. Svake noći, nekad čim se smrkne a nekad docnije, kad ljudi već zaspu zavarani nadom, otvarana je iz kasarnskog kruga u Bijeljini artiljerijska vatra po svim selima oko grada. Bez ikakvih podataka, nasumce, okretane su cijevi artiljerijskih oruđa za trista šezdeset stepeni, i granate su eksplodirale po selima sa zaglušnom rikom.

Jedne noći imao sam prilike da i sam posmatram djejstvo te vatre. Ne može se reći da je to bombardovanje bilo naročito opasno, vatra nije bila gusta. U selo, dok sam ja tamo bio, palo je pet granata i niko nije poginuo. Ali užas žena, prestravljena piska djece, očajne psovke ljudi koji su istjerali stoku iz staja, to je slika koju nije moguće zaboraviti! Tako je, pričali su mi, svake noći. Svijet, naravno, ne može na to da se navikne, i uvijek se ponavljaju iste scene panike.

Eto, to je radio Jurković, ovaj omaleni, već star čovjek!

Da li je on mogao znati šta se dešava tamo gdje on šalje smrtonosna zrna, da li je pomišljao na to da ta zrna, možda, raznose tijela djece, da pale domove ljudske? Sigurno je da se potpukovnik Jurković nije mnogo uzbuđivao takvim tužnim mislima. Vjerovatno je svoj postupak smatrao sasvim opravdanim, sa vojničke tačke gledišta sasvim korisnim i svrsishodnim. Među neprijateljski raspoloženim stanovništvom koje okružava grad treba širiti strah, treba to stanovništvo demoralisati, treba ga nervno iscrpljivati . . .

I on je to mirno činio . . .

Nisam mogao savladati radoznalost koja me obuze pred tim predstavnikom ustaške soldateske, pristupih Jurkoviću, i upitah ga:

»Interesuje me jedna stvar — je li po vašem naređenju artiljerija iz grada tukla noću naša sela?«

Jurković se trže. Njegove oči sa lako zapaljenim kapcima nisu mogle sakriti strah.

»Da . . . to jest, nije to zapravo bilo po mom naređenju . . . Znate, topništvo nije bilo direktno pod mojom komandom. Uostalom« — dodade bojažljivo — »rat je . . . na žalost . . .«

»Pa da« — rekoh — »rat je rat, a u ratu . . .«

Jurković je ćutao.

Četvorica od dvadeset šestorice zarobljenih oficira izrazili su želju da budu zamijenjeni. Nije nam bilo poznato da u okolnim garnizonima ima naših zarobljenika, pa smo riješili da tu četvoricu zamijenimo za nekoliko seljaka i seljanki koji su se nalazili u bijeljinskom zatvoru, navodno zbog saradnje s partizanima.

Neprijateljskoj komandi u Bijeljini postavili smo uslov da se zamjena ima izvršiti na južnoj periferiji Bijeljine, tamo gdje je

nama pristup najzgodniji i najsigurniji. Mi ćemo na to mjesto dovesti četvoricu oficira, a oni neka dovedu zatvorenike. O nekim drugim uslovima nije bilo govora.

I tako pođosmo iz Čengića, gdje smo držali zarobljene oficire.

Oficiri nisu bili ipak bogzna kako veseli. Idu tamo gdje će, svakako, na ovaj ili na onaj način biti postavljeno pitanje njihove odgovornosti za propast cijele jedne pukovnije!

Oni koji ostaju pokušavaju da se šale, ali im to ne uspijeva. Jurković mračno gleda u oficire koji odlaze na zamjenu. On kao da predosjeća da nikad neće poći njihovim putem . . .

Odabrao sam petoricu boraca s Roguljom na čelu. Rogulja je stari borac Šeste brigade. Visok, plav čovjek između dvadeset pete i tridesete godine, neustrašiv i spreman na svaku akciju. Što je ona opasnija i neobičnija, njemu je draža. Takav je Rogulja!

Kao i ostali borci, i Rogulja se za ovu priliku udesio što je bolje mogao. Obrijao se, svoj mitraljez očistio i izglancao da se u njega gotovo ne može pogledati, toliko blješti! Ali nije mogao učiniti da mu uniforma ne bude izgužvana — stalno je parimo u uzaludnoj borbi protiv ušiju, i odjeća nam je uvijek izgužvana!

S oficirima nismo razgovarali. Jedno zato što oni ponovo odlaze u neprijateljski tabor, ponovo se od zarobljenika pretvaraju u neprijateljske oficire, i naše neraspoloženje prema njima raste. Drugo, zato što smo zaokupljeni svojim, vrlo uzbudljivim mislima.

Vjerujem da više nikad neću preživljavati ono što sam preživljavao vozeći se kolima prema Bijeljini, posmatrajući sa Obriježi taj grad u ravnici, čija mi je panorama poznata do sitnica. Eno Bijeljine! Ističu se u daljini pojedine zgrade, tornjevi, dimnjaci mlinova i električne centrale. Iza grada, prema sjeveru, opet ravnica i šumarci . . . Zaustavljamo se. Svuda je tišina. Pred nama leži grad iz koga do nas ne dopire nikakav zvuk. Ni po čemu se sad ne može znati šta se tamo događa Ali, ja znam! Znam da se čulo kako dolaze partizani i da će kod malte biti zamjena zarobljenika. Znam da je ogromna većina stanovnika radosno uzbuđena zbog toga, da će mnogi pokušati da nas na bilo koji način vide i da će nas mnogi vidjeti i poslije danima i nedjeljama pričati o tome! Znam da su naši neprijatelji tamo uzrujani, da su bijesni zbog toga što se zamjena vrši upravo tu i što nisu bili u mogućnosti da naš zahtjev u tom pogledu odbiju! Eto, velika ofanziva o kojoj se toliko pričalo bi i prođe, a partizani ne samo da nisu uništeni, nego zarobljavaju čitave pukovnije kao od šale, i, evo ih, dolaze pred sami grad, ravnopravno pregovaraju, i čak nameću svoju volju! Pa zar to nije najbolji dokaz o tome ko raste i napreduje, a ko nazaduje i propada?! Zar će i poslije ovoga biti moguće vjerovati makar imalo ustaškoj propagandi, držati nešto do vijesti ustaške štampe o velikim uspjesima akcije čišćenja partizana na području Nezavisne Države Hrvatske?

Za Bijeljinu i čitav ovaj kraj razmjena zarobljenika na ovom mjestu ima naročitog značaja!

Mene uzbuđuje još nešto: primičemo se Bijeljini, koju sam za ove dvije godine uvijek gledao izdaleka, ili sam u nju prodirao kradom, noću, strepeći na svakom koraku od ustaške zasjede. Po danu, cestom, u kolima, sprovodeći zarobljene neprijateljske oficire, idemo bez straha prema neprijatelju!

I na ostalim opažam isto uzbuđenje. Roguljin pogled bludi iznad plave ravnice, lice mu je ozbiljno i svečano zamišljeno. I on pogleda u mene, široko se osmjehnu, obješenjački namignu, pa onda poče da traži duvan.

Naš kočijaš pucnu bičem i konji pojuriše. Borci zapjevaše pjesmu o slobodi i vreloj krvi koja se za nju lije!

Neprijateljski oficiri su mračno ćutali.

A mi smo bili srećni!

Kad su nam se na periferiji grada približili neprijateljski oficiri i vojnički nas pozdravili, odgovorili smo im našim partizanskim pozdravom — stisnutom pesnicom. U ćutanju smo izvršili akt zamjene.

A ja sam vidio: narod je gledao u nas, radoznalo i radosno! Neprijateljski oficiri bili su neraspoloženi, a iza njih je na zemlji ležao rasut streljački stroj jedne satnije. Dakle, boje se, i ovdje, na samim gradskim prilazima, oni se nas boje!

»Ih, da samo puče jedna puška, ama samo jedna jedina«! — govorio je Rogulja sam sebi, kao u nekoj ekstazi — »ala bi ih trrrr!« I Rogulja široko razmahnu svojim ogromnim rukama, kao da stojeći kosi iz mitraljeza . . .

Vraćali smo se predveče, pošto smo se oprostili sa oslobođenim seljacima — a bilo ih je: trojica muškaraca i jedna žena — koji su svi iz sela sjeverno od Bijeljine. Oni, s očima punim suza od radosti zbog iznenadnog i neočekivanog oslobođenja, veselo krenuše kućama.

Iza nas, daleko, ostao je grad. A meni se činilo da ovaj rastanak neće više dugo trajati. Brzo ćemo mi tamo, mislio sam, uskoro će to biti naš grad!

»Šta veliš, Rogulja, kako bi bilo napasti Bijeljinu?!«

»Ih«! — odgovori on sa sigurnošću čovjeka koji dobro zna ono što govori — »da je ovdje Šesta, začas bi to bilo!«

Zapjevasmo. Kola su se tresla po izlokanom putu, točkovi su grmjeli, a naši glasovi su podrhtavali, kidali se od potresa. No mi nismo mislili na to, nego smo pjevali punim plućima, iz sve snage, izražavajući tako radost koja se u nama raspjevala. Seljaci koje smo sretali veselo su nas gledali i domahivali nam pozdrave.

Stigosmo u Trnovu po zalasku sunca. Već su se palile večernje svjetlosti, a sa istoka se dostojanstveno i svečano dizao pun sjajan mjesec.

Nema šta, pomislih iznenada, rat se primiče kraju! Uskoro ćemo morati da povedemo jednu novu, sasvim drukčiju bitku!

Te noći zaspah brzo.

Vojvođanske jedinice i naš Majevički odred, u jednom iznenadnom i brzom naletu, oslobodili su Bijeljinu! Borba je bila prilično teška — opkoljeni garnizon branio se iz utvrđenog logora gotovo čitavu noć i jedan dan. Ali, na kraju toga drugog dana, neprijatelj se hitno povukao, probivši se iz grada u pravcu Rače.

U gradu su se smjestile naše jedinice. Štab Odreda nalazi se u kući Ljube Pantića, bivšeg narodnog poslanika i ministra Stojadinovićeve vlade, koji je nedavno pobjegao u Zagreb, od straha pred partizanima.

Neposredno pred rat Ljubo Pantić, apotekar, sagradio je u centru grada novu kuću. U prizemlju je smjestio apoteku, koja je istovremeno bila i njegova politička kancelarija, a na spratu bio mu je stan. Unutrašnji uređaj je luksuzan, koliko se to samo moglo postići u gradu kakav je Bijeljina. Ljubo nije žalio novaca, imao ih je koliko je htio, više nego mu je bilo potrebno.

Sa ove kuće zalepršala se 1941. godine prva njemačka zastava s kukastim krstom. Bila je to bogata zastava, svilena, i, spuštena odozgo s prvog sprata, gotovo je dodirivala pločnik, toliko je bila dugačka! A sam Ljubo ponosno se šetao s kukastim krstom na rukavu lijeve ruke. I nije se odvajao od predstavnika okupatorske vlasti!

Sad su se u njegovu kuću smjestili partizani! Prolijeću kuriri na sve strane, tutnje pod njihovim nogama basamaci, a Štab zasjeda neprekidno u Ljubinoj nekadašnjoj radnoj sobi.

Partizani ne mogu lako da se naviknu na sve udobnosti koje im pruža moderno uređeni stan, ali se ipak nekako snalaze, malo pomalo se prilagođavaju.

Komandant Odreda, Veljko Kurjak, ne može da se pomiri s tim da sad njegov Odred predstavlja tamo nekakav garnizon! On bi htio da ide na položaj, da obilazi jedinice, htio bi da ide u borbu! Ali nikakvog položaja u blizini nema, nema se kuda ići, a neprijatelj se povukao daleko, čitavih dvadeset kilometara sjeverno od grada, prešao Savu, i ko zna gdje je sada! Momentalno se nema s kim voditi borba! Zato je Kurjak nervozan, njemu se čini da gubi vrijeme uzalud, smatra da bi neko drugi mogao da organizira u gradu a ne on . . .

Moraćemo brzo napustiti grad: neprijatelj, dobivši pojačanja, kreće u pravcu nas! Palimo kasarne, čitav niz velikih građevina koje je podigla još Austrija, onda kad je ovaj kraj bio njena granična teritorija prema Srbiji. Kasarne gore cijelu noć!

Jedinice su napustile grad, sad ostaje samo da neprijatelj u njega uđe. Noć je. Na ulicama nema nikoga. Građani su se već odmah s večeri povukli u svoje kuće. Svi su uzbuđeni i uznemireni: kako će se ponovo živjeti pod ustašama?

A mi žurimo da iz grada izvučemo štampariju. Ima samo jedna mašina zgodna za nas, jedan »tigl« koji se pokreće nogom, i nekoliko sanduka sa slovima. Ostao sam s Jocom Čengelom i Vasom Popcem da obavimo taj posao. Pomaže nam sam vlasnik, Vlasto Milosavljević, koji se trudi da se sve svrši što je prije moguće. Napolju, pred štamparijom, čekaju dvoja kola.

»Ne znam kako da natovarimo mašinu« — kaže Vlasto — »malena je, a teška . . . Provaliće kola . . .«

»Neće provaliti«! — tvrdim, a i sam se bojim da će se baš to i desiti.

A mašina je doista teška. Ima oko sedam stotina kilograma, i mi ne možemo ni da je s mjesta pomaknemo! Ipak nam nekako polazi za rukom da je doguramo do vrata. Sad se javlja nova nevolja: mašina ne može da prođe kroz vrata, ona su suviše uska za nju. Nerviramo se. Već je jedanaest sati noći, u gradu više nema naših jedinica, a neprijatelj se već približava, možda već i ulazi u grad!

»Da razvalimo vrata« — kažem — »da ih izbacimo, da provalimo zid . . .«

No, nemamo ni sjekire pri ruci, ni bilo šta drugo čime bismo mogli izvesti taj posao.

Jedva se, na kraju, Vlasto sjeti da se mašina može rastaviti na dva dijela. Brzo rastavljamo mašinu i tovarimo dijelove u kola. Polazimo. Sa sjeverne strane grada, od pravca Rače, čuje se zvrjanje nekih motora! To je neprijatelj!

Tutnje naša kola kroz prazne ulice Bijeljine. Brzo idemo prema jugu, u pravcu Pučila. Iza nas ostaje grad zavijen u tamu. Samo se još na onoj strani gdje je logor crveni nebo od požara. Kasarne plamte!

Doživjeli smo težak gubitak: poginuo je čiča Savo Jovanović, sekretar Opštinskog komiteta Partije za trnovsku opštinu.

Vidio sam se s čiča Savom dan prije njegove pogibije, u Trnovi. Uvijek isti, veseo i oran za šalu, neumoran u radu i pun optimizma, čiča Savo je, znojeći se i othukujući, vukao svoju torbu s »materijalom« i dugu njemačku artiljerijsku pušku koja je gotovo strugala kundakom zemlju . . .

»Idem u Čengiće, do kuće . . . nešto mi žena ne šalje preobuku, pa idem da vidim šta je to. Mora da se nešto naljutila . . .«

»Pazi«! — rekoh mu smijući se — »da te tamo ne iznenadi Vražja divizija, ili da te gdjegod ne pozdravi tvoj prijatelj Pero Stanić . . .«

Dijelovi neprijateljske jedinice koja se zvala »Vražja divizija« nalazili su se, poslije našeg povlačenja, u Bijeljini, odakle su vršeni manji ispadi u cilju izviđanja. Naši partizanski radnici na terenu morali su sada biti oprezniji nego inače, a mnogima je to

bilo prilično teško. Jedan od takvih bio je i čiča Savo, stari i poznati protivnik opreznosti.

»Ne brini se ti za Vražju . . . a Pero Stanić — e, to je već nešto drugo . . . Ali ne smije ni on sa Orlovića!«

Čiča Savo nije do četnika držao ništa.

I tako on ode, obećavajući da će već sutradan biti u Trnovi.

A sutra, rano ujutro, jedno jače neprijateljsko odjeljenje iznenada naiđe u Čengiće. Čiča Savo je bio u kući, i kad je saznao za to — bilo je već dockan! Izletio je napolje, upravo kad su neprijateljski vojnici, u lancu, trčećim korakom prilazili njegovoj kući.

Čiča Savo je potrčao nizbrdo, prema potoku, koji, obrastao šikarom, vodi od njegove kuće nekud u pravcu Bjeloševca. Vojnici su pripucali za njim i ranili ga. On se još kojekako dovukao do potoka, i tu klonuo. Gonili su ga po krvavom tragu Kad su ga stigli, bio je još pri svijesti. Dotjerali su ga do kuće, i tu ga ubili pred narodom koji su uspjeli da pohvataju i dovedu pred čiča Savinu kuću. Tom prilikom ubijen je i jedan od dvojice njegovih sinova.

Neprijateljski vojnici nisu kod čiča — Save našli ništa drugo osim pištolja. Videći da mu neće poći za rukom da izmakne, on je bacio i pušku i svoju torbu u šiprag.

Tako je pao čiča Savo, jedan od prvoboraca ustanka u ovom kraju, zaslužan i cijenjen radnik naše Partije. Bolno je odjeknula njegova smrt u bijeljinskom srezu. Malo je ljudi koji ga nisu poznavali, a svi koji su ga poznavali voljeli su ga i poštovali kao čovjeka dostojna ljubavi i poštovanja.

Proveo sam mnogo vremena s tim čovjekom. Mnogo sam naučio od njega. Upoznavši ga, još više sam zavolio našeg čovjeka, kroz njega sam zavirio u dušu našeg seljaka, dušu punu protivrječnosti i neočekivanih titraja. Kako je on poznavao ljude, kako je on znao s njima da razgovara! Za svakoga je uvijek nalazio pravu riječ! A na sebe, na svoj život, nikada nije mislio. Svi koji su s njim dolazili u dodir znali su to. Zato je, valjda, njegov uticaj na ljude i bio tako neodoljiv!

Smrt kao da ne misli napuštati trnovsku partijsku organizaciju! Nestalo je još jednog čovjeka! Dostojanstveni domaćin, mudri i razboriti čovjek, Đoko Jović, nije izdržao podmukli napad tifusa. Iscrpljen radom, uvijek u pokretu, organizator i izvodilac zamašnih radova na skrivanju hrane i vojničkog materijala koji naše jedinice nisu uvijek mogle nositi sa sobom, Đoko je sagorio i ugasio se kao što se gasi plamen kad mu ponestane hrane.

Najednom je u Trnovi postalo nekako pusto i gluho!

Nema čiča Save, nema Đoke!

Ljudi s tugom u očima gledaju jedan u drugog, kad se pomenu njihova imena.

PREKO JELICE

Početkom mjeseca septembra 1943. godine održano je u Crnjelovu partizansko savjetovanje za okrug Majevički. Savjetovanje je organizovano u dvorani bivšeg zadružnog doma, na cesti koja prolazi kroz sredinu sela a ide od Bijeljine do rijeke Save, gdje je prevoz za Jamenu u Sremu. Savjetovanje je imalo zadatak da izvrši ocjenu političke situacije na teritoriji Majevičkog okruga, to jest u srezovima bijeljinskom i brčanskom i dijelovima srezova tuzlanskog i zvorničkog, da razmotri stanje partijske organizacije na terenu i postavi zadatke za naredni period.

Upravo tih dana saopštio mi je drug Hasan Brkić, sekretar Oblasnog komiteta partije za istočnu Bosnu, da je donesena odluka o mom povlačenju iz Sreskog komiteta sreza bijeljinskog i upućivanju na rad u Oblasni komitet, gdje ću biti zadužen za agitaciju i propagandu.

Shvatio sam da za mene nastaje jedno novo razdoblje, da ću napustiti svoj rodni kraj u kome sam dosada radio, pa sam cijelo vrijeme bio u posebnom raspoloženju: kako li će mi biti na novoj dužnosti, hoću li se snaći... Sjećao sam se minulog vremena i rada u kome sam zajedno sa ostalim mojim drugovima, a posebno sa Svetolikom Gospićem — Brkom, Dragom Tojićem — Gangom i Mlađenom Jeftićem, pokušavao da doprinesem širenju revolucionarnih ideja u ovom našem kraju, a posebno baš u ovom selu, u Crnjelovu, koje je, zahvaljujući i tom našem radu, i postalo kula našeg pokreta u kojoj mi sada održavamo ovaj svečani i radni skup naše Partije.

Savjetovanju su dali svoj značajan doprinos članovi Pokrajinskog komiteta KP za Bosnu i Hercegovinu koji su u tom času bili u Semberiji, a naročito drugovi Hasan Brkić, popularni drug Aco, i Rodoljub Čolaković — Roćko.

O Jelici, najvišoj kosi Majevice, slušao sam od 1941. Tuda su odlazili naši prvi kuriri, hvatajući vezu sa Šekovićima, gdje se nalazio Oblasni štab. Preko Jelice se prebacio naš Odred poslije izgubljene bitke s četnicima u februaru 1942. Jedanput samo, u novembru 1942, kad su naši bataljoni gonili razbijene četnike,

gledao sam je iz blizine. Njene ogoljele šume bile su crne, snijeg koji je upravo počinjao da pada još nije bio dospio da ih pokrije.

Zapamtio sam dobro njen izgled, i iz daljine sam je razlikovao otada od drugih kosa i vrhova . . .

Preko Jelice idu sve naše jedinice kad se prebacuju u Birač ili kad se otuda vraćaju. S one strane, kad se pređe vrh, na njenim južnim padinama rasijana su sela srpska i muslimanska, koja se spuštaju prema cesti Tuzla — Zvornik. Prolazi se između tih sela. U muslimanskim selima garnizonira naoružana legija, sastavljena od mještana, koji nikako neće da napuste neprijateljsko držanje prema nama. Naročito se ističu u tome Jajići, selo ispod samog vrha Jelice, i, već dolje na cesti, Prnjavor i Kalesija. Iz tih sela na nas se uvijek puca! Ako je snaga naše jedinice koja prelazi Jelicu veća od bataljona, onda legionari pucaju izdaleka, ako je manja, onda napadaju jurišem i uporno progone. Sama po sebi, ta pucnjava legije nije ozbiljna opasnost. Legija nije tako mnógobrojna i vojnički je neuvježbana. Ali svojom pucnjavom ona alarmira neprijatelja na cesti koji njome često patrolira okoplјenim snagama, i, koristeći se telefonskim vezama, brzo dovlači potrebne jedinice na mjesto našeg prelaza.

Tako je uvijek prelazak preko Jelice vezan za borbu, a priče o tome čovjek može slušati od svakog onog koji je bar jednom išao u Šekoviće. Svaki naš borac zna da priča kako je teško preći preko Jelice noću, kad se mrak u šumi potpuno zgusne, a žile bukava sapliću svaki korak. Među partizanima se o Jelici ispredaju čitave bajke . . .

Pošao sam u Šekoviće. Tamo treba da organizujem partizanski kurs, koji smo na Majevici već održali.

U Šekoviće se prebacuje komora od oko šezdeset konja koja tamo prenosi hranu iz Semberije, a prati je naš Majevički odred, Kurjakov odred, kako ga svi mi zovemo.

Uzeo sam sekciju — da pogledam put kojim ćemo ići.

Polazimo iz Trnove, idemo preko Brđana i Tavne, penjemo se na Orlović, izbijamo na Pilicu i Bare, pa na Lokanjsku kosu, odakle se spuštamo u Rastošnicu. Iz Rastošnice se opet penjemo uzbrdo, izbijamo na Ravni Zavid, a odatle već nastaje Jelica. Prolazimo ispod same Stolice, vrha Jelice, najviše kote na Majevici. Onda se spuštamo između srpskih i muslimanskih sela na cestu, a kad nju pređemo, odmah nastaje teritorija koju kontrolišu naše snage. Od ceste se, kažu, za nekoliko sati stigne u Šekoviće.

Ne znam kako je komandant naše kolone, Kurjak, proračunao maršrute, ali kad počesmo da se penjemo uz Jelicu, bila je već duboka noć. I bilo je upravo onako mračno u šumi kako su mi mnogi pričali! Noge su zapadale među kvrgave žile i klizale se,

konji su padali, tovari se preturali, kolona je svaki čas zastajala. Napredovalo se vrlo sporo. Znam da je trebalo na vrh Jelice izbiti u sumrak, tu se odmoriti, a onda krenuti dalje — cestu Tuzla — Zvornik moramo preći u toku noći. Međutim, kad iziđosmo na iedan proplanak gdje je bilo malo svjetlije, i kad mi saopštiše da je to vrh Jelice, meni bi jasno da nećemo stići po planu. Naiđe Kurjak, nervozan i ljut, pa mi reče da ne možemo dalje. Zora bi nas, kaže, zatekla na cesti, a to s ovolikom komorom nikako ne smijemo rizikovati Predanićemo ovdje na vrhu, pa sutra, predveče, nastaviti put.

Naš logor, koji se nije vidio u tami, brzo se smiri. Nisu ložene vatre, naređeno je da bude tišina, i uskoro su se čuli samo konji kako zveckaju opremom i kidaju zubima strukove trave koja je ovdje visoka i bujna i snažno miriše. Konji pasu, njihovi zubi režu travu kao kakvi noževi, i od toga se šumom širi neki tih, uspavljiv šum.

Osvanuo je lijep, sunčan dan. Pucketavo su gorjele vatre pod kazanima u kojima se kuvala hrana, šumom su na sve strane odjekivali veseli glasovi. Konji, sapeti, poskakuju kroz travu koja im je gotovo do trbuha.

Svuda oko logora postavljena su obezbjeđenja. Čekamo da prođe dan.

Dolje u Rastošnici čuje se puščana paljba. Ponekad zaštekće mitraljez. Saznajem da je tamo otišao jedan naš vod da nabavi mesa, koga nemamo dovoljno. Četnici, sigurno, pripucavaju sad na taj vod. Sad će oni da obavijeste njemačku komandu u Tuzli da smo mi gore, na Jelici, i da, očigledno, namjeravamo da se prebacimo preko ceste! Možda već šalje svoje kurire vojvoda Radivoje Kerović, možda Miloš Erkić iz Požarnice već upućuje svoje ljude u Simin Han, da jave da su partizani na Jelici i da vode veliku komoru!

Nije, dakle, nikako dobro što je ispalo ovako, i meni je sasvim razumljiva Kurjakova srdžba upućena našoj komori. S komorom se, zaista, teško ide, i rijetko se ostvaruju predviđene maršrute! Je li to zato što je komora — komora, što je na njoj neko prokletstvo, ali je tačno da se tovari zbog nečega uvijek raspadaju, da se samari preturaju, ili da konji padaju na takvom mjestu na kome ne mogu da ustanu, a drugi ne mogu da ih obiđu, pa ljudi moraju formalno da dižu i konja i samar na njemu! Kad god sam išao s komorom, uvijek je bilo uzbuđivanja te vrste i uvijek se zakašnjavalo! Zato su svi partizani priželjkivali da budu što dalje od komore kad zagusti.

Slušao sam pucnjavu iz Rastošnice i posmatrao šumu oko sebe. Jelica je vrlo lijepa planina, nimalo onako sumorna i mračna kakva se čovjeku čini iz daljine, a naročito zimi. Na sve strane

se širi svijetla, zrela bukova šuma. Bijeli se zdrava kora debelih stabala, njišu se na povjetarcu bogate krošnje. Ima dosta proplanaka i vode. Sve kao da je tu zato da se čovjek osjeti prijatno u dubokoj hladovini, na svježem vazduhu! Sa samog vrha puca na sve strane divan vidik. Na sjever i istok — plava ravnica Semberije i Mačve pružila se unedogled. Nju presijeca vijugava traka Drine. Cer, Vidojevica i Gučevo čine kao neki džinovski okvir toj slici. Okreneš li se na zapad i jug, vidiš Tuzlu, bijelu cestu, dolinu Spreče, mračne planine Birča ... Mora da svako ko ovo gleda pomisli kako će, docnije, kad se svrši rat, doći ovamo na Jelicu, leći pod bukvu na meku travu, pustiti da ga hladi blagi povjetarac, i pretresati uspomene, sjećati se ratnih drugova, noćnih pokreta i iznenadnih bojeva po šumovitim obroncima ove lijepe planine. Ne samo majevički partizani nego i Sremci, ljudi iz ravnice, dive se Jelici i vole da pričaju o njoj. Mora da ona kod svih ljudi izaziva ista osjećanja, da na isti način uzbuđuje maštu! Prelaz na putu, odmorište, orijentaciona tačka, preimućstvo za onog koji drži njezin vrh, i šuma, prava šuma, i daleki, primamljivi vidici na sve strane, koji zovu, koji snažno privlače čovjeka, i vjetar koji tu uvijek duva! Eto, to je Jelica, i nije nikakvo čudo što je ona osvojila partizanska srca!

Kad prođe podne, vrijeme se naglo promijeni. Nebom počeše sve češće prolijetati brzi rastresiti oblaci, ispod njih je šumom jurila tamna sjenka. Vjetar s juga postade jači. S te strane lagano se dizao siv, ujednačen oblak, zaklanjajući pomalo sve veći dio neba. Uskoro se sunce sasvim izgubi iza tog oblaka. Planinom zavlada svečana tišina, boje se promijeniše, a vjetar stade. Spremala se kiša.

S prvim sumrakom naša kolona je bila spremna za pokret, a kad krenusmo, prve kapi kiše zašuštaše kroz gusto lišće. Počesmo se spuštati prema cesti. Jedan bataljon će ostati na vrhu Jelice za svaki slučaj — a ostala dva prebaciće komoru preko ceste, gdje će je prihvatiti jedinice Birčanskog odreda.

Mislio sam da je cesta vrlo blizu, a evo idemo već preko dva sata, i sve po kiši, a od ceste ni pomena! Prošli smo pored Prosjeke, položaja koji drži legija iz Jajića, i niko na nas nije zapucao. Možda nas legija nije primijetila, ili, što je vjerovatnije, nije htjela da puca, osjetivši našu snagu i bojeći se za svoje selo. Ili nam se, možda sprema kakvo iznenađenje?!

Kiša lije sve jače, kao da nikad i ne misli prestati! Oko nas, ispod nogu, teku pravi potoci! Munje sijevaju. Često zastajemo. Zaključujem da smo sad najzad blizu ceste i da se vrši izviđanje.

Na jednom mjestu dugo stojimo pod pljuskom. Izbili smo na cestu, mislim, vrši se obezbjeđivanje. Ali ne! Negdje naprijed, još daleko ispod nas, dugim rafalom zareža mitraljez. Malo udesno,

u odgovor, planu nekoliko pušaka. I čuh još nešto: kao prigušen zvuk avionskog motora dopiralo je odozdo iz tame tiho brujanje . . .

Ponovo se zaustavismo u jednoj gustoj šumici. Pomrčina je bila potpuna. Bilo je nemoguće vidjeti u koloni druga pred sobom! Zbog toga, dok se kolona zaustavljala, dođe do velikog sabijanja i gomilanja. Ljudi su se sudarali jedan s drugim, komorski konji su se miješali i zaplitali, grizli se međusobno i udarali nogama. Još sam dospio da čujem kako se kroz kolonu prenosi naređenje koje zahtijeva potpunu tišinu, a onda se guranje i komešanje toliko pojača da sad sigurno više nismo bili kolona, nego jedna izmiješana gomila koja će jurnuti na cestu bez ikakvog reda i srediti se tek na drugoj strani. Samo da hoće što prije, mislio sam uzbuđen i sav obuzet nejasnim strahom . . .

Najednom bljesnu svjetlost!

U prvi mah mi se učini da je to munja. Ali je to bila raketa! Odmah poslije nje otvori se po šumarku urnebesna mitraljeska vatra. Tu, sasvim pred nama, zazvrčaše i zaurlaše motori tenkova, a njihovi topovi počeše po šumi bacati svoje granate!

Nastade neopisivi krkljanac! Naša dva bataljona, pomiješani s komorom, uopšte nisu bili u stanju da razviju ma kakvu odbranu! Od paljbe se nije moglo čuti ništa, uzaludno se sad deru komandiri ako misle da će uspostaviti kakav red!

Konji počeše da se otimaju gazeći ljude, zaslijepljeni svjetlošću raketa i reflektora koji su osvjetljavali šumu, praveći od noći dan! Konji stadoše tumarati svaki na svoju stranu! Ne prođe ni pet minuta, i šumica je bila prazna. Ni žive duše nije više bilo u njoj!

Nađoh se u jednoj raskaljanoj njivi. Oko mene su po blatu gacali ljudi, psovali, dovikivali se.

Odnekud s desne strane i već u brdu također pucaju na nas, očigledno se neko trudi da nam presiječe odstupnicu! Dakle, zato su nas Jajići propustili s mirom! Da nas prevare, da nas puste do ceste, da udarimo nosom na tenkove, a onda oni da nam udare s leđa! Nije me, znači, prevarilo moje predosjećanje!

Naiđosmo na neki put, po svoj prilici na onaj isti kojim smo se do maločas spuštali, i pođosmo dalje uzbrdo, samo uzbrdo! Stižu i konji, sami, bez komordžija, većinom i bez samara. Idemo bez reda i sve nas je više. Ćutimo! Borimo se s dahom Žurimo, da nam je da smo što dalje od onog mjesta!

A iza nas neprestano puca, tenkovi šalju za nama svoje granate, tuku put kojim idemo, ali ne dobacuju — granate padaju negdje iza nas, orljava njihovih eksplozija pobjednički nas prati . . .

Poče da sviće, Kroz polutamu svitanja već se nazire kolona koja polako vijuga uzbrdo. Istina, nije to uređena kolona, čete su razbijene i izmiješane, ispresijecane dijelovima komore, ali je

ipak kolona! Samo da nam je da prođemo Prosjeku, da izbijemo na vrh prije nego što jajićkoj legiji pođe za rukom da nam presječe put!

Stigosmo na jedno mjesto koje dominira jajićkim položajima. Kraj mene naiđe jedan mitraljezac s još dvojicom boraca. Postavih njih trojicu na to mjesto i rekoh da čekaju, da paze prema Jajićima, dok sva kolona prođe.

Izbismo na vrh Jelice upravo u trenutku kad se onaj treći bataljon koji je sinoć ostao gore i koji je, prema planu, trebalo da se pokrene prema Priboju i tamo sačeka povratak ova dva bataljona, spremao za pokret. Drugovi se začudiše našem povratku. Oni nisu čuli ništa po čemu bi mogli zaključiti da smo mi upali u zasjedu — pucnjava se vodila daleko, duboko u dolini, a šum kiše i vjetra na vrhu sigurno je prevladao sve ostale zvuke!

Iskupljali smo se cijeli dan. Nismo mogli znati ko nam je poginuo, a ko se izgubio u noći i koga, možda, sad ganjaju legionari iz Jajića, Kalesije i Prnjavora. Zauzeli smo položaj na vrhu Jelice, osigurali se i od ceste i od četnika iz Rastošnice, pa na sve strane razaslali desetine i vodove da pretražuju šume i šikare i prikupljaju izgubljene.

A nedostajalo je tridesetak ljudi! Kurjak je bio bijesan. Stalno se vajkao što posluša komesara da ostane s ovim bataljonom. Njemu se čini da bi sve bilo drukčije da je on išao sve do ceste. Ja ne znam, možda bi zaista i bilo drukčije, ali se meni čini da nema tog komandanta koji bi u onakvoj situaciji uspio da se snađe i da održi svoju jedinicu na okupu i razvije je za borbu. Svakoga bi paralisala ona komora za koju ne važi nikakva komanda! Doduše, možda Kurjak ne bi dopustio da dođe do onakve zbrke, on bi to, valjda, izbjegao na neki način!

Nismo se mogli nadati tolikoj sreći kolika nam se osmijehnula toga dana! Ustanovili smo predveče da nam niko nije poginuo i da, osim nekolicine ranjenih, drugih gubitaka nemamo, ako ne računamo konje s tovarima!

Poslije nekoliko dana obnovili smo pokušaj prelaska, ovaj put s uspjehom. Nismo više čekali da se sasvim spusti noć pa da krenemo s vrha Jelice. Spuštali smo se prema cesti još za vidjela, lijevo i desno isturili jake pobočnice, koje su utjerale strah u kosti jajićkoj legiji, a dvije čete prethodnice imale su zadatak da ubrzanim maršem izbiju na cestu, da je zauzmu i drže dok mi ne pristignemo. Tako smo prešli bez ikakvog rizika.

Iz Rakinog Brda krenuo sam u Šekoviće ne čekajući komoru. Sa sobom sam poveo samo Jocu Čengelu, koji sa mnom ide od Trnove. On mi kaza da je njemu put od Rakinog Brda do Šekovića dobro poznat, pa nema potrebe da dangubimo čekajući da se komora spremi za pokret. Put je siguran, sve je to naša partizanska teritorija, na koju četnici ne smiju ni da zavire . . .

Dugo smo išli uzbrdo, sve kroz krupnu bukovu šumu, koja izgleda tako pusta kao da kroz nju ne prolaze ni ljudi ni životinje. Ipak se lijepo vidi staza kojom, po svoj prilici, svakodnevno prolaze naši kuriri.

Trebalo nam je dobra četiri sata dok iziđemo iz šume i nađosmo se na jednom nevelikom proplanku. Tu sjedosmo da se odmorimo. Joco mi reče da se to mjesto zove Bunarić i da je tu obično uvijek bilo zborno mjesto naše Šeste brigade kad se spremala nekud iz Birča.

Izgled Šekovića sasvim se razlikovao od mojih predstava koje sam stvorio na osnovu pričanja drugova koji su ranije tamo odlazili. Začudio me je prije svega izgled brda, koja kao da su vulkanskog porijekla — kamenite gromade raznih boja! Na ćuvicima grupice kuća — to su sela. A dolje, na cesti, uz samu Drinjaču, ostaci nekadašnjeg naselja Šekovića. Nekoliko zgarišta kroz koja je već proniknula trava, ostaci opaljenih kamenih zidina, i svega dvije male kućice, jedna na jednom, druga na drugom kraju. U onoj kućici koja je na kraju prema Vlasenici nalazi se Štab Birčanskog partizanskog odreda.

Ne znam nikoga u Šekovićima. Jedino komesara Odreda Radu Jakšića, pa i njega samo po pričanju. Zato sam riješio da prije svega odem u Štab, da nađem Radu, pa ću se onda lako povezati s drugovima iz Okružnog komiteta, koji znaju da ću ja doći i sigurno me već i očekuju.

Ali Radu ne nađoh! Osim kurira, u Štabu nije bilo nikoga. Rekoše mi da su svi otišli na neki položaj, još jutros, te ja pođoh da tražim sjedište Okružnog komiteta. Jedan postariji seljak koji je sjedio na klupici pred zgradom Štaba pokazao se spreman da mi pokaže gdje se nalazi kuća u kojoj je smješten Okružni komitet.

»Ti tražiš Ka-o«? — upita me on ozbiljno.

Ja mu osmjehujući se potvrdih.

»E, sad ću ja tebe odvesti, časom . . . «

I on se diže i odvede me sve do same kuće, koja stvarno nije ni bila daleko od ceste.

Počeo je naš partijski kurs. Zasad sam ja jedini predavač. Kad završim s predavanjima, s kursistima će još neko vrijeme raditi drug Mirko Ostojić, član vlaseničkog Okružnog komiteta, a ja ću onda da se vratim na Majevicu.

Nastojim da što bolje upoznam Šekoviće, o kojima sam toliko slušao. Ovo je zaista jedinstven kraj u istočnoj Bosni! Mada nedaleko od glavne komunikacije Tuzla — Zvornik i Zvornik — Vlasenica — Han Pijesak, Šekovići daju utisak nekog zabačenog kraja, daleko od svih centara. Čini se čovjeku nevjerovatno da i među ova brda može doći neprijatelj! A ipak, nijedna od dosadaš-

njih ofanziva nije mimoišla Šekoviće, koji su puni zgarišta, nagorjelih i poluizgorjelih kuća. Od Capardi gotovo neprestano tuče top, ali, ovdje se niko za to ne brine, niko se ne trudi da ispita i sazna zbog čega taj top tamo tuče. Ljudi vrše svoje poslove. Narodnooslobodilački odbori rade već kao prava vlast, Opštinski odbor ima i svoju kancelariju. A u stvari, kad se malo razmisli, sve je to čudno! Ovo je vrlo mala teritorija, čak, moglo bi se reći, neznatna, okružena sa svih strana neprijateljem — za leđima je Kladanj, u kome su ustaše, ispod Borogova, u Papraći, četnici, preko Drinjače, u Cikotama, takođe četnici. A samo malo dalje — Tuzla, Zvornik ... Naše vojske ovdje gotovo nikada nema u većem broju. Jedino je tu stalno Birčanski odred, tri bataljona, koji se razapinje po položajima na sve strane oko Šekovića. Pa ipak, uprkos svemu tome, ovdje vlada nekakav neobjašnjiv mir, nekakvo čudno spokojstvo ...

Nigdje nisam vidio ovoliko pušaka u rukama lica koja su van vojnih jedinica, u »civilja«, kako bi se to reklo kod nas na Majevici. Kad god je neki zbor, ili kad se narod okuplja oko crkve, onda se može vidjeti i po dvadesetak ljudi, mlađih i srednjovječnih, koji dolaze s puškama. Često se ovdje šenluči, što je meni vrlo neobično, jer se na Majevici to ne radi. Tamo partizanska puška rijetko puca — ako nije borba.

Upoznao sam nekoliko ljudi, Šekovljana, koji su u ustanku od prvih dana i sad su funkcioneri narodne vlasti. To su mahom ljudi srednjih godina ili stariji, sve domaćini, koji su sad sasvim napustili svoje privatne poslove i potpuno se posvetili narodnim. Upoznao sam Ostoju Žepinića, predsjednika Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora, Neđu Mićanovića, Jakova Piljanovića, Milorada Vlačića, člana Okružnog komiteta Partije. Upoznao sam još nekoliko mlađih ljudi, među njima i Ljubu Aščerića, bez kojih se u Šekovićima ništa ne bi dalo ni zamisliti.

Često sam u Štabu Odreda. Hranim se u kuhinji, koja je pri Štabu. Sa Radom Jakšićem i komandantom Odreda Vojom Ilićem često idem na kupanje u Drinjači. Mada je već kraj septembra, vrijeme je vrlo lijepo i sunčano, još se ne osjeća jesen.

Jedne večeri održao sam kod Štaba predavanje o političkoj situaciji. Bilo je prisutno pedesetak ljudi. Tada sam prvi put vidio popa Savu, oca našeg druga Brane Savića. Pop Savo, čovjek srednjeg rasta, oko šezdeset i pet godina starosti, sijed, crnomanjast, duboka, mala drhtava glasa, izgleda mi da je jedan od posljednjih sveštenika onog starinskog kova. On sav kao da je još iz vremena kad su crkve i manastiri bili jedina zborna mjesta porobljene raje, a sveštenici mahom ljudi iz naroda koji su budili nacionalna osjećanja i ohrabrivali za borbu, a kad zatreba, i sami se mašali sablje i puške. Da je samo mlađi, pop Savo bi sigurno pošao uz partizanske jedinice. Ovako, ostario i oronuo, on drži

propovijedi u crkvi i sa propovjedaonice proklinje izdajice i sluge okupatora, tumači političku situaciju, poziva narod na istrajnost i strpljenje.

Bilo mi je vrlo drago kad sam vidio da pop Savo nije ni nalik na one mrgodne sluge boga i oltara koji odbijaju od sebe, nego je čovjek koji voli i popričati i našaliti se i poveseliti se. Ovaj odnos popa Save prema ustanku i naroda prema crkvi i svešteniku, to je također nešto jedinstveno u ovoj našoj borbi. Porta lovničke crkve svake nedjelje je puna petokrakih zvijezda na seljačkim šubarama, puna je partizanskih pjesama. Pjeva ih i pop Savo, čim skine epitrahilj, zajedno sa seljacima.

Neću još dugo biti u Šekovićima. Svega još nekoliko dana. Naš kurs se već približava kraju, a kad se svrši — ja sam izvršio svoj zadatak ovdje. Onda se vraćam na Majevicu.

Nije mi se, međutim, dalo da završim započeti kurs. Morao sam odmah napustiti Šekoviće i ići u Tuzlu, koju su tih dana zauzele naše jedinice. Predadoh kursiste drugu Mirku, a ja, s Jocom Čengelom, koji je i inače jedva čekao da se nekuda ide ili, kako je on to govorio, da se nešto radi, krenuh u Tuzlu.

Zauzimanje Tuzle izazvalo je preokret čitave situacije u dolini Spreče. Mnogobrojna muslimanska sela u toj dolini bila su stvarno ustaška uporišta od kojih je stradao čitav niz srpskih sela i s ove i s one strane ceste Tuzla — Zvornik. Legija koja je bila u tim selima, sastavljena od mještana, bila je prema nama mahom neprijateljski raspoložena. Nije to nikakvo čudo. U blizini komunikacija kojima se često kretala njemačka vojska, nedaleko od gradova u kojima je djelovala muslimanska reakcija, ta sela bila su od samog početka pod neprekidnim uticajem naših neprijatelja. Sprečanski seljaci, primitivni i zaostali, lako su postali plijen šovinističke politike svojih gradskih vođa, a mnogobrojne hodžice upinjale su se iz petnih žila da što više Muslimana okupe oko zelenog barjaka. Nije, dakle, nikakvo čudo što je sve bilo tako. Ali se sad desilo nešto vrlo interesantno! Gotovo sve legionarske jedinice na cesti i oko nje izjaviše da žele da se stave pod našu komandu, uvjeravajući nas da će se odsada boriti protiv okupatora i ustaške države!

Legionari traže da ostanu u svojim selima. Većina će, sigurno, i ostati, ali jedan dio će ipak morati da ode u druge naše jedinice, u brigade i odrede. Počeće i oni da se mijenjaju!

Izbio sam na cestu kod Kalesije Stoje prazni i zapaljeni od drveta i zemlje građeni bunkeri iz kojih se na nas pucalo kad god smo prelazili cestu! Sad više nema bodljikave žice. Pred jednom kućom stoji nekoliko ljudi u bijelim sprečanskim gaćama, s puškama u rukama. Tu je i jedan kamion koji je pošao u Tuzlu. Ja i Joco pitamo — da li i mi možemo u kamion. Možemo, kažu

nam, samo je opasno preko Požarnice. Tamo su četnici Miloša Erkića, prave zasjede.

Čekamo da se formira jedna grupa koja će pratiti kamion preko Požarnice.

Kamion se brzo napuni. Posjedalo je oko dvadesetak ljudi, sve mještana iz Kalesije i Prnjavora. Naoružani su puškama, mahom starim manliherkama, a osim toga imaju i jedan puškomitraljez, staru francusku »Šošu«, koji tako loše izgleda da je naivno povjerovati da on uopšte može pucati.

Sve su to mlađi ljudi, najstariji od njih teško da može imati više od trideset godina. Popeše se u kamion kao na juriš i odmah počeše da pjevaju. Pjevaju svoje otegnute sprečanske pjesme, koje su pomalo tužne, nostalgične. Gledam ih. Svi su oni u svojim svakodnevnim seljačkim odijelima, svi pod fesovima, nijedan od njih nema petokrake zvijezde!

Ko li je od njih starješina?!

Htio bih da s njima stupim u razgovor. Ali nikako ne mogu, ne znam da počnem. Ni za trenutak me ne napušta misao da su to isti oni ljudi koji su evo već dvije pune godine služili ustaškoj državi i bili joj značajna potpora i oslonac u ovom kraju. Šta se to desilo u njihovoj duši, i da li se šta, stvarno, desilo? Šta li sad misle ti ljudi što su ovako odjednom i temeljito promijenili pozicije i prešli na drugi front u ovoj velikoj i sudbonosnoj borbi!? Jesu li, najzad, osjetili da im je mjesto na ovoj strani, ili su prosto učinili onako kako im je diktirao momentani odnos snaga na ovom sektoru?

Ljudi vade iz džepova i iz njedara duvanske kutije, motaju i pale cigarete. Jedan od njih ponudi i mene.

»Zapali, druže«! — veli mi.

Uzeh ponuđenu cigaretu, zahvalih se i pogledah u čovjeka. Još mlado lice, bez bora. Svijetloplave oči koje, čini mi se, nekako lukavo gledaju. Snažnim rukama on vično drži pušku preko sredine. Na nogama mu laki sprečanski opanci u kojima on, sigurno, brzo trči preko oranica, neumoran i uporan kao lovac . . .

Ovi ljudi su borbeni, svi odreda, znam ih ja dobro, i kada bi istinski iskreno prihvatili narodnooslobodilačku borbu, bio bi to naš veliki uspjeh.

Grmi motor uz Požarnicu, tresemo se preko rupa i kamenja, a Sprečaci neprestano pjevaju svoje pjesme, pocikuju i oštro strijeljaju očima na sve strane. Ovdje je leglo Miloša Erkića, poznatog lovca na »turske« glave, ovdje je po zlu čuvena Požarnica! Znaju Šprečaci dobro da bi im se »srpski osvetnik« ljuto osvetio što prevjeriše i odoše u partizane, pa su, iako ne prestaju sa pjesmom, oprezni i spremni da u svakom momentu odgovore na napad. Uvjeren sam da bi se oni dobro borili protiv četnika, mada

malo izgleda ima da bi moglo doći do stvarne borbe, kad bi nas sad dočekala kakva propisna zasjeda. Položaj je takav da bi svaki metak, ispaljen na nas, imao siguran pogodak. Ali zasjede nema, i mi se polako spuštamo prema Siminu Hanu Već smo prošli požarničku crkvu, izišli smo sasvim iz opasne zone. Put je sad mnogo ravniji, nema više ni onih okuka, i kamion razvija punu brzinu. A naša pratnja neprestano pocikuje i alače, rijetki prolaznici s čuđenjem gledaju za našim kamionom.

Posljednji put bio sam u Tuzli u ljeto 1940. godine. Tada je održano Oblasno partijsko savjetovanje, na koje sam išao u ime bijeljinske organizacije. Tuzla mi je u to vrijeme bila nepoznata. Ostalo mi je u sjećanju samo nekoliko glavnih ulica kojima sam prolazio ona dva dana što sam ih tamo proveo. Savjetovanje je održano u jednoj maloj kućici između Tuzle i Simina Hana, na samoj cesti. Evo upravo prolazimo pored te kućice! Ona je sada pusta i usamljena, kao da su je njeni stanovnici davno napustili...

Ulazimo u grad. Grme daske mosta preko koga naš kamion prelazi još uvijek u punoj brzini. Vozimo se pored Istočnog logora, koji je sav izgorio i čije crne ruševine govore da je ovdje nedavno bjesnjela borba. Kraj puta stoje nagorjeli, onesposobljeni topovi, kao neka nakazna čudovišta. Ima ih mnogo. A onda ulice koje ničim ne govore o ratu, prilično očuvane, s kućama koje mi sve izgledaju začudo velike i udobne. Grad! Čak, kad se dođe u sam centar, veliki grad! Ima asfalta, istina oštećenog i punog rupa, ali ipak odličnog kad se uporedi sa džombama i kaljugama seoskih puteva kojima smo se mi služili neprekidno od početka rata. S obje strane pločnici, izlozi na dućanima i kavanama, i ljudi koji hodaju poslom ili šetaju dokoni tamo-amo, mnogo ljudi i žena, civili!

Radoznalo posmatram iz kamiona. Ipak se vidi da je grad nedavno oslobođen. Ima još dosta zastava, parola ispisanih po zidovima i obješenih preko ulica. Na svakom koraku: »Smrt fašizmu — sloboda narodu«, »Sve za front — sve za pobjedu!«, »Živjela Komunistička partija!«, »Živjela nepobjediva Crvena armija« — sve to ispisano krupnim, često nepravilnim i krivim slovima crvene boje.

Zaustavljamo se pred zgradom u kojoj je smješten Oblasni komitet Partije. Pristupam poslu — agitacija i štampa.

Istoga dana sam saznao da su naše jedinice ponovo oslobodile Bijeljinu!

Drugovi su mi, pričali o borbama koje su se vodile za oslobođenje Tuzle. U toj dosad najvećoj našoj vojničkoj operaciji učestvovale su jedinice Trećeg korpusa: Šesta istočnobosanska, Druga krajiška, Petnaesta majevička i Šesnaesta muslimanska brigada, a onda Majevički, Ozrenski i Trebavski partizanski odred. U borbu je tre-

balo da uđe i Šesnaesta vojvođanska divizija, ali je ona zadržana u borbama za oslobođenje Bijeljine.

Nijemci su izbačeni iz Tuzle poslije teških borbi i žilavog otpora koji su pružali tri dana i tri noći. Njihov otpor je konačno skršen sa teškim gubicima. Pokušali su ubrzo da ponovo uzmu Tuzlu u svoje ruke, krećući se od Doboja sa znatnim pojačanjima. Već su bili stigli do Bukinja, desetak kilometara od Tuzle, ali su ih naše jedinice poslije borbi odbile u pravcu Doboja.

Rudari Tuzle su se spremno odazvali pozivu u redove narodnooslobodilačke vojske i odmah su stupili u bitku sa Nijemcima koji su nadirali, i Tuzla je čvrsto ostala u našim rukama.

Gubici neprijatelja bili su ogromni: preko osam stotina mrtvih vojnika i oficira, više od dvije hiljade zarobljenih vojnika i oficira, među njima i general Radl. Mi smo imali nešto oko sto mrtvih i blizu trista ranjenih boraca.

U Tuzli ključa bujan život. Nastojimo svim snagama da izvučemo što je moguće veću političku korist iz ovog našeg dosad najkrupnijeg vojničkog uspjeha. Nastao je trenutak kad naša agitacija i propaganda treba da pokažu šta mogu. Bacamo se na posao i radimo bez predaha. Štampamo vijesti i rasturamo ih po gradu, a uz to ih objavljujemo i preko razglasne stanice, održavamo konferencije i zborove, na kojima raskrinkavamo izdajničku politiku četničkih glavešina, žigošemo terorističku ustašku nazovidržavu, objašnjavamo poteze prilično zbunjene muslimanske reakcije, koja je konačno izgubila gotovo svaki uticaj u muslimanskim masama. Naruku nam ide razvoj događaja na istočnom frontu. Njemački izvještaji o borbama neprekidno govore o unaprijed planiranim skraćivanjima fronta, o uspješno izvođenim operacijama odvajanja od neprijatelja, o sjajnim rezultatima odbrambenih bojeva u kojima, navodno, Rusi trpe ogromne gubitke. Nama je jasno da se radi o nezadrživom toku ofanzivnih operacija koje sada izvodi Crvena armija i da je rat konačno ušao u svoju završnu fazu.

Naš pokret u Tuzli ima snažan korijen. To je svakako posljedica veoma bogate revolucionarne tradicije ovog cijelog industrijskog bazena, u kome je radnički pokret bio živ već decenijama. Uzalud su razni režimi, počev još od vremena Austrije pa do četrdeset prve, sijali otrovno sjeme međusobne mržnje i razdora među Srbima, Muslimanima i Hrvatima Tuzle i okoline. Duh proleterske solidarnosti bio je jači od svega, a čaršijskim politikantima nikada nije pošlo za rukom da zasjene likove husinskih rudara, da uguše uspomenu na Mitra Trifunovića Uču i tolike druge revolucionare Tuzle.

Stanovništvo Tuzle, u ogromnoj većini, prišlo je nama i spremno je da aktivno stupi u borbu. Raste Tuzlanski partizanski odred, u koji u sve većem broju stupaju omladinci Muslimani iz Tuzle i obližnjih sela. Osnovana je Hrvatska brigada, u čijim se redo-

vima okuplja hrvatska omladina iz Tuzle i okolnih sela sa hrvatskim stanovništvom, koja je dosada najvećim dijelom bila izvan našeg oslobodilačkog pokreta. To je ogroman politički uspjeh. Njemu je doprinijelo i to što su neki građanski političari Hrvati iz Tuzle izišli sa svojom javnom izjavom o svom priključivanju narodnooslobodilačkom pokretu, koji predvodi Komunistička partija Jugoslavije.

Ulice u Tuzli pune su ljudi. Radnje su otvorene, kavane i brijačnice rade. Seljaci s Majevice, iz Šekovića, iz Posavine, dolaze u grad kolima, na konjima i pješke. Donesu ponešto na pijacu, ili prosto dođu da vide šta se radi, ili da obiđu nekoga svoga ko je u našoj vojsci.

Ponekad čovjek i zaboravi da je rat, posmatrajući svakodnevni život grada. Ali na rat brzo podsjete parole, transparenti, uniformisani ljudi koji se u velikom broju kreću tamo-amo, a naročito glas iz megafona koji izvještava o stanju na frontovima, našim i svjetskim. Publika sluša i komentariše. Tu, oko tih megafona, uvijek stoji iskupljena grupa zainteresovanih koji će poslije, kad odu, prenositi dalje ono što su čuli. To je neka vrsta spontane ali vrlo efikasne agitacije i propagande, koja neobičnom brzinom raznosi vijesti na sve strane i iz časa u čas širi masovnu bazu našeg pokreta.

Približava se godišnjica oktobarske revolucije. Ubrzano vršimo pripreme da tu godišnjicu, treću u našem ratu, proslavimo onako kako treba. Pred samu proslavu Crvena armija je oslobodila Kijev, i ta njena pobjeda još više je podigla ono opšte oduševljenje koje neprestano vlada u gradu. Tome oduševljenju ne mogu mnogo da naškode ni glasovi o predstojećoj ofanzivi koju nam spremaju Nijemci. Svijet mnogo ne uzbuđuju pokreti neprijateljskih snaga s one strane Save o kojima se ovdje uveliko priča i koji, sigurno, potvrđuju glasove o ofanzivi.

Tuzlu smo brzo morali napustiti — tačno četrdeset dana pošto smo je oslobodili!

Kratko je vrijeme četrdeset dana, veoma kratko, ali se i za kratko vrijeme dade mnogo učiniti. I mi smo, zaista, učinili mnogo! Prije svega, pokazali smo i prijateljima i neprijateljima da smo u vojničkom pogledu već toliko ojačali da smo u stanju da vodimo sasvim ozbiljne operacije. To što se sad povlačimo ne znači da nećemo ponovo doći, i, možda brzo! Desetog novembra uveče naše jedinice izlazile su iz grada pošto su onesposobile električnu centralu u Kreki i još neka postrojenja važna za okupatora.

Jedanaestog novembra, u dva sata poslije podne, ušle su u Tuzlu njemačke oklopljene snage nadirući od Doboja.

Prodor Nijemaca u Tuzlu izazvao je čitav niz pobuna među dojučerašnjim legionarima. Mnogi od njih, da bi se nekako opravdali pred Nijemcima kojima su se nedavno iznevjerili, da bi po-

novo stekli njihove simpatije i povjerenje, opet su okrenuli svoje oružje protiv nas. Ponovo su počeli da prave zasjede našim manjim jedinicama. U Vukovijama su, već druge noći po našem povlačenju iz Tuzle, napali logor građana naših simpatizera, koji je bio nedovoljno obezbijeđen. Logor je opljačkan, ubijeno je devet ljudi. I u novoformiranom Tuzlanskom odredu, sastavljenom većinom od Muslimana iz Tuzle i okoline, došlo je do djelimičnog osipanja, ali je većina boraca ostala na svom mjestu — u Odredu i u brigadama. Kolebljivci otpadaju na prvom zaokretu, i to je dobro.

U BIJELJINU

Stigao sam iz Šekovića u Rakino Brdo na putu za Majevicu. U bataljonu Zarka Vukovića treba da dobijem pratnju. Opet je prelazak preko ceste skopčan s opasnošću — isto onako kako je to bilo prije našeg zauzimanja Tuzle, ako nije još i gore. Stanovnici Kalesije i Prnjavora, i oni gore u Jajićima, ponovo budno i marljivo čuvaju stražu i osiguravaju ovu važnu komunikaciju. Baš kao što su to i ranije činili!

Želim da iz Rakina Brda pođem čim se smrkne, kako bih što ranije prešao preko ceste. Plan mi je bio da još do podne idućeg dana stignem do Trnove. Računao sam da mi to neće biti suviše teško. S malom pratnjom, pa još s ljudima koji dobro poznaju put, brzo se odmiče.

Zarko me uvjerava da ne treba da žurim, kaže da je bolje da sačekam da se vojnicima, koji će ići sa mnom, izda večera. Ali meni se čini da me on zadržava zbog nečeg drugog, a da je večera samo izgovor. I zaista, Zarko mi saopštava da ima namjeru da iskoristi ovu priliku pa da, zajedno sa mnom, prebaci na Majevicu rodoljube iz Tuzle, mahom starije ljude i žene s djecom. Znam da je za to prebacivanje stvoren plan, ali je riješeno da se ono dobro obezbijedi u vojničkom pogledu. Zarko, međutim, ne može odvojiti za to obezbjeđenje više od jedne čete, a to je malo. Sporazumjeli smo se na kraju da sa mnom pođu dijelovi semberske Kulturne ekipe, koja je razbijena u Lukavcu, kad su Nijemci iznenada banuli tamo na svom putu za Tuzlu. Sad tu ima oko dvadesetak omladinaca i omladinki, koji treba da se prebace u Semberiju.

Kad čovjek po danu gleda s Rakinog Brda, čini mu se da je cesta sasvim blizu. Vide se kuće Kalesije i Prnjavora. Ali to tako izgleda kad se gleda odozgo, s brda. No kad se krene, onda je to sasvim drukčije! Čovjek zapadne u sprečko polje, puno vrbaka i nekakvih neočekivanih gustiša, koji iskrsavaju iznenada i za same vodiče, koji tada počinju zbunjeno da se osvrću lijevo i desno, da se saginju i zagledaju u zemlju, kao da će tamo naći odgovor na pitanje: gdje sam i kuda sad?! Odnekud najednom počinju da se motaju magle, pomrčina postaje neprozirna, ni po

čemu se više nije moguće orijentisati, i kolona počinje da glavinja tamo-amo, nasumce, vrti se neko vrijeme u krug, pa najzad ipak izbija na cestu, no uvijek daleko od planiranog mjesta prelaza. Tada nastaju duge diskusije između vodiča i onih koji također smatraju da poznaju put — gdje se to izbilo, u kom pravcu sad treba krenuti dalje, lijevo ili desno, da li je ustaški ili legionarski bunker na ovom ili na onom ćuviku koji se nazire u tami, ili, možda, u blizini i nema nikakvog bunkera! Pri naročito sretnim okolnostima situaciju rješava sam neprijatelj, koji, ako je u blizini, uznemiren nejasnim ćućorenjem i zveckanjem, otvara vatru i tako pokazuje koloni gdje se nalazi.

Tako je bilo i nama. Tek što smo prešli nadošlu Spreču, kad već počesmo obilaziti neke bare i močvare, počesmo zapadati u gustiše, vraćati se da bismo opet ustanovili da nam pravac nije baš najbolji i da ponovo treba tražiti neki prolaz koji nikako ne može da se nađe. Komandir čete, koji me je uvjeravao da on poznaje put i da bi mogao i zatvorenih očiju otići ne samo do ceste nego i dalje, i koji nije htio da uzme nikakvog vodiča, jer je, kako on reče, najbolji vodič u bataljonu baš on sam, mrgodno je ćutao i pravio se da ne čuje moje pitanje — kad ćemo to već jednom izbiti na cestu?!

Kad se pređe Spreča, nastaje ravnica koja se prostire sve do same ceste, to znam. Sad vidim da se penjemo uz neko brdo, i to me čudi. Penjem se već desetak minuta i nikako ni da izbijemo na vrh, niti da skrenemo negdje u stranu. Idemo pravo, a meni se čini kao da smo upravili tačno prema Zvorniku. Najednom, pred nama, baš na ovom brdu uz koje se penjemo, zapraštaše puške i grunu nekoliko bombi. Naša kolona stade. Pucnjava se ne produži, nego umjesto nje zagrajaše mnogi ljudski glasovi.

»Oženio se neki četnik«! — čuh kako reče neko od boraca u koloni.

Komandir naredi na lijevo krug, i mi počesmo brzo da se spuštamo, pa onda krenusmo udesno i nađosmo se na malo čistijem terenu kojim se dosta lako ide. Kao da smo nabasali i na neku stazu, zemljište pod nogama nije više onako nesigurno i sklisko. Idemo žurno, u punoj tišini — koliko je to samo moguće u ovakvim prilikama. Iza nas opet prasnu nekoliko pucnjeva, opet zaalakaše četnici, neko podvrisnu, pa se onda osu pjesma.

»Tišina«! — pronosi se kolonom, mada, kako se meni čini, nema nikakve potrebe za to. Niko ništa ne govori.

Mora da smo stigli blizu ceste pa se komandir osigurava unaprijed, da ne bi ko našao sad nešto da progovori, da se objašnjava, da se nakašlje... Dobro je to — pomislih — već je krajnje vrijeme da stignemo do ceste. Na mom satu već je blizu jedanaest, a po računu trebalo je da se preko ceste prebacimo već oko devet! Ako i na onoj strani budemo lutali na isti način kao na

ovoj, onda od moga računa neće biti ništa! Biće dobro ako i do mraka stignemo u Trnovu!

Ali ceste opet nema! Nailazimo na neke ograde od pruća koje, kad se na njih stane, pucaju kao mala puška — kako s ogorčenjem reče jedan borac. Ako smo blizu ceste, sad lijepo mogu da nas slušaju otuda kako idemo i da nam na tenane prirede zasjedu!

Komandir mi najzad priznade da ne zna gdje smo! On za to krivi maglu, koja se zaista pojavila čim smo prešli preko Spreče. Ali od tog njegovog objašnjenja i priznanja naša se situacija ne popravlja ni za dlaku. Mi smo, znači zalutali! Komandir tvrdi da će uskoro mjesec, biće, veli, vidnije, pa ćemo moći nekako da se orijentišemo. Ja malo vjerujem u to.

Odmaramo se, pažljivo pušimo cigare koje smo zaklonili kapama, i osluškujemo. Ne čuje se nigdje ništa, samo neko nejasno hujanje negdje pred nama i kao da je u visinama.

»Vjetar«! — objašnjava mi komandir — »pred nama je Majevica, ne može biti ništa drugo!«

Krenusmo dalje. I, sasvim iznenada, izbismo na cestu kod nekakve ćuprije, preko nekog bezimenog potoka, koji tiho žubori žureći prema Spreči.

Presjekosmo cestu odmah na tom mjestu, udaljismo se od nje stotinjak koraka, i ponovo sjedosmo da se odmorimo i da ustanovimo u kom pravcu treba ići dalje. Komandir me uvjerava da smo izbili upravo pred Zolje, srpsko selo u kome ima naših ljudi, pa će on lako naći nekoga ko će nas provesti ispod Prosjeke. A meni se, opet, čini da nije tako kako on kaže. Meni izgleda da i Zolje i Jajići iznad njih moraju biti negdje više ulijevo. No neću da mu kažem ništa, samo predlažem da se ne udaljavamo od ceste dok ne naiđemo na prve kuće i ne utvrdimo tačno gdje se nalazimo.

Teško je u pomrčini znati kuda to kolona u stvari ide! Kako da se ustanovi da li se udaljavamo od ceste, ili idemo paralelno s njom, kad se ne vidi dalje od desetak koraka i kad je sve izmijenjeno mrakom? Kolona polako odmiče neravnim terenom. Nailazimo na neke ograde od vrljika, na mokre plastove sijena koji, dok im se ne približiš na dva koraka, izgledaju kao neke čudne i fantastične gomile. Negdje laju psi, pred nama, nedaleko. Da li su to Zolje, ili, možda, Dubnica, ili Memići? Ko to zna?

Zađosmo među kuće. Vidi se da su srpske. U jednom dvorištu nazire se vatra. Zaklonjena sa strane nekim daskama ili čim drugim da se ne vidi izdaleka. Ko li je naložio vatru u ovo doba noći, i zašto?

Odnekud iz tame ispadoše pred nas dvije žene. Jedna od njih nosi bardak i, čim se susrete s nama, poče nas nuditi — rakijom!

One mirišu na rakiju, pomalo zapliću jezikom, govore glasno i smiju se bez razloga, pa onda utišavaju jedna drugu.

»Otkud vi, drugovi, ovamo«? — pitaju nas — »ne možete proći od Turaka, sad su oni ko bijesni psi . . .«

To one misle na jajićke legionare, svoje komšije.

Pitamo ih da li nam mogu naći koga da nas provede. Nema nikoga u čitavim Zoljama — kažu one —ko bi sad smio izići iz kuće da vodi partizane, ali će, vele, one s nama, pa šta bog da! Znaju one puteve, znaju kud se može proći, provešće nas one ispod Prosjeke, samo moramo požuriti dok nije svanulo. Ako nas zora zatekne na putu — zlo!

Pogledah na sat — pet sati! Još sat, možda sat i po, pa će početi da sviće! Ako se dotle ne dohvatimo grebena Jelice, biće zaista zlo. To znamo i sami. Zato objeručke prihvatamo njihovu ponudu i požurujemo ih da nas što prije vode. Pođosmo.

Seljanke kao da se odjednom potpuno istrijezniše, pođoše lakim korakom pred našom kolonom, spustiše nas u neki potok i, preko kamenja i kroz vodu, počeše nas voditi svaki čas mijenjajući pravac kretanja, ali ne zastajući ni jednog trenutka.

Ne znam kako je bilo drugima, ali mogu reći da ni prije ni poslije te noći nisam prolazio terenom kakav je bio onaj kojim su nas vodile te dvije seljanke iz Zolja!

Na istočnoj strani nebo je počelo da se svijetli kad se žene zaustaviše i rekoše da su nas provele. Prosjeka je ostala iza nas, pred nama je vrh Jelice, i one sad mogu da idu natrag u selo. Žene nam poželješe sretan put, mi se zahvalismo i, kao da nismo gotovo čitavu noć proveli u mučnom lutanju i prebijanju preko potoka i raskaljenih njiva, žurno krenusmo uz Jelicu.

Kiša pada. Polako se spuštamo Rastošnici. Ćute u maglu zavijeni ćuvici, koji se nadnose sa svih strana.

Po padinama razbacane kuće Rastošnice izgledaju kao napuštene. U dvorištima se nigdje ne vide ljudi, kao da nema života u selu! Samo se iznad krovova, tu i tamo, pokaže dim, koji odmah pada zemlji i miješa se s maglom — kao da i on želi da se što prije sakrije pred našim pogledom!

Kolona polako, ćutke, silazi niz brdo. Borci mučno otkidaju noge od ljepljivog majevičkog blata. Članovi Omladinske kulturne ekipe, pokisli, većinom u odijelima koja malo odgovaraju ovakvom maršu, neki pokriveni komadima šatorskog krila koje ih slabo štiti od kiše, idu kao ljudi koji su na kraju snage. Ne mogu da održavaju red u koloni, čas se razbiju, čas se zgomilaju! Komandir čete se neprekidno nervira i traži da kolona ide brže. On dobro zna da smo na teritoriji koju kontrolišu četnici i nemiran je zbog toga. Ali njegova naređenja ne ubrzavaju kretanje, koje, kako se meni čini, postaje sve sporije. Kako ćemo se, mislim, uspeti na suprotnu stranu, kad ovako teško i s mukom silazimo?!

Najzad siđosmo u Rastošnicu. Evo puta koji od Lopara vodi u Zvornik, evo rastošničke škole. Stoji sva olupana, razbijenih prozora, sva okrunjena kao da je neko naročito nastojao i dugo se upinjao da je dovede u što gore stanje! Malo dalje od škole stoji dućan i dvije-tri kuće. Na putu nema nikoga, nema nikoga ni pred dućanom, čija su vrata zatvorena, kao da je i vlasnik iselio, ne mogavši više da živi na toj vjetrometini, na mjestu kojim svaki čas prolaze vojske — sad četničke, sad partizanske, sad njemačke ili ustaške. Nigdje nikoga! I od toga postaje svima nekako teško u duši. Kolona u turobnom ćutanju presijeca put i počinje se penjati uz suprotnu stranu, prema Čairima.

Lijevo od nas stoji jedan istaknut ćuvik, s njega se naša kolona može držati pod vatrom sve dok ne dođe do samih Čaira. Desno su drugi ćuvici, iza nas također.

Posmatram borce i pitam se u mislima: kakva li je borbena vrijednost ove čete koja nas prati? Da smo negdje u dolini Spreče, negdje u njenim vrbacima, ili u podnožju Raševa, oko Rakinog Brda, ja ne bih mislio o tome. Znam ja dobro da tada ne bi bilo potrebno da se čovjek imalo brine. Tamo, u svom kraju, to su borci koji ne znaju za strah, koji se bore vješto i hladnokrvno i znaju sa sigurnošću da izbjegnu udarce nadmoćnog neprijatelja. Sa svojim komandantom Zarkom oni su znali da se održe i u najtežim uslovima. Nije bilo ofanzive koja bi njih natjerala da napuste svoj teren! Ali kad se slučajno, kao ovo sad, nađu na »tuđem«, nepoznatom terenu, oni postaju plahi, teško se s njima barata, a naročito kad još ni Zarko nije s njima. Jedini čovjek u koga oni imaju neograničeno povjerenje, s kojim oni idu gdje god treba, to je njihov komandant, čovjek čudne hrabrosti i neiscrpne energije. Seljak iz sprečanskog kraja, Zarko je u svom postupku prema borcima seljacima sjedinio neku veselu lukavost i toplinu drugarstva, tako da je poštovanje prema njemu bilo nepodijeljeno u čitavom kraju. Sprečanski četnici bojali su se i samog njegovog imena.

Zarkova velika zasluga je u tome što je Rakino Brdo uvijek bilo partizanska kula. Čovjek je uvijek, ma kakva bila opšta situacija u tom kraju, mogao biti siguran da će u Rakinom Brdu naći nekoliko naših pušaka u rukama upornih i sigurnih ljudi.

Ali sad Zarko nije s nama, i ja samo želim da nas niko ne napadne, jer nisam siguran da će četa biti u stanju da odbrani ovu grupu nenaoružanih ljudi, koji sami ne bi mogli da učine ništa za svoju odbranu.

Komandir ide na čelu kolone. S njim je jedan mitraljez. Komandir neprestano osmatra lijevo i desno, izdvaja se od kolone, šalje na pojedine ćuvike lijevo i desno mala obezbjeđenja, uopšte, vidi se da se od sveg srca stara do izbjegne iznenađenje i da svoj zadatak izvrši kako valja. Lica boraca su mirna i usredsređena.

Iza naših leđa zaprašta nekoliko pušaka, meci zapjevaše svoju stravičnu pjesmu visoko iznad naših glava. Čuje se kako oni što pucaju nešto viču, a onda opet zapucaše. Kolona kao da se u prvi mah trže, pa onda krenu dalje, ali sad malo brže i u boljem poretku. Sad više niko nije zaostajao. Članovi Kulturne ekipe prestadoše da se gomilaju, među njima se prekinu svaki razgovor.

A četnici produžiše da pucaju za nama sve brže. Pridružiše im se puške i sa drugih ćuvika. A mi smo išli dalje, kao da nas se to ništa ne tiče, ali sad sve brže i brže. Jedan naš mitraljez ostade iza začelja — da štiti naše kretanje, ako bi četnicima ipak palo na pamet da nas progone.

I do Čaira ne desi se više ništa. Četnici ostadoše tamo gdje su i bili — mora da se tu u Rastošnici zadesila neka njihova manja grupa koja se nije usuđivala da s nama stupi u stvarnu borbu i da pokuša da nam spriječi prolazak.

Od Čaira nastaje Lokanjska Kosa. Odatle se već vidi Pilica. Pješaku treba možda i dva puna sata da pređe Lokanjsku Kosu i da od Čaira stigne u Pilicu. Ali, odavde, sa ovog mjesta odakle mi gledamo, svaki pokret na Lokanjskoj Kosi može se pratiti sve do Pilice.

Komandir mi reče da bi htio ostati tu sa svojom četom, pratiti naše kretanje dok mu se ne izgubimo iz vida, pričekati zatim još jedno pola sata, pa onda odmah krenuti natrag, u Rakino Brdo. Zarko mu je, kaže, naredio da ima da stigne do večeras, oko večere, a on to naređenje ne može izvršiti ako bude s nama išao dalje. Ljudi su ionako umorni, i on se boji da ne bi mogli izdržati marš, ako im sad ne da malo duži odmor. Da ne izvrši komandantovo naređenje, on, veli, ne smije ni pomisliti. I sad, eto, on me pita: šta ja mislim da se uradi?

Naravno, šta mogu drugo nego da se složim s njegovim predlogom! Vjerujem da nam ne prijeti neka velika opasnost ako se uputimo preko Lokanjske Kose, a četa ostane na ovom mjestu. A borci su zaista umorni, to mi je jasno.

I tako se rastajemo.

Lokanjska Kosa je dugačak, go greben, koji se valovito proteže između Pilice i Bara i Čaira. Na desnoj strani, kad se gleda iz pravca našeg kretanja, nalazi se selo Lokanj. Tu uvijek ima četnika. Tamo mi nikad nismo zalazili drukčije nego u pratnji jedinica. To je, u neku ruku, za nas prava neprijateljska teritorija, četničko selo, kako se to obično govorilo u to vrijeme. Opasno susjedstvo za onoga koji se kreće Lokanjskom Kosom, ako nije dobro osiguran! Lokanjska Kosa bila je dosada grob mnogom partizanskom kuriru.

S lijeve strane nalazi se Teočak, muslimansko selo, krupnije ustaško-legionarsko uporište. Legionari nam nisu toliko opasni. Oni sad rijetko napuštaju svoja sela, prolazak kraj njih opasan

je samo u neposrednoj blizini njihovih položaja, i naročito ako se negdje nedaleko nalazi kakva njemačka jedinica.

U Tavnu stigosmo negdje oko dva sata poslije podne. Znojavi i umorni, sjedosmo na mokru zemlju blizu manastirske porte. Kroz pocijepane oblake poče se pokazivati sunce, od istoka je dolazila vedrina. Nestade izmaglice.

Poslije odmora krenusmo dalje, prema Trnovi. Sad smo išli lagano, bezbrižno, po našoj teritoriji!

U Trnovi nisam bio već dugo, sve od ljetos. Sad osjećam radost približavajući se tom selu. Evo nas, tu smo! Prelazimo preko Mićanove Ćabe, nailazimo na Bukovac. I čim uđosmo u selo, osjetismo da smo stigli u centar partizanske teritorije. Svejedno što je sad i Bijeljina u našim rukama — Trnova čvrsto drži svoje prvenstvo!

U selu je vrlo živo. Sa svih strana čuje se pjesma. Ljudi prolaze tamo-amo, svi nečim zaposleni, užurbani. Idu kuriri vojnih jedinica, zastaju oko Narodnooslobodilačkog odbora, čekaju dok im nahrane konja, i za to vrijeme pričaju — svi na isti način, kao da su to negdje naročito učili. Umiju da pričaju o svemu i svačemu, jer znaju da ljudi vole da ih slušaju, pa im to daje poleta. Kad god opisuju svoje doživljaje, oni to malo iskite i uljepšaju, a ljudi, mada to znaju, slušaju sa zadovoljstvom i spremni su da kuririma zauzvrat učine svaku uslugu.

Pred Komandom mjesta stoji neka komora. Visoki semberski konji čudno i neobično izgledaju pod samarima koji su smiješno nasađeni na njihova leđa. Konji liče na deve! Volovska kola, škripeći svojim osovinama, sporo odmiču džombastim trnovskim putem. Ljudi traže nekoga ko bi im mogao kazati gdje da stovare hranu koju su dovukli, a toga što treba da im kaže nigdje nema, pa se ljudi ljute i psuju mu sve na svijetu. Neko galami što su dozvolili da se njegov konj nažulja samarom, pa sad on mora da ga liječi. Čovjek psuje samar i onoga ko ga je izmislio.

A baba Savka, kao i uvijek, stoji na pragu svoje kuće, kritikuje sve i svakoga i ruži, s naročitim uživanjem psujući Dušana Đurkovića, koji je, po njenom mišljenju, uvijek kriv za sve što ne valja. On je za nju kriv i kad izbije ofanziva, kao i kad neka naša jedinica u svojoj akciji ne uspijeva baš onako kako bi trebalo . . . On je kriv ako ranjenici na vrijeme ne dobiju sve što im treba, ako umre neko u selu . . .

Svakodnevna vreva života naše pozadine!

Kako se sve to razlikuje od onih turobnih i kao pustih krajeva kroz koje smo sad upravo prošli, u kojima na svakom koraku vreba podmukla opasnost zasjede ili pucnja u leđa!

Baba Savka me vidi. Ja znam da nju raduje taj susret. Mene nimalo ne zbunjuje to što me ona dočekuje s grdnjom:

»Umjede l' doći već jednom!«

Sve u grdnji, ona nam daje da jedemo i onda se raspituje gdje smo bili i šta smo vidjeli. Mi joj nabrzo, kratko, pričamo, a ona briše oči keceljom, uzdiše i šapuće — »Ej, djeco, djeco, čuvajte se . . . ne znate da se čuvate . . .«

Onda nalazim drugove iz trnovske partijske organizacije. Još jednom osjećam bolnu prazninu — nema više Đoke Jovića! Ali su drugi svi tu, isti onakvi kakve sam ih i ostavio, zabrinuti, ozbiljni, neumorni ljudi. Đojo Tešić zadovoljno suče brkove i govori nešto svojim dubokim drhtavim glasom. U Lazara Mićića sijaju oči dok priča o tome kako su se četnici zavukli u mišiju rupu, a Pero Stanić se nigdje ne pojavljuje i ne čuje se za njega da je živ. Tešo Đurković govori o tome kako sad u Trnovi ima desetak vagona same pšenice, i sve je lijepo smješteno da ne može biti bolje, može doći ne znam kakva ofanziva, pšenici neće biti ništa . . . Tešo Tešić predlaže da se večeras sastanemo malo sa seljacima, da porazgovaramo o popravci puta kroz Jaković, jer nam vojska zamjera što ne popravljamo put — komora se uvijek zaglibi! A Dušan Đurković kaže da je on dao da se upregnu kola da idemo u Bijeljinu. Konferenciju, kaže, možemo održati i sutra naveče, neće nam pobjeći, jedan dan ne čini ništa. Neko gunđa: dan po dan . . .

Ali ja ne mogu da odolim, objeručke prihvatam Dušanov predlog, i mi, pred sam zalazak sunca, polazimo u Bijeljinu.

Vozimo se cestom Suvopolje — Bijeljina. Već je pao mrak. Sasvim se izvedrilo i nimalo nije hladno. Dušan i ja razgovaramo i u prekidima pjevušimo. Sjećamo se nedavnih zajedničkih doživljaja, pravimo planove o budućnosti. Dušan misli da je kraj rata blizu. Kaže, Rusi su Nijemca propisno pritisli. Dušan ne vjeruje da ćemo više morati napuštati grad. Ja mu dokazujem da to nije baš tako sigurno, da ima još mnogo njemačke vojske u našoj zemlji i na Balkanu uopšte, i da ta vojska, kad se bude povlačila, može da nam zada još kakvog jada! Ali, slažem se, uglavnom se već vidi kraj, to je istina, i dobro je što je tako! Jer dugo to već traje!

Približavamo se gradu. Već se u daljini naziru treperave sijalice. Još samo malo, najviše pola sata, i mi ćemo ući u grad. Dušan i dalje nešto priča, a ja ga ne slušam.

Pred nama se u tami crni ravnica u koju ćemo se ubrzo spustiti. Prosto se osjeća prostor i ja, mada je noć, kao da vidim sela razasuta svuda oko grada, sela u kojima smo prije dvije godine podigli zastavu ustanka. Ovuda, istim ovim putem, prolazili su tada naši prvi transporti hrane iz bogate semberske ravnice »u brda«, kako su to govorili seljaci. Evo upravo ovdje odvaja se od ceste meki seoski put koji vodi u Zagone. Jedne snježne januarske noći 1942. dočekala nas je na ovom mjestu seoska straža. Vozili

smo se u saonicama, na putu iz Pučila u Korenitu, gdje se nalazio jedan naš bataljon, Gajo Andrić, Andrija Blagojević, Đoko Subotić i ja. Bila je vedra, ledena noć snjegovite, surove zime.

»Stoj, ko ide?! . . .«

Začudili smo se tada i iznenadili, na vrat na nos poskakali iz saonica, zamalo pa da zapucamo!

A straža je brzo ocijenila situaciju i javila nam se:

»Ovdje seoska straža!«

Po ciči zimi, bez oružja, ljudi su stražarili na prilazima svojih sela, prikriveni negdje u sjenci!

A Gajo se raspriča:

»E, da se niste odmah javili, bogami bih vas pokosio . . .« — i on pokazuje svoje oružje — »Štajer 8« — »ta-ta-ta, i gotovo!«

Smijali smo se: nikoga on ne bi pokosio, jer je u tom njegovom strašnom pištolju bilo svega tri metka!

Sad nema ni Gaje Andrića, ni Đoke Subotića! Gaju su ubili četnici kapetana Račića, kad su prošle godine u oktobru mjesecu vršili svoju »ofanzivu« na Semberiju, a Đoko je poginuo negdje u petoj ofanzivi.

Raskršće ostade iza nas, put poče naglo da se spušta, kola jače zadrndaše skačući po kamenju. a Dušan zaćuta, pazeći valjda, na konje, ili je i on bio obuzet mislima.

Bila je već duboka noć kad stigosmo u Bijeljinu.

Ljetos smo tako reći samo zavirili u Bijeljinu. Osim što sam se vidio sa nekoliko ljudi koje sam volio i cijenio i organizovao izvlačenje štamparske mašine, nisam imao vremena ni mogućnosti da u Bijeljini uradim ma šta drugo. Taj kratki boravak samo je još pojačao moju želju da definitivno osvojimo taj grad, da ga držimo i više nikada ne dopustimo neprijatelju da nam ga preotme. Naravno, bio sam svjestan toga od koliko faktora zavisi ostvarenje te želje, kako malo mogućnosti ima u ovom trenutku da se ona u potpunosti ostvari. Međutim, nekako mi se činilo da će se želja ovoga puta ipak ostvariti!

U gradu je čvrsto zasjela naša vlast.

Obrazovan je Mjesni komitet Partije, Sreski komitet je takođe u gradu. Narodnooslobodilački odbor radi već uveliko, djeluju pozadinske vojne vlasti.

I svi problemi pozadinskog života, koji mogu da se jave u jednom gradu, već su tu! Tu je problem snabdijevanja i cijena na tržištu, tu je pitanje snabdijevanja vojske, pitanje angažovanja pozadine za službu frontu. Javljaju se u sve većoj mjeri i čisto politički problemi. Dok je grad bio pod okupatorom i pod ustaškom terorističkom vlašću, izgledalo je da je front narodnooslobodilačkih snaga u gradu jedinstven, i on je, zaista, i bio jedinstven.

Sada se, međutim, situacija mijenja. Pojedinim našim mjerama počinju davati otpor i neki od onih ljudi koji su prije oslobođenja pokazivali jasne simpatije prema narodnooslobodilačkom pokretu. Taj otpor zasad ima forme pasivne rezistencije. Naročito jasan primjer toga su bijeljinski opančari. Sad bi oni, izgleda, htjeli ponešto da zarade, ili bar, kako neki od njih misle, da se izvuku od »suvišnih« žrtava. Velik broj njih krije robu. Htjeli bi da je ne daju vojsci, nego da je prodaju seljacima, koji su u velikoj mjeri obosili i moraju kupovati opanke, ma kakva im cijena bila. Kad uhvatimo one koji najviše špekulišu, oni pokušavaju da to nekako okrenu na šalu, a kad ih pogodi konfiskacija, oni se zgranjavaju, na sav glas govore kako to nikad nije bilo, kako to nikad niko nije s njima radio, i tako dalje.

Naši intendanti nastoje da se nekako snađu u ovoj složenoj situaciji. Zbog prirode svoga posla oni su vrlo oprezni ljudi. Nemaju mnogo povjerenja prema događajima, ponašaju se prema onoj narodnoj: ko zna šta se iza brda valja! Zato oni, budući da je pitanje obuće u svim našim jedinicama ušlo u akutnu fazu, organizuju po selima radionice obuće. Za te radionice radnu snagu treba da daju bijeljinski opančari i obućari, a oni se tim baš ne oduševljavaju. Osim manjeg broja izuzetaka, na razne načine pokušavaju da uvjere vojne vlasti kako su oni slabog zdravstvenog stanja i kako ne mogu izdržati rad u selu. Idu, uvjeravaju, traže podršku na sve strane...

Srpska čaršijska reakcija pokušava da nas kritikuje zbog toga što se »oprašta« ustaškim elementima među Muslimanima. Kažu, opet njima ništa! Dok smo ginuli, oni su se šepurili, vikali na sav glas »Za dom«!, a sad ništa, kao da ništa nije ni bilo! Kako to?!

Naravno, nije teško vidjeti koliko je ta kritika neosnovana i zlobna. U samom početku odgovarali su svi oni koji su zaista zaslužili da odgovaraju za svoja djela pod okupacijom. Ali ta kritika može da nađe odjeka kod politički nedovoljno uzdignutih masa. Taj odjek, tu i tamo, već može da se osjeti. Previše dugo raspaljivane su šovinističke strasti, previše je krvi proliveno zbog toga, i danas je jedan od glavnih političkih zadataka koji se pred nas postavljaju — borba protiv šovinizma!

Poslije strijeljanja Muradbega Pašića, bivšeg logornika bijeljinskog ustaškog logora, muslimanska reakcija se povukla, kako bi se kazalo, u dukoku ilegalnost. Njeni nosioci su begovi, koji se iz petnih žila upinju da u muslimanskim masama zadrže svoje poljuljane pozicije, da ne izgube svaki svoj uticaj. Nemamo još konkretnih podataka, ali, zaključujući po držanju pojedinih muslimanskih mahala prema nama, osjećamo da postoji njihova aktivnost. To se naročito vidi po Gvozdevićima, gdje, osim dvojice-trojice naših ljudi, među kojima se ističe zidar Suljo Mehmedović,

mi sa svakom našom političkom akcijom nailazimo na znatne teškoće. Tamo nije lako ni održati najobičniju konferenciju, jer se ljudi sporo i u nedovoljnom broju odazivaju našim pozivima.

Tako, dakle, naša situacija u gradu postaje sve složenija. To je, naravno, prirodno i razumljivo. Slučajni saputnici otpadaju, malograđanin pokazuje svoje pravo lice, dolazi sve više do izražaja njegova nesposobnost da shvati suštinu zbivanja, njegova nespremnost da nas slijedi na našem putu do njegovog logičnog konačnog završetka.

Zato, s druge strane, naše pozicije među radnim svijetom u gradu postaju sve jače. Partija postaje sve brojnija, njeni članovi, susrećući se svakodnevno sa novim problemima, postaju sve iskusniji, elastičniji, sposobniji. Naravno, to je proces koji će potrajati duže vrijeme. Naši stari borci, vezani za Partiju još u vremenima njene ilegalne borbe prije rata, ostali su nepokolebljivi na njenoj liniji, spremni da se dokraja bore za pobjedu njene stvari.

Još nekoliko dana, pa ću krenuti u Vlasenicu, zajedno sa delegatima partijske organizacije bijeljinskog sreza. U Vlasenici treba da se održi partijsko savjetovanje naše oblasti.

SITUACIJA SE MIJENJA

Izgleda da će zima biti suva i blaga. Evo, već počinje decembar, a još nema snijega ni kiša! Mada su noći vedre, nema ni mraza. Samo što se izjutra po lokvama uhvati tanka skrama leda koja se otopi čim se pomoli sunce.

Aktivisti naše Partije iz bijeljinskog sreza, delegati za partijsko savjetovanje koje će se održati u Vlasenici, iskupili su se još juče u Trnovi. Danas, petog decembra, polazimo.

Već duže vrijeme nemam veze s Oblasnim komitetom, ne znam da li se desilo nešto što bi moglo promijeniti datum održavanja savjetovanja. Ali, ako tako nešto ipak bude, mislim da ću to na vrijeme saznati od druga Steve Popovića, s kojim treba da se sastanem u Rastošnici. On će, prema ranijem dogovoru, naići tuda sa majevičkim delegatima.

Bataljoni 16. vojvođanske divizije raspoređeni su svuda po terenu kojim mi treba da prođemo. Nas je tridesetak drugova i drugarica, možemo da se krećemo samostalno, bez opasnosti od četnika. Kasnije, kad stignemo u Rastošnicu i sastanemo se s majevičkom grupom, tražićemo da nas jedan bataljon prebaci preko Jelice i osigura nam prelazak ceste Tuzla — Zvornik.

Pošli smo preko Crvenog brda istim onim putem kojim je prije godinu dana krenula Šesta istočnobosanska brigada na svoj pobjednički pohod protiv majevičkih četnika.

Prvo što mi je palo u oči bio je pokret bolnice iz Tavne! S bolnicom je išao i bataljon koji joj služi kao obezbjeđenje. Nisam poznavao komandanta tog bataljona, te mi se činilo nezgodnim da ga pitam šta treba da znači taj pokret o kome niko posljednjih dana nije govorio. Računao sam da ću to nekako saznati putem, pošto se pravac kretanja bolnice poklapa s našim pravcem — preko Prosjeke, kroz Mezgraju, ka Peljavama.

Kad prođosmo kroz Mezgraju i počesmo se spuštati prema Peljavama, uznemiri me neko nejasno brujanje, koje se čulo odnekud iz pravca Lopara. Za avione je, pomislih, već kasno. Ali šta to onda može biti, šta to bruji tako čudno?!

Upravo kad pređosmo preko Janje, sretosmo jednu grupu seljaka koji nam rekoše da je neka velika motorizacija stigla danas u Lopare, kako izgleda od Brčkog.

U prvi mah ne povjerovah njihovom pričanju, ali poslije, kad se sjetih onoga brujanja, vijest mi više nije izgledala tako nevjerovatna.

Moja se strahovanja sasvim obistiniše kad, malo kasnije, zapadosmo među neke bataljonske kolone koje su se kretale od Priboja ili od Tobuta nekuda prema jugoistoku. Šta je to? Više nisam mogao čekati slučajno objašnjenje svega toga, pa, u polumraku koji je već nastao, zamolih jednog komandanta bataljona, koji naiđe kraj naše kolone, da mi objasni o čemu se radi. Rekoh mu da vodim delegate na partijsko savjetovanje u Vlasenicu, pa mi je potrebno da znam ima li kakvih novih momenata u vojničkoj situaciji na Majevici.

Komandant je nekoliko trenutaka neodlučno ćutao, a onda mi reče da su Nijemci, danas poslije podne, s jakom motorizacijom iznenada izbili u Lopare, da je on obaviješten da su, također danas krenuli i od Zvornika, i to kako prema Tuzli tako i prema Bijeljini. Jedinice 16. vojvođanske divizije daće neprijatelju otpor, ukoliko on pokuša da se u svom kretanju odvoji od glavnih komunikacija. Ovo je sad, kaže, pregrupisavanje prema dispoziciji koja je stigla od Štaba divizije.

Ako su Nijemci iznenada izbili u Lopare, onda oni sad, svakako, drže cestu, a Stevo Popović, koji sa svojom grupom treba da bude u Rastošnici tek sutradan, možda nije još bio ni krenuo iz Jablanice ili iz Mačkovca. Sad on, naravno, neće moći ni preći cestu.

Osim toga, ako mi sad krenemo dalje prema Rastošnici, ko zna da li ćemo tamo zateći Štab divizije ili uopšte bilo kakvu našu jedinicu! Ako je zaista tačno da su Nijemci preduzeli sve te pokrete o kojima govori komandant, onda to znači da je već blokirana cesta Tuzla — Zvornik. Da li da rizikujem pod takvim uslovima prelazak preko ceste sa ovom grupom u kojoj su najprobraniji komunisti bijeljinskog sreza?

I ja se odlučih — natrag u Trnovu, a zatim, svaki na svoj sektor, na svoju dužnost! Ako je ovo ofanziva, onda je prije svega potrebno da svaki partijski radnik bude na svom mjestu. Toliko nas poslova čeka u ofanzivi! Prije svega, narod nijednog trenutka ne smije ostati sam. Valja organizovati evakuaciju, valja spasavati bolnice, kojih ima nekoliko po selima Semberije, valja odbijati četnike, koji će, kao i uvijek, i ovu ofanzivu iskoristiti da nam napakoste, koliko samo budu mogli. Dakle, natrag!

Već se bilo sasvim smrklo kad krenusmo istim onim putem kojim smo danas išli, samo obratno — preko Mezgraje, na Prosjeku, na Crveno brdo, pa u Trnovu. Ali već poslije prvih nekoliko

minuta hoda, bi mi jasno da sad naš povratak neće više biti tako jednostavan! Čitavog današnjeg dana išle su naše jedinice gore, ovamo odakle se mi sada vraćamo. Mora da su to četnici dobro pratili i da će sad njihove grupe, koristeći noć, poći za kolonama — ne bi li pristigle koga zaostalog borca, i uopšte ne bi li šta ušićarile.

I zaista, tek što zađosmo među kuće u Mezgraji, osjetih da nam neko kreće u susret.

»Stoj, ko ide«! — viknuh glasno.

Istovremeno svi drugovi i drugarice, već kako je ko znao i umio, zauzeše položaj i pripremiše oružje.

A tamo, u tami, kretanje prestade! Samo se nekoliko trenutaka čulo užurbano šaputanje, a onda zapucaše ograde, zatutnjaše koraci ljudi koji su trčali nizbrdo.

Mi oprezno pođosmo dalje, ali se opet ubrzo ponovi isto! Opet neko pred nama negdje pobježe, ne javivši se i ničim ne odgovarajući na pitanje. Ako su to neke naše zaostale grupe, mislio sam, nije moguće da bi se ovi susreti svršavali ovako. Sporazumjeli bismo se nekako, to je sigurno! Ne, mora da su to neke manje četničke grupice koje, ne znajući našu snagu i cilj kretanja, više vole da se što brže uklone ispred nas, nego da se upuštaju u neizvjesnu borbu od koje ništa ne mogu očekivati.

Međutim, ipak je opasno za nas da ovako idemo. I ja počinjem u mislima da tražim neki drugi, sigurniji put. Kuda da krenemo?

Ostaje nam jedino da pođemo preko Teočaka! Nedavno su naše jedinice sasvim očistile cio ovaj kraj, legionari su položili oružje, i sad za nas tamo nema opasnosti. Teočak je u posljednje vrijeme mnogo napredovao. Nekoliko mlađih ljudi ozbiljno se vezalo za naš pokret, i to je konačno promijenilo stanje u Teočaku.

Dakle, pravac Teočak!

U Teočak stigosmo nešto prije pola noći. Ljudi nas lijepo primiše i, kad smo se malo odmorili, dadoše nam vodiča koji nas povede prema Prosjeki.

Dugo smo se lomili te noći blatnim i vrletnim teočanskim putevima. Ali, zajedno sa zorom, koja je obećavala još jedan lijep dan, stigosmo u Trnovu. Sjedosmo na raskršće i odmah izvršismo raspored drugova. Svako odmah treba da pođe na svoju dužnost, sa koje je krenuo na savjetovanje.

A ja pođoh u trnovsku Komandu mjesta, da vidim šta se tamo radi.

Već je uvelike bio dan kad iz Komande mjesta izidoh napolje. Moja očekivanja u pogledu vremena obistinila su se — bilo je vedro i toplo, sasvim nalik na rano martovsko proljeće.

Oko Komande mjesta, kako je to obično kod svih naših vojnopozadinskih ustanova, vlada svakodnevna gužva. Komandant mjesta, Milivoje Kovačević iz Kacevca, čovjek već u godinama, bori se da otaljava poslove koji su Komandu mjesta pritisli sa svih strana. Njemu su danas pri ruci i svi drugi faktori u Trnovi. Tu su i članovi Odbora, i partijci, i omladinci. Ali poslovi Komande mjesta na slobodnoj teritoriji su razgranati, nije njih lako savladati!

Blatnim, isprovaljivanim trnovskim putem otegnuo se nepregledan niz volovskih kola, natovarenih džakovima. Čelo kolone zaustavilo se pred Komandom mjesta, gdje vozari treba da dobiju dalji raspored i pravac kretanja. A rasporeda nema!

Pokušavam da pomognem drugovima, da ubrzam koliko je moguće kretanje ove ogromne komore, koja se najednom neočekivano koncentrisala u Trnovi. Ali to je prilično teško — volovska kola ne mogu brzo da manevrišu.

Seljaci koji gone volove mahom su mrzovoljni, nervozni, oni bi htjeli da se što prije oslobode tereta i da se vraćaju kućama. Volovi malo stoje mirno, pa onda, kad im dodije, oni sami pođu, učine nekoliko koraka, pa opet sami od sebe stanu. Tako se kolona zbija i gomila, točkovi upadaju u blato do samih glavčina.

Najednom — uzbuna!

Neka žena donosi vijest da su Švabe u selu!

Komandant u prvi mah ne može da vjeruje ženi, poziva je da ne širi uznemiravajuće vijesti, ljuti se na nju, prijeti, a onda, prisjetivši se, trči da sređuje stvari u Komandi . . .

»Ljudi . . . drugovi . . . svojim sam očima . . .«

Ali žena nema vremena da završi ono što je započela. Iznenada, negdje blizu, ne dalje od Brđana, zatutnjaše detonacije granata tenkovskih topova! Istovremeno u Komandu mjesta upade jedan od osmatrača. On je sav znojav od trčanja, zadihan.

»Eto Švaba«! — grca on, jedva hvatajući dah.

»Gdje su? . . .«

»Eno ih . . . kaže . . . kaže jedna . . .«

Shvatismo da on sam nije ništa vidio, nego da je i do njega dopro glas koji je donijela ona žena.

Pred Komandom mjesta za neko vrijeme nastade još veća gužva nego dotada, a zatim, začudo brzo, put se očisti, volovska kola se izgubiše kao nekim čudom. Samo se još dugo čulo odnekle iz potoka kako seljaci već promuklim glasovima požuruju umorne volove, kako u svim tonovima škripe nepodmazane drvene osovine . . .

Sad je Milivoje brisao znoj s čela i u neprilici gledao u mene. Najednom nije imao šta da radi, pa mu je to bilo neobično.

Nasmijah se.

»Valjade tebi ona žena sa svojom panikom« — rekoh — »da ne bi panike, nikad se ti ne bi riješio one komore . . .«

Izišli smo iz dvorišta, popesmo se na jedan brežuljak, pogledasmo — ništa! Nigdje se niko ne vidi! Nigdje više ne puca!

Poslije smo brzo saznali šta je bilo: Nijemci su izbili u Tavnu. Stigla su svega dva tenka, sigurno bočno osiguranje kolone koja se kretala cestom Zvornik — Bijeljina. Tukli su od manastira u pravcu Trnove. Međutim, kako su topovi na tenkovima malog kalibra, granate nisu stizale dalje od Brđana. Pošto su ispalili nekoliko granata, tenkovi su otišli — odakle su i došli. Eto, to je bilo sve što se tog dana desilo.

Stajao sam s Jocom Čengelom na Jovića brdu. Odatle se vidi čitava ravnica koja se stere prema Bijeljini. Vidi se željeznička pruga koja ide od Bijeljine do Ugljevika i koja je već duže vrijeme bila naš ponos. Imali smo svoju prugu! Sad na tu prugu gledam ponovo kao na jednu opasnost više. Njome bi okupator takođe mogao da se posluži i tako olakša i ubrza svoje kretanje!

Predveče je. Sunce zalazi iza daleke Busije, oko nas je tišina. Ali se u vazduhu osjeća neko čudno brujanje koje neprestano postaje sve jače, i ja razabiram napokon zvuk mnogih motora.

Već sasvim razgovjetno čujemo buku motora u koju se miješa neki metalni zvek — to zveče gusjenice tenkova!

Onda najednom tri brza, kratka rafala odozdo sa ceste, negdje između Modrana i Suvopolja!

Slušamo, ali se pucnjava ne nastavlja. Ono su Švabe nekoga ugledale! Neko je, iznenađen, pokušao da im se skloni s puta, i oni su ga zaustavili mecima!

Joco i ja ćutimo.

Brine me šta je sad u Bijeljini. Ovo je sve došlo nekako iznenadno, brzo. Da li su drugovi imali vremena da se povuku?! Da li su uspjeli da iz grada iznesu sve što je trebalo iznijeti? Znam da je u Janji bio postavljen naš telefon. Na munari džamijskoj stalno je bio osmatrač. Bilo je, dakle, mogućnosti i vremena da se u samoj Bijeljini izbjegne iznenađenje. Motorizacija se nadaleko čuje. Ako su ljudi imalo pazili, imali su vremena da obavijeste grad.

Ali — sad ne znam ništa. Saznaću kad se smrkne. Ako je neprijatelj na vrijeme primijećen, onda u gradu neće biti osvjetljenja. Prema evakuacionom planu Komande mjesta, koji je meni dobro poznat, kaiši električne centrale bili su među prvim predmetima koji nikako nisu smjeli pasti neprijatelju u ruke. Dakle, ako su naši radili po tom planu, to jest ako su imali vremena da ga sprovedu, večeras će njemački vojnici morati da večeraju u mraku, a poslije — kako se snađu. A ja ću znati ono što sad ne mogu da znam.

Nestrpljivo sam očekivao da se smrkne. Napustismo Jovića brdo i siđosmo na cestu — naići će neko odozdo, od ceste, saznaćemo, možda, neke pojedinosti.

Odozdo su već nailazili ljudi koji su se bavili u polju ili su bili u suvopoljskom mlinu. Idu žurno, ko ima volove ne prestaje da ih šiba. I svi pričaju o tome kako je naišla silna njemačka motorizacija i slegla se u Bijeljinu. Neki su vidjeli ovu grupu koja je išla preko Modrana i Suvopolja. Bilo je svega pet bornih kola u toj grupi. Ono što su pucali — bila je pogibija dvojice naših boraca koji su, vraćajući se sa odsustva u jedinicu, išli cestom iz Modrana prema Suvopolju. Borci su išli, zastajali i radoznalo osluškivali tutnjavu i zvrku, čije im značenje nije bilo jasno.

Borna kola naišla su na njih na takvom mjestu da nisu imali nikakve mogućnosti da se sklone. Izbijala su iza okuke dok su borci stajali kraj čistine koja se prostirala s obje strane ceste. Borci su odmah počeli da trče prema šumarku, čim su shvatili o čemu se radi. Ali, bilo je dockan! Valjalo im je pretrčati oko dvjesta metara! Švapski vojnik pustio je za njima tri rafala i pokosio ih!

Nijemci se nisu zadržavali na tom mjestu. Nisu čak ni zaustavili kola, da vide koga su ubili! Projurili su munjevitom brzinom, izbili na mjesto gdje je trebalo da skrenu prema Bijeljini, i skrenuli gotovo i ne smanjujući brzinu.

Tako pričaju oni koji su ih vidjeli.

Smrklo se. Popeh se na brdo odakle mogu da se vide bijeljinske sijalice. Oklijevajući, pogledah prema sjeveru. Preda mnom se crnjelo tamno noćno nebo. Mirno su treptale zvijezde iznad onog mjesta gdje se nalazio u tamu utonuli grad.

Bi mi lakše! Drugovi su, dakle, odnijeli kaiše! Znači da su bili obaviješteni i da su imali vremena!

Čuje se kako negdje na Majevici tuče artiljerija. Malo, malo, pa jekne otegnut rafal mitraljeza. Na nebu titra svjetlost raketa. Zemlja podrhtava. To Nijemci artiljerijskim zrnima pretražuju majevičke šume i osiguravaju se od noćnog napada.

Idem prema centru sela i pokušavam da ocijenim situaciju. Nijemci će, svakako, kao i uvijek, htjeti da naprave obruč — oni toliko vjeruju u te svoje obruče! — da opkole i unište naše jedinice. Kao i uvijek, to im neće poći za rukom, naši će već naći mjesto gdje će izvršiti prodor i izvući se iz obruča To mi je jasno. Ali Bijeljinu smo izgubili, i, što je sad pred zimu naročito važno, Semberija će, po svoj prilici, prestati da bude naša slobodna teritorija! A sad mi tamo imamo bolnica koje treba evakuisati, imamo hrane koju treba sačuvati!

Razaslao sam kurire u toku noći. Treba hitno organizovati sastanak Sreskog komiteta. Sekretare opštinskih komiteta obavijestio sam o situaciji, onako kako sam znao. U Trnovi smo svršili

sve što je trebalo da se svrši. Hranu smo spremili na sigurna mjesta, bolnicu smo obezbijedili dobrim skloništima. Sreća je pa je u posljednje vrijeme bilo suvo, te su se »baze« učvrstile, a putanje, kuda im se prilazi, nisu ugažene, kako bi to bilo da je padala kiša.

Komanda mjesta je u stanju stroge pripravnosti. Sve je sklonjeno pod zemlju, kancelarija je prazna, ali komandant, Milivoje Kovačević, i sad je na svom mjestu, miran i pribran. Dakle, mi smo spremni. Ja sad samo očekujem da mi se vrate kuriri.

Opet sam se s Jocom Čengelom i Vasom Popcem popeo na Jovića brdo. Osmatramo i osluškujemo.

Niti se šta vidi, niti se šta čuje! Kao da juče nije ništa ni bilo! Mlin u Suvopolju radi, vidi se kako izbacuje klupka pare i dima. U daljini se bjelasaju gradske kuće. Dimnjak električne centrale strši u nebo, ali se nad njim ne vidi dim. Centrala ni danas ne radi!

A onda se opet začu zujanje. Tiho, tiho, kao da neki veliki bumbar kruži negdje nedaleko!

»Čujete li vi ono«? — pitam Jocu i Vasu.

»Čujemo«! — kažu oni — »šta je ono?«

Ni ja ne znam šta je, ali mi se čini da ono motorizacija ide cestom Bijeljina — Brčko, i to u pravcu Brčkog. Ako je tako, znači da Nijemci napuštaju Bijeljinu, ili da njihovi neki dijelovi samo patroliraju tom cestom.

Ali zujanje traje sve jednako, traje dugo, i stalno se pomiče prema sjeverozapadu, baš tamo gdje je Brčko!

Odmah moramo ustanoviti šta se to tamo radi, nema smisla čekati. Prije sutrašnjeg dana neće stizati drugovi za sastanak Sreskog komiteta, a dotle svakako nemamo šta raditi ovdje. Odmah, dok se četnici još nisu snašli, treba sići dolje na cestu i uputiti se pravo prema Bijeljini!

Polazimo kasno poslije podne, kad ima malo vjerovatnoće da će njemačka motorizacija započinjati neke nove pokrete. Spustili smo se na cestu i idemo polako, oprezno. Seljaci koje susrećemo javljaju nam se i gledaju u nas radoznalo. Sigurno pretpostavljaju da smo mi neka izvidnica i čekaju da naiđe vojska.

Ali iza nas nema nikoga.

Što se dan više primiče kraju, mi idemo sve brže. Ne susrećemo više nikoga. Po dvorištima kuća ukraj druma nema uobičajenog kretanja. Tek tu i tamo pozdravi nas pokoji domaćin i pozove nas da se svratimo. Htio bi, valjda, da razgovara, da se obavijesti o situaciji. Pretpostavlja da mi znamo. No mi se nigdje ne svraćamo, žurimo.

Moglo je biti sedam časova uveče kad se primakosmo Obriježi. Još samo malo, još da obiđemo jednu okuku puta, pa ćemo izbiti na mjesto odakle se vidi Bijeljina. Eno, u daljini trepere svjetiljke! Mi zastajemo iznenađeni. Šta je to? Ko je upalio svjetlosti u gradu, ko je mogao učiniti da proradi električna centrala? I brzo zaključujemo: niko drugi nego naša Komanda mjesta! Nijemci su napustili grad!

Negdje daleko iza nas tutnji kanonada. Tamo u nebu svaki čas zaigra blijeda svjetlost raketa. A mi žurimo, gotovo trčimo!

Komanda mjesta nalazi se u zgradi gdje je bila uprava centrale i njene kancelarije. To je jedna mala prizemna zgrada sa svega nekoliko odjeljenja. Nalazi se uza samu električnu centralu. Iz komandantove kancelarije lijepo se čuje kako u centrali huje mašine.

Već nekoliko dana Bijeljina živi u opsadnom stanju. U gradu nema naših jedinica. Tu je samo Komanda mjesta sa nekoliko kurira, Gradski narodnooslobodilački odbor i Mjesni komitet Partije. Sastanak Sreskog komiteta održali smo u gradu, zajedno s članovima Mjesnog komiteta. Sastanak je bio kratak. Zadržali smo se samo na donošenju najvažnijih konkretnih zaključaka u vezi s nastalom situacijom. Odmah ćemo pristupiti formiranju manjih naoružanih grupa, sastavljenih od članova Partije. Te grupe imaće zadatak da spriječe svaki pokušaj četnika da vrše teror.

Inače, grad je zamro. Po ulicama se susreću rijetki prolaznici. Oni nekud žurno prolaze, porazgovaraju jedan s drugim u tim kratkim susretima o nečemu, zabrinuto mašu glavama i osluškuju —ne čuje li se otkuda njemačka motorizacija?!

U Janji, jedanaest kilometara južno od Bijeljine, na cesti koja vodi u Zvornik, nalazi se jedan bataljon njemačke vojske. Tamo ima nekoliko oklopljenih jedinica, nekoliko bornih kola. Očekujemo da se te snage svaki čas pokrenu prema nama. Ako se pokrenu, i ući će u grad — Bijeljinu niko ne brani.

I mi smo oprezni. Telefon je postavljen negdje u Ljeskovcu, u blizini ceste, šest kilometara daleko od grada. On će nas obavijestiti kad se neprijatelj pokrene od Janje. Sa zapadne i sjeverne strane, od Brčkog, osjećamo se sigurniji. Tamo, oko Zabrđa i Tutnjevca, nalaze se jedinice Petnaeste majevičke brigade. S te strane neprijatelj nam ne može prići bez borbe.

Noću pravimo zasjedu, jednu jedinu, jer nemamo snaga da ih organizujemo više. Pravimo čitave đerdane od defanzivnih bombi i čekamo iza parka. Ali se neprijatelj ne pokreće. Ućutao se u Janji i kao da nešto čeka. Sigurno nam priprema kakvo iznenađenje!

I to iznenađenje dođe, peti dan kako je neprijatelj zaposjeo Janju. Dvoja bornih kola krenula su iz Janje punom brzinom pre-

ma Bijeljini. Po dobroj cesti, koja za vrijeme rata nikad nije bila rušena, borna kola se brzo kreću! Tek što je komandant Meho Midžić spustio slušalicu telefona koji mu je javljao da se neprijatelj pokrenuo prema gradu, na ulicama, u neposrednoj blizini Komande mjesta, odjeknuše prvi rafali mitraljeza. Nije više bilo vremena ni za šta! Komanda mjesta morala je navrat-nanos da se povlači prema sjeveru!

Ali sad je tek došlo na red pravo iznenađenje! Švabe su se zaista spremale za ovaj napad, to je jasno. Računali su: ako mi upadamo s juga, partizani će se povlačiti na sjever, to je prirodno. I tako su druga borna kola, ne zadržavajući se ni trenutka u gradu, izbila na željezničku stanicu, tačno na pravac našeg povlačenja, i tamo se pritajila očekujući. I kad smo mi, već uvjereni da smo izmakli opasnosti, preko Selimove-mahale počeli da izbijamo na željezničku prugu i da je presijecamo prebacujući se u polje, ta druga borna kola otvoriše vatru. Prebacujući se po raskvašenim brazdama, izmakli smo ispod vatre neprijatelja koji nije pokazivao nikakve namjere da pređe u gonjenje. Tako prođosmo bez žrtava.

Nijemci su te večeri zapalili zgradu Komande mjesta. I baš kad smo počeli pomišljati na organizovanje jedne grupe koja bi se privukla i uništila borna kola, Nijemci su ponovo napustili grad. A mi se vratismo i ponovo uspostavismo vlast. I sutradan, i još nekoliko narednih dana, situacija je bila nepromijenjena. Nijemci su sjedjeli u Janji, mi u Bijeljini. Samo, sad smo mi bili još oprezniji.

Razvija se i traje šesta neprijateljska ofanziva. Ona je zahvatila teritoriju istočne Bosne, i sad se naše jedinice bore s nadmoćnim neprijateljskim snagama. Na Majevici nema većih borbi poslije onih koje je vodila Petnaesta majevička, kad su Nijemci od Brčkog nadirali prema Bijeljini.

Mi smo ovdje, izgleda, ostali u neprijateljskoj pozadini. Ko zna zbog čega Nijemci nisu htjeli da im Bijeljina bude neki centar! Kao da su je ostavili ovako na periferiji, uvjereni da mogu ući u nju kad god im to bude potrebno! Njemačke motorizovane jedinice nekoliko puta su dosada prolazile kroz Bijeljinu u jednom ili u drugom pravcu. I nikad se nisu zadržavale više od jedne noći. Položaj neobičan i čudan!

Mi uspijevamo da u gradu održimo normalno stanje. Izgleda da su i stanovnici već pomalo navikli na sve ovo, i više nema panike. Neprijateljski elementi u gradu, i sami u nedoumici zbog ovog za njih nerazumljivog ratovanja, ćute i ne preduzimaju ništa. Kao da su i oni počeli sumnjati u njemačku snagu!

Mi smo savim mirni. Još samo da nije četničkih bandi u okolini!

U jednom broju »Hrvatskog naroda«, koji je ni sam ne znam kako došao do mojih ruku, pročitao sam jednu noticu koja govori o tome da su »postrojbe hrvatske vojske, uz pomoć savezničkih četa njemačkog rajhsvera, poslije višednevnih teških borbi oslobodile Bijeljinu«. Pročitao sam to, nasmijao se i zaboravio. Ali me jedan neočekivan događaj podsjetio na to. Nalazio sam se u Međašima, kad mi kurir donese obavještenje iz Broca da je uhvaćen Branko Cvjetinović, koji se iz Srema prebacio u Raču, na putu za Bijeljinu. Ostavih odmah sve poslove i krenuh u Brodac.

Branko Cvjetinović, krojač iz Bijeljine, čovjek od svojih trideset i pet godina, bio je, kao i mnogi drugi Srbi, još 1941. godine otjeran u logor u Jasenovcu.

Ranije, prije rata, to je bio jedan od rijetkih mlađih ljudi koji su pomagali režim Jereze i uvijek išli naruku sreskim načelnicima, policiji i raznim Jerezinim političarima i kandidatima za narodne poslanike. Bio je, inače, plašljiv, volio je da radi ispod žitâ, da se posluži denuncijacijom, intrigom.

U logoru se Branko »snašao«. Snašao se onako kako to jedino može da učini čovjek kakav je on bio: postao je ustaški špijun, primio u logoru funkciju predradnika i počeo najiskrenije da se trudi kako bi dokraja osvojio i očuvao povjerenje ustaških logorskih vlasti. Ne samo da se nije trudio da ljudima olakša život, nego je sa svoje strane i mnogo doprinio da taj život bude još strašniji. I sam je ubijao zatvorenike, onako kako je to vidio od ustaša. U brošuri o zločinima u jasenovačkom logoru smrti, koju je izdao AVNOJ, pomenuto je i ime Branka Cvjetinovića.

U zgradi Narodnooslobodilačkog odbora u Brocu, u jednoj velikoj sobi, sjedila je grupa ljudi, kad ja uđoh. Među tim ljudima, poznatim drugovima, sjedio je krupan čovjek u dobro skrojenom novom odijelu. Izgledao je kao neki dobro situirani turista u razgovoru s mještanima. Imao je na sebi kratak zimski kaput, pantalone po obliku slične skijaškim, na nogama nove »gojzerice«. Nedaleko od njega, uz nogu stola, stajao je nabijen »ruksak«, također nov. Čovjek je bio okrenut meni leđima, lice mu u prvi mah nisam mogao vidjeti. Vrata lupnuše, on se trže i pogleda, i ja poznadoh Branka.

Začudih se. Ogromna promjena desila se na tom čovjeku za ove dvije i po godine! Ne samo da se u tijelu ugojio, nego mu je i lice steklo neki nov, sasvim drukčiji izraz od onoga koji je ranije imalo. Prije su njegove crne oči gledale nekako potulieno, plašljivo, govorio je pomalo zamuckujući, nesigurno ... Sad je u njegovim očima nešto surovo, zlo, krajevi njegovih usana produžuju se naniže u obliku oštro usječenih bora. Na licu mu se osjeća nekakav čudan, prezriv poluosmijeh. Surovo i u isto vrijeme tupo lice čovjeka koji dugo vremena vrši nasilje nad drugim ljudima. Takva lica dosad sam vidio samo kod nekih zarobljenih četnika!

Kad me ugleda, Branko se diže sa stolice. Poznao me! Njegovo lice pokušavalo je da pokaže radost zbog ovog susreta. On mi pruži ruku. Ja zadrhtah.

Nije htio da prizna ništa. Uporno je pokušavao da nas uvjeri da je sve što se o njemu govorilo laž, da će on, samo ako mu se da prilika, vremenom i dokazati to što tvrdi . . .

»Ama, drugovi, pa šta je to, majku mu«! — govorio je pomalo drhtavim glasom — »kome sam ja služio? Ja sam se borio da spasem što više Srba, to svi znaju . . . A vi meni ništa ne vjerujete, kao da me ne znate . . .«

I on nije prestajao da govori o tome kako je po cijenu života zaštićivao zatvorenike, kako je šteta što nema u životu ni jednog od onih kojima je on pomogao i na koje bi sad mogao da se pozove. Mi mu spomenusmo druga Hasana, koji je bio u Jasenovcu i spada među rijetke ljude koji su preživjeli taj pakao. Rekosmo da smo od Hasana saznali sve o njemu. A osim toga, njegovo ime nalazi se među imenima ostalih zločinaca, zapisano na stranicama knjige koja govori o njihovim zlodjelima.

Branko učestano zatrepta. Na njegovim usnama zatitra plačljiv osmijeh čovjeka koji više ne zna kako da se bori, osmijeh rezignacije. A onda se opet u njemu probudi nada, i on, sad na drugi način, nastavi da se bori za život. Poče da govori o tome da je on, možda, kadgod i pogriješio, ali on je čovjek neuk, nikoga nije bilo, niko se nije našao da ga pouči šta treba da radi. A ljudi vole da pretjeruju ponekad, nije to baš sve tako kako se priča i kako se piše. Eto, vidjeće se na kraju. Samo . . . njemu treba dati vremena, pa će on sve dokazati.

A mi smo, međutim, o njemu znali sve! Znali smo da je bio jedan od onih krvavih logorskih pasa zbog kojih je logorašima bilo najteže. Bio je izdajnik iz njihove sredine, od koga se ništa nije moglo sakriti, jedan koji je, u borbi za svoj život, bio u svako doba spreman da u grob pošalje stotine i hiljade drugih ljudi. I slao ih je!

Pretresosmo mu džepove i »ruksak«. Nađosmo kod njega bombona, čokolade, novog još neupotrebljavanog rublja i deset hiljada kuna. U svakom džepu od kaputa bile su kutije cigareta. Na stolu se napravi čitava gomila stvari u koju je Branko gledao — kao da mu je sad najviše žao što je ostao bez njih.

Nije znao da nam objasni otkuda mu sve to, otkuda mu toliki novac, šta je radio u Zagrebu, odakle reče da dolazi, kako je uspio da se tako solidno opremi za put. Nije htio da nam odgovori zašto je, zapravo, pošao iz Zagreba u Bijeljinu, zašto nije ostao tamo dok se ne završi rat. O tome pak kako je oslobođen iz logora pričao je nešto nesuvislo, što nikako nije bilo moguće shvatiti.

Vidjesmo da naš razgovor s njim nema više nikakvog smisla i da ne vodi ničemu. Mi nemamo potrebe da bilo šta provjerava-

mo. Imamo sasvim dovoljno činjenica na osnovu kojih možemo donijeti pravilnu odluku. Rekosmo zato Branku da napusti sobu, jer ćemo mi sada da mu sudimo. Bez riječi, on se diže, i, praćen dvojicom stražara, iziđe u hodnik.

Naša odluka bila je brzo gotova. Nismo imali o čemu da diskutujemo, slučaj je bio jasan. Pozvasmo Branka.

»Za izdajnički, protunarodni stav i držanje u logoru, za zločine koje si pomogao i sâm izvršavao, za smrt mnogih naših drugova, boraca za slobodu i srećnu budućnost, mi te, Branko Cvjetinoviću, osuđujemo na smrt strijeljanjem ... Presuda će biti izvršena odmah.«

Branko poče svojim uznemirenim pogledom prelaziti preko lica prisutnih, brada mu zadrhta.

»Nemojte me, drugovi, samo tući ... molim vas ko boga ...«

»Tući? Ne, nećemo te tući ... ne radimo mi onako kako si radio ti i tvoji poslodavci u Jasenovcu ... kako bi ti radio i dalje da te tvoja zla sreća nije namjerila na nas! Ne, nećemo te tući!«

Poslije nekoliko minuta u tami odjeknu hitac i mi odahnusmo s olakšanjem.

Mnogo je divnih glava palo u našoj borbi, mnogo plemenito srce prestalo je da kuca! Njih ne mogu platiti glave ovakvih bijednika, pa ma koliko ih mi skinuli. Ali jedan zločinac manje — to je ipak nešto!

ODSTUPANJE

Partijsko savjetovanje za istočnu Bosnu održano je u Bijeljini u vremenu od 29. februara do 2. marta 1944. godine. Bio je to najznačajniji politički događaj u našem gradu otkako je počeo naš oslobodilački rat. Sala bivšeg Sokolskog doma, koju su drugarice iz Antifašističkog fronta žena ukrasile cvijećem i ćilimima jarkih boja, a omladina ispisanim parolama, bila je dupke puna delegata iz partijskih organizacija, iz vojske, a isto tako i gostiju iz građanstva i predstavnika Narodnooslobodilačkog fronta, naše najmasovnije političke organizacije. Svi su s pažnjom slušali pozdravne govore i izlaganja referenata. Tadašnji sekretar Oblasnog komiteta, Cvijetin Mijatović — Majo, izložio je u svom referatu pregled političkog stanja u oblasti, iznio rezultate postignute u dosadašnjem radu i kritički se osvrnuo na ispoljene slabosti i nedostatke partijske aktivnosti. Ukazao je na one najvažnije zadatke koji za našu Partiju proizlaze iz opšteg toka borbe protiv fašizma, a posebno iz najnovijih zbivanja u našem pokretu i odluka drugog zasjedanja AVNOJ-a. Budući da se rat približava svome kraju, moramo pojačati naš rad u narodu, da bismo spremno dočekali nastupajuće događaje. Moramo neprijateljima svih vrsta i dalje zadavati udarce, kako bismo ih onemogućili u njihovim grozničavim pokušajima da smanje uspjehe narodnooslobodilačke vojske i pobjedu narodnooslobodilačkog pokreta pomaknu u neku neizvjesnu budućnost ili je dovedu u pitanje.

Poslije iscrpne diskusije o svim pitanjima koja su iskrsla na dnevni red, savjetovanje je završeno sa puno odlučnosti i oduševljenja. Delegati su klicali AVNOJ-u, Nacionalnom komitetu, drugu Titu i Komunističkoj partiji, a potom se razišli po svojim organizacijama, spremni da sa novim elanom nastave svoj revolucionarni rad.

Kao da je htjela sad, na iskraju, da nam se osveti — zima je zasula zemlju snijegom! Stegoše mrazevi. U vedrim noćima čulo se kako puca drveće u gradskom parku. S vremena na vrijeme s povijenih grana na zemlju su padali čitavi tovari snijega . . .

Ipak se primicalo proljeće!

Sad će na istočnom frontu nove ofanzive, sad će se na svim stranama razmahati nove operacije! Biće, sigurno, promjena i kod nas. Zasada mi nesmetano držimo grad. Šesta neprijateljska ofanziva kao da je ostala negdje u dalekoj prošlosti. Život u gradu se sasvim normalizovao, rata kao da i nema . . .

Kao brza rijeka protiču dani.

Buran, vjetrovit, pun mokrog snijega i jutarnjih mrazeva, prolazio je mjesec mart . . .

Već nekoliko dana vršimo ubrzane pripreme za izbor Narodnooslobodilačkog odbora grada Bijeljine. Značajni su za nas ti izbori: odbor koji na njima bude izabran biće prvi izabrani odbor u gradu poslije oslobođenja. Svi smo na nogama, čitav naš partijski aparat je u poslu — treba izabrati prave ljude, one koji će doista biti dostojni časti da predstavljaju narodnu vlast.

Osvanuo je, najzad, i taj dan. Bila je nedjelja. Nebo je bilo oblačno kako je to već neprekidno u posljednje vrijeme, promicao je krupan, vlažan snijeg. Vjetar se igrao pahuljicama i razbacivao ih na sve strane.

U gradu se već od ranog jutra opažala neobična, nesvakodnevna živost. Ali ta živost nije zbog samih izbora. Možda je glavni uzrok toj živosti ona neprijatna grmljavina topova koja se čuje još od prvih jutarnjih sati. Dolazi odnekud od Save i sigurno nije daleko od njene obale. Može biti da je to baš na samoj Rači, tamo gdje je skela, ili kod mosta . . . I svi ljudi to slušaju, slušaju i nagađaju — šta li to može biti?

A mi znamo šta je to: to počinje ofanziva, i neprijatelj vrši prve pokušaje prelaska preko rijeke Save.

Osjećamo mi: ne radi se tu ni o kakvoj demonstraciji neprijatelja, nego o sasvim ozbiljnom napadu na toj tački. Neprijatelj se spremio, dobro se spremio, vidi se to. Ovo ispitivanje — mislimo li pružiti ozbiljan otpor ili ne mislimo — govori o tome da je pred nama dobro opremljena i stručno vođena okupatorova jedinica. Artiljerija prati svaki njen, pa i najmanji poduhvat.

Neprijatelja na Savi odbijaju vojvođanske jedinice, dijelovi divizija koje su u ovom trenutku na Majevici. Ali naši nemaju artiljerije, osim lakog pješačkog oružja i nekoliko bacača, nema ničega čime bismo se efikasno mogli oduprijeti neprijateljskoj artiljerijskoj vatri.

Govori se da je negdje na pruzi Šid — Rača i oklopni voz sa jakom artiljerijom, koji će pomagati nastupanje neprijatelja i forsiranje rijeke Save.

I zato je u gradu zavladala nervoza.

Nikada neću zaboraviti utiske toga dana!

Svijet se počeo sakupljati u bivšem Sokolskom domu odmah poslije dvanaest sati, iako je zbor bio zakazan za tri sata poslije

podne. Već u dva sata velika dvorana bila je prepuna. Unutra nije bilo nikakvih sjedišta. Ljudi i žene, tijesno zbijeni, stajali su strpljivo očekujući početak izbora. Bile su pune i sve sporedne prostorije Doma, čak je bilo ljudi i na ulici, pred zgradom, koji nisu mogli prodrijeti unutra.

Zajedno sa dosadašnjim predsjednikom, Abdulahom Pjanićem, sjedim na otvorenoj pozornici i posmatram prisutne, koji živo razgovaraju. Tu su građani Bijeljine, sve dobro poznata lica. Eno među njima svih naših aktivista, starih saradnika i prijatelja, a eno i skeptika i malodušnika, onih koji su smatrali da još nije vrijeme za borbu, kojima nikad nije bilo dovoljno obezbjeđenja i sigurnosti. Došli su svi, i muškarci i žene, čije mišljenje u gradu može nešto da znači. Ima tu preko hiljadu duša, više Bijeljina ne bi ni mogla poslati na ovaj zbor!

Vidim Alju Berbatovića, staroga zidara, komunistu. Smiju se njegove uvijek vesele plave oči, sija mu se crveno lice. On mi dovikuje nešto što ja ne mogu da čujem. Do njega stoji Suljo Mehmedović, također zidar, krupan, ozbiljan čovjek koji ulijeva povjerenje. On se i sada nešto zamislio. Sigurno misli o svojim Gvozdićanima, s kojima on nikad nije bio zadovoljan i zbog kojih je često dolazio u nepriliku, ne znajući kako da ih okupi, kako da uguši u njima težnje koje često nisu bile u skladu sa ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta! Ozbiljna, nekako uvijek svečana fizionomija proletera koji je postao svjestan svojih zadataka, ali ostao i skroman i kritičan prema samome sebi!

Eno Nikole crkvenjaka. Iz dubine dvorane sve do mene dopire sjaj njegovih crnih, vatrenih očiju! Nekome do sebe Nikola nešto dokazuje, živo gestikulira, sav se unoseći u ono što govori.

U prvim redovima su majke naših poginulih drugova. U crnini, kao simbol tuge, one čine da je narod oko njih manje bučan. Vidi se da svi misle na njih. A njihova lica su svijetla u puna nekog tihog ponosa.

Poče zbor.

Pozdravljen dugotrajnim aplauzom, ustade Abdulah Pjanić. Bio je uzbuđen. Njegov govor bio je kratak. Pozivao je građane da sa punom sviješću i odgovornosti izvrše svoj zadatak, da, razmislivši dobro o tome ko je u našoj sredini najzaslužniji, izaberu odbor koji će u pravom smislu riječi biti organ narodne vlasti u našem gradu. Poslije toga, Abdulah dade riječ meni.

Nije mi bilo prvi put da govorim u svom gradu otkako smo ga oslobodili. Održao sam dosada nekoliko predavanja, učestvovao na konferencijama po mahalama, odlazio na sijela i druge sastanke na kojima se raspravljalo o problemima rata i organizacije vlasti. Ali sam sada osjećao da je ovo nešto sasvim drugo, nešto novo i za mene kao i za sve ove ljude i žene. Svečanost je ovo! Danas mi biramo ljude koji će biti vlast, koji će u ime naroda

i za narod rješavati sva pitanja života, koji je postao složen i naporan u ove teške dane rata, kad se od ljudi zahtijevaju i traže sve nove i nove žrtve, sve novi i novi napori i lišavanja. U neku ruku, moglo bi se reći, ovo je sad svođenje bilansa našeg dosadašnjeg rada. U ovom trenutku treba u punoj mjeri da dođe do izražaja moralno političko jedinstvo naših masa u ovom gradu, u kome je neprijatelj dugo sjedio sijući u njemu svoje otrovno sjeme mržnje i šovinizma. Utoliko je sve ovo značajnije što mi svi znamo da pred nama stoje još mnogi napori. Rat još nije svršen, ratna sreća je promjenljiva, ne treba misliti da nikada više nećemo napustiti ovaj grad. Neprijatelj je još uvijek snažan, neprijatelj je kivan na nas, on će htjeti da nam se sveti. Ali mi se ne bojimo, zaboravili smo na strah! Eno, pucaju topovi, neprijatelj je na Savi, zna se da je njegov cilj da ponovo zauzme Bijeljinu. A mi smo tu, cio grad je tu! Bira se organ narodne vlasti, bez obzira na to što već sutra ovdje ponovo može da zasjedne okupator sa svojim skutonošama. Pa zar to, zaista, nije velika stvar, zar to nije sigurno jemstvo da je ovaj grad definitivno naš i da, ma šta se desilo, nema više te sile koja će iz srca ljudi izbrisati uspomene na ove dane i učiniti da oni ne žele da se ovo ponovi, da se nastavi, da se do kraja dovede i dovrši ovaj veliki i sudbonosni posao koji smo započeli! Evo, lica običnih, priprostih ljudi, koji su godinama živjeli na jedan način. Taj njihov život ostavio je svoje tragove na njima, bolna su njihova iskustva iz tog života. Sada su ta lica stvarno ozibljna, na njima se odražava saznanje da je pronađen novi, široki put, koji vodi svijetlim vidicima velike budućnosti.

Ne znam da li sam postigao da svojim govorom dam izraza ovim mislima koje su se u meni javljale dok sam gledao stotine ljudi pred sobom. U sjećanju su mi ostali samo nejasni odlomci onoga što sam govorio, koje više ne bih bio u stanju da povežem jedan s drugim. Ali se dobro sjećam oduševljenja, sjećam se kako su ljudi, brzo i energično, izvršili izbor, i to baš onako kako je to i trebalo.

Izišao sam iz dvorane među posljednjima, zajedno s Abdulahom i Nikolom. Za nama su išli Suljo i Aljo. Mnogi poznati i nepoznati ljudi sačekivali su nas na izlazu, zastajali da razgovaraju. I niko nije ništa govorio o ofanzivi, niko se nije raspitivao o neprijatelju, o tome kolike su naše snage i da li će one biti dovoljne da se grad nekako odbrani. Kao da su svi ljudi, isto onako kao i ja, shvatili da to sad više nije važno, da je to drugostepeno po značaju, a da se ono što odlučuje već desilo.

Vjetar duva i nanosi rijetke pahuljice mokrog snijega. Po krovovima, sa sjeverne strane, već se zabijeljelo. Ulice su blatne, na baricama se polako hvata tanka kora leda. Pod nogama počinje da pucka. A kroz golo granje drveća ne prestaje da fijuče hladan, neprijatan vjetar. Približava se proljeće, ali nekako sporo, na ma-

hove, kao preko volje. Ova noć više liči na decembarsku nego na martovsku. Nema još ni pomena od juga, još je daleko do lista!

A na sjeveru, tamo gdje je Sava, pucaju topovi. Polako, jedan po jedan. Tutnje njihove eksplozije, dugo ih raznosi vjetar, pa izgleda da odjekuju neka brda kojih ovdje nema. Ponekad, kao da se nešto daleko sa treskom ruši, čuje se neki nejasan, neodređen šum. To se, međutim, ništa ne ruši, nego to rade mitraljezi.

Na sjeveru nebo svaki čas gori mutnom, blijedom treperavom svjetlošću. To su rakete. Nemirna je ovo noć, ko zna šta će nam donijeti sutrašnji dan!

»Vidiš« — kaže Abdulah — kao da nije mart, zima . . .«

Znam šta misli. Zima — a valjaće se povlačiti! Da je bar malo toplije, da je izlistalo, onda to ne bi bilo tako teško. Ali Abdulah to neće da kaže. On ćuti.

»Ljudi moji« — razmišlja Aljo — »da mi je znati kakva je to vojska što sad ide na nas! Kažu, nekakvi esesovci Muslimani . . . Ala će begovi propjevati ako dođu . . .«

»Imaće kad i da zakukaju«! — kaže Suljo.

»Juče bio kod mene Alija šuster« — nastavlja Abdulah — »veli, kod njih u Glinjima neko pronio glas da će svi Muslimani redom morati u esesovce . . . Tamo, kaže, misle da su esesovci već u Bijeljini!«

Kad čovjek noću ide bijeljinskim ulicama, može i zaboraviti da je rat. Osvjetljenje je slabo — kao i prije — pa se ne mogu vidjeti izrešetane fasade mnogih kuća. Kao i uvijek, malo je prolaznika na ulicama, nema neke velike živosti. Jedino tamo gdje je sad gradski »korzo«, u čaršiji, kao da je malo življe u prvim večernjim časovima. A poslije osam sati i tamo opusti — to je, svakako, navika koja je ostala od okupacije. Ali je zato u kavanama živo kao i prije četrdeset prve. Sjede majstori uz svoje uobičajene večernje mjere rakije, sjede ljudi koji žive od pijace — piljari i amali — mirno ispijaju rakiju, mirno vode razgovore. Ali teme razgovora su se promijenile. Govori se o okupatoru, o ustašama, o četnicima, o svjetskim frontovima. Sa velikom pažnjom slušaju se vijesti — Slobodna Jugoslavija, Moskva, London . . . slušaju se, i odmah na licu mjesta dobivaju svoj komentar. I upravo je čudno kako ti ljudi danas govore, kako su iz osnova promijenili svoj rječnik, kako su im misli postale složenije, kako su i oni izrasli za dvije-tri godine rata! A to su ljudi koji su u početku, kad je okupator došao, kada je nastala Nezavisna Država Hrvatske, mislili samo o tome kako da oni lično najbolje prođu u ovoj svjetskoj gužvi, kako da izbjegnu štetne i neugodne posljedice, kako da se iz svega izvuku! Većinom porodični ljudi, decenijama navikavani da im se misli kreću u jednom uskom krugu ličnih interesa, zadovoljavajući te interese bez ikakvog obzira na interese drugoga,

ljudi i nisu mogli misliti drukčije nego baš tako. A eto, mimo njih i protiv njihove volje, javila se jedna snaga o kojoj oni prije nisu znali mnogo, i natjerala ih ne samo da drukčije žive, nego i da drukčije misle i osjećaju! I ti su ljudi sad stvarno obogaćeni, dobili su ono čega oni nikada ranije u životu nisu imali — nešto što je iznad njihovih svakodnevnih interesa, nešto za što i oni mogu da se žrtvuju!

Govorim, naravno, o većini, o poštenim ljudima u najširem smislu te riječi, koji su se neminovno opredjeljivali za partizane. I sad se to vidi na njihovim licima, vidi se na njihovom držanju, na načinu na koji razgovaraju jedan s drugim.

Rijetko se može vidjeti pijan čovjek — mada rakije u Bijeljini ima kao rijetko kada. Još je rjeđe da se neko pobije! Ljudi su, nesumnjivo, već sada postali bolji!

A kako će to sve biti poslije, kad se svrši rat, kad postane prošlost sve ono što čini dosadašnji život ljudi, prošlost koja se više nikada neće i ne može vratiti?! Prijatno je maštati o tome, naročito sad kad osjećam kako novi život neodoljivom snagom krči svoje puteve.

Ljudi pričaju. Pretresaju novu situaciju, prave razne pretpostavke o neprijatelju koji nadire, i na njihovim licima vidi se zabrinutost. Predosjećaju nove patnje i, ko zna, možda mnogom od njih zazebe srce kad pomisli da će se opet vratiti ono što se već zaboravljalo, kao što se zaboravlja ružan san! Ali su razgovori mirni, glas je ujednačen i siguran, unutrašnje strepnje se ne vide.

Već je prošlo tri dana kako sam ponovo u Trnovi.

Napustili smo Bijeljinu, u koju je ušao neprijatelj. Sad o tome neprijatelju znamo mnogo više nego što smo znali prije nekoliko dana. Na nas napadaju novoformirane jedinice 13. SS divizije. Nju je okupator prozvao istočnobosanskom zato što je sastavljena mahom od Muslimana iz istočne Bosne koji su ranije bili u raznim ustaškim jedinicama i formacijama, ili koji su naknadno mobilisani.

Stvaranje te jedinice ima sada za nas naročiti značaj. To je novi pokušaj da se naši Muslimani mobilišu u službi okupatoru. Ne može se reći da je taj pokušaj za nas sasvim bezopasan. Radi se o tome da to muslimanska reakcija, uz pomoć Nijemaca, izbacuje svoj posljednji i glavni adut: nećemo da se vežemo za Pavelićeva kola, hoćemo svojim sopstvenim snagama, naravno, uz podršku Hitlerove Njemačke, koja je i dosada toliko puta pokazala svoje razumijevanje za naše interese, da rješavamo sudbinu Bosne, koja je muslimanska i ničija više! Tako je, otprilike, računala sada muslimanska reakcija, oko takvih parola ona je pokušavala da ide u mase. Naravno, u sadašnjoj situaciji to konvenira Hitlerovoj politici. Jer na taj način Hitler dobiva jednu krupnu jedinicu, koja će mu vrlo korisno poslužiti u borbi protiv partizana u

Bosni, a što to može da bude protiv interesa njegovog »saveznika« Pavelića — to nije važno.

Kažu da je 13. SS divizija odlično opremljena! Seljaci koji su imali prilike da iz blizine vide neke njene dijelove govore da još nikad nisu vidjeli toliko njemačke vojske u našem kraju. Pričaju da su svi vojnici u novim uniformama, na svakom od njih škripe kaiši, novi novcati, zveckaju čuturice i ašovčići za ukopavanje, a sedla na konjima se žute kao da su sad pravljena.

Saznali smo da je 13. SS divizija stvarno dobro opremljena i dobro organizovana jedinica. Raspolaže sa dosta artiljerije, čak ima i sopstvenu motorizaciju. Komandni joj je kadar njemački, a vojnici, koji takođe donekle vladaju njemačkim jezikom — bili su nekoliko mjeseci na »izobrazbi«, Ausbildungu, u Njemačkoj — rado se hvališu znanjem koje su tamo stekli.

Često naiđe avion i baca letke. U njima su pozivi partizanima da se predaju. Stanovništvo obavještavaju da su došli da oslobode Bosnu ispod vlasti komunista. Pozivaju sve Muslimane u svoje redove, prijete svakome ko se ogriješi o interese svete borbe za muslimansku stvar. Uvjeravaju da je rat pri kraju, a da je Hitlerova pobjeda sigurna i zagarantovana . . .

Što je najgore i najopasnije — ta jedinica, za koju se zna da je najvećim dijelom sastavljena od Muslimana, vrši zvjerstva i paljevine - svakako s ciljem da se još jednom na nacionalno-vjerskoj osnovi izazovu i zaoštre suprotnosti među stanovništvom ovog kraja.

Dakle, sve ukazuje na to da se pred nama nalazi period pojačane vojničke borbe sa okupatorskim snagama, komplikovan još potrebom pojačane političke borbe na terenu, borbe koja će morati da se vodi kako među samim Muslimanima tako i među Srbima.

Kad se stvari tako posmatraju, može se ocijeniti sva složenost situacije koja je nastala na Majevici i Semberiji. Sva je sreća što se u ovom trenutku na Majevici nalazi dosta naših vojničkih jedinica, što je već duže vrijeme naš politički uticaj mogao da se učvršćuje. Sad se, evo, pruža prilika koja će imati da pokaže je li naš rad na terenu bio solidan. Hoćemo li biti u stanju da sve te reakcionarne uticaje suzbijemo i parališemo i da i iz ove ofanzive iziđemo jači nego što smo bili prije nje.

U Trnovi je sada — kao i uvijek u ovakvim prilikama — pravi ratni logor! Smještaju se jedinice, motaju se pozadinske komande koje su usljed pokreta neprijateljskih snaga ostale bez svoje teritorije pa sad traže pogodna nova sjedišta, vuku se beskrajne komore sastavljene od volovskih kola, koja se, škripeći da se do neba čuje, zaglibljuju u trnovsko blato . . .

A neprijatelj kao da ne žuri! Miruje u gradu, odakle zasada još ništa ne preduzima, baš kao da se zadovoljio postignutim us-

pjehom. Međutim, neki dijelovi iste ove divizije prešli su Savu kod Brezova Polja, i sad polako napreduju prema Zabrđu i Korenitoj.

Izgleda mi kao da sada prelazimo na pozicioni rat, kao da se formiraju frontovi i pozadina! Trnova postaje naša pozadina. Njoj iza leđa nalazi se teritorija koja, istina, ne može biti uzeta kao potpuno oslobođena, s obzirom na postojanje većeg broja četničkih bandi, ali koja, za kretanje naših jedinica, može da se smatra kao slobodna. Četnici tu nisu u stanju da prime borbu sa bilo kojom našom jedinicom koja prelazi snagu jednog voda. Ovu teritoriju presijeca cesta Tuzla — Zvornik, i to je naša ozbiljna slabost — neprijatelj može izvršiti blokadu te ceste i zatvoriti nas na relativno uskom prostoru Majevice. Ako pokret od Brezova Polja i od Brčkog bude zaista pokret velikih snaga, može se sa sigurnošću računati da su namjere neprijatelja da pokuša s uništavanjem naših snaga na ovom prostoru. Tada će se sigurno aktivirati i neprijateljski garnizoni u Tuzli i Zvorniku, aktiviraće se i četnici i razne legije, zeleni kadar, i tako dalje, jednom riječju, sve ono što je prema nama neprijateljski raspoloženo, i mi Majevicu nećemo moći održati. To je jasno. Položaj naših partizanskih organizacija na Majevici i Semberiji biće tada vrlo težak, teži nego što je bio u proljeće 1942. godine.

13. SS divizija postupa sada na našem terenu onako kako to dosad nije nikada bilo u ofanzivama koje su prolazile ovim krajem. Njezine jedinice zaposjedaju teren, ostavljaju na njemu svoje posade, kojima u pomoć dolaze četničke grupe, onemogućavajući tako gotovo potpuno svako kretanje naših drugova na terenu. Imamo dosada već dovoljno podataka o tome. Već se teškom mukom održava veza sa Semberijom. To nas zapanjuje, jer se nešto tako nikad dosada nije desilo! Nikada nikakva ofanziva nije mogla našim kuririma presjeći sve njihove puteve! Uvijek su oni nalazili načina da se probiju do Save i Drine kad god je to trebalo. Noć je bila naša! A sada nije tako! Noć ili dan, teren koji je zauzeo neprijatelj postaje za nas sve više zatvoren. Sve teže postaje održavanje veza, sve manje znamo šta se dešava u Semberiji!

Četnici... Da li je moguće naći ijednog čovjeka kome bi još trebalo objašnjavati da su to najcrnji izdajnici svoga naroda i sluge okupatora?! Da li bi bilo moguće da neko zaista iskreno prihvati njihovu politiku kao poštenu, kao patriotsku?!

Već sada slušamo o zločinima koje vrše na teritoriji koju više ne kontrolišu naše jedinice. Kao da su i sami bili na nekom gestapovskom Ausbildungu sa koga su donijeli sklonosti za krvološtvo i mučenje! Kao da su i prevazišli svoje učitelje! Njima je sasvim dovoljno da se za nekog seljaka kaže da je partizanski simpatizer. Ne vode oni nikakve istrage, nije im potrebno nikakvo ispitivanje! Toga čovjeka više nema! Ne znači to da će četnici takvog čovjeka prosto strijeljati. Ne! To znači da će čovjek izgubiti život

u tako nepojmljivim mukama od kojih se normalnom čovjeku, od same pomisli, mora kosa dizati na glavi. I nisu to uvijek samo fizičke muke. Nije to samo deranje kože sa živog čovjeka, klanje s obratne strane, s potiljka, klanje tupom stranom noža, pečenje na vatri, potpuno ili pojedinih dijelova tijela, prebijanje kostiju, ubijanje batinama . . . Ne, nije samo to!

Jednog našeg druga uspjeli su da uhvate. Slučajno su otkrili jedno sklonište u kome su bila trojica drugova. Drugovi su se oduprli bombama i izginuli, osim jednog koji je bio ranjen i zatim uhvaćen. Kad je došao sebi, pitali su ga za ime. Rekao im je. Poveli su ga onda njegovoj kući, koja nije bila daleko. Kad su stigli, pozovu njegove roditelje, starca i staricu, da poznaju sina. Otac je nijemo gledao, a mati se bacila prema svome djetetu. Odgurnuli su je, nemilosrdno je udarili kundakom u prsa, pa sasuli na nju kabao vode — da je povrate iz nesvjestice. I onda su je natjerali da gleda kako joj kolju sina.

Da li se može zamisliti nešto strašnije?

Boli me sudbina drugova koji padnu neprijatelju u ruke. To uvijek znači nenadoknadiv gubitak. Padaju najbolji, kao žrtve krvoločnog orgijanja Nijemaca, ustaša, četnika . . . Ginu mučeničkom smrću.

Štampariju smo još jesenas smjestili u Jakoviću. Pod jednom udžerom nalazi se mašina, naš mali »tigl«, a slagarnica je u kući. Baš nedavno štamparija je izbacila prvu knjigu »Istorije SKPb«, to jest prvih šest glava vezanih u jednu knjigu. Drugih šest glava predstavljalo bi drugu knjigu. Sada je upravo ta druga knjiga u radu. Slog je gotov, gotov je i prelom, koji je bio vrlo komplikovan i težak, a koji je učinjen samo zahvaljujući velikom zalaganju rukovodioca štamparije Pere Grinfeldera. Ostaje još samo da se pristupi samom štampanju. I sad baš dođe otanziva koja bi mogla da nas omete u tom poslu. U svakom slučaju, ne treba da se počne sa štampanjem dok se ova situacija ne riješi.

Partijska organizacija u Trnovi doživjela je ovih dana još jedan težak gubitak, drugi za ovu godinu dana. Umro je Đojo Tešić, najstariji član trnovske organizacije i njezin prvi sekretar. Umro je od tifusa.

Otkako je počeo rat počeo je i tifus. Već ratne zime on se pojavio u prvom Majevičkom odredu i u svim selima zahvaćenim ustankom. Borili smo se protiv te bolesti onako kako to propisuje medicina — borbom za čistoću, borbom protiv ušiju. Ali je ta borba bila iluzorna. Izgledalo je da se protiv ušiju ne može ništa učiniti.

Mada se prve zime tifus nije pojavio u masovnim razmjerama, nije dobio karakter prave epidemije, njega je bilo uvijek, svaki dan se javljalo po nekoliko novih slučajeva. Tako je bilo i u

Trnovi. Uvijek je u njoj bolovalo po nekoliko naših boraca, uvijek je bilo kuća u selu u kojima je vladao tifus. I otada, od te prve zime, stalno, u svako doba godine, tifus je pratio naše jedinice, a u zimskim mjesecima znao je da dobije razmjere prave epidemije.

Nije jedan bolesnik prošao kroz Đojinu kuću za ove tri ratne godine. I nikad ni Đoji ni nekom njegovom u kući nije bilo ništa. A evo, sada, tifus uhvati i njega i ugasi mu život!

Gledao sam Đoju kako leži na podu, spreman za pogreb. Još više se skupio. Lice mu ozbiljno i nekako zabrinuto, baš kao da se Đojo sprema da iznese neko svoje mišljenje o kakvom teškom, složenom pitanju. Isto ovako je izgledao dok je bio živ! Čelo mu je na isti način naborano kao da se iza njega krije naporan rad misli, brkovi su mu isto onako pali preko usta i kao da će sad Đojo učiniti onaj svoj, meni tako dobro poznati, pokret lijevom rukom da ih zagladi! Ništa se nije izmijenio, kao da i nije umro od tifusa! Prije bi se moglo pomisliti da je Đojo poginuo.

Posmatram drugove trnovske partijske jedinice. Đojin brat Tešo stoji naslonjen na dovratak. Pogled mu je odsutan, oči natečene. Vidi se da je Tešo plakao za bratom i da sam misli samo na to kako da savlada žalost, da ne dozvoli da se pokaže mek, sramota je to. Lazar Mićić namršteno gleda preda se. Tešo Đurković plače, on ne misli da li je to sramota ili nije. Dušan, praktičan kao i uvijek, pazi da sve ide onako kako treba u ovakvim slučajevima i kako je to u selu običaj. On se brine da ima dovoljno rakije, jer se sahrana bez rakije ne može ovdje ni zamisliti. Svaki čas on šalje poneko dijete negdje. Djeca stalno dolaze njemu i o nečemu ga šapatom izvještavaju.

Sveštenik, koji se odnekud našao tu, opojava Đoju i pjeva:

»So svjatimiiii upoookoooj . . .«

Otkud tu taj pop? Pozvala ga Đojina žena, tako mi kažu.

Đoju treba opojati drukčije nego što to čini ovaj sveštenik. Njega treba zapamtiti! Treba zapamtiti seljaka, čovjeka koji je sa pedeset godina već bio starac, ali koji je u sebi našao snage da u ovo strašno doba ostane čovjek, da bude komunista svakim svojim postupkom, svakom svojom mišlju! Gdje je on našao tu snagu, šta se to desilo u njegovoj duši, iz koga je izvora Đojo crpao svoju hrabrost koje je trebalo imati svakog časa, svakog trenutka?!

Viđao sam mnogo ljudi koje su smatrali pametnim i koji su to i sami o sebi mislili, a koji su pronalazili i razvijali čitave teorije objašnjavajući svoj oportunizam i nedostojno držanje. Poznavao sam nekoliko školovanih pojedinaca koji su o svojim moralnim kvalitetima imali vrlo visoko mišljenje i koji bi se mnogo uvrijedili kad bi neko posumnjao u njih, a bježali su od događaja, po cijenu najvećih poniženja osiguravali svoju egzistenciju, obez-

bjeđivali svoj život. Trebalo bi da oni vide ovog starca! I da propadnu u zemlju pred njim, ako je u njima ostala još i trunka poštenja!

Đojo je u ovom selu odigrao značajnu ulogu. Njega su seljaci poštovali zbog neizmjerne ljubavi prema ljudima, koja je iz njega zračila pokazujući se u svakoj prilici. Voljeli su ga zbog njegovog ljudskog ponašanja prema svakome. Divili su mu se zbog njegove spremnosti na svaku žrtvu kada se radi o narodnoj borbi. U teškim danima četrdeset druge, u vrijeme četničkog terora, kada je bilo teško sagledati perspektive, Đojo je svojim stavom održao moral mnogih. I sve je to činio na tih, neupadljiv način. Nikoga on nije omalovažavao, ničiju ličnost nije vrijeđao. On je bio seljak koji je dostigao vještinu komunističkog rukovođenja ljudima i znao uvijek da je na najbolji način primjenjuje.

Sjećam se jednog razgovora koji sam s njim vodio prošlog proljeća. Bilo je potrebno izvršiti opravku jednog seoskog puta koji se bio toliko provalio da se njim već nije bilo moguće dalje služiti. Za taj posao trebalo je imati na raspolaganju veliki broj zaprega i ljudi. Put je prolazio kroz Jaković. Stalno je padala kiša, bilo je hladno, a ljudi slabo odjeveni, izmučeni dugom zimom, neraspoloženi za rad. Među njima moglo se čuti kako kritikuju: zašto da mi idemo na put kad se mi njime ne služimo?! Neka idu Jakovljani, njihov je put . . .

Đojo je znao za to i bio je ožalošćen. Njega je bunilo što su ljudi takvi — sebični i uskogrudni. Ja sam pokušao da ga utješim. Govorio sam da to ne treba ništa da ga čudi, da će takvih i sličnih pojava biti još dugo, da nije isključeno da će ih biti i poslije oslobođenja, u novom društvu, i da naša dužnost i jeste u tome da pomažemo ljudima da se oslobode takvih shvatanja, da im pomognemo da nauče i pojme šta znače za njih opšti interesi.

»Eto, vidiš, druže Đojo« — govorio sam mu — »ljudi su shvatili da je potrebno da se bore protiv okupatora, malo-pomalo shvatili su da se moraju boriti i protiv četnika. Zato ti danas nećeš naći u Trnovi čovjeka koji će htjeti da kaže nešto protiv borbe. Shvatili su da je to njihov zajednički interes i svi su spremni da za borbu učine sve. Treba učiniti da shvate da je i ovakav posao njihov zajednički interes. Kad to shvate, radiće bez riječi.«

»Ama, jeste« — odgovorio je on zabrinuto — »tako je . . . Eh . . . nešto mene leđa bole, ne znam da li ću moći izići da radim. A da nije toga . . .«

I on mi je gledao u oči kao da je tražio da mu nekako pomognem. Treba organizovati dobrovoljnu akciju, treba uvjeriti ljude da je potrebno da se ona izvrši, a on sam, izgleda, neće moći da radi! Pa kako će onda drugima govoriti da rade?

Morao sam se osmjehnuti.

»Pa valjda će ti vjerovati tvoji Trnovci. Ti dođi među njih, budi s njima, neće oni tražiti da baš uzmeš krampu!«

Tako je, valjda, i bilo. Kad sam kasnije prvom prilikom nailazio tim putem, on je bio potpuno doveden u red.

Đoju drugovi smjestiše u grubo odjeljan mrtvački sanduk i ponesoše ga na groblje, koje je bilo nedaleko.

Ostadoh s Tešom Đurkovićem. Tešo se ne stidi suza, pustio ih je, i one slobodno teku i gube se negdje u njegovim crnim brkovima.

»Eto« — kaže Tešo kroz plač — »ode nam Đojo! E, ljudi moji . . .«

»Hajde, zapali Tešo« — pružih mu cigaru — »pa kad se to Đojo razbolio«? — upitah, tek da nešto kažem.

»Ama, ne znam ti ni ja to kazati. Prije 'eftu dana veli on meni kako ga nešto bole noge, i šali se. Mučno, veli, da ću do lista. I, eto . . . A kud baš sad . . .!«

Pada noć. Izvedrilo se. Sa istoka duva leden vjetar, mrznu se lokve na cesti. Na zapadu se nebo još crveni. U vazduhu se osjeća miris dima.

»»Biće padanja«! — kaže Lazar Mićić, koji se upravo vratio s pogreba — »kad kod zemlja onako miriše kao što je mirisala kad smo kopali Đojin grob, bude padanja . . . Znam ja . . .«

Niko ništa ne reče.

Negdje kod Bijeljine pucao je top. Tamo su se već palila večernja svjetla . . .

Borbe postaju sve oštrije. Sve jači pritisak vrši 13. SS divizija na naše jedinice. Već smo napustili Trnovu, Brđane i sva sela istočno od linije Zabrđe — Teočak.

Vojvođani se uporno bore. Frontalno ratovanje kao da odgovara karakteru tih boraca iz ravnice. Esesovci mogu ići naprijed tek poslije opsežne artiljerijske pripreme. Pa i tada ne mogu daleko — nekoliko stotina metara, i opet moraju da stanu, i opet da riju naše položaje artiljerijskim zrnima. Ali oni to čine, uporno, sistematski, ne žaleći municije. Mora da imaju na raspolaganju desetine topova.

Naše jedinice se povlače, napuštamo Majevicu. Na prelasku ceste Tuzla — Zvornik moramo, najzad, da učinimo ono što smo tako dugo izbjegavali: popalili smo i razorili muslimanska sela ispod Jelice! Planuše Jajići, Prnjavor i Kalesija! Ovdje više neće imati ko da puca na naše kolone!

26. APRIL 1944.

Bio je vlažan, mutan dan. Odnekle s Javornika duvao je hladan vjetar i donosio na mahove jata snježnih pahuljica koje su se topile čim se dotaknu zemlje.

U Strmici, u kući popa Save Savića, smjestio se Inicijativni narodnooslobodilački odbor za istočnu Bosnu.

Sjedimo u kući, rijetko izlazimo, jer je napolju vrlo neprijatno. Pop Savo, domaćin i član našeg Odbora, žali se na vrijeme. Šteta je, veli, što je oblačno i maglovito, a on bi nam pokazao kako je divan pogled sa »njegove« stijene. Vidi se, tvrdi pop Savo, čak i Vlasenica. Ne zove se uzalud ta stijena »Pogled«!

Stevo Popović i ja tiho razgovaramo o situaciji. Evo već više od nedjelju dana kako se nalazimo ovdje u Strmici, bogu iza leđa, i organizujemo sjedište Oblasnog odbora. Izabrali smo ovo usamljeno mjesto, nekako u središtu naše slobodne teritorije, uvjereni da ćemo tu moći najbolje raditi. I već smo gotovo sasvim svršili poslove, koje smo imali u vidu. Ostalo je još samo to da se telefonom povežemo sa Vlasenicom i Komandom mjesta u Mrkajićima, da instaliramo radio, i sve bi bilo gotovo Ali instalacija telefona se nekako previše otegla, a nama se čini da to sad, u situaciji ofanzive na našu teritoriju, nije baš dobro i da bi stvar svakako trebalo što je moguće više ubrzati. Razmišljamo o tome da neko od nas krene koliko danas u Vlasenicu i da pomoću druga Maje, koji je tamo, okončamo to pitanje.

Pop Savo i Simo Eraković povazdan pričaju o svemu i svačemu. Obojica su duhoviti ljudi, i mi se u njihovom društvu vrlo često smijemo do suza. Naročito je interesantan čiča Simo, stari političar i šeret kakvoga ja nisam vidio. On gotovo svaki dan ponavlja priču o tome kako je, prelazeći noću s kuririma cestu između Bijeljine i Janje, stao, udario nogom o zemlju i uzviknuo — gdje ste sad, majku vam vašu! Kuriri su, tvrdi čiča Simo, pobjegli kad je on to učinio, pa je poslije morao sam da traži put do Trnove... Onda, kad ispriča tu epizodu koju on neprekidno obogaćuje sve novim detaljima, prelazi na konje. Hvali svoga konja kako je pametan, miran, mudar i tako dalje. »Vidi se«, kaže čiča

Simo, »da sam ga dobio od pametnih ljudi koji su na konja izvršili blagotvoran uticaj.«

Kad čovjek sluša čiča Simu i popa Savu, može prosto da zaboravi na sve oko sebe i da mu se učini da je došao u neki prijatan sanatorijum za vesele i optimistične starce, gdje i sam treba da se osjeća ugodno, da se zabavi i zaboravi sve brige i obaveze . . .

Ivo Sunarić i Abdulah Kunosić neprestano nešto čitaju i diskutuju poluglasno o onom što su pročitali. Oni strpljivo čekaju da se vrijeme proljepša, pa da mogu nastaviti svoje upoznavanje sa Šekovićima i okolinom, koja je na njih učinila veoma dubok utisak. To su pravi gradski ljudi koji sad ponovo otkrivaju prirodu.

U sobu uđe jedan seljak iz susjedstva, pozdravi se s nama, dunu u šake da ih zagrije, pa sjede na klupu koju mu pop Savo pokaza očima.

Kad malo zagrija i razmrda prste, seljak izvadi duvansku kutiju, polako smota cigaru, polako izvadi žeravicu iz peći, pa je zapali, pa pošto povuče nekoliko dimova i nekoliko puta se iskašlja, on mirno reče:

»Ala puca negdje od Mekota!«

»E«! — učini samo pop Savo, pa nastavi da priča čiča Simi nešto o knjigama koje su mu izgorjele u kući, dolje u Šekovićima.

Ivo i Abdulah ne digoše glavu s materijala koje su marljivo proučavali.

A Stevo i ja iziđosmo napolje.

Potmulo, kao iz dubine zemlje, dopirala je do nas pucnjava. Čas je izgledalo kao da negdje podaleko grmi, a čas da kroz potoke huji vjetar. Negdje, još dosta daleko od nas, vodila se borba!

»E, pa ono ti je stvarno od Mekota« — reče Stevo — »sigurno navaljuju od Kladnja. Ali ne mogu ništa!«

Pa jeste, trebalo bi da ne mogu ništa — okolo se nalazi dosta naše vojske.

Ipak se dogovorismo da ja s Ivom krenem do Komande mjesta, da tamo saznamo kakva je situacija, kakva je to borba što se čuje, da razgovaramo s Vlasenicom ako nam pođe za rukom da uhvatimo vezu, jer su naši partizanski telefoni ponekad neobično ćudljivi.

Komanda mjesta Šekovići smještena je u Mrkajićima, na jednom strmom brijegu koji, gledan odozdo, sa ceste, izgleda još mnogo strmiji nego što je u stvari, a grupa kuća na njemu, Mrkajići, kao da je i pripeta gore da joj niko odozdo ne bi mogao prići.

Da bi se iz našeg sjedišta stiglo do Komande mjesta, valjalo se najprije spustiti na cestu koja vodi od Vlasenice i ovdje ide pokraj same Drinjače vijugajući zajedno s njom, pa ići cestom

do pod Mrkajiće i onda se uspeti na brdo. To je dobar sat normalnog pješačkog hoda.

Pođosmo. Ivo ili ne ču ili ne obrati pažnju na pucnjavu, a kad izbismo na cestu i već priđosmo Mrkajićima, on najednom zastade.

»Šta je ono«? — upita uzrujano.

Pucnjava se sada čula sasvim jasno. Vidjelo se da je to mnogo bliže nego što je izgledalo kad smo polazili iz Strmice. Razgovijetno su se isticali karakteristični kratki rafali njemačkih mitraljeza, čuvenih »šaraca«, kojima je tako obilno snabdjevena 13. SS divizija.

»Trr — trrr . . . drrr — drrr . . .« — kao da negdje iza brda prede ogroman mačak, frktali su šarci.

»Du — u — u — u — U . . . du — u — u — u . . .« — gunđali su u basu bacači.

»Šta je ono«? — ponovo upita Ivo.

»Ono? Puca« — odgovorih što sam mogao hladnokrvnije — »sigurno napadaju od Kladnja. Ali ne mogu ništa«! — ponovih Stevine riječi, mada u ovom trenutku više nisam vjerovao u njih.

I mi pođosmo dalje.

Sve više sam razmišljao o pucnjavi, trudeći se da nekako otkrijem njeno značenje. Je li ovo, možda, neko neprijateljevo ratno lukavstvo, neka demonstracija sračunata na to da sa nekog drugog mjesta skrene pažnju naših vojnih komandanata, ili je stvarni napad? Eto, mislio sam, šta znači frontalno ratovanje! Nama ono oduzima mnoga naša preimućstva, a neprijatelju omogućava da u punoj mjeri iskoristi svoju tehničku nadmoćnost.

Pucnjava se čula sve jasnije, a kad stigosmo do Komande mjesta, već su se čule i puške.

»Je li ti poznato šta je ono«? — upitah komandanta mjesta, jednog visokog, koščatog Crnogorca, koji je mirno sjedio u kancelariji i pisao nešto na rasklimatanoj mašini — »imaš li kakvih izvještaja?«

»Nije ništa« — otegnu komandant s omalovažavanjem, trudeći se da raspetlja nešto na onoj svojoj mašini — »ništa, brate, demonstracija . . .«

»Dobro, neka je demonstracija, ama, imaš li ti kakvih podataka o toj demonstraciji?«

On me začuđeno pogleda.

»Podataka? Nemam. Kuriri mi se još nisu vratili. Ali sigurno ti je onako kako sam ti već kazao — demonstracija. Nemaj brige!«

I komandant se ponovo usredsredi na svoju mašinu.

Bi mi jasno da je komandant nekakav uporan i tvrdoglav čovjek. Izgleda da je on zbog nečega u sebi riješio da ovo što se zbiva tretira kao demonstraciju, i gotovo. Međutim, ono što se stvarno događalo nije vodilo nikakvog računa o tom komandantovom stavu. Kao da je najednom izronila iz same zemlje, paljba postade oštra, bliska, a riđi dimovi eksplozija mina počeše naglo da se rascvjetavaju po kosama zaseoka u kome je bila smještena bolnica vojvođanskih jedinica.

Nije to bilo ni hiljadu metara daleko od mjesta na kome se nalazila Komanda mjesta!

»Je li ti i ovo demonstracija«? — doviknuh gotovo pakosno komandantu, dobivši najednom volju da se s njim svadim, kao da je on zaista kriv nešto za sve ovo.

»Ma kako je to moguće«? — iskreno se čudio komandant — »kako je to moguće?!«

Uzbuđeno je gledao na tu stranu, dok su visoko iznad naših glava započinjali svoju nemirnu pjesmu puščani i mitraljeski meci.

U dvorištu Komande mjesta zavlada gužva uobičajena i obavezna u takvim prilikama. Iskupiše se terenski radnici, izmilješe odnekud pokretni ranjenici, osuše se niz kose izbjeglice. Sve se to slijevalo pred Komandu mjesta, očekujući obavještenja o rasporedu i pravcu pokreta. Ali u Komandi već više nije bilo nikoga ko bi toj grupi od tridesetak ljudi mogao pružiti ma kakvo obavještenje.

Vatra se, međutim, naglo primicala. Bilo je jasno da više nema nikakve borbe, nego da to neprijateljska vojska napreduje stvarajući ispred sebe zaštitni vatreni pojas. Vremena za razmišljanje nije bilo.

»Postrojte se«! — viknuh drugovima — »krećemo!«

Ostavih komandanta mjesta s kuririma, da se snalazi u situaciji koju nikako nije očekivao, a povedoh sve drugove i drugarice koji su se tu zatekli. Žurio sam da se što prije prebacimo preko Drinjače, mostom koji je odmah ispod Mrkajića, i da tako između sebe i neprijatelja imam tu nabujalu rijeku.

U Strmicu više ne možemo, neprijatelj nam je presjekao put.

Tek što pređosmo preko mosta, a meci počeše da prolijeću oko nas i da se zabadaju u mokru zemlju. Mi se odmah stadosmo penjati naviše, uz Bačkovac. Kad stigosmo do prvih kuća na padinama Bačkovca, ja dadoh odmor. Posjedasmo. Paljba ispod nas, s one strane Drinjače, postajala je sve bliža i življa.

Najednom ugledasmo pravilan streljački stroj kako se, kao na vježbi, naglo spušta niz jednu livadu i kako izbija na cestu!

Bilo je tačno pet sati poslije podne. Gore na Mrkajićima nije se više primjećivalo nikakvo kretanje. Komanda se sigurno blagovremeno evakuisala.

Paljba je i dalje trajala.

Nikada nisam iz Šekovića išao u Vlasenicu drukčije nego cestom. A sad je trebalo što prije ići u Vlasenicu, uhvatiti vezu s drugom Majom, obavijestiti ga o događaju. Od Šekovića do Vlasenice, kad se ide cestom, ima oko dvadeset kilometara. Cestom se, međutim, ne može ići. Moramo preko Cikota, ili kosama paralelno s cestom. Možda će biti mogućno da se negdje siđe na cestu, jer neprijatelj nije imao vremena da ode daleko u pravcu Vlasenice.

Pade mi na pamet i telefon — možda je komandant mjesta u posljednjem trenutku ipak dospio da obavijesti Vlasenicu! Da, a može biti da nije dospio! Prema tome — u Vlasenicu moramo što prije! Možda ćemo biti prvi glasnici o ovom neočekivanom i iznenadnom prodoru neprijatelja u srce naše slobodne teritorije!

Išli smo ubrzanim maršem prema mostu na mjestu gdje se sijeku Drinjača i cesta, nekoliko kilometara daleko od Šekovića prema Vlasenici. Možda neprijatelj još nije izbio na taj most! Ako bude tako — moći ćemo produžiti cestom do Vlasenice.

Kretali smo se paralelno s cestom koja duboko ispod nas, u zavojima, mjestimično nam se gubeći iz vida zaklonjena istaknutim ćuvicima, vodi Vlasenici. Ma koliko se upinjali, cilju se primičemo vrlo sporo. Teško je ići po raskaljanoj zemlji, raskvašeni seoski putevi na koje nailazimo za nas su više prepreke nego putevi.

Primakosmo se mostu zajedno s mrakom. Iza nas, u Šekovićima, pucnjava je još jednako trajala. Čule su se i puške i mitraljezi, na mahove paljba je postajala naročito ubrzana, kao da dolazi do iznenadnih susreta i sukoba. Sigurno neprijatelj u svom kretanju nailazi na naše grupe koje, ovako kao i mi, pokušavaju da uhvate vezu sa jedinicama.

I dalje su bez prestanka odjekivale detonacije mina, brda su se prolamala i dugo raznosila jeku.

Oko mosta i na mostu nije bilo nikoga. Strčasmo na cestu i brzim korakom krenusmo prema Vlasenici. Pucnjava u Šekovićima iza nas se utišala.

Spusti se mračna, oblačna noć. Cesta pred nama nejasno se nazire. Žurno gazimo po njoj. Pod nogama nam pršti kamen i pršće blato. Mora da se daleko čuje kako idemo.

Pred nama se ukazaše prilike.

»Stoj, ko ide?!«

»»Telefonisti Trećeg korpusa«! — dođe otuda odgovor.

Telefonisti, znači, ništa ne znaju, smatraju da su u dubokoj pozadini slobodne teritorije, gdje im ne prijeti nikakva opasnost. Inače ne bi ovako spremno i mirno odgovorili na pitanje koje im iz mraka postavljaju!

Susretosmo se s telefonistima. Bilo ih je petorica. Nosili su sa sobom svoje sprave u drvenim kutijama i kretali se duž telefonske linije koja veže Vlasenicu sa Šekovićima.

»Šta radite, drugovi?« — upitah.

»Pa eto« — odgovori jedan — »nikako nemamo veze sa Šekovićima, pa ispitujemo liniju.«

U našoj koloni odjeknu grohotan smijeh.

»Nemojte« — rekoh — »više da ispitujete liniju, nema potrebe. U Šekovićima je neprijatelj, zato vi nemate veze.«

»Šta? Ko to kaže? Kakav neprijatelj?!«

Mora da je vođa telefonista pomislio da su pred njima ljudi koji vole da prave neumjesne šale, jer poče uporno i s podozrenjem da nas ispituje: te ko smo, te kud idemo, otkud mi znamo da je neprijatelj u Šekovićima, i tako dalje.

»Slušaj ti, druže« — rekoh mu ozbiljno — »ostavi ti to ispitivanje, nego mi reci — možeš li ti odavde uhvatiti vezu sa Štabom Korpusa?«

»Mogu, dabome!«

»E, ako možeš, a ti je uhvati i obavijesti Štab o onom što ti rekosmo.«

Ali telefonista nikako nije vjerovao. Dugo smo se objašnjavali dok najposlije nije pristao da uhvati vezu sa Štabom Korpusa, i tek kad mu saopštih svoje ime i ime drugova koji su tu bili sa mnom, on pristade da ja govorim na telefon.

Tako je Štab Korpusa tek oko devet časova uveče saznao šta se toga dana desilo u Šekovićima.

Kasno u noći, u kući u kojoj je bio smješten Oblasni komitet, dugo sam objašnjavao drugu Maji i opisivao mu kako je izgledao neprijateljski prodor u Šekoviće. Naravno, mnoge pojedinosti ja nisam vidio i mogao sam samo donekle zadovoljiti Majino interesovanje.

Stevo Popović i Abdulah Kunosić stigoše tek ujutro, upravo kad smo se spremali za pokret. Štab Korpusa donio je u toku noći, na osnovu izvještaja koji su pristizali, odluku o napuštanju Vlasenice. Krećemo se zvorničkom cestom prema Milićima. Izgleda mi da ćemo prema Srebrenici, tamo treba osigurati prebacivanje 16. vojvođanske divizije u Srbiju.

Stevo nam saopšti da je neprijatelj tako iznenada izbio u Strmicu da su njih dvojica, on i Abdulah, jedva imali vremena da se izvuku, dok su pop Savo i čiča Simo ostali da se skrivaju u pop Savinoj pećini, koja je, kažu, na sigurnom mjestu. Moj konj, zajedno sa sedlom, ostao je neprijatelju, dok je Stevin, izgleda od velikih napora koje je toga dana podnio, crkao negdje u putu.

Štab Korpusa, prateći bataljon i Oblasni komitet idu u koloni cestom prema Milićima. Majo mi priča svoje uspomene iz prvih dana ustanka, koje je on proveo u ovom kraju. Pokazuje mi odakle su ustanici polazili u prvi napad na Vlasenicu.

»Kad se sjetim« — priča Majo — »kako je to izgledalo, dođe mi da se smijem... Nismo imali nikakvog iskustva... A nisu ga imali ni ustaše« — dodaje zamišljeno.

Idemo cestom koja je na tom mjestu neoštećena, ravna i tvrda, pa se lako ide i brzo odmiče. Lijevo od nas ostaju Cikote. Tamo su sada jedinice 16. i 36, vojvođanske divizije i 38. bosanske, tamo je negdje i neprijatelj.

Može lako biti da se neke neprijateljske snage približavaju i odozgo, od Han-Pijeska! Zašto ne bi moglo biti? Plan bi bio potpuno njemački: odozdo, od sjevera, odozgo, s juga, i gotovo, partizani su gotovi! Kao i uvijek!

Vlada tišina svuda oko nas. Nigdje se ne čuje borba. Kao da je nastalo zatišje poslije jučerašnjeg burnog dana!

Desno od nas spuštaju se cesti šumovite padine brda. Ispod njih šumi rječica — Crni Jadar. Po kosama se vide tragovi naselja. Sad su tamo samo crna zgarišta, uspomena na ofanzivu Jure Francetića i njegove Crne legije.

Nigdje ne vidimo čovjeka, nigdje nema tragova njegovih ruku — osim ovih zgarišta. Kao da prolazimo krajem pustim i bezljudnim od davnina!

»Pa ovo je sve popaljeno«! — čudim se, mada se već dugo ničemu ne treba čuditi.

Pred nama su zgarišta Milića. Crne se nagorjele zgrade lijevo i desno od puta. Tužni ostaci nekadašnjeg ljudskog staništa!

Skrenusmo desno, prema Srebrenici.

Nikada nisam bio u Srebrenici i drago mi je što mi se, evo, pruža prilika da vidim i taj kraj. Ali kad stigosmo u Derventu, prvo selo na putu od Milića prema Srebrenici, saznadoh da nećemo dalje. Štab Korpusa bio je prisiljen da opet donese novu odluku! Najnoviji podaci od jutros govorili su da neprijatelj upravo i želi da se sve naše snage nađu u ovom prostoru oko Srebrenice, u džepu koji čini okuka Drine a zatvara ga cesta Zvornik — Vlasenica. Tu, na tom relativno malom prostoru, bilo bi zaista veoma otežano manevrisanje naših jedinica i neprijatelj bi se stvarno mogao nadati uspjehu.

Treba odmah napuštati ovaj prostor, očistiti ga sasvim i prisiliti neprijatelja na uzaludne pokrete po praznom prostoru!

Idemo, dakle, natrag, prema sasvim novom rasporedu. Oblasni komitet kretaće se sa Sedamnaestom divizijom, Štab Korpusa ostaće s drugim jedinicama na prostoru Šekovića i Cikota. Sedamnaesta divizija probijaće se preko Sikire i Karaule prema Roma-

niji. Tamo ona treba da se sukobi sa snagama »Princ Eugen« SS divizije, koja je, stvarno, pošla da nam odozgo zatvori prolaz, pa da nas onda, zajedno sa 13. SS divizijom, uništi.

Štab Sedamnaeste divizije još se nalazi u Srebrenici i ništa ne zna o novonastaloj situaciji. Treba ga obavijestiti o svemu i zajedno s njima odmah krenuti u Derventu, još u toku ovog dana i noći.

Zajedno s Nikolom Cvijetićem i Đurašom polazim u Srebrenicu.

Jašemo uz Vijogor. Oko nas je magla, koja nam zastire vidike. Tek s vremena na vrijeme ukaže se negdje ispred nas ili sa strane udaljeni vrhunac obrastao crnogoricom. Vijogor je surova planina, puna nekakvih vjetrova, sa izmaglicom koja probija kroz odijelo i ispunjava tijelo neprijatnom jezom. Nemam šinjela, mrznem se na konju, sav promočen. Kao da će još biti snijega, tako je vazduh hladan.

Tek što se približismo vrhu, kad stvarno poče padati snijeg. Magluština se stušti još jače, koprena snijega prekri sve, i mi još samo vidimo komad puta pred sobom i ništa više. Odvojili smo se od naših jedinica, već više od dva sata kako ne vidjesmo nikoga živog, a još jednako idemo nekud uzbrdo, sve uzbrdo, u gluvoj tišini puste planine.

»Kad će već jednom ta Srebrenica«?! — počeh se nervirati.

Đuraš se nasmija.

»E, moj dragi, imaš ti još da ideš . . .«

»Pa koliko . . . koliko kilometara?

»Kilometara . . . Ja ti to ne znam! Davno sam se odučio od toga da udaljenost mjerim kilometrima, to ovdje niko ne radi. Stići ćemo . . . do mraka . . .

Ali ne stigosmo ni do mraka! Već je bio suton kad se počesmo spuštati nizbrdo, a Srebrenica je još bila daleko, daleko . . . Istina, ja više nikako nisam mogao dokučiti šta li sad znači to daleko, a Đuraš je samo ponovio nekoliko puta: još je daleko!

A kad najzad, poslije dugog i nerazumljivog obilaženja oko nečega što se u tami nije moglo razaznati, stigosmo u Srebrenicu, bila je potpuna, duboka noć.

Ništa nisam vidio od te male kasabe!

ISPOD BATURE

Izgleda mi kao da se naša kolona ne miče s mjesta. Zapali smo u neku šikaru, zapleli se s komorom, nosilima, s ranjenicima koji jašu . . . I nikako da se ispetljamo iz te šikare! Oko čela kolone već je nastala gužva, svaki bi htio da zna zašto se to zastalo, svako misli da bi mogao pomoći da se nađe put. A puta nema! Spustila se tamna, oblačna noć, ne vidi se ništa! Samo se čuje kako se na sve strane krši granje, kako puca pod nogama, ljudskim i konjskim. I sve tako, evo ima već više od sata, probijamo se mučno kroz sve nove i nove spletove bodljikavog granja koje se hvata za odijelo, kao da je živo, zadire u lice, šiba po očima . . .

Upinjem se da na svom putu skršim svaki grm, da se provučem kroz trnjak, vjerujući da na taj način ubrzavam kretanje kolone, koja se muči i batrga kroz bespuće, opterećena bolnicom, gotovo i sama bolnica, paralisana mnogim tovarnim konjima koji padaju, kidaju konopce i izazivaju eksplozije gnjeva nervoznih konjovodaca, od čije vike odjekuje planina.

Najzad, svemu ima kraj! Čelo kolone neočekivano se dohvati čistine i kretanje se ubrza. Postade nekako svjetlije, kao da se razrijedi tama, kao da jedan dio noći ostade iza nas, u onoj šikari!

Kolona je išla sve brže, i, ne prođe ni nekoliko minuta, a pred njom se u daljini zasvjetlucaše vatre. To su Nurići, selo u kome ćemo se odmoriti do jutra.

Stigosmo do mjesta gdje su bile vatre. Gorjelo ih je nekoliko. Visoko se dizao njihov plamen, prijatno se širila toplina na sve strane. Mirisao je dim. Nad vatrama su već visili kazani, nešto se u njima kuvalo.

Nastade obična logorska graja. Bataljoni se razmjestiše, čete zauzeše mjesta po zgarištima spaljenog sela, od koga su ostali samo temelji kuća, već prorasli travom. Najumorniji polijegaše podmećući pod glavu torbe s municijom, kape ili sopstvene pesnice. Negdje tiho zapjevaše, negdje zametnuše bučnu šalu. Obični, svakodnevni logor, ni po čemu drukčiji od ostalih.

Štab Divizije smjesti se oko jedne vatre u sredini logora.

I brzo zavlada u logoru tišina. Vatre su još tinjale, ali su jedna po jedna tiho jenjavale, i uskoro se nad logorom ponovo spusti tama. A iznad brda počeše uznemireno uzlijetati neprijateljske rakete.

Bilo je neobično tiho poslije neprekidne paljbe koja nam je probijala uši u protekla dva dana. Nigdje se nije čuo nijedan pucanj, nijedna eksplozija. Kao da nije ni bilo borbe na Karauli, kao da još danas nisam sjedio u napuštenom hanu na Sikiri i slušao u polusnu kako sikće doktorova testera sijekući nečiju kost, dok grmljavina haubica potresa zemlju!

Probudih se u svitanje i pogledah oko sebe. Logor je ležao nepomično, svi su spavali osim stražara, koji su na dvije strane logora šetali laganim korakom, zastajkivali dok zapale cigaru, pa nastavljali da hodaju tamo-amo, kako je to već na straži.

Iznad sinoćnjih vatara još se pomalo dizao uvis blijedo plavi dim.

Logor se počeo buditi. Čuše se uzvici komande. Okrenuh se na drugu stranu, namjeravajući da ponovo zaspim. Ne moram ustajati, dok se pokrenemo proći će najmanje još pola sata, a ja za to vrijeme nemam baš nikakvog posla.

Ali više ne zaspah! U logoru najednom nastade uzbuna. Borci počeše pretrčavati ono nekoliko desetina metara što nas je dijelilo od sitne šume, komora je tovarena grozničavom brzinom, nosila su se već gubila u gustišu . . .

Pogledah u pravcu u kome su bili upereni dogledi drugova iz Štaba Divizije. Na hiljadu metara otprilike, a možda i malo više, vidjela se u jutarnjoj izmaglici dugačka kolona koja se lagano kretala prema nama. Dolazila je istim onim putem kojim je trebalo da mi idemo toga jutra!

Naravno, nije trebalo gubiti vrijeme na to da se ustanovljava kakva je to kolona. Nije trebalo razmišljati o tome da li je neprijateljska ili nije. Nije mogla biti ničija nego baš neprijateljska! Bilo bi, naravno, korisno kad bismo mogli znati koje su to jedinice, odakle dolaze i kolika im je snaga, znaju li za nas, očekuju li susret s nama ili ne. Ali sad se to nikako nije moglo saznati! Sad je bilo važno jedino to da nas neprijatelj ne primijeti prije vremena, važno je bilo to da mu se, ako je ikako moguće, izgubimo ispred očiju dok uzmemo položaj na kome je moguće primiti borbu, dok se kako tako ne razvijemo!

Imadosmo sreće — neprijatelj nas ne primijeti!

Naša kolona poče žurno grabiti uzbrdo. Šuma je postepeno postajala sve krupnija, zemljište sve kamenitije. Svojim kvrgavim žilama bukve su na neobjašnjiv način vodile borbu sa tvrdim kamenom, mrvile ga i sitnile, pobjeđivale ga i pobjednički rasle.

Krive, pune ožiljaka i osakaćenih grana, ali snažne i uporne, one su stajale tu, kao živi dokaz da sve pada pred upornošću.

Iza naših leđa, tamo gdje je trebalo da bude 15. majevička brigada, naglo planu borba. Sigurno iznenadan susret s neprijateljem! Ali ne znamo ništa, i ne možemo ništa saznati, sve dok nas Brigada ne stigne!

Mi idemo dalje, penjemo se sve više uzbrdo! Nema puta, kamen ostvaja! Krećemo se po nekom hrbatu koji postaje sve uži, sve oštriji. S lijeve nam je strane sve dublja provalija, s desne strmina, a pred nama nedogledni vrh kome se sporo primičemo. Kretanje nam naročito otežavaju konji, kojima noge zapadaju među kamenje.

Na čelu naše kolone ide jedan mladić — seljak iz ove okoline, naš vodič. Kažu da dobro pozna čitav ovaj kraj i sigurno će nas voditi kuda niko drugi ne bi mogao proći. Zaista, nigdje nema nikakve staze, nigdje nikakvog znaka koji bi govorio da je ovuda nekad prolazio čovjek.

S lijeve strane, u oblacima, nazirali su se vrhunci pod snijegom. To je Batura, ispod koje ćemo proći, prebaciti se negdje iza Han-Pijeska, doći za leđa neprijatelju, koji želi da nas opkoli i uništi. Onda će inicijativa ponovo preći u naše ruke.

Vodič i još dvojica drugova s njim lako preskaču s kamena na kamen i odmiču od kolone, koja se mučno valja uzbrdo. S vremena na vrijeme oni zastanu, sačekaju da im se kolona malo približi, pa onda opet nastavljaju da idu, isto onako lako i sigurno.

Približavamo se jednoj strmoj kamenoj izbočini ispod koje treba da prođemo. Vodič i dvojica drugova s njim stoje, gledaju nešto u pravcu te izbočine, od koje su oni udaljeni pedesetak koraka.

U šta li su se to oni zagledali?!

A onda najednom planina kao da zaurla u bijesu i mi kao da se nađosmo usred vatrene oluje! S one strane izbočine zasu nas ubitačna vatra. Pucalo je najmanje pet njemačkih lakih mitraljeza. Vodić se prihvati za ruku, zaljulja se malo na nogama i zanese, pa potrča natrag, posrćući.

Iz naše kolone pođe u juriš prvi bataljon. Izgubi se negdje u dimu, iz koga se i pored strašne pucnjave čula komanda komandira četa.

Juriš se otegnu. Neprijatelj ga je zaustavio. Sad su borci ležali svuda oko one stijene. Bilo je nemoguće podići glavu — toliko je jaka bila vatra neprijateljskih mitraljeza.

Onda i drugi bataljon krenu u juriš. Pa i on bi prikovan za zemlju strašnom neprijateljskom vatrom, i leže u podnožju one stijene, i kao da ga nestade!

Neprijatelj poče da nas tuče i tromblonima. S neprijatnim šuštanjem dolijetale su sa stijene bombe, padale na nas kao s neba, razdirući nam nerve i utjerujući strah u kosti.

Ostadosmo bez ikakve rezerve. Štab Divizije nije bio u mogućnosti da preduzme ma šta više od onoga što je već bilo učinjeno. Nemoćno je čekala intendantura u jednoj uvalici. Bolnicu je već počela hvatati nervoza: šta će biti s ranjenicima kojih je sve više?! A borba se otegla. Sad je to postalo puko beskorisno puškaranje s naše strane. Na onoj uzvišici neprijatelj je bio nepovrediv, nije mu se moglo ništa učiniti bez bacača, a mi bacača nismo ovdje imali! Zaobići uzvišicu nije moguće. Kad bi bilo drukčije, sigurno bi naša dva bataljona bila dovoljna da neprijatelja stjeaju odatle i put bi za nas već davno bio slobodan!

Mora se, dakle, ići pravo na stijenu! Taj položaj može biti skršen samo uzastopnim jurišima, bez obzira na gubitke, jer se moralo naprijed, povratka nije moglo biti!

A naša dva bataljona ne mogu da izvrše prodor!

Sad je situaciju mogla riješiti jedino 15. majevička. Ako njoj pođe za rukom da se provuče između neprijateljskih jedinica i stigne do nas prije nego ona kolona ispred koje smo mi izmakli, biće dobro! Obasućemo stijenu takvom mitraljeskom vatrom da ćemo je pretvoriti u prašinu! Ako ne, onda neće ostati ništa drugo nego da se svi zajedno ponovo bacimo na tu stijenu, pa kako bude!

I stiže Majevička!

Njeni mitraljesci, sve jedan za drugim, brzo su izbijali na čelo.

»Sad ćemo mi njima pokazati, drugovi«! — govorio je u prolazu jedan krupan mitraljezac, osmjehujući se na ranjenike koji su ozbiljno gledali u kolonu Majevičke brigade.

I sad s naše strane planu strašna vatra. Gotovo pedeset naših mitraljeza tuklo je sad neprijatelja!

Osjetili smo odmah da će ovo biti napad koji neprijatelj neće biti u stanju da izdrži. Pođosmo svi naprijed, pođe i intendantura, pokrenu se i bolnica. Pomiješasmo se s borcima koji su puzali uza stijenu.

»»Naprijed, naprijed«! — čula se komanda komandanta Divizije, a pištaljka komandanta Šeste brigade, koja je neko vrijeme bila zamukla, čula se sada s pojačanom snagom — otuda gdje je vatra bila najžešća i dim najgušći. I ta pištaljka neprestano je izmicala pred nama. Eno je, već se čuje tamo gdje su domaloprije stajali neprijateljski mitraljezi zasipajući nas svojom smrtonosnom vatrom!

»Urra — a — a . . . urrr — a — a aaa . . .« — odjekivali su pobjednički uzvici naših boraca koji su izbili na neprijateljske polo-

žaje i obračunavali se s onima kojima nije pošlo za rukom da se blagovremeno povuku.

Neprijatelj je bio slomljen i protjeran, put je bio slobodan!«

Nad mjestom borbe lebdio je dim. Oštro je mirisao sagorjeli barut. Svuda okolo stijene ničice su ležali naši izginuli drugovi. Skupo smo platili ovaj prodor!

Pređosmo preko strašnog položaja, spustismo se u potok i počesmo opet da se penjemo uzbrdo. Lijevo od nas dizala se Batura, sva zavijena u maglu, bijela od snijega koga dolje već nigdje više nije bilo.

Odnekud, izgleda sa istog onog mjesta na stijeni, našu kolonu u pokretu poče da tuče mitraljez. Stalno smo išli dalje, neprestano se penjali i neprestano bili izloženi vatri toga mitraljeza, ćiji su meci kresali bukovo granje iznad naših glava i prelijetali u visini žalostivo pišteći. Ali niko od nas nije obraćao pažnje na taj matraljez. Kolona je mirno išla, niko se u njoj nije saginjao, niko nije zazirao od metaka koji su se dosadno rojili oko nas.

Najzad i taj mitraljez ućuta.

Izbismo navrh i najednom se nađosmo u snijegu, na vjetru hladnom i oštrom od koga se ledilo na nama od znoja mokro odijelo. Kao da odjednom nastade prava zima!

Oko nas su se širile tamne četinarske šume, njihovo granje savijalo se pod teretom snijega. Bijele, sitne pahuljice zapraninjaše veselo ispred naših očiju — kao da se u planini spremala mećava!

Pred nama se pružao širok proplanak, nešto nalik na široka polja u romanijskom kraju, i mi se odlučno zapustismo njegovom sredinom. I kad se naša kolona čitavom svojom dužinom bila smjestila na tom golom bijelom polju, odnekud iza šume iskrsnu neprijateljski avion i nadnese se tačno nad kolonu. Kao da je negdje prikriven i dobro obaviješten samo čekao da mi izbijemo, pa da nas dočeka kako treba!

Avion prođe duž kolone, baci tri bombe, od kojih dvije padoše lijevo i desno od kolone dižući u nebo čitave oblake snijega, a treća u samu kolonu, ali ne eksplodira. Istovremeno nas avion posu kišom metaka iz svoja dva mitraljeza. Onda napravi krug, pa pođe da nas ponovo nadleti. Ali dok on stiže, ne nađe kolone! Već smo se bili rasuli po šumi, zaklonili se pod gustim četinarima i debelim bukvama. Uzaludno je bilo bjesomučno mitraljiranje — mi prođosmo bez gubitaka!

Potrošivši municiju, avion se izgubi, a mi nastavismo pokret u pravcu Podžeplja.

Naiđosmo na nekakvu dobro ugaženu prtinu. Nedavno, možda samo malo prije nas, morala je ovuda proći nečija jača kolona, i to u suprotnom pravcu, otprilike prema Han-Pijesku. Naravno,

vidi se jasno da je ta kolona bila njemačka. Mnogobrojni tragovi potkovanih konja i čizama govore dovoljno ubjedljivo o tome. Možda je to bila kakva komora koju smo mogli lako zarobiti da smo naišli malo ranije. A možda i nije bila komora, nego neka borbena jedinica koja nas je mogla dočekati i nametnuti nam još jednu iznenadnu borbu! Da li bismo, onda, i stigli toga dana do Podžeplja, gdje smo se nadali makar i kratkom odmoru?!

Dan se već bližio kraju kad počesmo da se spuštamo prema jednoj poširokoj dolini. Tamo, u toj dolini, nalazi se Podžeplje. Nestade snijega, koji smo dotle gazili, iščeznu isto onako naglo kako se i pojavio, i pred nama se u nizini ukaza razbijeno muslimansko selo, sa munarom koja se jasno isticala. Odozdo se čuše neki glasovi, puče nekoliko pušaka, pa se opet sve utiša. To su naše prethodnice već izbijale u selo i obračunavale se sa zelenokadrovcima, koji su uzalud pokušavali da našu kolonu skrenu s puta.

Tek što siđosmo u selo, a s juga, od Sarajeva, snažno zatutnjaše motori aviona.

»U kuće . . . svi u kuće . . . konje u staje!«

I prije nego što avioni stigoše — u selu se nije mogao vidjeti nijedan naš borac. Nijedan konj nije više bio napolju!

Četiri neprijateljska »bregea« dugo su kružili iznad sela. Letjeli su lagano, nisko, nadlijetali selo sa svih strana, kao da su htjeli da zaviruju u same kuće. Tražili su našu vojsku i nikako nisu mogli da je nađu! Žene koje su poslovale po avlijama htjedoše da se sklanjaju, ali mi im rekosmo da im neće biti ništa, da ne treba ničega da se boje, i one, kad vidješe da avioni zaista ništa ne čine, nastaviše da se kreću slobodno, kao i prije njihovog dolaska. Neprijateljskim osmatračima moralo je izgledati da se u tom selu ne dešava ništa neobično, pa se, okruživši još nekoliko puta oko sela, vratiše odakle su i došli. Ubrzo huka njihovih motora sasvim prestade.

Osvanu divan dan. Prvi maj!

Kao da još juče nismo bili usred snijega, kao da je zima davno prošla! A u stvari, i ovdje, u dolini, proljeće je zakasnjelo. Nema cvijeća, vazduh je još hladan i miriše na snijeg. Samo se intenzivno zelene nepregledne četinarske šume, dok su pašnjaci još žuti i sparušeni, trava na njima tek ako se probudila iz zimskog sna, koji je ove godine trajao izvanredno dugo.

Naša kolona kretala se lagano blagom padinom pašnjaka. Njeno čelo već se gubilo u šumi. Još malo pa će se tamo smjestiti cijela kolona. Dobro je držati se šume na ovakvom danu koji prosto mami avijatičare!

Uđosmo u šumu. Kao da dan izgubi nešto od svoga sjaja! Postade nekako tamnije, dublja postade tišina koja nas je okru-

žavala tog jutra. Ili je to, možda, uvijek u proljeće, ili je posrijedi samo neka slučajnost — tek, u ovoj divnoj borovoj i smrekovoj šumi, u kojoj se zvuk koraka gubi prigušen opalim iglicama kao debelim ćilimom, nigdje se ne čuje ptičji glas! Da li uopšte i žive pjevačice u ovim gluvim, pustim predjelima?!

Prije nego što sam ikada bio u ovim krajevima, slušao sam od drugova koji su se vraćali na Majevicu dosta o četinarskoj šumi. Našim ljudima iz listopadnih šuma bilo je vrlo teško priviknuti se na tamnu i svečanu četinarsku šumu punu neke vlažne hladovine, u kojoj caruje tajanstvena, čudna, teška tišina! Ili je razlika između četinarskih i listopadnih šuma zaista takva, ili je to kod drugova, a sada i kod mene, progovorila čežnja za poznatim, rodnim pejsažem? Bilo kako bilo, ja želim da se što prije pozdravim sa četinarima i dokopam se svijetle širokolisne šume!

Ne dade nam se da proslavimo Prvi maj onako kako smo željeli i kako smo se spremali!

Možda su njemački komandanti počeli praviti neki novi plan, možda im je samima bio potreban predah. Tek, na sam dan Prvog maja jedinice »Princ Eugen« divizije nisu nas uznemiravale.

Ali se zato pojaviše njemački saveznici — četnici!

Po svoj prilici da su se iskupili svi koliko ih je god bilo u ovom dijelu istočne Bosne. Svuda oko Džimrija, gdje se bio smiestio Štab Divizije, čula se puščana i mitraljeska vatra. Svih pet naših bataljona morali su toga dana da stupaju u borbu sa grupama četnika koje su pokušavale da se probiju prema Džimrijama.

Jednoj njihovoj grupi pošlo je za rukom da se planinom Devetakom, koja se diže iznad samog sela, prebaci do u blizini Štaba. Četnike je dočekao prateći vod Štaba Majevičke brigade, jedina naša snaga koja se u tom trenutku zatekla u selu. Četnički napad bio je odbijen, a ubrzo poslije toga počeše stizati izvještaji od bataljona da se četnici povlače na svim sektorima i da su uglavnom rastrojeni i gotovo razbijeni.

Borba se završi pred samo veče.

U Štab Divizije dovedoše dvojicu zarobljenika. Obojica su mladi ljudi, tridesetih godina otprilike. Odjeveni u preboljeno vojničko odijelo koje su, izgleda, i prekrojili — da im je bolje uz tijelo. U obojice na nogama lako pleteni opanci. Nemaju ni brade ni brkova. Snažni, lagani, ljudi u najboljim godinama, dobri poznavaoci terena. Gledaju oko sebe nemirnim pogledom sitnih živih očiju, ocjenjuju situaciju, razmišljaju o položaju u kome su se neočekivano našli.

Upravo je čudno da je bilo moguće zarobiti dvojicu ovakvih ljudi. Ni kao zarobljenici nisu izgubili ništa od svog ratničkog izgleda, nisu se pokunjili, kako je to gotovo uvijek slučaj sa zarobljenicima raznih neprijateljskih jedinica koje sam dosada vidio. Borci ih nešto pitaju. Oni sabrano odgovaraju, daju podatke o

jedinici kojoj oni pripadaju, ali izbjegavaju da kažu ma šta više od onoga što mi i bez njih znamo. I kao da u svakom trenutku razmišljaju o tome kako bi pobjegli. Kao da ne osjećaju da je došao kraj njihovoj izdajničkoj aktivnosti.

Čudno izgledaju ti četnici okruženi sa svih strana našim borcima, koji ih radoznalo posmatraju. Eto, to su ljudi, seljaci iz ovog kraja! Poznato im je da služe okupatoru Oni to čine svjesno, stavljajući njemačkim komandantima na raspolaganje svoje vodiče. Napadaju nas i sami i u zajednici s okupatorom, kad god im se za to pruži prilika. Prave zasjede našim manjim grupama koje se nalaze na terenu, onemogućavaju djelatnost naših političkih radnika. I sve to čine od početka 1942. godine! Interesantno — i po licu i po držanju oni su mnogo izgubili od onih jasnih, otvorenih crta, karakterističnih za naše ljude u ovim krajevima. Svi oni dobili su u svojim fizionomijama nešto novo, nešto strašno! Valjda je to posljedica njihove primitivne želje da imitiraju svoje zaštitnike i prijatelje — njemačke oficire — koji im očigledno mnogo imponuju. Nisu to više oni seljaci koji su se u početku odmetnuli u šumu da brane glavu, zapali u četnike, pa im poslije bilo nezgodno da se izvlače iz tog društva. Istina, ima i takvih među četnicima, ali ih je sada vrlo malo. Sad su u njihovim redovima mahom okorjeli zlikovci, osvjedočeni okupatorovi saradnici, zapravo njegovi panduri, ljudi koji su presjekli sve veze sa svojim narodom i žive još jedino od nade da bi se ipak mogli ostvariti oni planovi o kojima im neumorno govore njihovi oficiri. Mi smo za njih smetnja ostvarenju tih planova. Zato oni nas tako mrze! Ta njihova mržnja protiv partizana jedino još može da ih povede u borbu, koju oni inače ne vole, što se pokazalo još 1942, kad su onako spremno pristali na sporazum s Nijemcima i s Pavelićevim ustašama.

Tako se sad četničke jedinice kreću u narodu, iz koga su potekle, kao stranci u svojoj zemlji i kao bič za mirna sela i smrtna opasnost za sve one koji žele slobodu, koji pomažu narodnooslobodilački pokret i ne pristaju uz njihovu vlast. Nije, dakle, nikakvo čudo što četnik iz 1944. godine kao da na svom licu nosi nekakav naročit žig koji ga izdvaja od drugih ljudi i po kome bi ga čovjek mogao poznati čak i kad bi on skinuo sa sebe onu njihovu kao uniformu i obukao obično seljačko odijelo, koje je ranije nosio. Otuda, sigurno, i radoznalost na licima boraca koji posmatraju dvojicu zarobljenih četnika, radoznalost koja se javlja kod svakog od nas i tjera nas da gledamo te ljude koji i danas, poslije toliko vremena, nose puške za to da bi njihov rođeni narod što duže ostao u ropstvu, za to da bi život u našoj zemlji i dalje bio težak i pust kakav je bio vijekovima!

Propade im i ova ofanziva, na koju su ih, sigurno, natjerali Nijemci — da se mi ne bismo odmorili dok se oni spremaju za nove akcije.

Mučno da će četničkim oficirima još koji put poći za rukom da ponovo koncentrišu svoju vojsku i povedu je u napad. Sigurno su se i ovoga puta služili svojim oprobanim sredstvima agitacije. Govorili su svojim vojnicima da su partizani iscrpljeni, da su ih njemačke jedinice izmrcvarile i da ih samo treba dotući, da partizani nemaju municije, da je u njihovim redovima rasulo . . . Treba učiniti još samo ovaj jedan napor, pa je stvar gotova, do kraja rata neće više biti borbe oko Romanije, ostaće tamo zauvijek četnička vlast . . .

Da, govoreći čisto vojnički, četnički oficiri su dosta dobro računali. Mi smo stvarno bili iscrpljeni, nas su njemačke jedinice doista već nedjeljama mrcvarile, i mi nismo imali dovoljno municije, čak smo je imali vrlo malo. Ali . . . mi nismo bili pobijeđeni, mi se nismo osjećali pobijeđenima, svjedno što smo se morali povlačiti pred esesovcima, i zato nam četnici nisu mogli ništa!

Sad su se četnici još jednom razočarali, još jednom su se uvjerili da ih njihovi oficiri lažu, jer sami ne mogu i ne smiju da vide istinu!

Prelazimo cestu negdje između Han-Pijeska i Žljebova. Noć je. Iza nas se crni Devetak, njegove šume ječe od detonacija. To neprijatelj bombarduje naše današnje položaje. Kolona ide brzo i bodro, u njoj se tiho vode razgovori o minulim borbama.

»Obori«! — kaže neko kad granata eksplodira negdje daleko iza naših leđa, u praznoj šumi. Odgovara mu prigušen smijeh desetine glasova.

»Pobi sve«! — šali se drugi, a i njegove riječi prati smijeh.

I onda se raspredaju razgovori o artiljeriji, o tome kako je to dobro oružje, i po preciznosti i po djejstvu. Kad bismo ga mi imali upola onoliko koliko ga ima neprijatelj, sve naše borbe izgledale bi mnogo drukčije nego što sad izgledaju. A četnici ne bi smjeli ni da se približe, a kamoli da napadaju!

»Pa imali smo mi topova« — kaže neko — »pa smo ih ostavljali . . .«

»Jeste, nije to baš tako lako s artiljerijom . . .«

»Treba imati mnogo municije, inače ne vrijedi . . .«

Sviće. Granje četinara tiho se njiše na neosjetnom povjetarcu, kao da se budi. Na istoku se nebo crveni.

»Biće kiše«!

»Neka, baš dobro! Bolje kiša nego avioni . . .«

Negdje desno od nas, upravo tamo gdje sad zaokreće naša kolona, čuje se kanonada. Tamo je Štab Trećeg korpusa, tamo su vojvođanske jedinice. Idemo brzo u tom pravcu. Izmanevrisali smo neprijatelja i sad ćemo mi da udarimo njemu u leđa!

Pređosmo cestu bez neprilike. Zora nas zateče u Vrapcima. To je, koliko sam mogao vidjeti pri slaboj svjetlosti svitanja, selo

smješteno u jednoj živopisnoj udolici, sa svih strana okruženo četinarskom šumom. Kroz sredinu sela prolazi potok sa bistrom brzom vodom, s koje se dižu jutarnja isparenja. Kuće su po stranama, svuda okolo, kao u kakvom velikom prirodnom amfiteatru.

Seljaci su se izbudili. Stariji ljudi i žene izišli pred kuće pa nas gledaju. Po njihovim licima ne može se ocijeniti da li im je naš dolazak prijatan ili neprijatan. Gledaju u nas, ćute. Lica su im puna neke ozbiljne zabrinutosti koju oni nastoje prikriti usiljenim osmijesima. Mrze nas, to je jasno, mrze svaku vojsku bez razlike! Sigurno su sakrili hranu, pa sad brinu i strepe: da li ćemo je naći i kako će oni izići nakraj sa našim intendantima, koji mnogo ne drže do praznih riječi i s kojima će valjati dugo i uporno se objašnjavati, uvjeravati ih i moliti, cjenjkati se i podvaljivati, pa onda, možda, opet na kraju krajeva ostati bez ičega ili, u najmanju ruku, dati više nego što se mislilo, ako budu pronađena tajna skrovišta sa rezervama koje se čuvaju za crne dane, ako uopšte i može biti crnjih dana od ovih koji su nastali.

U ovim krajevima, gdje se teško dolazi do žita, seljaci su već odavno počeli da kriju hranu, to smo mi već znali. Nailaze razne vojske, i svaka od njih traži da jede, dobro da jede. Svaka hoće mesa, brašna, hoće hrane za konje. A rat se oduljio, kraj mu se nikako ne vidi, prijeti glad, i seljaci se snalaze, ne daju već ni onima na čijoj su strani njihove simpatije, i od njih kriju koliko god mogu, uplašeni za svoju sutrašnjicu, nepovjerljivi prema svemu i svakome. U ovim planinskim selima za našeg intendanta sad nema drugog izlaza nego da napregne fantaziju, da se domišlja i dovija gdje li bi to moglo biti domaćinovo tajno skrovište za koje ne znaju ni svi ukućani, da agituje i da prijeti. Tako se uglavnom postigne cilj. Jer seljak nikad nije siguran da je hranu sakrio dobro. Malo je onih koji u odricanju ostaju uporni i dosljedni dokraja i rizikuju da izgube sve.

Tako je bilo i sad u Vrapcima, selu iznad Knežine, u kome su prije rata živjeli zajedno Srbi i Muslimani. Sad su ostali samo Srbi. Muslimani su se povukli, u početku u Knežinu, a zatim dalje. Njihove kuće su prazne i puste.

Bilo je oko 11 sati prije podne kad smo ručali — prvi put poslije dužeg vremena borci su dobili toplu hranu! Štab 15. majevičke brigade spremao se da se i sam odmori Nekako je izgledalo da će današnji dan biti miran, bez borbe. Sve je govorilo u prilog te pretpostavke. Niko nas nije vidio kad smo prelazili cestu. Ako se desi da naš prelazak na ovu stranu primijete već danas prije podne, treba im bar jedan dan vremena da ustanove na kom smo mjestu prešli i s kakvim namjerama. Tek onda mogu pomišljati na to da idu za nama, da nas traže, da nas progone, da nastave sa sprovođenjem svoje najnovije taktike, koja je, mora se priznati, prilično efikasna, jer nam ne da vremena da se

odmorimo, a pogotovu da preuzmemo inicijativu. Sad smo, dakle, po svoj prilici, uspjeli da otmemo od neprijatelja jedan čitav dan, a to u ovoj situaciji nije malo.

Eto, otprilike je tako izgledala analiza trenutne situacije izvršena u Štabu Brigade. Kao poslije nekog važnog i napornog posla, Štab se spremao na zasluženi počinak.

Najednom, negdje sasvim blizu, u samom selu, planu brza mitraljeska vatra! Meci zasiktaše oko naše kuće, počeše zvoniti razbijeni crepovi. Iskočismo napolje! Tamo, na ulazu u selo, kuda smo mi jutros prošli, vodila se borba! Neprijatelj je pod zaštitom šume uspio da se privuče za nama sve do samog sela, obišao obezbjeđenje koje je bilo ostavljeno na mjestu odakle se mogao očekivati nečiji dolazak, i sad iz blizine tuče naš iznenađeni bataljon koji mu je bio najbliži.

Nije bilo vremena ni mogućnosti da se dođe do nekih podataka, nije bilo moguće na tok borbe uticati iz Štaba Brigade! Niti je ko mogao otići preko čistine tamo i vidjeti šta se to zapravo radi i kakva je situacija, niti je ko otuda mogao doći da javi šta se dešava. Ali ubrzo vidjesmo da to nije bilo ni potrebno. Bataljon se sam brzo snašao, razvio se i prihvatio borbu, potisnuvši prvim naletom neprijatelja. Pucnjava u selu začas prestade i prenese se u šumu iznad sela, naglo se udaljavajući. Iz šume su se čuli pobjednički poklici naših boraca koji su energično progonili neprijatelja.

Nije prošlo ni pola časa, a mi smo već imali tačan izvještaj o onome što se desilo:

Jedno neprijateljsko odjeljenje od stotinjak ljudi, naoružano uglavnom lakim automatskim oružjem i snabdjeveno radio-stanicom, uspjelo je da se uputi za nama čim smo prešli preko ceste. To njemačko specijalno izviđačko odjeljenje koje se, izgleda, kreće zajedno s nama, ne ispušta nas ni za trenutak iz vida, a radiovezom šalje svojoj komandi sve podatke o nama i našem kretanju. Četnici su to odjeljenje, kao i druga slična, snabdjeli vodičima, i zato njima nije teško da nas iznenade. Oni se, zahvaljujući toj četničkoj pomoći, kreću ovim šumovitim terenom u najmanju ruku sa toliko sigurnosti sa koliko se sigurnosti krećemo i mi!

Komandant ovog odjeljenja koje je išlo za nama ko zna otkada, izgleda da ovaj put nije mogao da se odupre iskušenju, pa nas je napao iz neposredne blizine. Računao je na paniku! Međutim, osim nekoliko ranjenih, neprijatelj nije uspio da nam učini ništa, a panika koju je priželjkivao nama, pogodila je svom snagom njegov odred. Neprijatelj je morao da bježi glavom bez obzira, izgubivši pri tom dijelove svoje radio-stanice. Sad više neće moći ništa javiti, dok ne kompletira stanicu. Međutim, pravilno je pretpostaviti da je on prije samog napada izvijestio svoju komandu i da možemo očekivati artiljerijsko bombardovanje. Zato

smo odmah oko podne preduzeli pokret, iako je ranije bilo utvrđeno da ćemo u Vrapcima ostati do pet sati poslije podne, i tek onda krenuti na zadatak koji je pripao 15. majevičkoj — na Olovo, koje treba što prije zauzeti i tako poremetiti planove njemačkih generala.

Izvukosmo iz sela sve jedinice, popesmo se na kose sjeverozapadno od sela i počesmo da čekamo. I nismo morali dugo čekati! Već u jedan sat poče žestoko bombardovanje Vrabaca i okolnih visova na kojima je neprijatelj pretpostavljao da bi mogli biti naši položaji. Granate su padale svuda, samo ne tamo gdje smo mi stvarno bili, i padali su još dugo pošto smo mi već krenuli u pravcu Žunova, tamo gdje je već ranije otišla 6 brigada.

U Žunovima sam vidio mjesto gdje je od avionske bombe poginuo Pavle Goranin — Ilija. Nedaleko od kuće stoji njegov grob. Sada je u toj istoj kući i oko nje smještena bolnica.

Desila se jedna kobna slučajnost! Oko tri sata poslije podne doletje odnekud neprijateljski avion. Mali izviđač, »pikavac« kako smo ga mi prezirno zvali, ali opasan zbog toga što se poslije njega javlja artiljerija sa tačnim pogocima. Osim toga, i on je naoružan: uvijek sa sobom nosi nekoliko bombi i nikad ne propusti priliku da se posluži svojim mitraljezom. Avion nadletje bolnicu, baci jednu bombu i nestade ga!

Isto je ovako poginuo drug Ilija!

U bolnici je bilo nekoliko ranjenih i trojica mrtvih. Među mrtvima je i Garo, sin starog Cveje Trifunovića iz Popova. Još sasvim mlad dječak, nesrećan što zbog mladosti nije mogao stupiti u partizane još u početku, 1941. godine, on je rastao prvih godina rata misleći samo o tome kad će i on jednom postati partizan i strepeći da se rat kojom nesrećom ne završi prije nego što on doraste do oružja. Svi smo ga voljeli. Bio je to divan mladić, pun radoznalosti i prirodne bistrine. Mi smo znali za njegovu želju da što prije napusti kuću i roditelje i javi se »u četu«, pa smo se ponekad malo i šalili na njegov račun. A on bi nas tada gledao svojim crnim očima, upijao se pogledom u naša lica, ozbiljan i pomalo tužan. I eto, tek što je doživio ono o čemu je donedavno maštao kao o najvećoj sreći, izgubi život od slučajnog pogotka bombe malog, pakosnog čudovišta!

Sunce zađe. Poče se spuštati brzi planinski sumrak, a istovremeno s njim napade nas neprijatelj u samim Žunovima! Taj napad je bio neobičan, kako po vremenu tako i po načinu na koji ga je neprijatelj izvodio. Kao da se mi na tom mjestu nalazimo ko zna koliko dugo, i kao da je neprijatelj nedjeljama prikupljao podatke o nama, i, izračunavši sve što treba izračunati, krenuo da nas obuhvati jednim širokim manevrom, ostavljajući nam za povlačenje jedini pravac preko rijeke Bioštice, koja se tu probija kao kroz neki kanjon.

Što se mrak više spuštao, polukrug kojim nas je neprijatelj stezao postajao je sve uži, njegova vatra sve gušća. Rakete su se penjale u nebo na čitavoj dužini neprijateljskog fronta, svjetleći meci rojili su se kao svici u toplim ljetnim noćima, odbijali se od stijena opisujući najneočekivanije krivulje i izlomljene linije. Oni koji su ispaljeni daleko činilo se kao da lagano plove kroz vazduh, pomalo se lelujajući. Oni bliže prolijetali su kraj očiju oštro kao munje, ostavljajući za sobom svijetao trag.

Bataljoni se počeše prebacivati preko Bioštice. Spuštali smo se na nekoliko mjesta. Ali je to spuštanje bilo teško i sporo. Strmina koja vodi rijeci nevidljiva je u tami, ona se crni kao neki ambis, puna kamenih gromada i rupa u koje zapadaju noge konjske i ljudske. Konji se jogune, neće da idu, zatežu ulare. Kretanje svaki čas prestane.

»Nema puta... ne može se dalje«! — čuju se glasovi u kojima se osjeća nemir.

A neprijateljska vatra postaje sve bliža, sve oštrija, sve više metaka prelijeće preko nas i udara u kamen suprotne obale. Naša kolona tumara tamo-amo uzaludt tražeći mjesto kojim se može sići nosilima, natovarenim konjima i slabo pokretnim ranjenicima.

Čudno je da nema pogodaka u našu kolonu! Mora da smo zasada u mrtvom uglu, ali, dokle će to tako trajati? Neprijatelj se svakim trenom približava. Moramo preći!

Pođoh nasumice nizbrdo. Noge mi se počeše izmicati, posrnuh nekoliko puta, ali ne padoh, održah se nekako na nogama, i povikah:

»Za mnom, drugovi, evo staze!«

Staze, međutim, nikakve nije bilo! Ali mi se spustismo, nađosmo prelaz preko rijeke — jedno brvno koje se ljuljalo pod nogama i prijetilo da se svaki čas preturi, ali koje nas je izdržalo.

Brzo uhvatismo vezu sa ostalim jedinicama koje su već počinjale da se postrojavaju za pokret.

Sviće.

Između neprijatelja i nas sad je Bioštica. Ako pođu da je odmah prelaze, možemo da ih odbijemo, položaj je za nas veoma povoljan. Ako pak htjednu da je obiđu — treba im za to nekoliko dana.

Oko jednog zarobljenog neprijateljskog vojnika iskupio se Štab Divizije. Vojnik je sitan, tridesetih godina čovjek. Ne djeluje nimalo reprezentativno. Štaviše, izgleda veoma umoran i iznuren, sav nekako izmožden, pa nimalo ne odgovara uobičajenim predstavama o esesovcima.

»I ovakvi su se nama natovarili na vrat«! — uzvikuje komandant Divizije. Komandant je ljut i kao uvrijeđen.

Švabo poče užurbano da se bori za život:

»Ich bin kein Deutscher, ich bin aus Rumänien . . .«

»Svi ste vi odnekle, znamo mi to, niko od vas nije Nijemac, dabome«! — kaže komandant s ogorčenjem.

Vojnik trepće.

»Hitler caput«! — uzvikuje on i osmjehuje se nekakvim blijedim žalosnim osmijehom.

»Ja, ja, znamo mi to!«

Neko se nervozno nasmija.

POVRATAK

Neprijatelj nije izdržao. Birač je napustila 13. SS divizija, iskrvavivši u mnogim bojevima s našim jedinicama. »Princ Eugen« SS divizija vratila se negdje prema Romaniji i Sarajevu. Prelazimo u ofanzivu!

Poslije gotovo dva puna mjeseca ponovo idem na Majevicu. Raduje me taj predstojeći put. Ali gotovo bih mogao reći da u isto vrijeme osjećam i strah. Šta li se tamo desilo za ovo vrijeme? Šta li je bilo s ljudima koji su ostali tamo, a o kojima nemamo nikakvih vijesti otkako smo ih ostavili?! Da li su preživjeli teške dane neprijateljske ofanzive, ili su pali od izdajničke ruke?

Polazak sa Bunarića bio je čitava mala svečanost. Polazi 38. divizija, zapravo samo 17. majevička brigada, koja ulazi u sastav te divizije, koja još nikako nije dospjela da se dokraja formira. Sa 16. vojvođanskom divizijom treba da uhvati vezu 17. brigada, dok će 36. vojvođanska divizija udariti pravo preko Jelice, spustiti se sve do Save, da bi uhvatila vezu sa brigadama koje se formiraju u Sremu.

Tako će i Semberija ponovo biti oslobođena! Biće, naravno, ponovo oslobođena i Bijeljina. Opet ćemo u rukama imati jedan veći centar.

Zabavljen mislima, začudih se kad vidjeh da smo već izbili na cestu Tuzla — Zvornik! Eto, ponovo, po treći put u toku rata prelazim ovu cestu ovako po danu. Vijuga ona, bijela i tvrda, gubi se na okukama, pa opet neočekivano izbija, mameći u daljinu! Ah, kako je to divno i udobno putovati njome a ne onim našim kozjim, vrletnim stazama, koje čovjeka umaraju i cijede snagu iz njega! Ali biće potrebno još dugo putovati baš tim stazama, još dugo će kretanje cestom po danu biti za nas događaj neobičan i vanredan!

Ostavismo cestu za sobom i počesmo se penjati uzbrdo, prema Jelici.

Kako je neobično ići ovim putem i znati da niko neće zapucati na nas! Kako je čudno što ne moramo paziti na odstojanje, što ne moramo osmatrati lijevo i desno! Iz Jajića se niko ne

javlja! Kao da i nema nikog živog u tom selu koje je godinama držalo busiju na putu od ceste do Jelice, busiju na koju je valjalo udariti kad god se prelazi cesta Tuzla — Zvornik! Cute spaljeni bunkeri Prnjavora i Kalesije, u njima nema nikoga. Tišina vlada nad čitavim krajem, a mi idemo lagano i bezbrižno.

Na Jelici se rastadosmo. Stevo Popović ode sa Trideset osmom. On treba da obiđe Trebavu, da pregleda i učvrsti tamo partijsku organizaciju, da uspostavi veze. Ode i Miloš Zekić, komandant Divizije, i Kosta Nađ s njim. Ja uhvatih vezu sa Trideset šestom. Nađoh tamo nekoliko drugova iz organizacije bijeljinskog sreza, među njima i Mirka Filipovića, koji je, ranjen još u toku šeste neprijateljske ofanzive, bio privremeno povučen iz vojske, dok mu ne zacijeli izlomljena desna ruka.

Pođosmo odmah sa Jelice prema Ravnom Zavidu. Pođosmo — i naiđosmo na neprijatelja! Naše prethodnice još nisu bile ni stigle do Ravnog Zavida, kad otuda zapucaše njemački »šarci«! Javiše se sa nekoliko tačaka istovremeno, kratkim, čestim rafalima. Odmah potom počeše oko nas, gotovo po samom vrhu Jelice, da riču granate haubica koje su tukle odnekud izdaleka.

Kolona zastade neodlučno.

Međutim, paljba na čelu postajala je svakim trenutkom sve jača i bliža! To znači da neprijatelj nastupa!

Najednom zapuca odnekud s lijeva, iz pravca Seljublja i Hrasnog! Rasplamsa se borba na sve strane i, neobjašnjivo kako, munjevitom brzinom se prenese na sam vrh Jelice!

Kao da je samo čekao da se tu pojavimo, neprijatelj je nastupao s nadmoćnim snagama, sa svih strana istovremeno!

Umjesto da se probijamo naprijed rastjerujući manje neprijateljske posade i čisteći teren od četničkih bandi, što je izgledalo da će biti naš glavni zadatak, mi smo se sami našli u položaju da se branimo od nadmoćnog neprijatelja!

Borba na Jelici trajala je cijeli dan, 36. divizija stajala je s municijom vrlo slabo, i pravo je čudo kako su borcima uspjeli da održe Stolicu, vrh Jelice, do koga je neprijatelj dopirao nekoliko puta u toku dana. Tek kad je počela padati noć, bilo je sigurno da je borba za taj dan završena. Neprijatelj se povukao na svoje polazne položaje — sela sa sjeverne strane Jelice i Busije, baš na pravcu našeg kretanja.

Trideset šesta divizija bila je ozbiljno opterećena bolnicom. Kako se posljednjih nedelja radilo o prelasku Šesnaeste divizije u Srbiju, to je njena bolnica također ušla u sastav Trideset šeste divizije. Sad su te dvije bolnice, sastavljene ujedno, brojale preko osam stotina ljudi! Može se zamisliti koliko je to kočilo kretanje Divizije i smanjivalo njene manevarske sposobnosti! Trebalo je da te bolnice budu prebačene preko Save, a evo, sada, izlazi

da će Trideset šesta divizija, ovako opterećena, morati da se bori bez nade da će zadatak koji se pred njom nalazi biti izvršen.

Noć je donijela sobom jedan vrlo težak pokret. Sama udaljenost nije bila velika, štaviše, bila je neznatna. S vrha Jelice do na vrh Busije normalno bi se stiglo za dva-tri sata. A mi smo išli čitavu noć. Kolona se kidala, zapadala u potoke, stajala na jednom mjestu po dva sata ... a konji su se otimali, gazili ljude, obarali kazane i stvarali potpun utisak zbrke i beznadne pometenosti. Pa ipak, tek što se sunce pojavilo na istoku, kolona je lagano izbijala na vrh Busije, oko koga su se motale jutarnje magle. Dobro je bilo što se pojavila magla! Vjerovatno da nas zato niko nije vidio kad smo se vukli preko čistina koje su bile izložene pogledima neprijateljskih osmatrača.

Ali tek što se popesmo, borba opet poče! Neprijatelj je imao vremena i mogućnosti da ocjeni pravac našeg pokreta i da još za vrijeme noći organizuje svoju aktivnost za ovaj dan.

Znao sam dobro kakva je situacija Divizije u pogledu municije. Zato sam nastupajući dan dočekivao s velikom strepnjom. Kako li ćemo izdržati pritisak neprijatelja danas, kad nemamo više od pet do šest metaka na pušku, a trideset do četrdeset na mitraljez? Naši vojni rukovodioci u Diviziji imaju pred sobom zaista težak dan! Valja se odbraniti od neprijatelja, izdržati njegovu nadmoćnu vatru i paralisati je, izbjeći gubitke koliko god je to moguće ... A sve to uz ogromnu bolnicu i — na Busiji! Zaista, nije nam se moglo desiti ništa što bi bilo mnogo teže od ove situacije. Okružena sa svih strana neprijateljskim komunikacijama, na mjestu gdje se sastaju putevi Tuzla — Zvornik, Tuzla — Brčko i Lopare — Zvornik, pri vrhu slabo pošumljena a po prostoru koji zauzima mala, Busija je za nas bila velika opasnost, gotovo prava klopka! To mi je bilo jasno. Zato nisam imao volje da bilo s kim govorim o izgledima današnjeg dana.

Poče nas tući artiljerija. Sa nekoliko strana: od Zajednica, od Priboja, od Lopara, od Površnica. Granate su dolazile sa svojim srditim zviždukom, prelijetale nekuda preko Busije i eksplodirale po selima ispod njene južne strane — tamo gdje su četnici prikriveni čekali da nastupi njihov čas.

Začudo, mali broj granata je eksplodirao na samoj Busiji! Izgleda da je nišandžijama bilo suviše teško da pogađaju sam greben, koji je toliko nalik na sljeme kakvog strmog krova.

Topovska rika postade nam ubrzo nekako obična, i mi počesmo sa mnogo manje pažnje nego dotada pratiti let granata. Kao da artiljerija i nije predstavljala za nas više ozbiljnu opasnost, mi prestadosmo da procjenjujemo pravac i mjesto pada granata koje su dolijetale iz daljine.

Ali nam je zato svakog časa postajalo sve jasnije da jedna druga opasnost postaje sve veća što dan više odmiče. To je opas-

nost od neprijateljeve pješadije. Bilo je očigledno da je neprijatelj riješio da nas pošto-poto zbaci s vrha Busije! Šta bi to za nas značilo, nije teško pretpostaviti. Divizija bi, stvarno, bila razbijena! Mi nismo imali mogućnosti da sebi na ovom sektoru osiguramo nadmoćnost vatre, što bi za nas bila jedina prava garancija da ćemo se odbraniti. Valjalo je, dakle, upornošću i samopožrtvovanjem boraca nadomjestiti nedostatak prave vatrene snage.

U jednom trenutku vidjeh Kamenjara, komandanta Divizije, kako s puškom u ruci trči prema vrhu. Tamo plamti urnebesna vatra, nesređena, grozničava, pravi lom! Mora da je dolazak Kamenjara na to mjesto malo popravilo položaj, jer se otuda brzo ču vesela vika naših boraca, a paljba kao da malo popusti u žestini.

Pokušali smo da se prebacimo preko ceste Tuzla — Lopare i da se dohvatimo Međednika, a onda da hvatamo vezu sa Šesnaestom divizijom. To bi, istina, značilo privremeno napuštanje zadatka koji je Divizija dobila, ali i njeno spasavanje iz zaista ozbiljne opasnosti. Ali nas dočekaše na samom početku tog pokušaja. Neprijatelj je bio zaposjeo cestu. No ne samo to! Njegova jača odjeljenja počela su se penjati uzbrdo, prema nama, i mi se s tim odjeljenjem sukobismo na Drenjku, jednoj šumovitoj kosi koja se spušta gotovo okomito na cestu. Dođe do nekoliko iznenadnih, vrlo oštrih sudara sa isturenim neprijateljskim dijelovima koji, pošto ih zbacismo, počeše da nas tuku bacačkom vatrom. Sad nam je to bilo mnogo teže od artiljerijske vatre, koja nikako nije prestajala, ali je bila mnogo manje precizna od bacača.

I tako Divizija osta prikovana na Busiji čitav taj dan. Predveče, oko četiri sata, rukovodstvo Divizije donese odluku da promijeni pravac svog kretanja, to jest, u toku noći Divizija će se obrnuti nazad, negdje između Busije i Jelice spustiti se na cestu Tuzla — Zvornik, preći je i vratiti se u Birač.

Šta sad ja da radim? Pa ja dolazim iz Birča! Treba da idem baš na Majevicu, zapravo u bijeljinski srez, a eto, treba da se vratim tamo odakle sam pošao prije nepuna dva dana!

Čini mi se da to nikako ne mogu učiniti! Utoliko prije što sam se našao sa drugovima iz majevičkog Okružnog komiteta — Perom Jankovićem i ostalima. Oni su zajedno sa jednim odsječenim bataljonom Majevičkog odreda, kojim je komandovao Jovaš, uspjeli da se prebace s Međednika na Busiju, s namjerom da uhvate vezu s nama, jer je, po njihovom kazivanju, postalo nemoguće da se održe u Jablanici i ostalim selima ispod Međednika. Tamo su esesovci počinili nebrojena zvjerstva. Izginuo je, pričaju drugovi, velik broj naših ljudi, narod je u velikoj mjeri izgubio hrabrost. Drugovi su proveli nekoliko teških nedjelja, gladujući po Međedniku, i, kad su čuli jučerašnju borbu, ocijenivši da se radi o nekoj jačoj jedinici, riješili su da se pokušaju probiti do te jedinice koja se bori, jer je to za njih bila jedina perspektiva.

Učini mi se da ne treba raditi ovako kako su oni zamislili. Jovašov bataljon neka se veže za Diviziju, to je pravilno, ali partijska organizacija ne smije napuštati svoj teren, nikako ne u ovoj situaciji kad narod ostaje sam, u položaju kakvog, sigurno, nije bilo od početka ustanka na Majevici. Zato, mislio sam, oni treba da se vrate i da ostanu na svom terenu, po svaku cijenu da ostanu. S njima zajedno preći ću na Međednik i ja, pa ćemo onda već nekako gledati kako da ja nastavim put dalje prema Ravni.

Drugovi se složiše s tim planom. Sa mnom će još poći Dragiša Maksimović, Risto Tošović, omladinski rukovodilac, i Mirko Filipović, koji je izrazio želju da radi u Semberiji kao politički radnik.

Kad smo svršili taj dogovor, još jednom u mislima pretresoh čitavu našu situaciju. Je li, dakle, dobro ovako kako to ja hoću da uradim? Nije li, ipak, bolje vratiti se s vojskom u Šekoviće, ponovo se tamo posavjetovati o svemu, pa onda preduzeti neke druge mjere za hvatanje veze sa bijeljinskom organizacijom?

Nisam mogao da nađem odgovor na ovo pitanje. Bilo mi je jasno samo jedno: u bijeljinskom srezu nalazi se naša partijska organizacija, tamo su ostali naši drugovi sa kojima mi već dugo nemamo nikakve veze i o čijoj sudbini ne možemo biti obaviješteni sve dotle dok neko od nas ne ode tamo i ne vidi šta je. Činilo mi se da bi svako drugi u mom položaju postupio na isti način na koji to činim ja, pa mi je to bilo dovoljno. Prestao sam da mislim o svemu tome i pošao da se spremam za polazak kroz neprijateljev položaj.

Paljba se malo udaljila od vrha Busije, artiljerijska zrna i dalje su nas prebacivala. Naša Divizija bila je netaknuta. Sa naših položaja borci su pucali rijetkom, organizovanom vatrom na neprijatelja, koji više nije navaljivao i kao da se spremao da se utvrđuje na tačkama do kojih je dospio. Jedan četnički napad koji je išao od Kolimera odbijen je bez po muke. Borci su dovikivali zajedljive šale na račun četnika, koji, osjetivši da im ne dolazi podrška od esesovaca na koju su računali, naglo odstupiše odakle su i došli.

Pet sati poslije podne. Sunce se već kloni zapadu. Planina i dalje riče, ali već se osjeća da to više nije borba u naponu i da više po inerciji traje ta bjesomučna kanonada. Neprijatelj, vjerovatno, već pomišlja na sutrašnji dan. Danas mu nije pošlo za rukom da uzme Busiju, da uništi Diviziju, učiniće to sutra.

Malo-pomalo paljba jenjava.

Naša grupa napušta položaje naših jedinica. Oprezno se krećemo kroz šumu, već smo između položaja. Još jednom zastajem, gledam ko sve ide sa mnom. Ima nas svega jedanaest ljudi. Lijepa grupa, dobro naoružana! Pomišljam da bi bilo moguće da se

pod borbom probijemo kroz neprijateljske položaje, ako ne nađemo nikakve pukotine da se kroz nju neopaženo provučemo.

Zaustavili smo se u jednoj gustoj šikari. Tu ćemo sačekati da padne noć, a onda ćemo produžiti do ceste, prebaciti se na Međednik, a poslije će već biti dobro, neprijatelj nas tada ne može lako dohvatiti.

Ležimo na zemlji, ćutimo, čekamo. Poneka granata preleti preko nas, njena eksplozija dugo odjekuje. »Šarci« još predu negdje daleko, ali to sad više nije borba. Jamačno se to neki neprijateljski strijelac sprema za sutrašnji dan.

Negdje daleko, daleko, čuju se ljudski glasovi. Nejasno bruje, kao da pjevaju neku pjesmu . . .

»Eno ih na cesti«! — kaže Pero.

Dugo slušamo. Glasovi prestaju, pa onda ponovo počinju. Jeste, pjevaju!

Sunce još nije zašlo. Dugačak je dan u mjesecu maju! A mi smo nestrpljivi. Čekamo noć.

Čekamo. Pušimo posljednje praške duvana. Meni je neko dao lulu, ne mogu više da se sjetim ko. Vadim je iz džepa. Crno, nagorjelo drvo oštro miriše na duvan. Upio se u njega taj miris, godinama će se održati! Biće dobar i bukov list sa takvom lulom — mislim zadovoljno i stavljam lulu ponovo u džep.

Ipak se polako prikrada noć. Sunce je najzad zašlo. Nad Busijom konačno zavlada mir. Čudno to izgleda poslije današnje pucnjave, od koje se tresla zemlja.

Dižemo se u potpunoj tišini. Polako se izvlačimo iz gustiša, izlazimo u krupnu šumu i oprezno počinjemo da se spuštamo prema cesti.

Ne vidim ništa, toliko je gusta tama u šumi. Pridržavam se za kundak Perine puške. Idemo korak po korak. Gotovo na svakih pedesetak metara zastajemo i osluškujemo. Ne znam koliko ima do ceste i ne mogu ocijeniti da li su ove mjere opreznosti pretjerane ili, možda, čak i nedovoljne. Zato ćutim i radim onako kako traži Pero, potpuno se oslanjajući na njegovo poznavanje terena.

Zaustavismo se. Pero mi objašnjava da se nalazimo pred samom cestom, od koje nas dijeli samo jedan potok. Potok je, kaže, dubok, obale su mu sasvim strme. Moramo se spustiti vrlo pažljivo, jer se sa ceste može čuti svaki šum.

Sjedimo na obali toga potoka, koji ja ne vidim. Osjećam samo crnu prazninu pred sobom. Osluškujemo. Eno, nedaleko, sasvim blizu, čuju se koraci! Lupaju potkovane cokule i čizme po tvrdoj cesti! Čuje se razgovor . . . zveckanje porcija . . . Pero me stišće za lakat. Dakle, to je neprijatelj! Zaista, samo nekoliko koraka dijeli nas od ceste!

Sjedimo, čekamo još nešto. Gubimo strpljenje, šapatom pitam Peru zašto ne idemo dalje. On mi odgovori stiskom ruke. Tek tada primijetih da se neko gotovo nečujno spušta u potok — to se Đoko Jezerac, partijski kurir koji ide s Perom, privlači cesti. Izviđa! Dakle, njega čekamo.

Najednom tišinu noći razbi topovski pucanj sa Površnica. Još potoci nisu stigli da smire njegovu moćnu jeku, a odgovori mu drugi sa Zajednica, prihvati treći iz Lopara... I otvori se takva kanonada kakvu ja nikada ranije ne čuh! Topovski pucnji sliše se u jednu neprekidnu grmljavinu koja je sobom pokrivala sve...

Granate su letjele daleko iznad naših glava. Padale su oko vrha Busije, a mi smo sjedjeli kao prikovani nekim čudnim osjećanjem tjeskobe, nekog nerazumljivog straha. Očigledno, ta topovska pucnjava nije s nama mogla imati nikakve veze. Pa ipak smo svi bili kao paralisani...

A dolje, na cesti, podvriskivali su esesovci, pozdravljajući svoju artiljeriju To podvriskivanje čujemo mi u onim djelićima sekunde koji su prazni i u najžešćoj pucnjavi. Kako mora da ih ispunjava samopouzdanjem ova silna vatra artiljerije koja sad iz korijena izvaljuje stoljetne bukve, unoseći, kako oni misle, paniku u redove neprijatelja! Oni, naravno, ne znaju da tuku naprazno, da će sutra zateći pustu Busiju i vidjeti da su uzalud ispucali toliku municiju! Ali briga njih za municiju! Niti oni o njoj vode računa, niti, kako po svemu izgleda, moraju da vode! Municije oni imaju, zato i pucaju tako, zato se tako malo i brinu o tome da ustanove da li im je vatra efikasna ili ne. Kako bi drukčije bilo moguće objasniti njihovu današnju potpuno neuspjelu kanonadu iz najmanje desetak topova?!

Cestom ispred nas projuri jedan automobil. Uzdajući se u to da će kanonada biti dovoljna da prikrije naše kretanje, istovremeno se survasmo u potok, grebući njegovu strmu obalu uspuzasmo se na drugu stranu i za tren oka počesmo da se penjemo uz šumovite padine Međednika, koje se strmo dižu odmah s druge strane ceste. Popevši se možda na stotinjak metara iznad ceste, sjedosmo da se odmorimo. Upravo u tom trenutku prestade paljba i nasta duboka tišina. Duž ceste počeše da se dižu rakete.

Sad se lijepo moglo vidjeti kako se neprijatelj ozbiljno spremao da izvrši blokadu Busije i da spriječi Diviziju u njenoj namjeri da se prebaci na Međednik. Sve od Lopara pa do Površnica cesta je bila zaposjednuta!

A mi sa zebnjom osluškujemo. Zamišljamo put kojim se sad probija naša Divizija, vidimo ogromnu kolonu kako se gužva i mrsi u mrkloj planinskoj noći, kako se svaki čas gubi veza u njoj, kako konjovoci očajničkim naporima dižu konje koji padaju na klizavom putu, vidimo četnike kako se šunjaju... Ali, uprkos

svemu, kolona ide, mi to znamo, ona se kreće naprijed, i proći će, doskočiće ona neprijatelju! Ne može biti drukčije! Ako oni imaju artiljeriju, ako imaju municije koliko im je volja, imamo i mi nešto što oni nemaju: imamo sposobnost da manevrišemo pod najnevjerovatnijim uslovima, da izdržavamo pokrete o kakvima oni ne mogu ni sanjati i na kakve se njihovi komandanti nikad ne bi smjeli usuditi. Da, to mi imamo!

Ne čuje se ništa. Već je duboka noć. Nema pucnjave tamo kuda sada ide naša Divizija — znači, uspjeće njezin pokret!

Odmorili smo se. Spremamo se da nastavimo put.

Najednom na cesti, čitavom dužinom neprijateljskog položaja na njoj, planu ubrzana puščana i mitraljeska vatra. Tamo, u pravcu Busije, pucala su sva njihova oruđa koja su se u tom trenutku nalazila na cesti. Šta je to?

»Sigurno se boje« — kaže Mirko — »da naši ne pokušaju da se probiju preko ceste u toku noći!«

»Da nije Trideset osma pokušala da ih napadne s ove strane Međednika . . . sigurno su danas naši slušali onu silnu pucnjavu« — misli Dragiša.

»Neće biti« — ne slaže se Pero — »puca se na onu stranu!«

»Ne bi od nas perka ostala da nismo prešli«! — veli Đoko Jezerac.

Zaista, kako bi nam bilo da smo nešto još uvijek na onoj strani ceste!?

Ali sad se ta pucnjava nas ništa ne tiče — Divizija više nije na Busiji, nema tamo više niko naš! Pucnjava nas sad čak pomalo i zabavlja, i mi odlučujemo da još neko vrijeme ne idemo dalje, da pričekamo — šta li će još biti!

A pucnjava prestade iznenada kao što je i počela. I opet pocikivanje esesovaca! Kao da su se opili paljbom koja im podiže duh!

Ustajemo. Polazimo dalje, sve više se udaljavajući od ceste.

Već smo duboko zašli u Međednik. Počinje da sviće. Nailazimo na ostatke napuštenog rudnika uglja, prelazimo preko nekog potoka kojim teče mutna, masna voda, po čijoj površini plovi nešto što se prelijeva svim bojama duge, kao petrolej!

»Moramo naći vode« — kažem osjećajući žeđ — »ovo ovdje se ne može piti!«

»Sad ćemo brzo stići do jednog izvora« — tješi me Pero.

Stigosmo do tog izvora u dubini tamne, vlažne šume. Preko šarenih kamenčića, ispod jednog panja obraslog mahovinom, tekla je tiho žuboreći bistra voda. Napismo se. Tu odmah kraj izvora naložismo vatru i od nekoliko krompira, malo brašna i masti što je Pero nosio sa sobom, skuvasmo čorbu. Dobili smo pune dvije porcije te čorbe, i to nam je moralo biti dovoljno za taj ci-

jeli dan. Ničega više nije bilo što bi se moglo pojesti! Naravno, svi smo ostali gladni.

»Dok se samo prebacimo na onu stranu Međednika« — hrabri nas Pero — »biće svega! Uhvatićemo nekako vezu sa selima . . .«

Još smo, znači, na ovoj strani, to jest na onoj strani Medjednika koja je okrenuta cesti Tuzla — Brčko. Zbog nečega, valjda zbog četnika, Pero ne želi da idemo podnožjem da bismo obišli brdo i izbili na onu stranu gdje je Jablanica, nego moramo ići preko vrha, a to opet ne možemo po danu, jer esesovci imaju običaj da danju isturaju svoje patrole sve do navrh. Moramo, dakle, čekati noć!

Nemamo više duvana, a svi smo pušači. Vidim kako su se drugovi uzmučili pa nervozno pretražuju džepove. Naravno, bez ikakvog rezultata. A kakvog rezultata i može biti kad su svi ti džepovi ko zna koliko puta pretresani na ovaj način u toku posljednjih nekoliko nedjelja! Davno je iz njih iščeznuo i posljednji atom duvana, davno su popušene i one mrvice hljeba pomiješane sa duvanskom prašinom, koje tako sitno pucketaju kad gori cigara savijena od te čudne mješavine!

Vadim lulu. Stavljam je u usta i dugo je sišem. Intenzivan, snažan miris duvana opija me. To me donekle zadovoljava. Dajem i drugima. Drugovi se raduju, sišu praznu lulu i uzdišu. Ipak, nije to pušenje, nije ni izdaleka! Pokušavamo sa suvim bukovim lišćem. Trpam ga u lulu, dobro nabijam, stavljam žišku i vučem. Vučem iz sve snage, ali list neće da gori, a i ono malo dima ima nekakav čudan, bljutav ukus. Od njega mi se muti u glavi, draži me na povraćanje. Napuštam bukovo lišće, dajem lulu Mirku, koji sa više uspjeha popuši čitave dvije lule, a ja nastavljam da maštam o cigari, o pravoj, debeloj cigari, savijenoj u pravi cigar-papir, cigari kakve već dugo nisam vidio. Izgleda da je Mirku najzad dodijao bukov list, vidim ga kako daje lulu Dragiši, mrzovoljan kao i prije pušenja.

Prolazi najposlije i taj dan. Sunce zalazi, Pero kaže da bismo već mogli polako da krenemo, bolje je, ipak, misli on, ako navrh izbijemo prije nego što se baš sasvim smrkne. Lakše ćemo naći ono mjesto gdje su oni prije nekoliko dana logorovali. Tamo će nam biti zgodno da zanoćimo, a odatle je i najlakše uhvatiti vezu sa selom.

Krenusmo.

Na vrhu Međednika nema šume. Tamo stoji jedan stub trigonometrijske tačke, nad njim je nekada, prije rata, bila sagrađena velika drvena piramida, kao što se to radi na tačkama višeg reda. Prije, kad se govorilo da je neko išao na vrh Međednika, govorilo se da je bio kod »bandere«. Tako je ostalo i sada. Izišli smo, dakle, na »banderu« bez ikakve smetnje i neprilike. Sunce je već zašlo, nastao je suton, brzo se približavala noć.

Pogledao sam sa bandere na sve strane. Nadaleko i naširoko puca divan vidik. Vide se sva sela Majevice, osim onih neposredno u samom podnožju Međednika, vidi se dobro čak i Jablangrad, Teočanski greben, Orlović i brežuljci oko Tavne. Plavi se ravnica, naglo se gubeći u noć koja dolazi sa istoka.

Sjećam se kako mi je Stevo Popović pričao da je i on jednom isto ovako gledao s Međednika. Bilo je to 1941. godine. Isto ovako kao sad — dolazila je noć. I Stevo je gledao dolje u sela ispod sebe i činilo mu se da otuda čuje jauk i plač koji se dižu iz doline u tamno nebo. Na sve strane plamtjela su sela. Bila je to prva ofanziva na Majevicu i prva prilika četnicima da pokažu svoje izdajničko lice. Oni su tada pobjegli s Majevice, na kojoj je ostala samo malobrojna četa partizana.

Sada se sa Međednika ne vide plamenovi požara, i meni se ne čini da čujemo plač i jauk iz doline, a čini mi se da je ovo sad strašnije nego što je bilo onda kad je, poslije uzaludnih pokušaja da se neprijatelj zaustavi, partizanska četa izbila na isti ovaj vrh. Nigdje svietla, nigdje ljudskog glasa! Kao da je čitav kraj izumro, kao da niko nije ostao živ na krvavom putu kojim je prošla Trinaesta SS divizija! Već su mi pričali drugovi kako su živi ljudi paljeni u kućama, već sam slušao o nevjerovatnim pokoljima kakvih nikada nije bilo u ovom kraju, već su mi bili poznati podvizi naših majevičkih četnika, koji su išli za okupatorom i zajedno s njim, tražeći naše ljude i ubijajući ih, služili kralju i otadžbini!

Već dva dana nalazimo se na Međedniku. Za ta dva dana nije se u našem malom logoru desilo ništa naročito. Vezu sa Jablanicom smo uhvatili, ali pitanje naše ishrane ostalo je i dalje u najvećoj mjeri kritično. Osim malo suvih šljiva i nešto kukuruznog brašna, nismo mogli dobiti ništa drugo!

I prvog i drugog dana slušali smo oštru borbu koja se vodila negdje nedaleko od nas, iz onog pravca gdje je trebalo da se nalazi Šesnaesta vojvođanska i gdje je otišla Trideset i osma divizija. Prvi dan borba se približavala, po čemu smo zaključivali da se neprijatelj povlači. Drugog dana, prije podne, paljba se čula sa istog mjesta, a poslije podne je počela naglo da se udaljuje od nas. Završila se predveče, otprilike na onom mjestu na kome je i počela. Znači, našima nije uspjelo da neprijatelja potisnu, da izbiju na Jablanicu, Mačkovac, Vakuf, i da odatle ugroze neprijatelisku komunikaciju Tuzla — Brčko! Da je ta akcija Šesnaeste divizije počela samo nekoliko dana ranije, sigurno bi se sve razvijalo drukčije. Pritisak na Trideset šestu ne bi u tom slučaju mogao biti onako jak — kakav je bio.

Krenuli smo s Međednika još za vida, da se prije noći probijemo kroz šumu, da se dohvatimo Kozjaka, tu da se prebacimo preko ceste, pa između Labucke i Vukosavaca stignemo do Priboja. Dakle, prva etapa bila nam je Međednik — Priboj.

Ni približno nisam znao odrediti koliko bi to iznosilo u kilometrima, jer su moje predstave o ovom terenu vrlo neodređene. Znao sam samo toliko da čim pređemo cestu nailazimo na Labucku, a da onda dolazi Priboj. Pero je tvrdio da se to bez teškoća može preći za noć, da ćemo u Priboj stići mnogo prije zore, samo treba nastojati da cestu pređemo što je moguće ranije.

Bilo se već sasvim smrklo kad stigosmo do kuće Milaka Tešića — Mikalje, koji nam dade pola kukuruznog hljeba. Nema, kaže, ništa drugo u kući.

Prvi put sam bio na ovom mjestu, prvi put mi se pružila prilika da vidim Mikalju, čovjeka o kome sam mnogo slušao od druga Steve Popovića. Mikalja je jedan od prvoboraca Majevice, i meni je bilo žao što je noć tako tamna pa ne mogu da mu sagledam lice.

Izletio je iz kuće čim se njegov pas javio, lanuvši samo jedan jedini put. Kao da nas je negdje čekao i sad, znajući sasvim sigurno da smo to mi i niko drugi, slobodno izlazi odnekud pred nas. U rubinama, ogrnut kaputom, vrlo živahnih pokreta, Mikalja šapuće:

»'Oću, drugovi, kako neću, prevešću vas preko ceste, a dalje šta vam dragi bog dadne! Samo . . . bogami . . . mučno da ćete dalje od ceste proći od četnika . . . puna su sela . . .«

»Jesu li dolazili do tebe«? — pita ga Pero.

»Do mene? . . . ja ih, bogami, ne čekam . . . nailazili su, ja šta su . . . Čeljad mi nisu dirali, šalili se. Sigurno 'oće da me kako primame!«

U dvorištu stoji Mikaljina žena. Čini mi se da u naručju drži dijete, a druga se djeca čuju negdje oko nje. Ona ćuti. A kad polazimo, čuje se njen šapat. Kao da plače.

»Drugovi« — kaže ona kad smo već izlazili iz dvorišta — »sretan vam put! Pazi, Mikalja, gledaj dobro . . .« — dovikuje ona svome čovjeku.

Ćutke idemo.

Negdje lijevo od nas sad se vidi vatra.

»Makve« — kratko saopštava Mikalja — »drže položaj . . .«

Mikalja brzo ide. Bijele se u tami njegove rubine. Stalno se spuštamo nizbrdo, pa zato, čini mi se, dosta brzo odmičemo.

»Otkad silazimo«! — šapće mi Mirko — »ko bi rekao da smo se tako visoko popeli!«

»Mora da cesta više nije tako daleko«! — kažem ja.

Gledam na sat — deset sati! Ako cestu ne pređemo najkasnije oko jedanaest, onda nema ni govora o tome da ćemo do Priboja stići prije zore. Pa još dok uhvatimo vezu . . .

Ali ceste nikako nema! Već je prošlo i jedanaest sati, a mi ne stižemo! Sudeći po tome što i sad idemo bez neke naročite opreznosti, izlazi da je cesta još uvijek dosta daleko!

Najednom Mikalja stade. Pokazuje negdje preda se u tamu. Ne vidimo ništa, ali se lijepo čuje da se pred nama nešto kreće! Trupće po tvrdoj zemlji . . . kao da su nečiji koraci!

Ležimo i osluškujemo. Šta li je to?

»Da nisu esesovci«? — plašljivo pita šapatom Đoko Jezerac.

»Mir . . .«

A ono sve jednako trupće, izgleda sve na jednom mjestu, ne primiče nam se. Odjednom tamo nešto tako zveknu.

»Sindžir«! — kaže Mikalja, — »o, majku mu njegovu!«

On ustaje i brzo ide u tom pravcu. Odmah se vraća.

»Pa jä«! —kaže — »nečiji konj . . . vezan za vrljike!«

Smiješno je. No mi se ne smijemo, uzbuđeni smo. Ćuteći idemo dalje. Prolazimo kraj konja, koji se premješta s noge na nogu, češe vrat o vrljike i zveči lancem. Neko ga ljutito udari po gubici. Konj zarza.

Već sam izgubio nadu da ćemo ikad stići na tu prokletu cestu! Počeh vjerovati da je i Mikalja izgubio put, da je zalutao, zabasao na ovom nevidljivom terenu, kojim se ni danju lako ne prolazi, a stid ga da to prizna, pa nas vodi nasumce, u nadi da će ipak jednom izbiti na cestu. No šta nam vrijedi što ćemo izbiti ako to bude tek u zoru! Bolje bi nam bilo da se odmah vratimo dok je još vrijeme, da predanimo negdje u blizini Mikaljine kuće, pa da pametnije pođemo iduće noći.

No Mikalja ide sigurno, ne zastaje ni za trenutak, ne pokazuje ni jedan od onih znakova koje ni najbolji vodič ne može sakriti kad zaluta. Nema u njegovom kretanju ni trunke neodlučnosti, nema onog besmislenog saginjanja i posmatranja zemlje, kome pribjegavaju svi zbunjeni vodiči kada zabasaju. Ne, on ide kao čovjek koji tačno zna svoj put i koji je u stanju da njime prođe u svako doba i pod svim uslovima.

I evo, najzad, Mikalja se zaustavi! Stadosmo svi. On nam pokazuje rukom negdje naprijed. Dugo ne vidimo ništa, a onda naziremo usku traku ceste koja se vijuga, nejasno se bjelasajući u tami. Od nje nas dijeli jedna livada, čista, bez grmlja.

»Zar nisi mogao naći neko zgodnije mjesto«? — pitam Mikalju — »čistina . . .«

»Ovo je najzgodnije«! — odgovori mi on uvjerljivo — »ovdje ne čuvaju baš zato što je čistina!«

»Tako je, Mikalja, imaš ti pravo!«

Negdje lijevo od nas, sasvim blizu, pucanj pištolja, raketa! Istovremeno smo svi na zemlji. Raketa se lagano diže, lebdi, obas-

java čitav kraj zasljepljivom bijelom svjetlošću. Sve se vidi kao na dlanu: livada pred nama, i nekih stotinjak metara dalje bijela cesta na kojoj nema žive duše!

»Hvala lijepo«! — našali se Mirko kad raketa pade i ugasi se.

»Ja ću ostati ovdje« — reče Mikalja — »dok vi ne pređete, ako bi, ne daj bože, šta bilo, nećete se znati sami vratiti . . .«

Pretrčasmo livadu, preskočismo cestu, žurno pređosmo nekoliko stotina koraka od nje, a onda sjedosmo da odahnemo.

Svi smo bili umorni. Moglo se to vidjeti po našem tromom koraku, po vrlo maloj brzini našeg kretanja. Uza sve to, sad više nismo imali takvog sigurnog vodiča kakav je bio Mikalja!

Uvijek sam se čudio tome kako mnogi naši drugovi seljaci slabo poznaju svoj kraj! Nesigurni su čak i u granicama svoga sela, znaju da se bez lutanja kreću samo stazama, i čim sa njih skrenu, onda su isto tako malo sigurni kao i onaj koga treba da vode! Mnogo puta sam se uvjerio u to, mnogo puta sam se tome čudio! A sad sam počeo i da se ljutim, i imao sam razloga za to. Išli smo nekoliko stotina metara u jednom pravcu, zatim skretali lijevo ili desno, polulijevo ili poludesno, a jedno dva puta se i vraćali! Vodili su nas Pero i Đoko Jezerac, bolje reći domišljali se kojim pravcem da se ide, raspravljali i dovikivali svadljivo jedan drugom:

»E, vidjećeš . . . vidjećeš!«

I kad je onaj drugi »vidio«, onda je prvi slavodobitno uzvikivao:

»E, jesam rek'o . . .«

»Ma šta si ti rek'o«! — odgovarao bi pobijeđeni mrzovoljno.

I mi smo tako, čini mi se, hodali u začaranom krugu, dok su se Pero i Đoko objašnjavali, nadbijali i prigovarali jedan drugom.

Bilo mi je jasno da te noći više nećemo stići u Priboj. A ako je tako, onda se pred nas postavlja jedno vrlo važno pitanje, od čijeg rješenja zavisi ne samo izvršenje našeg plana u cjelosti, nego i naši životi. Gdje ćemo predaniti? — o tome sam mislio slušajući raspravu između Pere i Đoke. Da će najbolji odgovor doći s njihove strane, u to sam s puno razloga najodlučnije sumnjao. Ali, na žalost, odgovor s neke druge strane nije se mogao očekivati. Ipak su njih dvojica jedini koliko-toliko poznavali teren.

Zaustavih našu zbunjenu kolonu. Sjedosmo u jedan šušnjar.

»Drugovi« — rekoh pošto još jednom pogledah u sat — »evo, već je dva sata! Vi znate da je blizu zora, a mi smo još daleko od Priboja. Nećemo stići prije dana. Moramo, znači, negdje ovdje predaniti!«

I sad nastade dogovaranje — gdje da se predani?! Đoko je predlagao da to učinimo u jednom šumarku blizu groblja u Labuckoj.

»Nije veliki« — kaže on za taj šumarak — »ama je gust... ne možeš guje za rep izvući!«

Svima nam se učini vrlo ubjedljivo to što reče Đoko. Ako je tako da ne možeš guje za rep izvući, onda je to baš dobro. Niko se ne zavlači u trnjake, ako baš ne mora! Znači, bićemo mirni na tom mjestu i moći ćemo se čestito odmoriti. Kad bi još bilo hrane!

Dakle, usvojismo taj Đokin predlog bez diskusije, pogotovu kad vidjesmo da ni sam Pero nema šta da prigovori. Ostalo je sad još samo to da se tačno ustanovi gdje se nalazimo i koliko još treba da se ide do tog groblja, gdje je taj divni šumarak Obradovasmo se kad saznasmo, po saglasnoj ocjeni Pere i Đoke, da smo u stvari vrlo blizu, samo što nismo stigli!

»Pa da idemo odmah!«

I tako krenusmo dalje i zaista brzo nađosmo taj šumarak. Iako je još bila mrkla noć, moglo se vidjeti da šumarak stvarno nije baš veliki koliko bismo mi voljeli da je, ali nam se učini da je doista dovoljno gust i trnovit da nam zagarantuje sigurnost za taj dan. S mukom se zavukosmo u trnje, polijegasmo i smjesta pospasmo.

Probudi me jutarnja svježina. Svitalo je. S lišća je na nas kapala rosa. Tiho su se njihale vršike šiblja na ranom povjetarcu.

S nemirom u duši ustanovih da naš šumarak ne samo da je vrlo, vrlo mali, nego da nije ni izdaleka onako gust kako se to nama činilo noćas, a pogotovu ne onako kako nam je to Đoko opisivao. Providio se on na sve strane, nije u njemu bilo dovoljno trnja, jednom riječju, bio je taj naš šumarak idealno mjesto za čobane u podne, da tu dotjeraju stoku na plandište, a oni da se izvale u hladu i uživaju...

Polako se dovukoh do jednog kraja šumarka i pogledah. Preda mnom su njive na kojima se talasa pšenica. Na suprotnim brežuljcima kuće, iz njihovih odžaka diže se dim. Po dvorištima pjevaju pijetli, sve do nas se čuje lepet njihovih krila.

Odoh na drugu stranu šumarka — opet njiva, opet čistina! Tek tu i tamo poneka međa, još bjednija od ovog našeg skloništa.

Vratih se na svoje mjesto. Šta sad da uradimo? Da li ima išta pametno što bismo sad mogli učiniti? Ne znam, ne vidim ništa. Valja ostati tu, na mjestu, pa što bude neka bude! I ja se umirih. Pustih drugove da i dalje mirno spavaju, a i ja sam ponovo zadrijemah. Pokušah da se namjestim malo udobnije. Nešto me stalno žuljalo. Legao sam na nešto tvrdo. Digoh se da pogledam šta je to. Ležao sam na jednoj lijepo otesanoj žioci, koju je neko tesao najdalje juče. Začudih se i pogledah oko sebe — da nema tu još tih žioka?! I šta vidjeh! Mirko leži i spava na cijeloj jednoj gomili istih takvih žioka, ima ih najmanje tridesetak!

Izbudih drugove.

Onaj ko je ovdje juče tesao žioke, može danas doći da ih nosi i, naravno, začudiće se kad nas zatekne tu, prepašće se, javiće to u selo . . .

Povukosmo se brže-bolje što smo dalje mogli od tog mjesta, ali dovoljno daleko nismo mogli otići jer bismo izbili na suprotni kraj šumarka!

»Zar ti, Đoko, odavde ne bi mogao guju za rep izvući«? — pitao je Risto Tošović osmjehujući se.

Đoko ništa ne odgovori, i tako ta Ristina šala prođe tako reći nezapažena.

Počesmo da čekamo.

»Drugovi« — rekoh — »ako nas neko ovdje vidi, ima da ga držimo zarobljena do mraka! Ne možemo nikome vjerovati!«

Iziđe sunce, ispari se rosa, ptice počeše pjevati. Svanu lijep dan. Ali nas to nimalo ne obradova. Nama bi draže bilo da uopšte nije svanulo, ili, kad je to već moralo biti, a ono da je svanuo dan pun munja i gromova, sa kišom kao iz kabla, pa čak i sa gradom. Tada bismo bili najsigurniji.

Negdje iza naših leđa oštro se oglasiše tri puške, jedna iza druge. Svi se trgosmo i pogledasmo u Peru i Đoku. A Đoko, valjda da bi nas umirio, reče:

»Nije to ništa, ne bojte se, to je sa Svjetljike . . . tako svako jutro — pucaju esesovci . . .«

»Pa zar je to tako blizu?!«

»Nije daleko . . .«

Na sve strane oko nas čuli su se glasovi dana koji je počinjao. Negdje su zvonile bronze na stoci koju su izgonili na pašu, odjekivali su nejasni uzvici dozivanja, na drvljanicima su udarale sjekire.

A mi smo ležali u šušnjaru, slušali sve to i uznemireno očekivali.

Neko mumlja i približava nam se. Čas zviždući, čas mrmlja, pjeva. I sve nam je bliže.

Kao što smo i pretpostavljali — evo dolazi onaj čija su rukotvorina ove žioke, dolazi čovjek da nastavi juče započeti posao. Ali, šta će on, u stvari, raditi danas? Da li će nastaviti da pravi nove žioke? U tom slučaju čovjek će ići tamo-amo po ovom šumarku, biraće zgodne grabiće, hrastiće, brestiće . . . Onda će naići na nas, prestaće da mrmlja, zabezeknuće se. A mi ćemo ga zarobiti! A ako počne vikati? Ne, neće, valjda nije lud!

Čovjek je prilazio sve bliže. Evo, već se čuju njegovi koraci, čuje se kako šušti trava pod njegovim nogama! Evo, već puckaju grančice, šumi lišće, čovjek zalazi u šumarak! I, na svega de-

setak koraka od nas, čovjek prilazi, kupi one žioke u naramak, ne može sve odjednom da ih uzme pa iznosi koliko može, zatim se vraća, pa iznosi ostatak. I nijednom se ne okrenu oko sebe, nijednom ne pogleda prema nama, i tako nas ne vidje! Poče nešto da kucka na rubu šumarka, onda stade da zabija kolac u zemlju, i mi shvatismo da se čovjek sprema da zagrađuje ovaj šumarak! Dobro je, pomislih, znači — on ne želi da stoka planduje na ovom mjestu, a to opet znači da ćemo pod njegovom zaštitom provesti čitav ovaj dan i da nećemo morati strahovati od čobana.

Zagledasmo se. I počesmo da se smijemo, naravno — bez glasa. I sve smo se više smijali, čak i Đoko, pa i Pero, toliko smo se smijali da Dragiša morade da se bori protiv kašlja. Mirko je brisao suze koje su mu udarale od silnog smijeha, a ja sam nastojao da jednim strašnim pogledom zaustavim Dragišin kašalj, koji bi nam svima mogao izići na nos.

Onda se smirismo, uozbiljismo se i počesmo se osjećati u prilično velikoj sigurnosti.

Ali sad dođe druga nevolja!

Moglo je biti podne kad čusmo da još neko ide. Jedan dječak dotjera goveda do šumarka i poče razgovarati s onim čovjekom. Iz tog razgovora saznasmo da je to sin došao i donio ocu ručak.

Seljak prestade da radi, sjede negdje u hlad i poče jesti, govoreći pri tom nešto što mi nismo mogli razumjeti. A goveda koja je dječak dotjerao, gonjena mušicama i vrućinom, stadoše sa raznih strana prodirati u naš šumarak. Dječak je neprestano tabanao bosim nogama oko šumice.

Vjerujem da ne bismo mogli izdržati takvu situaciju do noći. Morali bismo učiniti ma šta samo da se prekine to nerviranje. Ali nam dođe spasenje koje nismo očekivali. Naglo se naoblači, dunu vjetar, sinuše munje, zagrmje, a otac i sin, zajedno s govedima, požuriše da se dohvate kuće prije nego što line pljusak. Seljak je nešto dovikivao sinu, koji je trčao za govedima, ali je vjetar dohvatio njegove riječi i mi ga nismo razumjeli.

I tako ostasmo sami. Uskoro počesmo da kisnemo.

Kiša je padala cijelo poslije podne, sve do noći. Ni tada nije prestala, samo je postala sitnija, obećavajući da će padati vrlo dugo.

Noć je bila mračna. Trebalo nam je mnogo vremena, pošto smo se izvukli iz našeg šumarka, da tačno utvrdimo pravac kojim treba dalje da krenemo. Opet je između Pere i Đoke došlo do oštre rasprave, ali, srećom, ona nije dugo trajala. Pošto su svega nekoliko puta saopštili jedan drugom ono svoje »e, vidjećeš . . . e, vidjećeš . . .« i »jesam ja rek'o«, oni su se složili i mi pođosmo.

Bili smo gladni.

Đoko Jezerac se sjeti da negdje u blizini mora biti kuća njegovog strica. To je jedan stariji čovjek koji živi sam u jednoj kućici. Đoko je, kaže, nekoliko puta bio kod njega. Istina, dolazio je, veli, uvijek danju, sad nije potpuno siguran da će moći da nađe tu kućicu, ali — pokušaće.

Pođosmo da tražimo Đokinog strica. I za čudo, nađosmo ga vrlo brzo! Mora da je to više bio rezultat slučajnosti nego Đokine domišljatosti, jer vidjeh da se i on sam začudio kad se pred nama ukazala bijedna krovinjara.

Dugo je trebalo vikati strica dok je on odlučio da nam se javi, a kad otvori vrata i ugleda nas, bio je sav van sebe od silnog straha.

»Đoko, pobogu sinko«! — govorio je starac drhtavim šapatom — »kuda ćete ovamo, ako boga znate!? Ne možete proći da ste krilati!«

Niko se nije trudio da starcu odgovara i da ga hrabri.

»Imaš li ti 'ljeba«? — upita ga Đoko.

»Jeste, čiča, kljeba, hljeba . . .«

»Nemam, djeco, nemam, brate, ništa! Evo, ovo mi je sve«! — i on nam pruži jedan komad tvrdog kukuruznog hljeba. Moglo je u tom komadu biti otprilike oko četvrt kilograma, a nas je sedmoro! Pojedosmo po komadić, i to nas ipak malo okrijepi. Napismo se i vode, iako smo svi drhtali od zime onako pokisli.

Raspitasmo se kod starca o četnicima, gdje su, koliko ih je, gdje drže položaje.

Starac reče ljutito:

»Djegod se ima šta pojest' — tamo su! Ima ih ko paščinja, a nikakve položaje ne drže. Šta će im položaji, ne misli se to tući! Položaje drže esesovci, a oni jok . . .«

Na kraju razgovora s čičom bilo nam je jasno da se četnici nalaze po svim ovim selima. Ima ih i u Labuckoj, i u Vukosavcima, i u Priboju. O Lipovicama i Zlom selu da i ne govorimo! Starac nam savjetuje da nipošto nikud ne idemo, a naravno, ne možemo ostati ni ovdje kod njega. Četnici ovuda, kaže, prolaze svaki dan. A on nam nema ništa dati da jedemo i kad ne bi bilo opasnosti od četnika. Da se kome u selu povjeri, to on, veli, ne bi smio ni za živu glavu. Ele, kad bi bilo po njegovoj volji, mi bismo najbolje i najpametnije učinili, kad bi to bilo moguće, da nas nestane, da nekako iščeznemo, i da nas nema. Nama svakako nigdje nema stanka, jer se sve diglo na partizane i, koliko on može da vidi, partizana će nestati.

S gorčinom smo se smijali ovom starčevom pretjeranom strahu, i pođosmo dalje. Razmišljajući o svemu ovome što smo čuli od njega, riješismo da se spustimo u Labucku rijeku i da tako, vodom, nastavimo put do Priboja. Šum vode pokriće naše kretanje.

Tu nam se desi nova, nepredviđena i teška nezgoda. Drugarica Slavka Petković iz Priboja, naša buduća veza, nije mogla dalje! Trese se od groznice, zanosi se i glavinja, samo što ne padne. Šta ćemo sad? Bez nje ćemo mučno uhvatiti vezu u Priboju. Da je nosimo — nemoguće nam je. Pa i sami se već jedva držimo na nogama! Da ostanemo s njom dok joj ne bude bolje — ni to ne možemo!

Riješismo nezgodu na jedino moguć način, kako nam se činilo: sa Slavkom će ostati Pero i njegov drugi kurir. Oni će poslije, čim Slavki bude malo bolje, produžiti za Priboj. Za to vrijeme će se kriti kod Perine sestre, koja je udata negdje u blizini.

Tako se rastadosmo.

Labucka rijeka ulijeva se u Janju odmah niže Priboja. Dakle, ne možemo nikako zalutati: idemo li rijekom, moramo naići na Priboj.

Ali šta ćemo kad dođemo do sela? Kako ćemo naći Petkoviće, to je pitanje koje me sad mučilo više od svega!

Čuo sam kako je Slavko nešto dugo objašnjavao Dragiši, koji, po našim pretpostavkama, najbolje poznaje kraj oko Priboja, vidio sam kako Dragiša s razumijevanjem klima glavom, kao da hoće da potvrdi da mu je sve jasno, da sve zna.

Onda smjelo zagazismo u hladnu vodu.

Labucka rijeka nije duboka. Gotovo nigdje nije iznad koljena, mada ponekad čovjek propadne i do pojasa. Ali nama je to bilo sasvim svejedno, ionako smo već bili potpuno mokri!

Ubrzo se uvjerismo da je Đokin stric govorio pravu istinu. I lijevo i desno od nas, u Vukosavcima i Tobutu, u Lipocicama i Zlom selu, čula se četnička dreka i pucnjava. Katkad se ta dreka čula gotovo kod same rijeke, od kuća koje su bile u blizini. Morali smo, dakle, biti pažljivi i oprezni, morali smo se kretati sporo, mnogo sporije nego što smo to željeli.

Bio sam uvjeren da sada svi misle ono što i ja — krov nad glavom, hrana, a onda da čovjek zapali cigaru, pa da zaspi, i spava, spava . . .

Ali je valjalo ići dalje, i mi smo išli.

Iznenada, sa jednog ćuvika lijevo od nas, koji najednom izraste i postade vidljiv, diže se lagano uvis signalna raketa. Njena zasljepljujuća svjetlost ukoči nas sve istovremeno. Stadosmo.

Raketa je lagano, u luku, trepćući, stremila u visine, u jednom trenutku kao da se zaustavila, zatitrala, pa ona polako, kao oklijevajući, počela da pada. Pala je na jedno pet do šest stotina metara od nas, u jedno dvorište, i ostala da gori na zemlji, obasjavajući sve oko sebe bijelom, jarkom svjetlošću. U toj njenoj svjetlosti, kao da je odnekle zajedno s njome pala, stajala je jedna kuća, čiji su prozori blistali. Vidjelo se dvorište oko kuće og-

rađeno ogradom. Pred kućom je stajao bunar s đermom. I sve to, okruženo tamom, izgledalo je nekako nestvarno i puno čudesne jeze, kao dio nekog drugog nepoznatog svijeta koji nam se na trenutak ukazuje u toj kratkotrajnoj sablasnoj svjetlosti...

Raketa je još nekoliko puta zatreptala i onda se ugasila, i sve je opet progutala tama. Nestade i kuće i ograđenog dvorišta, i bunara sa đermom, a jedino lavež psa, koji je od straha došao sebi, govorio nam je da je tamo zaista bila kuća i da sve to nije bila nikakva noćna varka.

Nastavismo put ne govoreći ni riječi.

Na jednom mjestu se zaustavismo.

Nisam imao nikakve predstave o tome gdje se nalazimo i začudih se kad Dragiša izjavi da smatra da smo u stvari već stigli u Priboj, da smo sasvim blizu ceste koja se ovdje križa sa ovom našom rječicom. Ne treba, kaže, da idemo ispod mosta, nego ćemo sad lijepo izići iz vode, oprezno preći preko ceste, pa se malo dalje opet spustiti u vodu.

Učini mi se da je to sasvim u redu i ne učinih nikakvu primjedbu.

Tako pođosmo lijevo, i zaista, vrlo brzo izbismo na cestu. Dugo smo osluškivali, ali se ne ču ništa osim kiše. Kiša je sipila tiho, tiho, uspavljivo su šumjele njene sitne kapljice razbijajući se o zemlju, o granje drveća — s-s-s-s... Izgledalo je da u ovakvoj noći ne može biti živoga čovjeka napolju, izgledala je ova noć tako sigurna za naše putovanje, da nije čudo što se među nama rodila misao: zašto da opet idemo u rijeku, zašto da se mučimo probijajući se kroz vodu? Naporno je i sporo to kretanje, a noć brzo odmiče, dok je naša snaga na izmaku! Zar nije bolje štedjeti snagu?

»Hajdemo, brate, cestom, zašto da se više mučimo! Nema nigdje nikoga, to je jasno kao dan«! — uvjereno reče Mirko.

Nema, nema, nigdje nikog nema, svi smo tako mislili. A kiša je tiho, tiho sipila iz crnog neba, i sve je bilo tako spokojno svuda oko nas...

I tako, bez ikakvog raspravljanja, pođosmo dalje cestom!

Pod našim nogama prskalo je blato. Topot naših koraka čuo se nadaleko.

Ipak... opreznost u nama nije bila sasvim umrla: često smo zastajkivali i slušali. Ali je i dalje sve bilo mirno, nigdje se niko nije čuo. Samo je kiša rominjala i vjetar jedva čujno hujao između brda. Cesta se pred nama nejasno bjelasala. A mi smo uživali što gazimo po njoj i odmicali smo brže nego ikad. Još malo, tvrdio je Dragiša, još samo malo, pa ćemo uhvatiti vezu!

Onda pred nama najednom iskrsnu most na koji smo bili i zaboravili. Da je slučajno ko bio na njemu, primijetio bi nas već

izdaleka. Ali nikoga nije bilo, i mi, ne usporavajući, pretutnjasmo preko njega, kao da nas iza leđa neko goni i kao da prelazak preko mosta za nas znači prestanak svake opasnosti.

Ne znam da li smo se udaljili od mosta i sto koraka, kad naiđosmo na jednu kuću koja je usamljena stajala na lijevoj strani ceste. Jedan prozor bio je slabo osvijetljen. Zaustavismo se.

»Drugovi« — prošaptah — »svjetlost u kući! Da nisu četnici . . .«

»Ama, kakvi četnici«! — gotovo glasno se pobuni Mirko — »da su četnici, bio bi pred kućom stražar, i pucao bi! Hajdemo dalje!«

Nastavismo put. Po načinu kako mi je odgovorio shvatio sam da je Mirko razdražen i da je bolje da se razgovor u tom smislu dalje ne nastavlja.

Ne sjećam se sad tačno koliko smo išli od tog mjesta. Možda dvije-tri minute, a možda i petnaest, ne znam, kad naiđosmo na drugu kuću. Ona je stajala s desne strane ceste i — u njoj je također bila svjetlost!

E, sad nam je svima bilo jasno da nije dobro, i mi, ne sporazumijevajući se, stadosmo sva petorica istovremeno. U istom trenutku neko se pred nama prodera iz sveg glasa:

»Stooooj!«

Škljocnu zatvarač puške. A mi ukočeno stojimo i ćutimo.

»Ko ide?«

Mi ne odgovorismo, a stražar opali na nas jedan metak, a onda odmah drugi i treći. Nije prestajao da prestravljeno nešto viče.

Iz kuće izletješe i počeše pucati. Zapucaše i iz nekih drugih kuća koje mi ranije u mraku nismo ni vidjeli, kao i iz one kraj koje smo najprije prošli!

A mi onda potrčasmo natrag, prema mostu. Htjeli smo da se samo sklonimo stražaru i ostalima s očiju, pa onda da odmah skočimo s ceste prema rijeci koju, eto, doista nije trebalo napuštati!

I tako i učinismo. Ali se u mraku pogubismo!

Trebalo nam je nekoliko minuta da se iskupimo na obali rijeke. No sad više nismo bili svi na broju! Mirka nije bilo!

Počesmo ga vikati, tražiti, ali je sve bilo uzalud. Nismo mogli da ga nađemo. A četnici su stalno pucali, sve više i više, i, očigledno, nasumce. Nisu mogli znati gdje smo, nisu nas mogli gađati, mi smo sad bili prilično duboko pod cestom, do nas nisu mogli dopirati njihovi meci. Mi smo ih samo čuli kako sviraju negdje visoko iznad nas.

Uznemiriše se i esesovci. Na Svjetljici, čak i na Zajednicama, podigoše se rakete, i tamo se otvori pucnjava.

Ponovo počesmo tražiti Mirka. Podijelismo se u dvije grupe, po dvojica, i stadosmo tumarati po šipragu, nevidljivom u mraku i gotovo neprohodnom. Pucalo je granje pod našim nogama, mi smo se neprekidno dovikivali, nekoliko puta se sastavljali na obali rijeke, savjetovali se, ponovo se razilazili i sastajali, ali Mirka nije bilo. A za sve to vrijeme četnici nisu prestajali da pucaju, mi smo ih čuli na cesti iznad nas kako viču i psuju.

Bilo je krajnje vrijeme da se udaljimo sa tog mjesta, a nama se nikako nije išlo. Kako da idemo kad ne znamo šta je bilo s Mirkom?!

Ali se na tom mjestu nije moglo ostati i mi ipak moradosmo nastaviti put. Išli smo ćuteći, zabrinuti i ljuti.

»Negdje ovdje mora biti kuća jednog našeg druga« — tvrdio je Dragiša — »ovdje, nismo daleko . . .«

Stajali smo u vodi do koljena. Oko nas je vladala crna tmina oblačne planinske noći. Nije se vidio prst pred okom.

»Gdje vidiš kuću«? — čudio sam se gotovo ljut na Dragišu — »pa ovdje je tamno kao u rogu!«

Ali je Dragiša bio uporan.

»Pričekajte vi ovdje, sad ću ja« — reče i nestade ga.

Čekali smo ga nekoliko minuta, a onda on kao sablast izbi iz tame. Za njim je išao neki čovjek.

»Ovamo, hajte ovamo«! — čuo se šapat.

Drugovi su nas smjestili u jednu gustu šumu na vrhu nepoznatog mi brda. Uhvatili smo vezu sa Slavkinom sestrom Rajom. Sad ležimo u šumi, čekamo da se sasvim razvidi i da nam Raja javi šta ima novo u selu, šta se govori među četnicima o noćašnjem događaju i naročito da li se šta čulo o Mirku.

Svanu. Kiša još jednako pada, ali neće dugo, oblaci su se već sasvim prorijedili. Istrgani, gonjeni vjetrom, oni jure na jug. Još malo pa će kiša morati da stane.

Najzad se javi sunce! Naše odijelo poče da se puši pod njegovim toplim zracima koji su prodirali i u naš gustiš. Raskomotismo se, poskidasmo kaputе sa sebe.

Kako je prijatno ležati na suncu, čak i ako je čovjeku mokro odijelo na tijelu! Sunce sija, odijelo će se osušiti, toga dana neće se više nikuda ići, nema gladi, duvanska kutija je puna . . . eh! Još samo da se nije desilo to s Mirkom! Ali kad god na to pomislim, uvjeravam sebe da se njemu ništa ne može desiti, samo ako nije poginuo odmah od one iznenadne vatre. Čak mi se čini da će on lakše da se probija sam nego nas četvorica. Mi smo ipak upadljiva grupa, a jedan čovjek — to je nešto sasvim drugo! Ali, ali . . . ipak . . . Možda je poginuo, možda je bio ranjen pa izgubio svijest, a mi u mraku nismo mogli da ga nađemo . . . ili ga nismo dovoljno uporno tražili! Možda je poslije, došavši sebi, lutao onuda uzalud

nas dozivajući, dok nije iznemogao! Ali ne, nemoguće je! Pa mi bismo ga čuli, ili bi on čuo nas, dugo smo se mi vrtjeli onuda, dugo smo zvali ... Mora da je on krenuo dalje čim je osjetio da je sam ... naravno, ako nije mrtav!

Oči su mi se sklapale. Neko vrijeme sam se odupirao, a onda zaspah.

Trgoh se, jer mi se učini da čujem neki tih zvižduk. Neko nas traži. Zviždanje se ponovi. Svi smo bili budni. Ja odgovorih na zvižduk. Začu se šuštanje i kršenje grana, kroz zelenilo se zabjelasa ženska košulja.

Raja ...

Stupi među nas mlada crnomanjasta djevojka.

»Jedva vas nađoh«! — reče zadihano.

Od Raje saznasmo da su Mirka uhvatili četnici.

Evo kako je to bilo:

Odvojivši se od nas, Mirko je sam nastavio put prema Trnovi. Pred zoru je izbio u Peljave. Ili nije znao kako da obiđe selo, ili nije ni namjeravao da ga obilazi. Već je bilo svanulo kad je on odlučio da zove domaćina iz jedne kuće na iskraju sela — da se obavijesti o prilikama na tom terenu. Bila je to kuća nekog Delića, četničkog simpatizera. On se odazvao, otvorio kuću, pustio Mirka unutra i dao mu da jede. Mora da je Mirko poslije toga zadrijemao i zaspao. Delić je iskoristio taj trenutak, otišao po cetnike, doveo ih, i tako je Mirko uhvaćen.

To je otprilike sve što je Raja o tome znala da nam ispriča. Još je dodala da se govori kako će četnici predati Mirka Nijemcima, nadaju se da će dobiti od njih dobru nagradu, jer vjeruju da su uhvatili nekog važnog čovjeka. Mirko, kažu, s četnicima uopšte neće da govori, ne daje odgovor ni na jedno pitanje, tako da četnici ne znaju da li je on od one grupe koja je noćas naišla kroz Priboj.

Mnogo kasnije sam saznao da je sve bilo zaista uglavnom onako kako nam je Raja ispričala, a i to da su četnici Mirka stvarno predali Nijemcima, koji su ga odveli u Brčko. Tamo su ga dugo ispitivali, podvrgnuvši ga strašnom mučenju. Mirkovo držanje bilo je herojsko. Nijemci od njega nisu ništa saznali.

Strijeljali su ga negdje u blizini Brčkog.

Naše raspoloženje se promijenilo. Bili smo potišteni. Ta potištenost još se poveća kad saznasmo da niko neće moći da nas provede od Priboja do Prosjeke, i da ćemo taj put morati prevaliti potpuno sami.

»Kako li ćemo uspostaviti vezu, kad je situacija ovakva«? — pitao sam se zabrinuto.

No onda se sjetih Trnove, pa se brzo umirih. Biće to sve drukčije kad stignemo tamo i kad uhvatimo vezu s bijeljinskom partijskom organizacijom.

Sunce je zalazilo kad smo sa jednog proplanka posmatrali put kojim ove noći treba da prođemo.

Kao na dlanu pružila se pred nama dolina Janje, koje ćemo se neko vrijeme držati — sve dok ne dođemo nadomak Mezgraje. Onda treba da se odvojimo od Janje, da skrenemo desno i da se penjemo do Prosjeke. To će biti najkritičniji dio puta. Odavde, posmatrano s brda i na dnevnoj svjetlosti, to sve izgleda lako i pregledno. Teren, lako valovit, bez većih šuma. Ali ja dobro znam kako će to sve biti drukčije čim se mi spustimo dolje i čim padne noć, kako ćemo gubiti orijentaciju, kako ćemo lutati, zapadati u jaruge koje se sad odavde ne vide, ali koje sigurno postoje i samo čekaju nevještog putnika, pa da ga zavedu, da mu iscrpu snagu i dovedu ga na granicu očajanja. Ma koliko to sad izgledalo lako, ovuda se ne ide bez vodiča koji dobro poznaje sve prikrivene zavoje terena, koji zna šta znači svaka sjenka u noći, koji neće gubiti ni jednog jedinog minuta lutajući po tami. Ali toga vodiča mi nemamo! Treba ga, dakle, odnekud, stvoriti!

Sa našeg proplanka mi vidimo krajnje kuće Peljava na kosama koje se spuštaju prema Janji. Upada u oči jedna sasvim usamljena kuća sa krovom koji se crveni kroz zelenilo. Iz dimnjaka te kuće diže se dim. Žena je sigurno u kući, sprema večeru, a i domaćin, vjerovatno, više nije daleko. Ako već nije došao, on će doći svakog vrenutka. Već je suton.

Ako sad polako pođemo prema toj kući, stići ćemo do nje zajedno s mrakom. Uzećemo domaćina i prisiliti ga da nas vodi. Drugog rješenja nema. Možda će to biti neki dobar čovjek pa neće ni biti potrebno da ga baš grubo prisiljavamo. Utoliko bolje ako bude tako! Ali ne treba računati na takvu mogućnost, nemamo mi mnogo vremena na raspolaganju pa da se bavimo još i takvim stvarima i da ispitujemo ko je dobar a ko nije. Jednostavno ćemo ući u kuću ili ga izazvati da izađe i potjerati ga pred sobom. Kad se dovoljno udaljimo, onda ćemo mu saopštiti šta očekujemo od njega.

I odmah pristupismo ostvarivanju toga plana. Dragiša je dobio zadatak da u ime nas govori sa domaćinom. Mi ostali ćemo ćutati.

Stigosmo u dvorište upravo u trenutku kad žena izađe iz staje s muzlicom punom mlijeka u rukama i htjede nešto da kaže čovjeku koji je na drvljaniku sjekao drva. Ona ga i viknu po imenu — Dušane! — i, tada, ugledavši nas, zaćuta kao zalivena i stade.

Čovjek prestade da radi. Spusti sjekiru kraj nogu, nasloni se na nju i ćuteći se zagleda u nas.

Dragiša mu priđe, odvede ga malo u stranu da s njim porazgovara prije nego što ga povedemo, a mi ostadosmo na mjestu.

Nismo ih pozdravili, mislio sam, i to nije dobro. Sad su se oni, i čovjek i žena, prepali, pa ćemo imati muke s njima.

Učini mi se da Dragišin razgovor sa seljakom traje suviše dugo. Ne samo to. Po glasovima koji su do nas dopirali iz tamnog ugla dvorišta moglo se pretpostaviti da se između čovjeka i Dragiše razvila prepirka koja nam je sad baš bila sasvim suvišna. Dušan će svakako vidjeti o čemu se radi, pa bi mogao još i da pobjegne!

Zato im pridoh, s namjerom da taj nepotrebni razgovor prekratim.

»Šta je«? — upitah mirno.

Čim pogledah u Dušana, bi mi jasno da sam se bez razloga bojao njegovog bjekstva. Taj čovjek je izgledao toliko preplašen da valjda ne bi bio u stanju ni da zakorači, a kamoli da bježi ispred Dragišine puške, koja mu je bila uperena u prsa.

Međutim, vidim, odbija da ma šta ima s nama, neće da nas vodi!

»Okanite me se, ljudi, kumim vas bogom jedinim! Ne smijem ja po noći od kuće, pa sad me kolj'te!«

Kako sam ja mirno gledao u njega i bez riječi slušao ovu njegovu kuknjavu, njemu se učini da treba da bude još uporniji, pa nastavi kao da zapjeva nad mrtvacem:

»Ajte vi, braćo, svojim putem, nemojte griješiti duše... ja sam čovjek siroma'... nije meni ni do šta, ja gledam svoj pos'o, valja meni 'raniti ovo čeljadi... i nisam ja nikom ništa kriv...«

Dragiša zamuca od srdžbe.

»Ama nisi kriv, ko ti kaže da si kriv! Šta se praviš lud? Ima da nas vodiš do Prosjeke...«

»Ne znam ja, ljudi, gdje je to, ako boga znate! Ne umijem ja, noć je noć! Pričekajte dok svane, onda — ne velim...«

»Stani, Dušane, nemoj biti takav! Pa nije to preko svijeta, znaš ti dobro gdje je Prosjeka, nije to tebi ništa«! — pokušah da unesem malo hladnokrvnosti u raspravljanje.

Ali tek sad Dušan poteže svoj glavni argumenat. Njemu se, valjda, učini da moja hladnokrvnost znači neko popuštanje, pa da bi ubrzao rasplet, on reče:

»Ljudi, ja vam reko' da ne smijem, a vi kako 'oćete... Ako me ne pustite, ja ću zajaukati, pa šta bude!«

»Šta, šta«! — zašišta Dragiša — »šta si rekao, zajaukaćeš? E, de, da te i ja čujem, zajauči... Naprijed!«

Dragiša ga gurnu puškom. Dušan pokuša da se odupre, ali bez uspjeha. Samo se okrenu nekoliko puta oko sebe, kao da se

obraća nevidljivim svjedocima svoje nevolje, pa onda bezvoljno pođe pred nama.

»Plašljiv je on ko zec«! — čusmo mi ženu, — »nemojte ga samo dirati . . . nije on rđav . . .«

»Ne boj se, drugarice, ništa se ne boj . . . vidimo mi da je plašljiv ovaj tvoj čovjek. Vratiće se on prije zore, ne brini«! — rekoh da je umirim.

I Dušan nas povede.

Nije trebalo mnogo, pa vidjeh da nam Dušan nije baš sasvim lagao kad nas je uvjeravao da ne zna puta, da je nesiguran. On nikako nije mogao da ide onako kako smo mi željeli, to jest u jednom pravcu koji bi nas izveo na Prosjeku, nego poče bez ikakvog vidljivog razloga da vrluda čas lijevo čas desno, da zastaje i saginje se, govoreći nešto sam sa sobom. Nije bilo teško primijetiti da se on u kretanju drži tako da bude što bliže Mezgraji, dok smo mi htjeli baš obratno, da smo od Mezgraje što dalje, jer nam je bila opasnija blizina četnika nego zelenokadrovaca u Teočaku. Čak izbismo i u jedan seoski sokak, prođosmo pored nekih vodenica, uznemirismo pse.

»Slušaj«! — rekoh Dušanu jedva savlađujući ljutinu — »slušaj, zar ti baš ne možeš da ideš drukčije nego putem? Skreći desno!«

»Tamo su Turci«! — prošapta Dušan strašljivo.

»A ovamo su Srbi«! — odgovorih mu — »skreći, kad ti kažem!«

Dohvatismo se polja, ali ne prođe dugo, a Dušan opet izbi u neki sokak. Ponovo moradoh da ga zaustavljam, opet da ga gonim udesno, u polje.

»Ala su ti bradonje za srce prirasle«! — grdio ga je Dragiša.

»Nije, časnoga mi krsta, nije, nego . . . ne znam ni sam . . .«

Najzad, dođe ono čega sam se bojao! Dušan u jednom trenutku stade i izjavi da on nikako ne zna gdje se nalazimo i kuda treba da se ide.

»Ljudi moji« — završi on prestravljen — »evo pred nama Jablangrada, a otkud on tu, ja ne znam!«

Jablangrad!? Samo bi sad trebalo da to bude Jablangrad! U tom slučaju morali bismo se vraćati. A to će reći da upravo pred zoru osvanemo u Mezgriji, ili u Peljavama, ili čak u Ugljeviku! Jedno, drugo ili treće — za nas je smrt!

Međutim . . . ova silueta nema ničeg zajedničkog sa izgledom Jablangrada. Jablangrad je tako karakterističan sa onom svojom kupom koja se kao glava šećera diže i nadvisuje okolne bregove. Ovo pak pred nama stoji kao kakav zid! Pa da, ovo je Teočanski Greben, ne može biti ništa drugo! A ako je Teočanski Greben, onda ćemo, ako ovako produžimo, izbiti na cestu koja od Trnove, preko

Prosjeke, vodi pravo u Veliki Teočak. I ako je tako, onda je dobro! Ako nije tako, onda ne valja, i ja više ne znam šta bi moglo da bude! Svakako, ništa dobro!

I sad ja povedoh kolonu.

Nije prošlo ni deset minuta, pa izbismo na put. Sad, lijevo — Prosjeka, desno — Teočak. Odahnuh! Kao da smo već stigli u Trnovu, tako sam se osjećao, jer sad više nećemo ovisiti ni od kakvog vodiča, nećemo morati da strepimo zna li vodič put, da nije pogriješio, ili da ne želi, možda, hotimice da nas zavede, da nas smetne s puta, pa onda da pokuša da pobjegne i prepusti nas našoj sudbini!

Pogledah na sat — jedan sat poslije pola noći! Riješismo da pola sata provedemo u odmoru, onda da Dušan krene natrag, kući, a mi da nastavimo put dalje. Zavukosmo se u jednu šikaru, posjedasmo, zapalismo po cigaru.

Brzo, za tren oka, prođe pola sata! Moralo se ići dalje, jer do svitanja nije ostalo više od dva sata, a nama upravo toliko i treba da bismo stigli do Trnove, i to ako ne bude nikakve neprilike na putu, ako se ne desi ništa nepredviđeno, jednom riječju, ako se ni s kim ne sretnemo. A sad nam ostaje upravo onaj dio puta na kome su mogući svakodnevni susreti. Od Prosjeke do Trnove, i obratno, može se ići samo tim putem koji vodi grebenom i kojim moraju saobraćati i četnici, i zelenokadrovci, i esesovci. Drugog puta nema. Istina, malo je vjerovatno da u ovo doba noći i jedna od tih vojski ima potrebe da se ovuda kreće. Zašto bi išli noću, kad im je slobodno da idu danju, bez straha da će ih vidjeti neko ko ne treba da ih vidi?!

No ipak, ne može se znati, ništa nema sigurno u sadašnjem trenutku. Zato riješismo da se izujemo, pa da idemo bosi. Tako će naši koraci biti nečujni.

Bili smo spremni za dalji pokret.

»Dušane« — rekoh — »sad ti hajde kući i — hvala ti. Nikom ni riječi, znaš! I nemoj da budeš tako ... tako strašljiv! Danas čovjek ne smije biti kukavica, čuješ li!«

Gledao je u mene izbezumljeno. Nije mi vjerovao. To se ja šalim s njim, to mu se ja rugam, tako je mislio. On će da pođe, a mi ćemo onda s leđa: ta—ta—ta ... i gotovo!

Drhtao je.

»Hajde, Dušane, što me gledaš tako! Idi kući, rekao sam ti!«

On nešto nerazumljivo promrmlja. Onda pođe. Nekoliko trenutaka je išao posrćući i zastajkujući, a onda poče da trči. Granje je pucalo pod njegovim nogama.

Svuda oko nas vladala je noć. Spavala su sela dubokim predjutarnjim snom.

A mi smo hitali svom cilju.

PRVI SUSRETI

Čuli smo kako laju psi u Glinjima, iznad kojih smo prolazili, a onda dalje u Turskoj Trnovi, u Gornjoj Trnovi . . . Psi laju mirno, spokojno, onako kako laju kad se ne dešava ništa neobično. Dobro je, vjerovali smo, sve je u redu!

Prošli smo bez smetnje kroz Gornju Trnovu, minuli Mićanovu Ćabu, mjesto pogodno za zasjede, i već se sasvim približili Donjoj Trnovi, cilju našeg puta.

Već se bjelasaju kuće kroz tamu koja više nije tako gusta, jer sviće. Još samo malo, i mi ćemo naići na prve kuće. Već idemo kraj onog vinograda koji se nadnosi nad cestom i na kome smo mi uvijek držali stražara, kad god smo se osiguravali od Tavne i Brđana.

Evo nas, dakle, stigosmo i ne sretosmo nigdje nikoga!

I dalje smo išli brzo, bez zadržavanja. Htjeli smo da uhvatimo vezu prije nego što sasvim svane, a onda da se cio taj dan odmaramo.

Trnova! Kula narodnooslobodilačkog pokreta na Majevici, selo za koje se vežu najprijatnije uspomene svakog partizana koji je ikada kročio nogom na Majevicu! To je selo u kome svakog domaćina treba smatrati članom odbora zaduženim u svim sektorima rada, svako dijete kurirom sposobnim i voljnim za svaki zadatak. Pravo partizansko selo koje nikad nije klonulo duhom, u kome četnicima nikad nije bilo stanka, u kome ustaška vojska nikad nije provela duže od jednog dana!

Tišina. Mjesec polako zalazi, a na njegovo mjesto dolazi rumena svjetlost svitanja.

Bosim nogama osjećamo rosu na cesti. Tabani nam bride ubijeni i nažuljani. Nečujno gazimo, gotovo trčimo . . .

A selo spava. Nas sigurno niko ne očekuje, niko nam se ne nada u ovaj čas. Biće iznenađenja, biće veselja, a biće i suza . . .

Najednom . . .

Kao da nas neko lupi po glavi, kao da nas neko krvnički dokopa za samo srce! Neko, sasvim tu, uz nas, svega nekoliko ko-

raka daleko, neko koga mi dotle nismo vidjeli a koga sad nemadosmo vremena da gledamo, prodere se na nas hrapavim glasom, iskidanim od straha i neočekivanosti ovakvog susreta:

»Halt!«

Stadosmo kao paralisani.

Sve je to trajalo vrlo kratko, možda svega nekoliko sekundi. Začusmo još neke uzrujane glasove, zatutnjaše čizme u trku!

A mi jurnusmo prema sredini sela!

Prvo puče samo jedna puška. Metak udari u cestu ispred nas i izbi iskre iz kamena. A onda zatrešta mitraljez, možda samo jedan, a možda i dva i više.

Trčali smo nekoliko desetina metara, a onda se survasmo lijevo, prema polju. Osjetih kako mi nestade tla ispod nogu. Naletjeh na nekakvo drvo koje mi dođe ispod trbuha, pa me podiže, i ja se prebacih nekoliko puta preko glave... Dođoh sebi u dnu potoka. Sjedim. Čujem kako negdje iznad mene pucaju, ali ne mogu da ocijenim da li je to daleko ili blizu, i ne mogu nikako da se sjetim ko to puca i zašto. Ne znam gdje se nalazim i šta je to sa mnom bilo. U blizini ne vidim nikoga, a i ne znam da li je ko bio sa mnom...

Polako dolazim sebi... Vidim — nema mi čizama, nema mi kožne torbe u kojoj mi je municija i pribor za pisanje. Počinjem najzad da shvatam šta se desilo i gdje sam. Brzo ustajem i probijam se dolje u pravcu polja. Odnekud s lijeva čujem kako me neko zove po imenu. Još sam nesiguran na nogama, bode me trnje, ostruga me sapliće derući mi kožu. Sporo napredujem. Odazivam se. Ali mi je glas sasvim slab, ja ga i sam jedva čujem. Najzad, izbih na čistinu i ugledah tri prilike. Uputih se prema njima.

»Gdje si, bogati«! — čuh kako Dragiša nervozno šapuće — »mislili smo...«

Sjedoh na zemlju. Čelo mi je orošeno znojem, osjećam drhtavicu, zima mi je...

»Pao sam« — rekoh — »izgleda da sam dobio potres mozga, ne mogu da stojim!«

Ispričah drugovima kako sam pao, kako u prvi mah nikako nisam mogao da se orijentišem i, da me nisu zvali, mučno da bih prije dana mogao da se izvučem iz one guštare u koju sam zapao.

Vratismo se ispod ceste, u onom pravcu odakle smo došli, prema Mićanovoj Ćabi. Udaljismo se od neprijateljske zasjede za jedno pet stotina metara, prebacismo se preko ceste prema Lazarevici, pa, ocijenivši jedan šumarak kao vrlo pogodan da u njemu predanimo, zaustavismo se u njemu i polijegasmo. I nije prošlo možda ni pet minuta, a mi smo svi spavali. Nikome od nas ne pade na um da šta pita ili da se čemu čudi. Bili smo suviše umorni za to.

Probudi me sunce. Jedan njegov zrak našao je kroz lišće put do mog lica, bodući mi oči. Podigoh glavu i pogledah oko sebe. Zapanjih se! Ono što se nama u nejasnoj svjetlosti svitanja učinilo da je šumarak, bila je samo mala grupa kržljavog drveća okružena niskim, rijetkim šibljem! Mogao nas je vidjeti svako sa svih strana!

Pred nama se vide kuće Brđana. Sasvim blizu, samo preko potoka, na suprotnoj kosi, vidi se kako se po dvorištima kreću ljudi, čuje se dozivanje žena, glasovi stoke. Lijevo, malo dalje, vide se druge kuće. To mora biti Kacevac. A iza naših leđa je Trnova, i u njoj neprijatelj — esesovci! Ispod nas je put koji iz Trnove vodi u Tavnu preko Lazarevice. I tek na trista metara otprilike prema Lazarevici, vidi se malo veća šuma. Tamo počinju potoci, tamo je trebalo da stignemo prije nego što je nastao dan, tamo je trebalo da čekamo iduću noć, a ne ovdje!

Izbudih drugove, pokazah im gdje se nalazimo. I baš kad donesosmo odluku da se nekako prebacimo do one šume, iza naših leđa nastade graja, ču se komanda, i mi povjerovasmo da su esesovci krenuli da pretresaju teren. Padoše mi na um moje čizme i torba. To će im, svakako, biti nesumnjiv znak da se stražaru nije ništa pričinilo, da je neko tu zaista bio i da ga valja tražiti.

Skočismo! Ne vodeći više mnogo računa o tome da li će nas ko vidjeti ili neće, mi poletjesmo u pravcu šume.

Pade noć.

Uđoh u jednu usamljenu kuću na putu koji ide kroz Lazarevicu. Mala kuća, daleko od svakog sela, gotovo sasvim u planini.

Pas preplašeno zalaja na mene i brzo se povuče. Ja pritisnuh bravu kućnih vrata i ona se otvoriše. Učini mi se da je prostorija u koju stupih vrlo čista. Izgledalo je da su daske poda sasvim nove — tako su se bijelile u tami.

Na postelji prostrtoj po podu spavala su djeca, dvoje ili troje, a čovjek i žena začuđeno su i ćutke gledali u mene.

Mora da sam izgledao vrlo čudno — u šinjelu, bos, bez kape koju sam izgubio još negdje na Međedniku! Žena nije mogla sakriti strah, a čovjek se trudio da sačuva mir.

»Dobro veče«! — rekoh tiho.

»Bog ti dobro dao«! — odgovori mi čovjek.

Nisam ga poznavao. Ranije me put nikad ovuda nije nanio, pa u prvi mah nisam mogao da se odlučim kako da s njim razgovaram i kako da ga pitam za ono što nam je trebalo da saznamo. Nisam znao ništa o tome kakvo je sad stanje u ovom kraju i ne smjedoh direktno da pitam za ljude koji su nam sad bili potrebni.

Rekoh čovjeku da se tobož vraćam iz ropstva, da sam jutros prešao Drinu kod Glavičica, da sam sad pokušao kući, u Zagone,

a evo, uhvatila me noć, a čujem da je u Trnovi neka vojska, pa ne smijem tuda sam da se uputim, a drugog puta ne znam. Da li bi on htio da me provede ispod Lazarevice, da nekako izbijemo u Jaković, pa bih ja onda odatle već i sam znao!

Čovjek me posmatrao s nevjericom. A onda me upita:

»Ama, da ti, druže, nisi partizan?«

Ne znadoh šta da mu odgovorim, pa sam ćutao iznenađen.

»Reci ti meni, ne boj se . . . I ima li još ko s tobom?«

»Slušaj, prijatelju« — rekoh mu pošto savladah iznenađenje, »ja tebe ne znam, ali ću ti reći. Jesam, partizan sam, i nisam sam, ima nas još nekoliko.«

»Ama, boga ti . . .«

Čovjek se užurba. Diže ženu da mi donese mlijeka, ponudi me duvanom. I poče da mi priča.

Od njega saznadoh da smo noćas naišli na esesovačku zasjedu koju oni svake noći drže na onom mjestu, da su u Trnovi esesovci, smješteni u Bukovcu i oko škole, a da ih u Jakoviću nema. Četnički štab je u Tavni, kao i prije. Četnici se kreću po svim selima. On ne bi nikako znao da kaže koliko ih ima u ovom kraju, ali zna da ih je mnogo. Prolaze i Lazarevicom, skreću i njegovoj kući. Odlaze i u Trnovu, slobodno prolaze između esesovaca, sastaju se s njima. On sam nikud od kuće ne ide, ne smije, boji se četnika. Ne zna ništa da mi priča kako je u Trnovi, već dugo se nije viđao ni s kim otuda. U Kacevcu zna naše ljude, zna predsjednika Odbora, dobro poznaje Rajka i Milivoja Kovačevića, koji su, kako reče, nekako ostali živi sve do sada.

Još iste noći krenusmo u Kacevac. Predsjednik Mitar nas primi s oduševljenjem. Obilazio je oko svakog od nas pojedinačno, pitao — ko zna po koji put — kako smo mogli da prođemo, čudio se bez prestanka i svaki čas nas nudio čas ovim čas onim.

»E, drugovi, volim što sam vas vidio, volim što znam da nije onako kako pričaju ovi psi oko nas, pa sad neka sa mnom bude šta hoće! Sutra nek me ubiju, ne žalim . . .«

Mitar nas odvede kući Milivoja Kovačevića.

Milivoje iziđe pred nas onako kako je spavao, u gaćama i u košulji. Visok, prav čovjek pedesetih godina, isti onakakv kakav je bio kad sam se u šestoj neprijateljskoj ofanzivi posljednji put vidio s njim, možda samo malo mršaviji. Obradova se i zaplaka.

»Otkud vi, pobogu braćo . . . !?«

I odmah nastavi da pita — odakle dolazimo, šta ima novo, šta sad naše snage misle da rade, jesu li naumili ovamo . . .

Milivoje je šaptao. Pogledah malo pažljivije u njegovo lice i spazih da se Milivoje ipak postarao i da mu iz očiju bije neka tuga, kao u čovjeka koji je dugo vremena proveo uzalud očekujući da prođu teški dani.

»Eto« — rekoh mu, nastojeći da govorim što uvjerljivije — »dođosmo da vidimo šta se kod vas radi, kako ste preturili ofanzivu . . . Pa kako si mi ti, Milivoje, kako je Rajko, šta radite, šta ima u selu?!«

»Kako sam — nikako! Eto, živ sam, vidiš, ama, bolje da nisam . . .«

»Šta ti je! Zašto tako govoriš!?«

Milivoje pogleda u mene i nekoliko trenutaka ne reče ništa. Smetalo mu je, vjerovatno, prisustvo nepoznatih lica — Ristu i Đoku Jezerca on nikad ranije nije vidio — a onda se ipak odluči, pa poče pričati.

»Šta mi je, veliš! Otkako vi odoste, mi ovdje trpimo što ni u snu nismo sanjali da može biti. Prvo, esesovci pobiše sve na koga naiđoše. Pronađoše nam baze i poklaše ranjenike. E, pa onda naiđoše četnici . . . pa kad oni počeše da nam piju krv! Mene prebiše. Rekoše mi da molim boga što mi je Vojo sinovac, a ubili bi me namrtvo, jer, kaže, ne zaslužujem ništa drugo. I tako redom, počeše tući i globiti . . . A moj Vojo nosi barjak . . .«

Milivoje stisnu zube i ućuta.

Dobro sam poznavao Voju Sićića, Milivojeva sinovca. U ljeto 1942. godine imao sam prilike da se s njim lično vidim, u ono vrijeme kad su četnički komandanti na Majevici željeli da privremeno obustave neprijateljstvo s nama. Sjećam se dobro kako mi je Vojo, bivši podoficir, naduveno tumačio suštinu i smisao četničke politike, ubjeđujući me u to da je to jedini put da se spase srpski narod.

»Što ste vi komunisti zajmili o nekakvom bratstvu i jedinstvu? Zar može biti ikakvog bratstva između nas i Turaka? Pobogu braćo, gdje su vam oči?!«

Tako je prije nepune dvije godine govorio Vojo Sićić. Otada pa dosad bilo je mnogo događaja, mnogo se krvi prolilo u ovom kraju, i baš zbog te mudre četničke politike! Šta li bi sad mogao da kaže Vojo Sićić, sad kad se do kraja ostvarilo jedinstvo između četnika i okupatorske vojske? Da li bi i to pokušao da objasni nekim višim ciljevima, nerazumljivim samo na prvi pogled nedovoljno upućenim ljudima?

Iziđe Milivojeva žena. Ponudi nas večerom. Mi rekosmo da nismo gladni, već smo večerali, ali bismo željeli da spavamo, jer smo se za ovo nekoliko posljednjih dana mnogo umorili.

»'Oćete li u kuću«? — upita nas Milivoje.

U kuću? Naravno, nećemo u kuću. I sam Milivoje to zna, nije vrijeme da se spava po kućama! Ali da smo nešto rekli da hoćemo, znam da Milivoje ni jednim znakom ne bi pokazao da ga je strah, nego bi jednostavno ostatak noći proveo u stražarenju, dok bismo mi spavali. Takvi su naši ljudi, takvi su naši seljaci komunisti! Neće oni dopustiti da neko pomisli kako oni nešto čine zbog straha! Često će zbog toga uraditi i nešto što je nerazumno, što oni inače ne bi uradili, samo da se ne stvori utisak da strahuju. Tako je jednom u januaru 1942, Milivojev brat Rajko zadržavao čiča Savu i mene u svojoj kući, dok se napolju na sve strane orila paljba domobranskih satnija koje su nastupale kroz ova sela. Napolju je bio snijeg i oštar mraz, pa je Rajko bio uporan.

»Đe ćete po ovoj studeni! — govorio je — »djeca će izići da gledaju, gledaću i ja, a vi sjedite, grijte se . . .!«

Takvi su naši drugovi!

»Ne, Milivoje, nećemo u kuću« — rekoh — »negdje u bašti, malo dalje od kuće, u voćnjaku, ili, još bolje, u šumarku . . .«

Ali sad se umiješa Milivojeva žena:

»Ne dam vam, vala, bar večeras da se patite po polju! Namjestiću ja vama u udžeri. . .«

I više se nije moglo ništa učiniti. Uzaludno je bilo naše odupiranje. A i mi, opet, pomislismo da valjda i nema potrebe za nekom velikom opreznošću, bar za ovu noć.

Legosmo. Milivoje je još neko vrijeme sjedio uz nas, pušio cigaru jednu za drugom, i tiho govorio:

»A Pero Stanić ubi i Đoju Vidakovića . . .«

Pred oči mi iziđe visok, suvonjav čovjek, turobna lica, očigledno bolestan. Sjedimo u njegovoj kući, čiča Savo, on i ja. Đojo ozbiljno sluša šta mu čiča Savo govori. Vidi se da o svemu tome razmišlja, da prati svaku riječ. Đojo sve razumije, njemu je već tada, u januaru 1942. godine, bilo jasno da su četnici izdajnici i sluge okupatora. Samo, govorio je tada Đojo, treba o tome pričati narodu, treba što brže raditi na tome da im sav svijet okrene leđa . . .

Eto, toga čovjeka je ubio Pero Stanić. Došao je Đojinoj kući, izazvao ga napolje i strijeljao.

Čitav taj dan preležali smo u Milivojevoj šumi, a kad se poče spuštati noć, dođe nam Milivoje. Reče da se toga dana u selu nije desilo ništa naročito. Četnici se nigdje nisu čuli, izgleda da su se radi nečega spustili u Ravan. Vjerovatno da kupe hranu.

»Nego« — kaže Milivoje — »došla je Jefa Todorović iz Trnove, rodica moje žene. Hoće da vas vidi. Zbog vas je ostala da noći.«

U Milivojevom šljiviku zatekosmo Jefu.

Jefa prvo malo zaplaka, raspita se o nama, a onda nam ukratko ispriča sve što je mislila da bi moglo da nas zanima. Od nje

ponovo saznasmo kako je izgledao prolazak Trinaeste SS divizije kroz Trnovu. Pored nekoliko desetina naših ranjenika koji su tada izginuli u trnovskim bazama, među kojima je bio i Rogulja, Jefa nabroja čitav niz imena ljudi koje su neprijateljski vojnici tada pobili. Sve stariji ljudi, domaćini u godinama, koji su riješili da ne napuštaju selo, nego da ostanu pod neprijateljem. Sve su ih pobili, više od šezdeset ljudi! Tako je Trnova ostala bez svoje najstarije generacije, bez ljudi koji su, kad je ustanak počeo, bili već starci, spremni da na sve gledaju sa sumnjom, oprezni i oklijevala. I kako se ustanak razvijao, tako su se razvijali i oni, i, u vremenu kad je počela ova posljednja neprijateljska ofanziva, ti starci su predstavljali veliki kapital za narodnooslobodilački pokret u čitavom ovom kraju. Ko je mogao ne ići ukorak s njima, ko je mogao dozvoliti da oni, starci, budu ispred njega?! Sada tih ljudi nema. Jefa nam s tugom u glasu priča o njima.

Nema sumnje da se to u Trnovi bolno osjeća. Mladići su u vojsci, mnogi sredovječni ljudi su u ropstvu ili su izginuli i pomrli, a ovi što su sad ostali — malobrojni su. Nema stare Trnove!

»Tripun je otišao u četnike . . .«

Trgoh se kao oparen.

»Šta kažeš?«

»Tripun . . . knez! Vidjela sam ga svojim očima, zametnuo se puščetinom . . . Doduše, neću griješiti duše, ne čini zla nikome . . .«

Tripun! Dakle, ipak! Znači, imali su pravo Lazar Mićić u svoje vrijeme i ostali kad su tvrdili da je on prevrtljivac i sumnjiv čovjek! Znači . . . Ali rano je još govoriti o tome, rano je donositi ocjenu. Može biti da . . .

Bio sam ljut sam na sebe osjetivši u sebi još uvijek sklonost da ublažavam njegove postupke. Pa ipak, đavo ga odnio, učinio je dosad toliko usluga!

Kao iz daljine doprao je do mene Jefin glas:

»Očiju mi, drugovi . . . kad čuh od brate da ste došli, steže mi se srce od neke žalosti. A sad mi se čini da je sve opet ko i prije ove naše nesreće. Eto, vi ste došli . . .«

I Jefa ponovo zaplaka.

Dogovorismo se s njom da sutra, čim ode u selo, nađe Tešu Tešića i da ga odmah uputi Milivojevoj kući.

Drugi dan provedosmo u jednom potoku niže Milivojeve kuće. Cijeli dan su nas uznemiravala djeca koja su se bacala busenjem i kamenjem na drvo ispod koga smo se mi bili smjestili. To je bio neveliki brijest, sav obavijen divljom lozom. Na njegovom vrhu kreja je savila gnijezdo, snijela jaja iz kojih su se već bili izlegli ptići, a mi smo se, ne znajući ništa o svemu tome, ulogorili baš na tom mjestu. Djeca su, naravno, saznala davno i za gnijezdo

i za ptiće u njemu, pa su odozgo, s puta, po cijeli dan pokušavala da na neki način zbace ptiće s drveta. Svaki čas je na nas padala zemlja od busenja koje se krunilo, ili je neki kamen, probijajući se kroz granje, lišće i lozu, lagano padao na glavu nekom od nas. A kreja je panično kreštala, ptići su iz sve snage piskali.

»Da mi je znati šta bi bilo da im pođe za rukom da zbace ptiće« — prošaptah zabrinuto — »ne bi valjda došli ovamo da ih traže . . .«

»Pa došli bi, naravno . . .«

Počesmo se kajati što smo promijenili jučerašnje mjesto. Ko zna čija su to djeca, i, ako osjete da se neko krije pod brijestom, može svašta biti! Pokušavamo da se tješimo: možda su to djeca iz Kovačevića kuća! Ali ma koliko da sam se trudio da se prisjetim, nisam mogao da se sjetim da sam bilo u Rajkovoj bilo u Milivojevoj kući viđao djecu.

Djeca nekud odoše. Istina, i sad smo ih čuli kako se dovikuju, ali prestadoše na neko vrijeme da se bacaju busenjem i kamenjem, i mi se malo umirismo. Ali sad se krejinoj porodici na brijestu desi nešto čudnovato! Sami od sebe ptići počeše da padaju na zemlju, jedno po jedno, i pravo pod brijest, među nas! Bilo ih je petoro. Mi ih brzo pokupismo, iznesosmo ih ispod brijesta pod jedan glogić podaleko od nas, i oni se tamo umiriše u travi. I tako najzad zavlada tišina koju više ništa ne naruši do mraka.

Uveče dođe Tešo.

Pozdravismo se s njim srdačno. Dogovorismo se da čekamo da noć odmakne, pa da polako, preko Lazarevice, krenemo prema Jakoviću.

»Mi smo, fala bogu« — reče Tešo kad ga upitah za organizaciju — »svi živi i zdravi, osim Lazara Mićića. Za njega ste sigurno čuli. A čuli ste i za Tripuna . . .«

»Za Tripuna znamo« — rekoh nestrpljivo — »a za Lazara nismo čuli ništa. Šta je s Lazarom?«

Tešo me ozbiljno i tužno pogleda.

»Veliš s Lazarom . . .«

Njega su esesovci našli u bazi i nisu htjeli odmah da ga ubiju, nego su ga sproveli u Bijeljinu. Tamo je Lazar bio zatvoren nekoliko nedjelja. Drugovi u Trnovi već su mislili da će se Lazar nekako izvući, kad jednog dana dođe u Trnovu nemila vijest: strijeljan Lazar Mićić!

»A ti, bezbeli, nisi ni čuo šta je sa mnom bilo!«

»Nisam, kako ću čuti!«

I Tešo priča:

»E, moj brate, ja sam ti ub'jen . . .«

Ja ga gledam. Oronuo je Tešo, nije mu lako bilo. Srednjeg rasta, zdepast u struku kako je to obično kod ljudi koji dugo u životu rade sa zemljom, u teškom suknenom odijelu koje nadaleko oko sebe širi miris sijena i dima, on izgleda kao kakv starac, mada ja znam da mu nema više od četrdeset i pet godina. Brkove Tešo, kao i prije, nosi malo potkresane. Samo oni više nisu onako crni kao nekada, prošarala ih je podobro srebrnasta sjedina. Jedino što je u Teše ostalo nepromijenjeno to je njegovo crveno lice, puno sitnih plitkih bora koje se ne vide izdaleka, pa Tešo i sada ipak izgleda mlađi . . .

»Ub'jen sam ti ja, ko guja . . .«

Tešo malo predahnu, pa onda nastavi bez prekidanja da kazuje svoj slučaj.

»Prođe nekoliko dana kako ste se vi povukli, ofanziva otutnja negdje za vama, utiša se i smiri — bi rekao kao da ništa nije ni bilo. Tišina na sve strane, nigdje puška da pukne! Mi kao gluvi! Ali ne bi malo, eto ti četnika, spustiše se odozgo s brda, lijepo preplaviše sva sela! Počeše obilaziti i oko našeg sela, počeše se zalijetati i u selo, znaš ti već njih! Ali šuma ozelenjela, pa nama baš i nije teško. Poslije, i oni se kao malo smiriše pošto pobiše neke ljude, pa se i ne kreću mnogo od svojih štabova. A onda mi malo pomalo oživjesmo. Narod — ko narod, ne možeš ti to smiriti. Svako se raspituje gdje su partizani, kad će se vratiti, čuje li se šta, a mi idemo kroz narod, sastajemo se, hvatamo se već pomalo i drugih sela. Partija radi . . .

Počesmo pomalo ići i u grad, pazarnim danom. Odemo, prohodamo, vidimo se s ljudima, a uz put se raspitamo — koliko ima vojske, šta radi, sprema li se kuda, i tako. Istina, nemamo to kome dojavljivati, nema naše vojske, ama, računamo, može doći danas-sutra, pa da znamo kako je u gradu. A valjda nam to ušlo u krv!

E, jednog lijepog dana dignem se i ja, dugo nisam bio u gradu. Provedem tamo cijeli dan — ponio sam jednu kožu, kao bajagi, da prodam — odem malo ovom malo onom, ljudi me veselo dočekuju, raspituju, pričaju. Predveče pođem ja kući, kad kod Marića mlina u Suvopolju, taman ja da skrenem našem selu, stoje trojica četnika. Stoje baš na raskršću, ćute i sve nešto gledaju niz put, taman odakle ja idem.

Šta li ću sad? — mislim se ja. Da li da idem dalje, ili da skrenem negdje, da se kako dohvatim potoka, pa da bježim?

I baš ti ja to mislim, a jedan od njih, brada mu evo ovolika, kao da se sjeti šta ja mislim, viknu:

'Ej ti, matori, brže, šta se vučeš ko prebijen!'

I kako on to reče, a oni ti me svi uzeše na oko, uperiše puške na mene.

Eto, mislim se, baš i ja dolijah, nema šta! Navrati me đavo da se osmišljam bi l' skočio u stranu ne bi l', a da sam, čim sam

ih smotrio, vrdnuo u među, sve bi bilo drukčije. A onaj sve jednako viče na mene, požuruje me, a puške ne spušta, ni on ni društvo mu. A blizu sam već, pogodiće, izmaći im ne mogu. Nema druge, valja prići, i gotovo!

Priđem ja njima. Bradonja spusti pušku, spustiše i oni drugi.

'Gdje si bio?' — pita me bradonja onim njihovim četničkim glasom. Ona druga dvojica samo ćute i mrko gledaju. Ja se nešto zamislio pa ne odgovorih odjednom, a bradonja dreknu:

'Gdje si bio, sunce ti i majku!?'

'Bio sam u gradu' — velim ja — 'žena mi se razboljela' — ne čekam ja više da me on pita zašto sam bio — ‚pa sam iso doktoru da joj šta prepiše i kupio joj ovo . . .'

I izvadim ja ovo — Tešo pokaza jedan papirni smotak — ovo ja uvijek nosim sa sobom otkako se zaratilo. Unutra je kinin. Ja njemu pokazah, a on se nasmija, majku mu njegovu, pa mi nešto opsova. Onda me udari po ruci, pa reče:

'Ajde, pričaj ti to našem komandantu u štabu. Polazi!'

I, šta ću dalje da ti pričam! Do štaba sam im triput pokušavao da pobjegnem, a dok su me dotjerali do Zagona, gdje im je bio štab, krv je iz mene lila da prostiš ko iz govečeta. Uz put saznadoh da su i čekali baš na mene. Neko me dojavio, šta li.

Elem, da ti ne duljim, stigosmo mi u štab. Uvedoše mene u sobu. Stoji astal, za njim sjedi čovjek — četnik, bradat, mrk, gleda u mene. Nešto progovori s onom trojicom, pa se opet zagleda u mene.

Pa reče:

'E, nisi se nadao, Tešo, ovom kolaču . . . i tvoje bi i prođe . . .'

Otkud me zna ovaj, majku mu njegovu, čudim se ja! A to mora da je glavom komandant tog njihovog bataljona, Drago Tokić. Nikad ga ranije nisam viđao, ali sam čuo za njega.

On nešto podmignu očima onim svojim, mene dohvatiše, povališe me na klupu, svezaše me, pa počeše da udaraju motkama. Ja se brzo obeznanih, ko udaraju oni nemilice, ali me povratiše vodom, pa počeše iznova.

'Kazuj!' — čujem ja kako komandant viče na mene, hoće da mu ja nešto kažem. A ja ne znam ni šta me pita. Stisnuo ja zube da ne jaučem, nešto me stid da pustim glasa od sebe, pa samo mislim kako da izdržim tako, a oni krvnici udaraju — ubiše boga u meni!

'Kazuj . . .' — čujem ja komandanta.

Ja mahnem glavom, kobajagi hoću nešto da im kažem, pa kad oni prestadoše da udaraju i kad me odvezaše, ja zaištem čašu vode, pa kad se napih, onda mu kažem:

'E, vala, Drago Tokiću, uhvatio si Tešu Tešića, i neka si! Udri, kad ti je palo! A ja ti ne rekoh ništa . . .'

Pa mu tu opsujem što sam krupnije mogao.

Ona trojica opet padoše po meni, a Drago ciknu ko bijesan pas, pa potеže iz pištolja i pogodi me evo ovdje, — i Tešo zadiže nogavicu i pokaza mi još svjež ožiljak ispod lijevog koljena.

Poslije — ja ne znadoh više šta bi. Kad dođoh sebi, čujem ih kako se više mene dogovaraju, hoće da me ubiju, pa ne znaju kako bi.

'Kolji mrcinu!' — kaže Drago — 'gotovo je s njim, vidiš da samo što nije lips'o!'

'Nemoj da ga koljemo! Bolje da ga objesimo za nogu, pa da pucamo u njega iz pušaka. Nek narod gleda . . .'

A onda se odjednom nešto sašaptaše, počeše se smijati, pa me digoše s one klupe, posadiše me za sto. Ja gledam, ne znam šta to još hoće da rade sa mnom, a već sam pretrnuo, pa mi svejedno. Niti me šta boli, niti ja više mislim na život. Samo da mi se, prije nego što me ubiju, dosinuti kakvog oružja, pa da i ja nekog smirim!

Onda neko viknu na mene:

'Jedi!'

Ja pogledam u astal, da vidim šta to treba da jedem.

'Jedi' — zavikaše sad svi i pokazuju u jedan tanjir.

Ja dođoh sebi. Tanjir je bio pun soli!

'Jedi, sad te koljem!'

Jedan od njih priskoči sa isukanim nožem i pritisnu mi ga na vrat. Mene zabolje, osjetih kako mi se niz vrat cijedi krv.

'Dajte mi kašiku!' — rekoh.

Neko mi dodade drvenu kašiku, i ja zagrabih iz tanjura. Ršti ona so pod zubima, a meni se oči pomiču. Pojedoh za jednu kašiku, pa je bacih, ne mogu više. Ali onaj pritisnu nož još jače, drugi me počeše udarati, i ja uzeh još jednu kašiku. I, hoću ti reći, ni sam ne znam kako pojedoh onoliku so, brate rođeni!

Odjednom — oćoravih! Ne vidim više nikoga, samo mi nešto žuto pred očima, pa titra i presijava se. Hvatam se za oči —- džaba, ne vidim ništa! A u trbuhu izgore! Tražim ja da mi daju vode, a oni se smiju. Čujem gdje neki govore da mi daju još soli, a drugi neće, kaže, bolje da ga koljemo, crknuće mrcina ako ga budemo natjerali da još jede.

A meni nešto došlo u glavu da neću umrijeti od toga. Moraće, mislim, potrošiti metak na mene. Žao mi samo što ne vidim, još se ja nadam da bi nekog od njih mogao makar osakatiti. Samo da mi je malo vode. Ali ne daju!

Neko me gurnu u leđa. Ajde, veli. Pomogoše mi da ustanem, povedoše me nekud.

Ni dan-danas ne znam ko me izbavi. Izgleda da je neki od njihovih odbornika tražio od Drage da me pusti. Kad sam došao sebi, vidim da sam kod kuće. Eto, tako ti je to sa mnom bilo!«

Priča to Tešo i smije se. Smiješno mu sad kako je morao da jede so bez vode, milo mu što je ostao živ poslije svega, pa mu nekako dođe kao da se to sve desilo nekom drugom, a ne njemu.

»Znaš« — kaže on na kraju — »otada me njihove oči živa neće vidjeti. Jok!«

Evo me opet na sastanku trnovske partijske organizacije!

Gledam ljude. Nema ih sviju na broju i tuga mi hvata srce. Nema Đoke Jovića. Umro je na poslu. Živo se sjećam onog dana kad smo ga pokopavali na groblju u Gajevima. Iskupilo se gotovo sve selo. Ni jedan domaćin nije ostao kod kuće. Počeo sam da govorim na njegovom grobu, ali mi se grlo steglo i nisam mogao ni riječ da izustim.

Nema više Lazara Mićića, nema njegovog užurbanog govora, nema brzih kretnji uvijek uzbuđenog čovjeka! Nema više ni Đoje Tešića, prvog sekretara trnovske ćelije, čovjeka koji je tako čudno sjedinjavao u sebi osobine patrijarhalnog i konzervativnog seljaka sa najljepšim osobinama komuniste. I pusta je nekako ćelija bez njih trojice. Kao da u svakom trenutku svi misle na njih, kao da je svima podjednako teško što njih nema!

Naš sastanak nije trajao dugo. Govorili smo jedino o tome kako je nužno spriječiti dalje gubljenje naših partijskih radnika na terenu, kako treba organizovati ilegalne veze i, malo-pomalo, pristupiti stvaranju oružanih grupa koje će se suprotstaviti četničkom teroru.

Na tom sastanku, kome su, pored članova trnovske organizacije, prisustvovali Dragiša, Risto i Hasan Grabčanović, koga smo tu zatekli, dogovorili smo se i o tome da će Dragiša s Ristom ostati da radi u Kacevcu, Hasan u Trnovi, a ja ću produžiti dalje, u Semberiju, gdje treba da uhvatim vezu sa drugom Tenkom i ostalim drugovima koji se tamo nalaze. Onda ćemo se povezati.

Mirna je i tiha topla noć ranog ljeta. Sjedimo na Vinogracu, u mladoj hrastovoj šumi, oprezno pušimo zaklanjajući cigare dlanovima i kapama. Ćutimo. U selu se čuju obični glasovi noći. Laju psi, mirno, kao po dužnosti. Još se ponegdje čuje mukanje goveda, ponegdje odjekne nerazumljiv uzvik, i ništa više.

A meni je lako u duši. Podsjeća me ova noć na one davne noći kad smo, gotovo isto ovako, sjedili u razgovorima s najboljim ljudima našeg kraja i pripremali se za ustanak. I onda je bilo teško, još teže nego sada. Onda smo bili slabi, malo je oružja bilo

u našim rukama, a neprijatelj je bio jak. A sada smo mi snaga! Ništa zato što je u ovom kraju zavladao četnički i esesovački teror! Izdržaćemo mi to!

Odnekud, kao da dolaze s vjetrom, čuju se zvuci daleke pjesme.

»Eno ih!« kaže Vaso Popac — »pjevaju!«

»Gdje li je ono?«

»U Gornjoj Trnovi. Sigurno piju s esesovcima . . .«

Otuda, od Gornje Trnove, čuje se neka nejasna graja. S vremena na vrijeme tamo opali puška, visoko se izvije svjetleći metak gubeći se u beskraju mračnog neba. I opet nastane tišina, pa onda ponovo pjesma, pucanj puške, vatreni put metka uvijek u drugom pravcu . . .

»Ala troše municiju!«

»Samo kad mi dođemo do jednog mitraljeza« — glasno maštа Vaso Popac — »vidjećeš ti onda!«

Njegovo lijepo, ponosno lice blista se od vjere u pobjedu.

Sjedimo dugo. Sjećam se minulih događaja i drugova kojih više nema među nama. Noć prolazi, ali niko od nas ne pomišlja na spavanje. Maštamo o budućnosti, o borbi koja će se ponovo razmahati u ovom kraju! Iskrvaviće 13. SS divizija, propašće i ova neprijateljska ofanziva kao što su propale i tolike druge prije nje!

Đoko Mijatović, Vaso Popac i ja polazimo za Glogovac. Tamo mislimo da ćemo uhvatiti vezu s drugom Tenkom. Tamo je ostalo dosta naših drugova — čitav Opštinski komitet glogovačke opštine. Tamo je Jovo Svraka, Vaso Miljenović, Andrija Blagojević. Negdje oko Glogovca nalazi se i Veljko Kurjak, koji je kao teški ranjenik u početku sedme neprijateljske ofanzive ostao iza neprijateljske linije i nije mogao biti prebačen u neku jedinicu.

Vaso Popac nas vodi.

Idemo putem koji je meni dobro poznat, starom našom partizanskom stazom. Ali sada tom stazom idu i četnici, i mi smo primorani da odstupamo od starog, poznatog pravca, da se krećemo onuda kuda je inače nezgodno da se ide, da se probijamo kroz šikare, da ne zaobilazimo podvodna mjesta pored Janje. Jednom riječju, probijamo se terenom koji je nekada bio naš, a sad to više nije. Oprezno, polako, sporo odmičemo, daleko obilazeći naselja i usamljene kuće — jer, ne smije nas vidjeti niko, niko živ ne smije osjetiti naš prolazak. U protivnom slučaju sigurna nam je potjera, a to je sad ne samo neprijatno i zamorno, nego i vrlo opasno.

Tek sad sam doznao za najnoviji način potjere koji primjenjuju četnici prilikom pretresanja većih površina na terenu. Dignu

nekoliko sela istovremeno, obrazuju ogroman lanac od seljaka, u koji ubace četnike pod oružjem, i taj lanac se kreće širokim područjem. Preko livada i njiva, kroz šikare i močvare, kroz najveće gustiše, prolazi taj lanac, i nije nimalo lako skloniti se ispred njega. Zato je naša opreznost sasvim na mjestu. Da li će nas ko vidjeti ili neće, da li će u kom selu sumnjivo zalajati psi ili neće — od toga sad zavisi uspjeh našeg posla i naša lična bezbjednost i bezbjednost ostalih naših drugova. Potjera bi uznemirila i one naše drugove koje smo pošli da nađemo, oni bi morali da mijenjaju mjesto boravka, da kidaju već uspostavljene veze, da poslije danima ispituju stanje na terenu dok se odluče na povratak, a to bi onda i nama samima mnogo otežavalo hvatanje veze s njima.

Kako se Vaso snalazi noću — to će mi uvijek ostati zagonetka! Jer zaista se ne vidi ništa! Idemo sve kroz neke šumarke koji ne dozvoljavaju ni tračku svjetlosti da prodre u njih i u kojima je noćna tmina potpuno neprozirna. A on ipak ide bez zastajanja, ni za trenutak se ne premišlja, ide kao da tačno zna gdje se u svakom trenutku nalazi, kao da za njega nije ništa naročito da tačno na određenom mjestu izbije na Janju, da je pređe i iziđe na cestu upravo ondje gdje nema ni jedne kuće! I ne dešava se ništa nepredviđeno. Prelazimo Janju bez ikakve neprilike, izlazimo na cestu na jednom pustom mjestu, presijecamo je, i zamalo, mi smo već u ataru Glogovca.

Kome ćemo se javiti?

Javićemo se Milevi. Ako slučajno ne nađemo Milevu, onda ćemo tražiti Joju, njezina kuća je također u blizini. Ne može biti da neka od njih dvije neće znati ništa od Jovi Svraki ili o Vasi Miljenoviću, a kad njih nađemo, naš neposredni zadatak je s uspjehom riješen.

Kako li će nas primiti te žene? Da li će vjerovati da smo mi zaista partizani?

Priđosmo Milevinoj kući. Evo nas u meni dobro poznatom šljiviku, u kome smo se ranije uvijek sastajali s drugovima iz Glogovca. To je mali šljivik, svega nekoliko desetina stabala, niže same Milevine kuće, odvojen od dvorišta pletenom ogradom. Uđosmo u dvorište i nađosmo se pred kućom. To je mala, sirotinjska seljačka kuća. Pokucasmo na prozor, isprva sasvim tiho, a poslije, kako se niko nije javljao, sve jače i jače. Kad zalupasmo toliko da je već izgledalo da će se staklo sasuti u komade, javi se iz kuće plašljiv ženski glas:

»Ko je to?«

»Mi smo« — šapće Đoko kroz staklo — »drugovi, otvori, ne boj se!«

Ali Mileva se, naravno, boji. Sigurno joj je nepoznato Đokino lice.

»Ne smijem ja, braćo, otvoriti«! — viče ona iz kuće — »ne smijem otvoriti nikome živom, pa radite šta znate . . .«

Mileva je uzbuđena, ona viče iz svega glasa.

Prilazim prozoru, zovem je po imenu, uvjeravam je, podsjećam je na sebe, čudim se kako ne može da me prepozna. Govorim o Andriji Blagojeviću, s kojim sam najčešće dolazio njenoj kući, brzo pričam sve što znam i čega mogu da se sjetim iz razgovora koje smo nekada s njom vodili. Ona, izgleda, počinje da nam vjeruje, ali je još neodlučna, nije sigurna. I neće da otvori.

»Dobro« — kažem ja — »ako nam ne vjeruješ, šta mi možemo! Daj nam, bar, malo hljeba, i reci nam gdje bi bilo najzgodnije da predanimo. A ti sutra javi Jovi Svraki da smo mi došli, da ga tražimo. Doći ćemo opet sutra uveče . . .«

Ona najzad otvori prozor.

»Daću vam hljeba, a predanite gdje znate, ja vam ništa ne znam reći! A Jovu Svraku tražite osim mene . . .«

»Ama, Mileva, jesi li ti luda, pa mi smo drugovi, zar ne vidiš«! — poče Đoko izgubivši strpljenje.

»Ne znam ja, braćo, ništa, ostavite vi mene na miru, malo mi je moje muke i bez vas!«

I Mileva zaplaka.

Vidjeh da ne može biti nikakve koristi od daljeg ubjeđivanja, bar večeras. Primismo od Mileve velik komad kukuruznog hljeba i malo slanine i pođosmo. Mora da je Mileva ipak bila sasvim nesigurna — da li smo partizani, ili je posrijedi neka četnička zamka protiv nje. Već smo izlazili iz njenog dvorišta, kad je čusmo kako kao za sebe govori:

»U šumi ostat' ne možete . . . a šta ću vam ja, jadna ti sam!«

Mislio sam da nema ništa tako jednostavno kao u Glogovcu naći sigurno mjesto gdje se može provesti dan. Svuda se prostiru gusti sitni šumarci koji se vežu jedan s drugim i preko Jabanuše prelaze čak u Zagone Teren sa vrlo malo kuća, tako reći pust. Ali sad, kad se radilo o tome da se izabere jedno takvo mjesto, meni se učini da ni jedno nije dovoljno sigurno. Glogovačke šume nisu mi više pružale nikakvo osjećanje sigurnosti! Znao sam kako su esesovci u početku ofanzive u nekoliko mahova uspijevali da naše drugove iznenade baš iz tih šuma, kako su tamo pronašli dijelove jedne naše bolnice i pobili ranjenike . . . A još uz to one Milevine riječi, koje kao da su slutile i predviđale zlo! Pa gdje onda da se zadržimo?

Raž privlači našu pažnju. Visoka preko čovjeka, gusta kao četka, kako kažu seljaci. Ali daj uđi u raž a da je ne polomiš i da iza tebe ne osane jasan i nadaleko vidljiv trag! Pšenica? Bujna, visoka ove godine gotovo kao i raž! Ne, ne, ipak je, na kraju kraje-

va, najsigurnije u šumi, negdje na iskraju gustiša, odakle se može dobro osmatrati.

I pođosmo da tražimo takvo mjesto.

Put između Glogovca i Modrana, običan seoski meki put, vodi mahom kroz šumu. Sjećam se da sam se uvijek, kad god bih išao iz Glogovca u Modran, ili obrnuto, divio čudnoj tišini i spokojstvu tih šuma. Nisu to velike, gluhe i tamne šume kakvih ima po našim planinama, nego nekako svijetle i svečano vesele šume, pune ptičje pjesme, a opet tako tihe kao da na desetine kilometara uokrug nema ljudskog naselja. Uvijek mi je izgledalo da ljudi tamo uopšte ne zalaze. I tako riješih da tamo negdje provedemo dan. Složiše se s tim jednoglasno i Đoko i Vaso, i to me nekako još više učvrsti u uvjerenju da sam dobro odabrao.

Već se osjećalo svitanje kad se smjestismo na jednom poširokom proplanku, usred koga se nalazila grupa drveća okruženog malom šikarom. Zavukosmo se, polijegasmo i gotovo odmah pospasmo.

Buđenje je bilo neprijatno! Osjetih žeđ, a gotovo istovremeno se sjetih i toga da nismo za ovaj dan pripremili vode i da ćemo ga zato, po svoj prilici, provesti žedni. Istina, možda se negdje u blizini nalazi kakav bunar. Potražićemo ga, ali, ako ga ne bude, neće nam biti lako.

Đoko se takođe ubrzo probudi. On protrlja oči i htjede da ustane, ali se, valjda, sjeti da nema kuda da ide, pa samo sjede i poče da zijeva.

Vaso je i dalje mirno spavao.

»Znaš li ti da smo bez vode«! — rekoh Đoki.

»Ništa« — odgovori on nemarno — »naći ćemo negdje bunar, ima njih u ovim šumama, znam ja!«

Učini mi se da izdaleka čujem brujanje zvona i graju dječjih glasova. Sigurno čobančad iz Glogovca, pomislih . . .

Ni na kraj pameti mi nije bilo da će ti glasovi imati nekog značaja za nas.

Međutim ti glasovi počeše postajati sve jasniji i bliži, i, na veliku moju žalost, pokaza se da čobančad idu baš na ovaj naš proplanak, da nisu iz Glogovca nego iz Janje, djeca Muslimana koji u ovoj okolini imaju svoje njive i šume. Više od desetoro djece, praćeno jednim velikim psom, goneći dvadesetak goveda, sa divljom drekom nahrupi na proplanak! Sa strahom se razletješe ptice. Pas poče da trči na sve strane neobuzdano lajući, a djeca, podvriskujući, počeše s nekom nama nejasnom igrom koju su, očigledno, na ovom istom mjestu prekinula juče. Sa svih strana čuli su se iz šume njihovi glasovi, i malo-pomalo mi shvatismo da se djeca igraju rata. Oni su bili esesovci koji pretresaju šumu i traže partizane.

Probudih Vasu, i sad sva trojica počesmo uzbuđeno da osluškujemo.

»Gdje ovo dođosmo«? — upita Vaso češući se iza uha.

»Bogami, ovo su Iseta, sve same janjarske šume i njive« — prisjeti se Đoko — »nisam znao da oni sad dolaze čak ovamo . . .«

»A što da ne dolaze, koga da se boje!«

»Vidiš ti samo kako se djeca igraju! Ako nas vide, biće trke po šumi! Ko će njih pohvatati?!«

Stoka se raziđe po proplanku pasući, a kad se sunce diže visoko i osvoji vrućina, volovi i krave, sve jedno po jedno, stadoše se približavati našoj šikari, gurajući njuške prema nama. Nađosmo se u čudu. Šta ćemo sad?!

Zašiljih jedan štap i počeh njim da bodem svaku njušku koja bi nam se primakla. Ne prođe mnogo, pa se goveda odbiše od šikare. A onda dođe onaj pas, sjede i radoznalo se zagleda u nas.

Šta će biti ako pas zalaje?

Gledali smo u njega nepomični, zadržavajući dah. I pas ne lanu! Okrenu se i ode, a onda se brzo vrati, pa tako nekoliko puta. I uvijek smo sa strahom pomišljali na djecu koja bi se odmah sjatila oko nas čim bi zalajao ovaj krupni pas, koji nikako neće da nas ostavi na miru.

»Eno, sad ode da kaže«! — našali se Vaso kad pas posljednji put ode od nas. A mi se nasmijasmo, dok nam se znoj slijevao s čela.

Sve me ovo podsjeti na Labucku, kad smo isto ovako ležali u šikari, slušali kako čovjek hoda oko nas, i nestrpljivo čekali da prođe dan. Samo sada sam se nervirao mnogo više nego onda. Onda mi je to izgledalo kao nešto vanredno, nešto što više neće moći da se ponovi kad se jednom spustimo u Ravan. A evo, gdje god se maknemo, svuda je isto: skrivanje, strepnja i strah!

Najzad se sretno svrši dan, pade noć, i mi se ponovo uputismo Milevinoj kući.

Ne bih mogao opisati radost koja nas obuze kad primijetismo da se u Milevinom šljiviku nalaze neki ljudi koji šapuću. Naši, to su sigurno oni!

Nađosmo Jovu Svraku, Andriju Blagojevića i Vasu Miljenovića.

Nekoliko dana kasnije sastao sam se s Veljkom Kurjakom.

Ranjen još krajem šeste ofanzive, povrijeđene kičme, Veljko Kurjak je bio teški, nepokretni ranjenik. Sedma ofanziva zatekla ga je u Ravni, kad više nije bilo mogućnosti da se Veljko priključi nekoj jedinici. Tako je ostao na brizi naših drugova na terenu opštine glogovačke. Ali su i za Veljka i za drugove koji su se o njemu brinuli nastali teški dani. Četnici su bez prestanka pretresali sela. Nije bilo moguće pouzdati se u sigurnost »baza«, jer su ih četnici

pronalazili, iznoseći iz njih skrivene seljačke stvari. Veljka su drugovi krili napolju i — po šumarcima i međama, na mjestima na koja bi se teško moglo posumnjati da se neko na njima skriva — blizu puta, nedaleko kuća. Ali je i to postalo opasno, pa su drugovi Veljka prenijeli u polje, u pšenicu, koja je već odrasla i u kojoj se može ležati bez straha od pogleda radoznalih očiju.

S Veljkom je i njegov pratilac, jedan mladić ozbiljna lica, naoružan automatom. On se od Veljka nikad ne odvaja.

Kad padne noć, drugovi odlaze do Veljka, iznose ga iz pšenice, smještaju ga na neko zgodno, sklonito mjesto, i tu Veljko razgovara s ljudima do pred zoru, kad mu opet valja ići u njivu.

Našao sam ga okruženog drugovima u jednom šljiviku u Kojčinovcu. Još dok sam s Andrijom prilazio označenom mjestu, izdaleka, jasno se čuo žagor glasova. Poznadoh Veljkov govor. Začudih se toj neopreznosti.

»Nije dobro«— rekoh Veljku poslije pozdrava — »što tako glasno razgovarate. Noć je, daleko se čuje . . .«

U prvi mah on mi na to ne reče ništa. A onda, uzdahnuvši, odgovori:

»Nije dobro, znam i sam da nije dobro . . . omakne se nekako čovjeku!«

I pri tom me tako pogleda da mi bi krivo što sam mu išta govorio.

Zaista, kako mora biti sad Veljku, koji nikad nije ni pomišljao da se čovjek može naći u ovakvoj situaciji, a još manje da će sam on dospjeti u nju: ne moći govoriti kad ti se govori, zavisiti od drugih ljudi, i to zavisiti u punoj mjeri! Veljko Kurjak — nepokretan, nesposoban čovjek!

Ne vidim na Veljku neke velike promjene. Nije smršao, čak, koliko se to u mraku može opaziti, lice mu izgleda svježe i malo kao ugljeno! Ali se i u glasu i u gestovima osjeća nervoza. Veljko je nestrpljiv, želi da se ova situacija što prije riješi, i po svemu se vidi da on nije spreman da je još dugo podnosi.

»Čuješ« — žurim ja da ga umirim — »došao je iz Srema Izo Jahić . . . radi veze. Ja idem s njim tamo, pa ćemo organizovati da te prebacimo!«

Veljko me radosno gleda.

»Daj, bogati . . . požuri!«

I o tome on ne kaže više ništa.

Nastavljamo tiho da razgovaramo o stvarima koje interesuju i Veljka i mene. On smatra da je ova situacija pokazala izvjesne slabosti našeg političkog rada. Čini mu se da se partijska organizacija nije dovoljno brzo snašla i da je četnicima pošlo za rukom da nam nanesu udarce koje je bilo moguće izbjeći. Ne znam šta da mu kažem na to. Još nisam sve vidio, još ne mogu donositi

sud. Ali i po ovome što znam, meni se čini da je postignut veliki uspjeh. Mi imamo nekoliko partijskih organizacija u srezu koje su se očuvale, koje i sad djeluju, koje se u narodu osjećaju. Za nas bi sad bilo važno da te ljude nekako sačuvamo, da ih uklonimo sa terena dok se naše vojničke jedinice ne probiju na teren Majevice. Inače će nam ljudi, prije ili kasnije, izginuti. Ne treba se zavaravati — nikad teror u ovim našim krajevima nije bio ovako snažan i bezobziran. Ako su se i pokazale neke slabosti, to nije nikakvo čudo.

Složili smo se u tome da bi bilo najbolje kad bismo nekako uspjeli da sve zaostale kadrove prebacimo u Srem, gdje se sad nalaze neki dijelovi Majevičkog partizanskog odreda, koji su se tamo povezali sa sremskim partizanima. Moje putovanje u Srem treba ubrzati, kako bi se što prije moglo pristupiti izvođenju toga plana.

Rastali smo se duboko u noć.

A svega nekoliko dana docnije, upravo kad smo Izo i ja polazili u Srem, saznadoh za Kurjakovu pogibiju.

Neko je ipak vidio Veljka u pšenici, neko ko nije smio da ga vidi. I četnici dođoše! Opkoliše njivu u kojoj je ležao ranjeni komandant Veljko Kurjak, i pozvaše ga da se preda.

A Veljko i njegov mladi pratilac odgovoriše im vatrom.

Dugo je trajala nejednaka borba. Pratilac je poginuo prvi, a Veljko, ostavši bez municije, uhvati se ukoštac sa prvim četnikom koji mu pristupi. Ubili su ga iz neposredne blizine.

Kažu da su Veljkov leš dovezli u Bijeljinu. Tamo su nad mrtvim Kurjakom esesovci i četnici zajednički slavili pobjedu.

Mrtav je bio čovjek čije je samo ime ispunjavalo strahom i trepetom srca narodnih krvoloka . . .

Mrtav je bio čovjek o kome je pjevala pjesma:

Nema borbe, nema rata,
Bez Kurjaka komandanta . . .

Nad Majevicom i Semberijom vladala je tamna noć četničkog i esesovačkog terora.

PREKO SAVE

Jedne mračne, oblačne i kišne noći pođosmo Izo i ja prema Savi.

Na sjeveru, upravo tamo gdje mi idemo, svaki čas je u oblacima treptala svjetlost raketa, čule su se eksplozije mina, rafali mitraljeza.

»Eto, neka sada još tamo bude ofanziva«! — šaptao je Izo.

»Ofanziva . . . Pa neka bude! Da se mi samo prebacimo u Bosutske šume, ne bojim se ja onda nikakve ofanzive! A od Save pa do Fruške gore naići ćemo negdje na partizane! Je li tako?«

»Tako je« — odgovori Izo — »samo da se mi prebacimo, i ja to velim . . . A ako bude ofanziva, sigurno je blokiran i nasip s ove strane, zato ja to govorim . . . Kako ćemo preko nasipa?«

»Preći ćemo« — rekoh, nastojeći da potisnem brigu — »nekako ćemo se prebaciti!«

Otkako je počeo rat, ja nikad nisam bio u Sremu. Nisam imao nikakve predstave o tome kako to sad tamo izgleda, kako se partizani održavaju na tim ravnicama, kako se kreću presijecajući mnogobrojne komunikacije, koje su za neprijatelja vrlo važne i koje on, sigurno, dobro čuva. Ali prema onome što sam ranije slušao od drugova koji su prelazili preko Save sa Šestom brigadom i što mi je ovih dana pričao sam Izo, bio sam u uvjerenju da je dovoljno susresti prvog čovjeka u selu i pitanje uspostavljanja veze s partizanima bilo bi tim samim riješeno. Zato nisam osjećao nikakvu potrebu da mislim o tome šta ćemo raditi kad pređemo Savu. Jedino što je mene ozbiljno zabrinjavalo bilo je pitanje: kako da stignemo do Save, kako da se provučemo između sela koja su puna četnika, da izbjegnemo mogućne susrete na stazama i raskrsnicama koje nećemo uvijek moći da mimoiđemo, i, drugo, kako ćemo preći preko velike rijeke ako se desi da ne nađemo čamac na koji je Izo računao? Jer — bio sam veoma slab plivač i nisam se nimalo pouzdavao u sebe u tom pogledu.

»Ništa se ti ne brini«! — kaže mi Izo — »prebaciću ja tebe preko Save! Naći ćemo šaše, i gotova stvar!«

»Kako to misliš«? — pitao sam.

On mi objasni. Kaže, pored svake rijeke raste šaša, pa tako i pored Save. Mi ćemo nasjeći te šaše, napraviti dva snopa, dobro ih vezati jedan za drugi, i pitanje je riješeno. Legneš na snopove, tvrdi Izo, plivaš dokle hoćeš i kako hoćeš, bez brige. Ne možeš nikako potonuti, samo rukama i nogama upravljaš, a voda te nosi.

Izlazi da se, stvarno, ne treba mnogo brinuti ni za prelazak Save. Ali i dalje ostaje pitanje — kako ćemo stići do nje?

Jedini način koji bi za nas bio dovoljno siguran da nećemo zalutati, da ćemo se zaista kretati u onom pravcu gdje se nalazi rijeka, to je da idemo nasipom bijeljinskog kanala koji se ulijeva u Savu. Ali taj kanal prolazi između sela u koja mi sada nemamo pristupa i koja moramo daleko zaobilaziti. Na lijevoj strani toga kanala su Obarska i Crnjelovo, a na desnoj Mala Obarska, Batković i Svinjarevac. Putevi između tih sela vode preko kanala na kome ima nekoliko mostova. Na mostovima se vjerovatno nalazi neka straža, četnička ili mobilisanih seljaka. Znači, ne možemo ići kanalom. Moramo se kretati paralelno s njim, ali vodeći računa o tome da se previše ne udaljimo, jer bi nas to udaljivanje moglo dovesti u blizinu kuća.

I tako pođosmo.

Evo, već smo ostavili iza sebe Obarsku, iza naših leđa, malo s lijeva, čuju se psi u tom selu. A desno od nas već je Batković. Idemo pažljivo kroz njive, trudimo se da visoka pšenica koju gazimo ne šušti mnogo, da ne pucaju zelene stabljike jedrog kukuruza koje su krte i znaju da pucaju praskavo i zvučno.

Idemo.

Kad bismo išli sve ovako, kroz njive, onda bismo ipak do zore prešli ovih dvadesetak kilometara. Ali, susrećemo se sa šikarama! U šikarama je potpuni mrak. Ne vidi se prst pred okom, i čovjek nikako ne može znati da li se uzalud muči probijajući se dužinom neke međe, ili pravim putem, na najzgodnijem mjestu, prosijeca neku vrzinu, da bi poslije nekoliko koraka ponovo izbio na čistinu.

Probijamo se stvarno na sreću! I, evo, stigosmo na jedno takvo mjesto sa koga dalje ne možemo. Trnje je tako gusto da neće da popusti ni kad kad se čitavom težinom tijela naslanjamo na njega, nastojeći da se probijemo. Trnje nas bode u lice, hvata se za odijelo, ne pušta nas! Iscrpljeni, zastajemo da se odmorimo. Zavlada čudna tišina poslije lomljave i šuštanja koje smo pravili provlačeći se, od kojih ne bismo mogli čuti ni najjaču pucnjavu. Lijevo od nas, možda na dvjesto metara otprilike, čuju se žabe. Tamo je kanal, nismo se, dakle, previše udaljili.

Pokušavamo da nastavimo kretanje. Ali, uzalud, nemoguće je!

»Da se vratimo«! — predložih šapatom — »može biti da ćemo zaobići šikaru, možda se mi ovo bez potrebe mučimo! Ovuda se proći ne može!«

Probijamo se natrag, idemo lijevo, desno, zavirujemo. I nađosmo prolaz! Desetak metara od onog mjesta gdje smo se onako uzalud upinjali da se provučemo — šikara sasvim prestaje.

To nam se ponovilo nekoliko puta, a onda, odjednom, na naše najveće iznenađenje, mi se nađosmo u selu! Neobjašnjivo kako izbismo na nekakav put, ukazaše se pred nama ograde, zabjelasaše se u tami kuće. Stadosmo. Šta je ovo, koje je ovo selo? Je li moguće da je ovo Batković? Onda smo, znači, ipak otišli previše udesno i, umjesto da se približavamo Savi, mi idemo paralelno s njom! Ali ne može biti, nije moguće da je to Batković! Eno, čuju se žabe, nedaleko od nas! Tu je, znači, kanal. I onda se sjetih: to smo mi upali u Klis, mahalu Batkovića koja se nalazi najsjevernije i približava se savskim lugovima!

Brzo, brzo, lijevo, lijevo, kanalu . . .

Počesmo trčati. Naletjesmo na ogradu, zgazismo je. Zapraska pruće pod našim nogama, zalajaše psi . . . Ali mi nismo na to obraćali nikakve pažnje. Trčali smo ništa ne misleći. Brzo, brzo . . .

Gotovo bez daha nađosmo se opet u polju, orijentisasmo se po kreketanju žaba i krenusmo dalje na sjever, sve na sjever, tamo gdje je morala biti Sava. Samo da što prije stignemo do nasipa, da ga pređemo. da se dohvatimo obale . . .

I, srećom prestadoše šikare! Njih zamijeniše rijetke čiste šumice topole i drugog drveća koje raste u blizini rijeka. Pod nogama osjetismo rastresito, pjeskovito zemljište. Nije moglo biti sumnje — velika rijeka nalazi se u blizini. Stići ćemo!

Desno, na istoku, eno se ukaza druga, uzana svijetla pruga. Predznaci skorog svitanja. Naprijed, samo naprijed, brzo, brže, brže . . . Uzana pruga postaje sve šira, sve svjetlija, moramo stići do nasipa dok je još noć, moramo mu se približiti neopaženo, oprezno, niko nas ne smije vidjeti kad se prebacimo!

Na svijetloj pozadini neba pred nama se ukazaše tamne konture nasipa! Stadosmo, počesmo osluškivati. Tišina! Samo daleko iza nas, u Klisu, još uvijek bijesno laju psi koje smo mi uznemirili. Začuđeni, ljuti što ne mogu sebi objasniti šta je to bilo, oni neprekidno laju, mada je već čitav sat prošao od naše neočekivane pojave tamo.

Uzletjesmo na nasip kao na krilima I zamalo ne zajaukasmo! Pred nama nije bila Sava čiju smo široku vodu očekivali, nego kanal! Malo širi nego što je tamo odakle smo mi pošli, sigurno mnogo dublji, ali kanal a ne Sava!

Zagledasmo se. Šta sad da radimo? Ne smijemo ovako stajati na nasipu, moramo se nekuda izgubiti, smjesta!

Cijeli taj dugi ljetni dan provedosmo skriveni u travi. A kad zađe sunce i narod koji je radio ode s njiva, zavlada oko nas divna predvečernja tišina. Iziđe pun mjesec, koji je sijao sa vedrog neba da se vidjelo nadaleko na sve strane. Izvukosmo se iz našeg skrovišta, odahnusmo, zapalismo po cigaru, pa opet stadosmo da osluškujemo.

Smiruje se ljetni dan na selu. Dogorijeva i sporo se gasi, kao da se otima i oklijeva. Još uvijek se u daljini na sve strane čuju kola i lavež pasa. A onda se i to smiri, sela oko nas predadoše se počinku.

Ali tišina ne potraja dugo. Zvuke dana zamijeniše uskoro zvuci noći. Svuda se stadoše oglašavati puške, svjetleći meci poletješe visoko put neba, ostavljajući za sobom kratkotrajan blistav trag. Njihov let pratili su glasovi podvriskivanja. Uvijek tako, čim padne noć, četnici se objave pucnjavom. Naročito vole svjetleće metke! Toliko ih vole da ih kradu jedan od drugog, pa ih onda prodaju! I stalno pucaju!

Sad im se počinju odazivati esesovci sa mosta i iz bunkera na Rači. Vidi se kako poleti uvis čitav roj varnica, crvenih poput krvi, pa onda zabubnja mitraljez. Esesovci pucaju svjetlećim mecima iz mitraljeza — kao da hoće da prkose četnicima, kao da žele da izazovu njihovu zavist, da im pokažu kako se oni, četnici, ne mogu s njima ni u čemu mjeriti!

I tako puca svuda oko nas, a mi, kao da se nalazimo na nekom mirnom otoku, okruženom sa svih strana neprijateljem. I dok smo tu, na tom otoku, mi smo u bezbjednosti, a čim se maknemo, čim krenemo samo nekoliko koraka, ući ćemo u krug vatre, gdje nas na svakom koraku vreba podmukla opasnost. Ali mi znamo da za nas na ovom otoku nema bezbjednosti, znamo da moramo dalje, preko Save, našim drugovima! Tamo je naša bezbjednost, tamo je za nas mogućnost da nešto učinimo, da prestane ovaj život bez stvarne aktivnosti i perspektive!

Toplo nas grije zemlja, koja je cijelog dana bila izložena žarkim zracima sunca. Opojno mirišu prezrele trave. Preovlađuje onaj snažni, čudni, meni dobro poznati miris koji me podsjeća na prve dane ustanka, na prve noći provedene napolju, pod zvijezdama, kad sam, zadivljen i iznenađen, slušao tajanstvene šumove noći, daleko od grada i električnih svjetiljki! Šta li je to što miriše tako snažno? Nikada po danu nisam mogao da pronađem tu travu ili cvijet. Čudno, nikada po danu nisam ni osjetio taj miris!

Kako bi sad bilo lijepo zaspati tu, pod mjesečinom, na toploj zemlji, i disati ovaj divni miris! Probuditi se sa suncem, i ići na rijeku koja se puši, skočiti u njenu ledenu vodu i radovati se životu! Ali ne može se spavati na toploj zemlji i pod mjesečinom, ne može se uživati u rijeci, sad se ne može! I neće se moći sve dotle dok jednom zauvijek ne budu uništeni neprijatelji čovjeka,

svi do jednog! A onda će biti radosti za sve, i biće je toliko da će sav život postati svečana radost koja će prožeti čovjeka i prirodu!

Digosmo se i pođosmo. Išli smo brzo, bez zastajanja, sa nekim čudnim uvjerenjem da nema razloga za opasnost. Nigdje nikoga nema na ovim pustim poljima. Ko bi još mogao da čuva ove nepregledne prostore, da kontroliše bare i šikare?!

Treba što prije da pređemo ono malo puta što nas još dijeli od nasipa, da uhvatimo vremena, pa da se odmorimo na obali rijeke, a onda da je preplivamo. Riješili smo da ne čekamo dan. Naišli smo na šašu, onako kako je to Izo i pretpostavljao, nasjekli dva velika snopa koje sam nosio sa sobom, uvjeren odnekud da će to zaista biti dovoljno da moju težinu održi na vodi.

Iznenada se začu šum avionskog motora. Šum je postajao sve jači i jači, i nad nama se ukaza ogroman avion koji je letio sasvim nisko pravcem zapad — istok.

»Leti iznad Save« — reče Izo — »sigurno baca mine . . .«

»Ili nešto izviđa«! — rekoh ja u odgovor.

»Često oni lete Savom« — nastavi Izo — »dok sam ja bio u Sremu, letjeli su gotovo svake noći!«

S mosta zapucaše na avion, prema njemu poletješe snopovi svjetlećih zrna i počeše se rasprskavati. Ne obraćajući nikakvu pažnju na to, avion je i dalje letio svojim putem, pravio krugove i kao da je zaista nešto izviđao. Zatim odletje nekuda na jug.

»Evo nasipa«! — tiho uzviknu Izo i baci se na zemlju.

Učinih to isto, pa onda digoh pogled. Pred nama se vidio nasip, svega pedesetak koraka daleko od nas. Visok, sasvim drukčiji od onoga koji smo vidjeli prošle noći, povjerovavši da smo stigli cilju.

Na nasipu, na ovom mjestu, po svoj prilici nije bilo nikoga. Vladala je potpuna tišina, koju su još pojačavali nebrojeni zrikavci svojom neprekidno veselom pjesmom.

»Hoćemo li«? — čuh Izin šapat.

Skočismo, potrčasmo, i za nekoliko sekundi već smo se nalazili na drugoj strani nasipa, naglo se približavajući vodi, koja se mutno bjelasala pred nama. Prohladna svježina zapahnu naša zažarena lica.

Sjedosmo na obalu među vrbe. Izvadismo iz vreće pogaču i veliki komad slanine, i počesmo da jedemo, prvi put s apetitom otkako smo krenuli na ovaj put. Zahvatismo vode u čuture koje smo nosili o pojasu, napismo se, a onda, pokrivši glavu kaputom, da se ne vidi svjetlost, zapalismo.

Evo nas, dakle, na Savi!

Nečujno se valja voda, njeni talasi zapljuskuju obalu i sanjivo žuboreći, kao da nešto šapuću, odlaze dalje. Teče Sava, lagano,

ozbiljno. Ko zna šta nosi njena snažna voda, koja je za ovih nekoliko proteklih godina pronijela nebrojeno ljudskih tijela, obezglavljenih, rasporenih, unakaženih!

A mi smo došli na njenu obalu, i kao da smo se već našli među dragim drugovima!

»Treba da idemo jedno tri kilometra niz vodu, da dođemo prema šumi Lisniku, pa ćemo se prebaciti, tamo je logor . . .«

Ustadosmo. Izo ponovo prihvati našu vreću, a ja snopove šaše, i pođosmo niz vodu. Sve obalom, polako, pažljivo, kretali smo se i prilazili sve bliže tom mjestu prema Lisniku, ispunjeni najboljim nadama, već u potpunom uvjerenju da smo najteže prebrodili i da nam ostaje još samo jedan napor, pa smo izvršili prvi dio zadatka koji je bio pred nama.

Iznenada Izo stade. Naletjeh na njega sa onim mojim snopovima, zašušta šaša. Primijetih kako mi Izo daje znak da ćutim, da budem miran. Šta se desilo?

A Izo je i dalje nepomično stajao i neprekidno gledao u jednom pravcu, gdje ja u tami nisam mogao primijetiti ništa. Ali mi se učini da čujem neke čudne, sumnjive šumove. Kao da šapću neki ljudi . . . kao da nešto oštro zveknu . . .

»Ko je tamo«? — glasno upita Izo.

»Hier Soldaten . . . wer da«? — odazva se nečiji hrapav glas, drhtav od iznenađenja i uzbuđenja.

Izo se naglo okrenu, okrenuh se i ja, i mi, koristeći se mrakom, pokušasmo da se žurno udaljimo s tog mjesta.

A tamo među neprijateljskim vojnicima nastade neko komešanje. Kao da i oni potrčaše natrag, pa se zaustaviše.

»Halt«! — ču se otud poziv upućen nama.

Diže se raketa i obasja nas svojom avetinjskom, izdajničkom svjetlošću. Istovremeno otvori se na nas zaglušna vatra iz mitraljeza, pušaka, automata . . . Grunuše trombloni! A rakete su neprestano uzlijetale jedna za drugom i pretvarale noć u dan.

Potrčasmo sagnuti i ošamućeni vatrom iz neposredne blizine; Izo naprijed, ja za njim. Ispade mi iz ruku šuštava šaša! Padoh, preturih se preko glave, i nađoh se u dnu neke rupe iz koje nikako ne mogoh da se iskobeljam. Odnekud su čak do udno rupe dolijetali neprijateljski meci, zasipali me zemljom i oštro cvrćali kao žeravica kad pada u vodu.

Pokušah uzalud još nekoliko puta da se izvučem. Zemlja se osipala pod rukama, samo sam badava zarivao prste u nju. A nije bilo duboko, da mi je samo da se dohvatim ivice, iskočio bih!

Izo, sigurno, u buci pucnjave nije ni opazio da ja više ne trčim za njim. Kad primijeti, biće kasno. Misliće da sam poginuo i neće se vraćati. Bilo bi glupo da se vraća!

Šta će on uraditi sada? Ako se opet vrati preko nasipa — poginuće, sam neće znati da se sačuva od četnika. Možda će pokušati da sam prepliva preko Save i možda će preplivati! A ja, evo, ostadoh!

Uhvati me neki čudan umor. Prestadoh da mislim na metke koji su i dalje padali oko mene. Već mi je bilo svejedno. Nisam više namjeravao da ponovo pokušam da se izvučem iz jame.

Ovo je sigurno od avionske bombe, mislio sam ogorčeno. Eto, umjesto da mi pomognu i spasu me, saveznici mi napraviše klopku kao kurjaku!

A onda kao da me neko pozva po imenu. Jeste, neko me zove!

Izo, ko bi drugi mogao biti! Odazvah se.

»Gdje si«? — čujem Izu — »gdje si, bogamu!«

On najzad natrapa na onu moju rupu, pruži ruku i izvuče me.

»Mislio sam da si gotov«! — reče.

»I ja sam mislio« — odgovorih drhteći i otresajući zemlju sa sebe — »a eto, opet nisam gotov!«

I lagano pođosmo natrag, uz vodu.

Nismo se više osvrtali na neprijateljsku vatru, koja je i dalje trajala ne smanjujući žestinu. Iznad glave su nam prolijetali svjetleći meci i zasljepljivali nas, a mi smo, ne mijenjajući tempo, ćutke išli dalje.

Šta ćemo sad? Zar opet preko nasipa, tamo, pod četnički teror, da strepimo od potjere, da se zavlačimo pod zemlju, da prezamo od svakog šušnja?! Zar da ne uhvatimo vezu sad kad smo joj na domaku? Ne, samo to ne! Nikako natrag preko nasipa! Ovdje, ovdje ima da se riješi naša sudbina! Bilo bi, naravno, najjednostavnije i najbolje da sad skočimo u vodu, da zaplivamo i tako riješimo čitavu situaciju. Da je sam, Izo bi to sigurno i učinio bez velikog premišljanja. Ali ja ne mogu da se odlučim na plivanje! Čini mi se da sad, noću, nikako ne bih mogao plivati. A vjerovatno ćemo i bez plivanja naći neko rješenje? Međutim, sutra će nas tražiti, u to ne treba sumnjati. Vidjeli su u kome smo pravcu otišli, pa će jednostavno ići za nama sve dotle dok nas ne nađu. I onda . . .

Naiđosmo na kanal. Na svom ušću on je prilično dubok i širok. Ne možemo ga pregaziti. Svukosmo odijelo, vezasmo ga kaišima u denjkove i zajedno s pištoljima prebacismo na drugu stranu. Onda preplivasmo, ponovo se obukosmo i legosmo u jednu šikaru da spavamo.

»Možda će se vratiti kad dođu do kanala« — rekoh — »a ako ipak dođu, ne ostaje nam drugo nego da manevrišemo po vrbacima, pa šta nam bog da . . . Ama, ima da ih prevarimo nekako . . .«

»Prevarićemo ih«! — prošapta Izo kroz stisnute zube.

Ućutasmo. Neprijateljska vatra se malo-pomalo utiša.

Probudi me pucanj puške. Otvorih oči s mukom se prisjećajući gdje se nalazim.

Počinjao je lijep ljetni dan, sunce se upravo rađalo na čistom plavom nebu.

Na nasipu odjeknu pjesma, četnička pjesma, pa zatim još jedan puščani pucanj. Na mostu tom pucnju odgovori kratak mitraljeski rafal.

»Šarac«! — kaže Izo koji se također probudio — »vidiš, to se njihove patrole sastaju na nasipu . . .«

Dan je sporo odmicao, a ništa se nije događalo. Nas kao da nisu tražili, jer se sad već morala čuti vika potjere i pucanje pušaka. Ko zna šta sad misle esesovci! Možda vjeruju da su se prevarili, možda misle da su to bili njihovi prijatelji četnici koji su pošli u kakvu svoju noćnu »operaciju«!

Ali naš položaj nimalo ne valja. Sjedimo ovdje na obali rijeke, zaklonjeni, istina, vrbama, ali ko god naiđe ovuda može nas vidjeti. Može naići i ko od seljaka. Doduše, danas je nedjelja, nije radni dan, seljaci sad ne idu od kuća bez velike nevolje. Možemo računati da ćemo bar s te strane biti neuznemiravani.

Neće nas vidjeti niko s one druge strane rijeke. Prema nama se nalazi gusta sitna šuma koja se spušta sve do same vode. Mučno da partizani na onoj strani imaju običaj da posmatraju ovu obalu baš sa takvih mjesta, kad imaju mnogo pogodnijih. Dakle, nema vjerovatnosti da ćemo čamcem preći Savu. A da plivamo — dan je, vidjeće nas s nasipa. A nema više ni onih snopova, bez kojih bih se teško odlučio na plivanje preko Save.

»Mogao bi ti vezati čuture za ramena, bogami«! — sjeti se Izo — »držaće te kao tikve . . .«

Pogledah naše dvije čuture. Svaka drži oko jedan litar, ne vjerujem da bi mi to moglo biti od velike pomoći, ali ipak . . .

Izo sad stade toliko da me uvjerava, te ja pristadoh da plivam s čuturama, samo da sačekamo dok sunce zađe i počne padati noć. Onda nas sa nasipa već neće moći vidjeti. Za svaki slučaj, mi ponovo svukosmo odijelo sa sebe i smjestimo ga pod vrbe. Ako osjetimo potjeru i ne budemo imali kud, zaplivaćemo po danu . . .

A pomoć nam dođe neočekivano, sa strane od koje joj se nikako nismo mogli nadati. Zatutnjaše i zagrmješe savezнички avioni i počeše prelijetati u ogromnim jatima baš iznad nas! Nailazili su neprekidno odnekud s jugozapada, od rike njihovih motora podrhtavao je vazduh . . .

»Izo, sad esesovci i četnici glave ne smiju dići! Naprijed!«

Negdje kod Rače, vjerovatno na prilazima mostu, grunu bomba, za njom još dvije-tri. Baš kao da smo ih mi poručili!

Oružje zamotasmo u odijelo i dobro ga sakrismo među vrbove žile.

Skočismo u vodu i zaplivasmo. Izo poče da komanduje tempo, jer ja sam u početku mislio da ću brže plivati što brže budem radio rukama i nogama. Odmah se pokajah što sam pristao da stavim čuture na sebe, jer se jedna od njih napuni vodom pa poče da me vuče na jednu stranu. Kanap kojim je bila vezana usiječe mi se ispod lijevog pazuha i stade da mi dere kožu. No sad je bilo dockan da se misli na to, valjalo je izdržati!

Ne vjerujem da smo preplivali četvrtinu rijeke, obala kojoj smo plivali, izgledala mi je beskrajno daleko, kad osjetih umor. Nešto kao da mi se zabilo usred grudi, pa mi ne dâ da dišem, a ruke mi se čine kao tuđe, ne mogu njima da gospodarim kako bih htio i kako bi trebalo. Sve češće uhvatim sebe u tome kako ne vodim računa o Izinom brojanju. On glasno viče: je-dan, dva, je-dan, dva! I kako viče, on tako i maše rukama i odmiče, sve dalje odmiče . . . Eto, zaplivali smo zajedno a on je već nekoliko koraka izmakao ispred mene!

»Izo«! — vičem s naporom — »pusti neka te voda zanese malo niže mene, da me možeš prihvatiti ako . . .«

»Ne brini ti« — čujem kako mi odgovara — »samo ti polako, polako, je-dan, dva, je-dan, dva . . .«

I ja zažmirim i samo mislim na to kako treba slušati onaj glas koji lagano broji, kako se potpuno treba podvrgnuti njegovoj komandi, ne misliti ništa drugo, ništa, samo to, raditi samo to što traži taj glas, i ništa drugo.

A Sava neće da pomogne! U stvari, ona čovjeka vuče dolje, njezina lijena voda kao da teče valjajući se odozgo dolje, i svaku sekundu koju čovjek provede na njenoj površini mora da plati snagom svojih mišića, snagom svoje volje . . . I dok tako neće da pomogne čovjeku da se održi na površini, s druge strane mu pravi još veću pakost: ne da mu da pliva tamo gdje on hoće! Kao neka gluha i slijepa ali neodoljiva sila, ona ga uporno gura u pravcu svoga toka. Kad dođe na sredinu, ne da mu se približiti obali, baš kao da hoće pošto-poto da čovjek u njenim dubinama nađe svoj grob!

Tako sam se borio sa Savom, slušao Izin glas koji me još jedino spajao sa stvarnošću, i samo ponekad, na mahove, dopirala je do mene moćna tutnjava avionskih motora.

U jednom trenutku podigoh glavu i pogledah naprijed. Učini mi se sada da je obala mnogo bliže, ali u isto vrijeme osjetih kako me sve više sputava onaj prokleti kanap od čuture. Već mi je sasvim oderao kožu i sad struže mišić. Uzdahnuh od bola, voda mi navali u usta, i ja se zagrcnuh.

»Je-dan, dva, je-dan, dva . . .«

Osjetih da naprežem posljednje sile.

Najednom prestade Izino brojanje! Prestrašeno pogledah. Vidjeh Izinu glavu kako poigrava na vodi, kako gleda u mene očima koje se smiješe. Izo je dohvatio dno!

Ne znam kako doplivah do njega. Obuhvatih mu ramena, i tako ostasmo nekoliko minuta, nemoćni da se pokrenemo, jedva dodirujući vrhovima prstiju muljevito dno Save, koje nam je izmicalo kao da je od samog živog pijeska. Da nije bilo opasnosti da će nas neprijatelj smotriti s nasipa, mi bismo tako stajali ko zna koliko. Ali nam je obojici bilo jasno da se što prije moramo izgubiti u šumi koja počinje odmah, svega nekoliko koraka od nas. Napregnusmo, dakle, i ono malo snage što nam je još ostalo i izvukosmo se na obalu. Gusto granje i lišće sklopi se nad nama. Bili smo u sigurnosti.

Pogledah Izu. Ako je moguće da čovjek smrša za nekoliko minuta, onda je on zaista bio smršao. Obrazi mu upali, jabučice iskočile, a čitavim licem razlilo se smrtno bljedilo. Usne modre, gotovo crne! Koža na čitavom tijelu žuta, beskrvna, naježena, svaka dlaka strši!

Pokušah da se nasmijem, ali osjetih da mi se usne nemoćno krive, baš onako kao i u Ize, koji, kako izgleda, također pokušava da se smije!

Počesmo trljati jedan drugog, nekako savladasmo drhtavicu, ustadosmo, i pođosmo da tražimo kakav prolaz kroz gustiš u kome smo se našli. Izbismo na jednu prosjeku koja ide paralelno sa rijekom.

»Evo, ovuda ćemo« — reče Izo — »ovako ćemo najbrže stići do Lisnika. Ima jedno tri do četiri kilometra, otprilike!«

Polako pođosmo.

Šuma je postepeno postajala sve krupnija i rjeđa, sve lakše je bilo da se krećemo kroz nju. Ali sad se javi jedna nova nevolja o kojoj nikad ranije nisam mislio niti sam imao prilike da od koga slušam o njoj: napadoše nas komarci! Isprva nisam obraćao pažnje na njih. Češao sam se više mehanički, gotovo i ne opažajući da to činim. Ali, malo-pomalo, ja počeh sve više osjećati komarce kao ozbiljnu neprijatnost, a onda mi postade neizdržljivo. Mora da na ovom mjestu dugo nije bilo čovjeka ili neke životinje čijom bi krvlju komarci mogli utoliti glad, pa su navaljivali na nas u takvim rojevima da nije više bilo centimetra naše kože na kome ne bi bilo bar pet komaraca koji su se upijali u nju, nadimajući se od krvi Kada mahnem rukom da se počešem, ostane krvav trag kao da mi koža krvari!

»Šta je ovo«? — začuđen upitah Izu — »pa ovi će nam popiti svu krv!«

»Tako je to ovdje« — mirno odgovori Izo — »ja sam se pomalo navikao na to . . .«

Izo otkide jednu granu i, mašući njome oko sebe, nastavi da ide preda mnom. Učinih isto što i on, ali nisam osjetio nikakvog olakšanja. Počeh ozbiljno da se pitam šta će biti ako moradnemo prenoćiti u šumi, ovako goli, samo u gaćama, bez mogućnosti da makar naložimo vatru, da se zgrijemo, a što je najvažnije, da se vatrom koliko-toliko odbranimo od nasrtljivih komaraca?!

Polako idemo kroz šumu. Davno su već avioni preletjeli preko nas, ne čuje se više tutnjava njihovih motora. Samo negdje daleko, daleko na sjeveru, kao da se ruši nešto ogromno s potmulim treskom i grmljavinom, kao da duboko ispod horizonta tutnje gromovi.

»Evo nas u Lisniku«! — objavi Izo, — »ovdje ćemo sigurno nekoga naći. Ovdje uvijek ima partizana!«

Pogledah oko sebe. Na sve strane veliki, granati hrastovi, tu i tamo poneki crni jasen, a pod njima lijepa, sočna zelena trava. Na pojedinim mjestima gusta sitna šuma. I potpuna tišina, baš onakva kakvu čovjek može osjetiti samo u dubinama drevnih šuma. Kao da i nema nigdje ništa živo na ovom svijetu, samo drveće, jedno do drugog, ogromno, moćnih grana, bogato lišćem, sa vrhovima obasjanim suncem! I tiho zujanje insekata kao da je sastavni dio veličanstvene tišine, a iznenadan krik kakve uplašene ptice kao da dolazi odnekud sa nekog drugog svijeta i čini se kao da ga nije ni bilo . . .

Prosto nevjerovatno mi izgleda da ćemo za nekoliko trenutaka naći ljude, da ćemo se sresti s drugovima, da ćemo se veseliti zajedno s njima!

Ali mi već dugo idemo kroz Lisnik, vrlo dugo, a ne nađosmo još nikoga! Na nekoliko mjesta naiđosmo na ostatke nedavnog logora. Lijepo se vidi da su tu bili ljudi, možda još juče, čak možda i danas, ali sad ih nema! Na mekoj vlažnoj zemlji vide se otisci potkovanih cipela, vide se tragovi njemačke vojničke čizme čije su potkove na peti oštre po ivicama kao nož. Takvih čizama sad ima dosta kod partizana.

Stoji nekoliko napuštenih bajti napravljenih od suvog granja. Pod njima slama. Baš kao da su ljudi sve do ovog časa spavali pod bajtama i zbog nečega se naglo digli i otišli!

Naiđosmo na bunar. Nema kofe. Spustismo naše čuture na kaišima — do vode nije bilo više od metar-dva — napunismo ih i napismo se. Sjedosmo kraj bunara.

»Pazi, nema nikoga . . . gdje li su?!«

Izo je bio zamišljen, čini mi se i zabrinut.

»Pa dobro, a gdje mogu biti«? — upitah ga

»Mogu biti u selu, u Rači« — odgovori on — »ali su partizani na ovom mjestu uvijek držali bar osmatrača. Čudi me zato da ovdje nema baš nikoga! Možda, onda, nisu ni u selu, možda je u selu neprijatelj!«

»Pa onda bi neprijatelj bio i ovdje. A ako su partizani na ovom mjestu držali svoga osmatrača, kao što ti kažeš, onda bi ga, vjerovatno, držao i neprijatelj. Kako bi bilo da idemo prema selu?«

»Da idemo!«

Digosmo se i pođosmo, odmaknusmo od bunara nekoliko koraka, a u tom trenutku zazvoni telefon! Negdje lijevo, nedaleko od nas, u šumi, jasno je zvonio telefon!

Zagledasmo se iznenađeni i zapanjeni. Šta je ovo? Telefon je zvonio, nema sumnje, nismo se mogli prevariti! Zaista, evo ga, zvoni opet! Onda stade, pa poslije nekoliko sekundi poče ponovo!

Povukosmo se u gustiš i oprezno, pazeći da nam slučajno ne pukne suva grana pod nogama, počesmo se privlačiti mjestu odakle nam se činilo da dolazi taj čudni zvuk. Čiji je telefon? Trebalo bi da je naš, partizanski. Ama, zašto je onda pust logor, zašto se nidje ne čuje nikakav glas ako je to partizanski telefon, zašto nigdje niko ne pjeva, niko se ne smije, zašto je šuma ovako užasno gluva? Ne, ne, moramo biti oprezni, moramo tačno ustanoviti čiji je to telefon, prije nego što bismo dali znaka o svom prisustvu!

I ugledasmo jedan mali proplanak, sasvim blizu. Na proplanku poljski telefon, a malo dalje, u travi, u hladovini, leže trojica vojnika. Jeste, vojnici su to! Ali je nemoguće znati kakvi su to i čiji vojnici! Ne vidimo im glave, samo vidimo donji dio tijela, a 'ovdje, u Sremu, to nije dovoljno. Ovdje se često partizan od njemačkog vojnika razlikuje samo po kapi na kojoj je petokraka. A mi ne možemo da vidimo njihove kape! Ko je, dakle, u šumi, i čiji je ovo telefon?

Opet onako isto pažljivo kako smo se i privlačili udaljismo se od proplanka, zaobiđosmo ga. Zvono je i dalje onako na mahove, isprekidano, zvonilo.

Čudnovato je da vojnici nikako ne reagiraju na to zvonjenje, kao da ih se telefon uopšte ne tiče! Ili su, možda, zaspali? Sigurno je to ugovoreni znak koji se odnosi na nekog drugog, a ne na njih. Takvi su bar naši poljski telefoni. Zazvoniš, a ono zvoni na čitavoj liniji, koliko god je telefona vezano za tu liniju svi zvone!

Riješismo da uprkos svemu odmah krenemo prema selu. Nekako ćemo ustanoviti ko se tamo nalazi. Kad se približimo, valjda ćemo na neki način doći do bilo kakvih podataka. Ako je u selu neprijatelj, onda nam ne ostaje ništa drugo nego da se povučemo u šumu i da idemo šumom dok ne naiđemo na kakvog seljaka od koga ćemo moći dobiti potrebna obavještenja.

Dan se već približava kraju. Sunce je već nisko, sjenke drveća postaju sve duže. Ponovo nas obuzima drhtavica. Komarci se negdje povlače, kao da su se zadovoljili. Dobro je, makar jedna nevolja manje!

Izbismo na ivicu šume. Pred nama se prostire gola ravnica koja nas dijeli od sela. Do prvih kuća ima otprilike hiljadu i po metara. Dugo gledamo prema selu, ali ne možemo da vidimo ništa, niti se otuda čuje kakav glas po kome bismo ma šta mogli zaključiti. Najgore je to što je trava vrlo visoka, a i zemljište je, izgleda, valovito, pa u stvari i ne vidimo od sela ništa drugo do nekoliko krovova. Da nije tako, možda bismo vidjeli kakvo kretanje po kome bismo mogli da pravimo pretpostavke.

»Nema drugog načina« — rekoh — »nego da polako idemo prema selu, i gotovo! Razdvojićemo se. Ti hajde ovako, a ja ću ovako . . .«

Udaljismo se jedan od drugog otprilike dvjesta metara i nastavismo da se primičemo selu. S vremena na vrijeme smo zastajali, znacima jedan drugom saopštavali da i dalje ne vidimo ništa, i onda nastavljali svoje kretnje. Kao da nastupamo u streljačkom stroju!

Već smo prešli polovinu one čistine. Još ne vidimo ništa, ali idemo oprezno, gledamo na sve strane. Čudi nas i dalje potpuna tišina. Nema partizana, mislim razočarano, zar bi oni mogli da ne pjevaju kad je veče ovako divno?! Ili je selo prazno, napušteno, ili se sada u njemu nalazi kakvo nepriiatelisko odjeljenje na koje ćemo sada naići i od koga ćemo opet morati da se spasavamo bjekstvom.

A onda najednom čuh nešto što me ispuni radosnom slutnjom. Izgleda da je to isto čuo i Izo. I on je zastao kao i ja, digao glavu, osluškuje . . .

Učini mi se da tamo, na bosanskoj strani, po prilici kod Rače, puče nešto kao dvocjevka. Evo, ponovo, još jedan slab, potmuo pucanj!

A zatim u Sremskoj Rači riknu eksplozija bacačke mine, na nekoliko sekundi za njom još jedna, pa onda ponovo puče na bosanskoj strani jednom, pa drugi put . . .

»Bum . . . bum . . .«

»Grrru—u—u . . . grrru—u—u—u . . .« — odazvaše se eksplozije u Sremskoj Rači.

Potrčasmo jedan drugom, zagrlismo se, počesmo vikati nešto nerazumljivo, našem veselju nije bilo kraja! Pa da, sad je, najzad, sve jasno! Na onoj strani su esesovci, to znamo. Tuku iz bacača na ovu stranu, a to znači da ovdje mogu biti samo partizani, i niko drugi!

Poletjesmo kao na krilima prema selu, stigosmo tamo za nekoliko trenutaka, čini mi se, i najednom se nađosmo u nekom dvorištu punom partizana koji su u čudu posmatrali nas dvojicu. A mi smo izgubili dah od silnog trčanja i uzbuđenja, pa ne možemo da kažemo ni jednu riječ objašnjenja. Samo stojimo onako goli među obučenim ljudima i borimo se za dah.

Čuh glasove iznenađenja. Neko nas, izgleda, poznade, počeše da nas zovu po imenu.

Izbili smo tačno pred Štab Majevičkog odreda!

Istrčaše članovi Štaba — komandant Radivoje Kovačević, komesar Cviko Radovanović i njegov pomoćnik Dojčin Lukić. Pozdravi, smijeh, naši isprekidani odgovori na nebrojena pitanja. Osjetih najednom da sam strašno umoran, da ne mogu da govorim, di mi svaka glasno izgovorena riječ remeti disanje, a grlo mi se nekako čudno koči. Počinjem da mislim o tome kako ću izgovoriti koju riječ, sapliće mi se jezik, usne me ne slušaju, krive se . . . Prosto kao da sam zaboravio da govorim i mogu još samo da šapćem. Šta je to?

Čujem da Izo nekome objašnjava:

»Tri nedjelje mi, brate, nismo glasno progovorili, sve smo šaptali . . .«

Drugovi nas nekako obukoše. Ja dobih neke plave pantalone od kuđelje i jednu košulju. Izi dadoše poderane šajačne pantalone kakve nose naši seljaci u Semberiji i nečiji džemper. Moramo se, naravno, zadovoljiti s tim dok se ne prebaci naše oružje i odijelo. Nadamo se da niko nije dolazio na ono mjesto na kome smo ga ostavili, a ako je i dolazio, mučno da je mogao primijetiti naše denjkove zavučene duboko u korijenje vrba. Izo misli već sutra naveče da organizuje jednu »ekspediciju« koja će ići čamcem da pronađe naša odijela i oružje.

Štab Majevičkog odreda nalazi se u Sremu još od prvih nedjelja sedme ofanzive. Kad je ofanziva počela, Štab je bio odsječen zajedno s jednom četom, i više nikako nije mogao uspostaviti vezu s jedinicama koje su odstupale. Drugovi su pokušali da se održe u bijeljinskom srezu, vjerujući da će ofanziva istutnjati za nekoliko dana, kao što je to bilo dosada. Ali u bijeljinskom srezu nije se moglo ostati. Neprijateljske jedinice zaposjedale su otetu teritoriju temeljito, vršile opsežna čišćenja, utvrđivale se. Brzo se pokazalo da su glogovačke šume slaba zaštita, neprijatelj je prodirao i u njih. Došlo je tako do jedne iznenadne borbe koja je pokazala da valja tražiti neki sigurniji izlaz iz situacije. Na Majevicu se nije moglo ići. Tamo su na svakom koraku bile neprijateljske posade, tamo su bili četnici. Prebaciti se preko ceste Tuzla — Zvornik i tako uhvatiti vezu sa našim divizijama, također je bilo nemoguće. I Štab je odlučio da se prebaci preko Save, da se po-

veže sa sremskim partizanima, sa vojvođanskim brigadama, i tako nastavi ratovanje dok mu se ne pruži prilika za povratak na svoj teren.

Nekoliko puta pokušavao je Štab Odreda da organizuje prebacivanje drugova koji su se zadržali u bijeljinskom srezu. Nekoliko puta išli su kuriri noću preko Save, ali se više nisu vraćali. Dolazak Izin bio je prvi uspjeh u tome. A Štab je po svaku cijenu htio da spase drugove kojima je odčetnika prijetila smrtna opasnost.

Komandant Odreda, Radivoje, ljuti se kad smo i pomislili na četnike, a pogotovo kad o njima govori.

»Osilili su se četnici u Semberiji«! — kaže on.

Mi svi ćutimo. Da, osilili su se, to je tačno. Zbog njih smo i mi sad u Sremu, od njihove ruke ginu tamo naši drugovi i prijatelji. Bez njihove pomoći nikada njemački komandanti ne bi bili u stanju da nas natjeraju da napustimo Majevicu i Semberiju. Pa kako onda da se čovjek ne ljuti, kako da se ne ljuti čovjek kakav je Radivoje Kovačević, mladić s Majevice, nježnog, gotovo djevojačkog lica, krupnih vatrenih očiju?! Radivojevo nježno lice se crveni, iz njegovih očiju kao da frcaju iskre gnjeva kad govori o četnicima. On smatra da bi za njega lično bilo bolje da je poginuo nego što je dozvolio da ga četnici izbace s Majevice. Dok to govori, on kao da zaboravlja na esesovce. Kao da za njega oni i nisu u svemu tome odigrali neku značajniju ulogu.

»Poginuti« — kažem Radivoju da bih ga umirio, — »nije baš neko veliko junaštvo, nije bogzna kakva vještina. Junaštvo je da mi ovdje ojačamo, da se učvrstimo, da iskoristimo pomoć Glavnog štaba Vojvodine, i jednog dana, uz pomoć vojvođanskih jedinica, nazovemo dobrojutro i četnicima i esesovcima s onu stranu Save. Da forsiramo Savu, kako to kažete vi vojnici, pa da raspalimo . . .«

Radivoje se stvarno malo razvedri. On rado prihvata tu temu i poče da mi daje obavještenja. Sad je ovdje na ovoj strani oko osamdeset ljudi pod oružjem, kaže Radivoje, a da je da se kompletira makar jedan bataljon i da se nabavi koji mitraljez, on bi rastjerao četničku bandu s nasipa i krenuo pravo na Majevicu . . .

»Ih, samo da mi je da pređem . . . da im ja pokažem«! — uzdiše Radivoje.

»Preći ćeš, ne boj se . . .«

Komesar Cviko ćuti, samo se smiješi. On, kao i uvijek, i sad malo govori. Moglo bi se misliti da se on ničim mnogo ne zanosi, da mu je sve to što se dešava obično i nezanimljivo. Ali ja ga dobro poznajem i vidim kako se pod maskom ravnodušnosti krije nestrpljenje i želja za aktivnošću.

Radivoje priča dalje:

»Mi ovdje vala ne radimo gotovo ništa. Držimo položaj prema Bosanskoj Rači i prema Bosutu. To je sve. Neprijatelj iz Bosne niti misli prelaziti, niti ima potrebe za to. Jer, na ovoj strani, u Bosutu, također je neprijateljska posada. Oni tu sjede na jednom mjestu, ne miču se. Niti imamo kome praviti zasjede, niti nas ko napada. Dosadno! A drugovi iz Glavnog štaba vjeruju da ćemo mi uskoro prelaziti u Bosnu, pa nas zato nigdje ne šalju odavde . . .«

Radivoje ućuta.

Onda, poslije nekoliko trenutaka, opet se svi vraćamo na omiljenu temu: kako bi bilo da napadnemo četnike na nasipu, da prodremo u jednom naletu u Semberiju, pokupimo drugove, pa natrag!

Radivoja ta misao nikako ne napušta.

»Ja garantujem da ću se probiti s jednim vodom«! — tvrdi on.

»»Probićeš se, zašto ne«! — kaže Cviko na to — »ali kako ćeš se vratiti? Ako te zora zatekne u Semberiji, nećeš se vratiti! A onda ne vrijedi ni prelaziti . . .«

»Zašto . . . ko me može zadržati?!«

Ali jasno je. Jedan vod, naravno, može da se probije, može i da prodre u Semberiju, da dođe do Glogovca, da stigne možda i do Trnove i zadrži se tamo nekoliko dana. Ali mučno da bi se mogao vratiti!

I mi opet mijenjamo temu. Počinjemo razgovarati o tome kako da se što pravilnije organizuje život na ovoj strani Može biti da će se vojnička situacija na Majevici razvijati tako da se mi ubrzo prebacimo, a možda ćemo morati provesti na ovoj strani i mjesec, dva, pa i više. Zato je potrebno razmisiliti o svemu, ako bude ovo drugo. I sad Cviko govori o tome kako će biti organizovan logor u šumi gdje se sad upravo podišu bajte i gdje ćemo se prebaciti ako neprijatelj preduzme neku značajniju akciju protiv nas i prisili nas da se povučemo iz sela.

Dugo su trajali naši razgovori te prve noći. Pričali smo o zajedničkim doživljajima iz nedavne prošlosti, sjećali se drugova kojih više nema među nama, pravili planove o budućim akcijama. A kad smo se razilazili na spavanje, bila je već duboka noć. Jasno je sijao mjesec na vedrom nebu. Žabe u savskim barama i ritovima neumorno su kreketale. Negdje daleko na sjeveroistoku tukao je jedan top. Njegovu jeku dugo je raznosila na sve strane Sava, a šume su potmulo hujale.

U BOSNU

Dani prolaze jedan za drugim. Kao da smo juče prešli Savu! A u stvari — ljeto je već prošlo, jesen nas već podsjeća na sebe dugim, hladnim kišama i lišćem koje naglo žuti, rumeni, i u jatima, šušteći, prolijeće na sve strane nošeno vjetrom.

Živimo u šumi. Ofanziva koju je neprijatelj preduzeo na slobodnu teritoriju u Sremu uništila je i one ostatke Sremske Rače. Nemamo više ni jedne kuće!

A u našem logoru došlo je posljednjih nedjelja do velikih promjena. Sad smo mi odred u pravom smislu! Petrovaradinski garnizon predao se, jednim svojim dijelom, vojvođanskim jedinicama, pa nam je Glavni štab poslao dvije stotine ljudi, bivših domobrana, sve Muslimana iz Bosne, pod oružjem i opremom. Od njih smo formirali bataljone, jer su svi izrazili spremnost da se bore protiv ustaša, četnika i Nijemaca. Sad imamo tri bataljona, i samo čekamo priliku pa da se prebacimo u Bosnu.

A kiše učestaše. Život u šumi postaje težak i svakog dana sve teži. Što nam je najgore, nije moguće organizovati život u Odredu onako kako to treba. Odred živi nenormalnim životom — nema akcija. Štab u sadašnjem trenutku nije u stanju da stvori jedan koliko — toliko realan plan. Sve je vezano za prelazak u Bosnu, a prelazak se još ne može sagledati. Ne znamo tačno kolike su četničke snage u Semberiji, ali pretpostavljamo da su prilično velike. Izgleda da su se oni koncentrisali u ravnici i probijanje kroz njihovu masu moglo bi biti vrlo opasno i teško za naš Odred. Osim toga, esesovci se još uvijek nalaze u Bosanskoj Rači, što znači da su i njihove snage u Bijeljini znatnije. Ko zna da li bi nam u takvoj situaciji uopšte i pošlo za rukom da se probijemo preko Majevice i da pređemo cestu Tuzla — Zvornik, i tako dođemo u dodir s našim snagama koje se nalaze u Birču i oko Romanije!

Neprekidno slušamo radio. Crvena armija napreduje, drugi front u zapadnoj Evropi sve se više približava granicama Njemačke, naše jedinice na sve strane prelaze u ofanzivu, a mi ovdje sjedimo, držimo položaj, vršimo obuku, prikovani za ove šume, bez nade da ćemo ih se skoro osloboditi.

Jednoga dana pođosmo Cviko i ja da pokušamo uhvatiti vezu sa jednom partizanskog grupom na Majevici, o kojoj smo izvješteni preko Glavnog štaba Vojvodine. Uzeli smo jednu desetinu, naoružali je isključivo automatskim oružjem, i krenuli da se negdje iznad Jamene prebacimo preko Save, a zatim se probijemo na Majevicu. Vjerovali smo da ćemo, dospijemo li do Majevice, moći da pređemo i cestu i povežemo se s jedinicama u Birču.

Padala je kiša, već nekoliko dana uopšte nije prestajala. Mi smo išli nasipom. Trebalo je da do kraja dana prevalimo put od svojih tridesetak kilometara da bismo, kad se smrkne, bili negdje nadomak Brezova Polja. Prema podacima koje smo imali, tamo nije bilo četničkih rovova, pa smo mogli računati da ćemo se neopaženi prebaciti u Bosnu.

Ali smo odmah u početku pokreta vidjeli da smo se prevarili u računu. Tako je bilo teško ići raskvašenim nasipom da brzina našeg kretanja nikako nije prelazila jedan kilometar na sat! Osim toga, svaki korak predstavljao je takav napor da je meni, poslije tri sata marša, postalo jasno da se ovako ići ne može.

Vratili smo se ljuti i mrtvi umorni. A onda smo odmah počeli pomišljati na to da organizujemo pokret s čitavim Odredom, da probijemo četničke položaje na Savi, da napravimo jedan munjeviti prodor i da, bez zadržavanja, krenemo prema Majevici.

Vidjelo se po svemu da su svi ljudi raspoloženi za jednu takvu akciju. Svi su željeli da se prekine ovo stanje neaktivnosti, svi su se zaželjeli Bosne i svi su mislili na borbu s četnicima . . . Već nam je dodijalo da slušamo njihovo pijano podvriskivanje na onoj strani!

I tako donesosmo odluku. Počesmo se vrijedno pripremati. Šesta vojvođanska brigada pozajmi nam jedan teški mitraljez i jedan bacač. Na taj način oni će ozbiljno potpomoći naše prebacivanje preko Save i likvidiranje četničkih položaja na obali.

Najzad, dođe i taj dan.

Spustila se tamna, oblačna noć. Nalazimo se na obali Save. Pred nama se crni praznina, tamo gdje je voda koja se ne vidi. Samo se čuje kako talasi zapljuskuju obalu, kako zazveči lanac na čamcu i neko srditim šapatom stišava borce.

Tamo, na onoj strani, prema nama, na dva-tri mjesta, gore vatre, oko njih se naziru prilike ljudi koji se kreću. Čuje se glasan razgovor, dovikivanje, pjesma i nečija teška psovka. To su četnički položaji — rovovi na obali Save, koji idu odavde, od Rače, pa sve do Brezova Polja, blizu Brčkog.

Mora biti da je u Semberiji mnogo četnika kad su u stanju da na ovako velikoj dužini ispune rovove. I mora biti da je njihov strah od partizana veliki. Zašto im je uopšte stalo do toga da se s toliko brige osiguravaju s ove strane? Pa oni moraju znati

da naše snage nisu baš velike i da mi ne bismo bili u stanju da prihvatimo otvorenu borbu s njima kad bismo već i prodrli na onu stranu Save!

Naša dva bataljona određena da izvrše napad stoje spremni na obali. Treći je dobio zadatak da obezbjeđuje leđa i da, ako se pokaže da je proboj uspio, i sam pređe na drugu stranu. A onda, odmah brz pokret u pravcu Majevice!

Napad poče.

Bacač izbaci jednu minu, koja pade negdje u vodu, blizu suprotne obale. Na munjevitoj svjetlosti eksplozije mi na trenutak vidjesmo stub vode kako poletje uvis. Na četničkoj strani ču se nekoliko iznenađenih uzvika uplašenih ljudi, pa onda zavlada mrtva tišina. A naš bacač brzo popravi nišan, pa mine počeše padati po obali, sve oko četničkih položaja. Teški mitraljez odmah pristupi svom poslu, njegovi dugi rafali zapjevaše samrtnu pjesmu. Čamci pođoše.

I ne prođe ni nekoliko minuta, a na onoj strani odjeknuše pobjednički uzvici naših boraca koji su zauzimali četničke rovove. Bacač i mitraljez obustaviše vatru. Prebacivanje čamcima se ubrza.

Četnici, naravno, nisu očekivali ovakav napad, pa nisu bili u stanju ni da daju neki odlučan otpor. Poslije vrlo kratke borbe oni napustiše rovove, i to ne samo na onom mjestu gdje je bio naš napad, nego, kako se poslije pokazalo, i na čitavoj dužini svoje utvrđene linije.

S one strane počeše pristizati zarobljenici — mahom mobilisani seljaci iz semberskih sela, koji baš i nisu imali mnogo volje da se brane, a ni da se povlače pred našim borcima. Ali je među njima bilo i takvih koji bi se i te kako rado povlačili — da su mogli.

Stiže i nekoliko ranjenih četnika. Jedan od njih, visok, mršav, crnjomanjast čovjek, s licem obraslim u crnu, jaku bradu, teško je išao oslanjajući se na rame jednog našeg borca.

»Ovaj je bio uz mitraljez druže komandante« — raportirao je borac — »ranio nam je dvojicu drugova . . .«

A četnik je stajao povodeći se, ispod nakostriješenih obrva mračno pogledao partizane koji su ga okruživali, i nije govorio ni riječi.

»Zašto si pucao«? — upita ga komandant.

Četnik prevali svoj teški pogled na komandanta, poćuta nekoliko trenutaka, kao da premišlja da li bi odgovorio, pa onda, s mukom izgovarajući riječi, kaza:

»Zašto sam pucao? Pucao sam zato ne bih li vas što više pobio, eto zašto sam pucao . . .«

I on ružno opsova i ne htjede više da odgovori ni na jedno pitanje. Pred nama je bio naš zakleti neprijatelj!

Bataljoni su odmah nastavili napredovanje, i kad je svanulo, oni su već bili prošli Velino Selo i stigli u Brodac.

Sad i treći bataljon poče vršiti pripreme za prelaz.

Međutim, brzo se situacija poče razvijati sasvim drukčije nego što se to moglo očekivati nakon našeg lakog početnog uspjeha na obali Save. Naš treći bataljon nije ni imao prilike da pređe.

Evo šta se desilo:

Jedan zarobljeni partizan, iz neke vojvođanske jedinice, bio je negdje na njivi kad je počeo naš napad. Već duže vrijeme on je tražio priliku da se oslobodi četničkog ropstva, i sad mu se učinilo da se ta prilika javila. Izvukao se iz kolibe u kojoj je spavao zajedno sa ostalim radnicima, prikrao se Savi, namjeravajući da je prepliva čim svane. Kad je svanulo, on ugled jednu četničku desetinu kako bježi s nasipa i muči se oko jednog teškog mitraljeza. Rastavivši ga na dijelove, četnici baciše mitraljez u baru, i nastaviše da bježe glavom bez obzira.

Partizan potrča u suprotnom pravcu, prema Savi, baci se u vodu i prepliva je. Čim je stupio na obalu, naišao je na naše borce koji ga odvedoše u Štab. Sad on predlaže da mu se da jedna desetina s kojom bi on išao da digne onaj teški mitraljez, jer kako on kaže, to mjesto gdje se mitraljez nalazi vrlo je blizu i šteta je da oružje trune u vodi, makar i jedan jedini dan.

Naravno, dadosmo mu tu desetinu, i čamac ih prebaci na onu stranu, pa se onda vrati da prebacuje borce na drugo mjesto.

Desetina, zaista nađe mitraljez, i baš kad je namjeravala da se vrati, sukobi se sa stotinjak četnika koji su žurno išli nasipu, s očiglednom namjerom da zađu za leđa našim bataljonima koji su bili u Semberiji, i tako im presijeku odstupnicu. Desetina nije imala drugog izlaza nego da napadne četnike. Iznenađeni, četnici se naglo povukoše.

A neposredno poslije toga počeše pristizati na nasip prvi dijelovi bataljona koji su morali hitno da se povlače pred višestruko nadmoćnom četničkom snagom.

Šta se to desilo?

Četnici su se koncentrisali i sa svih strana navalili na naše bataljone, a grupa na koju je naišla ona naša desetina zaista je imala zadatak da izbije na nasip i tamo napravi zasjedu.

Povlačenje naših bataljona bilo je vanredno teško. Naročitu teškoću predstavljala je Sava, jer je broj čamaca sa kojima smo raspolagali bio nedovoljan da bi se moglo izvesti brzo prebacivanje bataljona. Za to prebacivanje bilo je potrebno bar nekoliko sati, a ovdje se radilo o minutama!

Žestoka paljba postala je sve jasnija, borba se naglo približavala obali Save. Naš treći bataljon zauzeo je položaj na ovoj obali.

No slabo će on pomoći onima koji su na onoj strani, ako je četnička snaga zaista tako velika kao što izgleda!

Ipak su bataljoni prešli. Istina, gubici su za nas bili veliki. Od dvije stotine ljudi, koji su uzeli neposrednog učešća u operaciji, nije se vratilo trideset i šest. A da je povlačenje uspjelo, velikim dijelom je zasluga jednog neprimjetnog i skromnog borca od koga niko ne bi očekivao podvig. A on je, eto, izvršio podvig i položio svoj život, svjesno i odlučno, da bi njegovi drugovi mogli da žive i da se bore dalje do pobjede!

Niko od nas nije znao pravo ime borca — pojava tako česta u našim partizanskim odredima. Zvali smo ga Galan, i to je bilo sve što bih ja i sada, poslije ovog njegovog junačkog djela, znao da kažem o njemu. Mogao bih da dodam još i to da je bio mlad, možda je imao dvije ili tri godine preko dvadeset, da je bio plav, preplanula lica, svijetle bujne kose. Sirotinjski sin iz bijeljinske Ambar-mahale.

Galan je u povlačenju prihvatio puškomitraljez iz ruku poginulog mitraljesca, snabdio se sa dovoljno municije i postavio se da štiti povlačenje bataljona. Komandant i komandiri shvatili su dobro njegovu inicijativu, oslonili su se na borca koji se sam odlučio na ono što u takvim situacijama jedino i može da spase jedinicu.

Galan je dobro znao na šta se odlučio, znali su to i ostali oko njega. Ali nije bilo vremena da se o tome govori, nije bilo mogućnosti da se čini ma šta drugo nego što su svi činili. Što brže se povlačiti, što brže izbiti na obalu Save, uzeti bar nasip, odakle se može organizovati dobra odbrana.

Bolničarka Perina, djevojčica od sedamnaest godina, odnekud iz okoline Šibenika, koju je još Peta ofanziva dovela na Majevicu, htjela je da ostane sa Galanom — on je već bio ranjen. Ali je on energično tražio od nje da ga napusti, i ona je to učinila.

I Galan je prihvatio svoj posljednji boj!

Četnici nisu mogli dalje dok je Galan bio živ! Niko ne zna kako se Galan tukao, sam protiv stotina, niko nije bio prisutan da vidi kako je život malo-pomalo napuštao njegovo mlado tijelo, kako je krv sve više bojila suvu pjeskovitu zemlju oko njega. Galan je ležao uz svoj mitraljez, istresao jedan okvir za drugim, primao neprijateljske metke i dogorijevao lagano kao što dogorijeva svijeća. I, izgleda, umro je u onom trenutku kad je njegov mitraljez morao da zaćuti, kad mu je nestalo metaka. A dok je on umirao — bataljoni su se prebacivali. I kad je sve bilo gotovo, četnici su izbili na obalu Save.

Jedna naša patrola, sastavljena od dobrovljaca, probila se još iste noći preko nasipa — da traži Galana. Našli su ga. Ležao je sav u krvi, gotovo raznesen mecima. Kraj njega je ležao njegov

mitraljez, iskasapljen i mrtav kao i borac koji je njime posljednji rukovao. Bio je neupotrebljiv, ni četnici ga nisu uzeli!

I ponovo nasta u našem logoru život bez događaja. A četnici opet zauzeše svoje položaje na obali Save. I otada, i danju i noću, bez obzira na to da li koga vide na ovoj strani ili ne vide, oni pucaju iz pušaka, viču i prijete, ali ne preduzimaju ništa drugo. Njihovoj demonstraciji pridružuju se esesovci u Bosanskoj Rači i na mostu. I oni, češće nego ranije, puštaju iz mitraljeza kratke rafale, šalju na našu stranu mine, ali se ne miču s mjesta i nema izgleda da nešto ozbiljnije protiv nas spremaju. Pod zaštitom bunkera na početku mosta, na onoj strani, njihovi vojnici prilaze mostom našoj obali, sve do onog mjesta gdje je most prekinut, i odatle pucaju tamo gdje je nekad bilo selo, psuju, viču . . . Mi ne odgovaramo. Nije nam zgodno da ih gađamo, ne želimo da se bez potrebe izlažemo njihovim mecima. Samo smo im jednom priredili nemilo iznenađenje. U toku noći privukli smo na jedno zgodno mjesto protivtenkovsku pušku, a kad je svanulo, otvorili smo iz nje vatru na esesovački bunker. Zidani bunker nije izdržao, puška ga je probila, unoseći paniku u njegovu posadu. Nastala je tada na onoj strani neopisiva zbrka! Kao izvan sebe, iskakali su esesovci iz bunkera, jaukali prestravljeni, bježali u zaklon, i ne pomišljajući na odbranu. Nekoliko dana poslije toga esesovci su bili mirni. Nije se više čula njihova izazivačka pjesma, prestala je njihova svakodnevna vatra uznemiravanja. A onda su, malo-pomalo, počeli iznova.

Ovo kod nas sve više liči na pozicioni rat! Mi se sami šalimo na račun toga. Eto, mislimo, na sve strane se vode operacije pokretnim jedinicama, vrše se duboki obuhvati neprijatelja, probijaju se utvrđene linije, a mi ovdje, kao što je to bilo prije trideset godina, pucamo tako reći iz dosade, i kao da mislimo vijek provoditi na ovom mjestu.

Počinjali smo sve više patiti od želje da se probijemo u Bosnu. Privlačila su nas plava brda Majevice koja se vidi u daljini, vukla nas želja za drugovima . . .

Noći u šumi postale su hladne i neprijatne. Sve češće padaju duge, hladne kiše, sve manje mogu naše bajte da nas zaštite od vlage koja se uvlači sa svih strana i prodire do kože, puneći tijelo jezom. Ložimo ogromne vatre i dan i noć, grijemo se i sušimo oko njih i mislimo o Bosni.

U našem logoru se pjeva. Pjevaju naši borci Muslimani pjesme svog rodnog kraja. Sve te mladiće otrgao je vihor rata od njihovih kuća i bacio ih u krajeve u kojima oni nikad ranije nisu bili i o kojima ništa nisu znali. Većina od njh, sigurno, nije razumijevala ništa od svega onoga što se oko njih dešava. Potjerali su ih u vojsku, poveli ih u borbu, i oni su pošli. I šta se desilo? Daleko od Bosne, u Petrovaradinu, misao narodnooslobodilačke bor-

be našla je sebi puta do njihove svijesti! Njima je najednom postalo jasno sve ono što ranije nisu znali. I oni su se predali. Sa čitavim naoružanjem i spremom oni su prešli na stranu narodnooslobodilačke vojske. I evo, sad se nalaze tu, u dubini Bosutskih šuma, spremni da krenu u svoj zavičaj, spremni da se bore za njegovo oslobođenje. Pjevaju ti mladići tužne pjesme svog kraja, i te pjesme čudno odjekuju u ovim stoljetnim sremskim šumama. Drugovi ih ćutke slušaju.

Na mahove, u prekidima pjesme, čuje se daleka tutnjava borbe u Srbiji. Negdje u daljini prijeteći riču topovi. Odjekne poneki hitac puške s mosta ili otegnut rafal mitraljeza ispuni šumu stravičnom jekom. Tamo, na mostu, od prije nekoliko dana, nalaze se četnici. Esesovci su se negdje povukli.

Šume krošnje granatog drveća, suvo lišće dolijeće odnekud iz tame u krug naše vatre. Pišti sirovo drvo, na sve strane se širi oštar miris dima. A borci zaneseno pjevaju i s čežnjom misle na svoj kraj.

A noć prolazi . . .

Već nekoliko dana čitav naš logor preživljava veliko uzbuđenje. Naš radio je najednom zaćutao. Zaćutao je usred emisije, baš kad smo slušali za nas najzanimljivije vijesti koje je davala »Slobodna Jugoslavija«. Jedinice 12. vojvođanskog korpusa s uspjehom se probijaju zapadnom Srbijom, čisteći pred sobom snage okupatora i njegovih prirepaka. To smo još mogli da čujemo, i ništa više. Ali to je nama bilo dosta! Ona tutnjava koja se čuje već danima i svakog časa postaje sve jasnija približavajući nam se — to je put korpusa Danila Lekića — Španca. A ona velika koncentracija četnika u Semberiji — to je njihovo bjekstvo iz Srbije! Sad je to jasno!

Teško nam je bez radio-aparata, naročito sada kad je očigledno da se vrijeme našeg boravka u Sremu primiče kraju. Ali ne možemo nikako da ga opravimo, aparat je stradao od vlage i lijeka mu nema! Pomažemo se na taj način što svakodnevno šaljemo kurire u Morović, koji nam otuda donosi vijesti.

I dođe, najzad, željeni dan! Jedinice Vojvođanskog korpusa izbile su na Savu u blizini Rače. Istog trenutka mi smo počeli sa prebacivanjem, a već drugi dan našli smo se u Loznici. Krećemo se prema Tuzli, koju su naše jedinice oslobodile prije gotovo mjesec dana.

Naš put kroz zapadnu Srbiju poklapao se gotovo potpuno sa putem kojim je u oktobru 1941. godine prošla njemačka kaznena ekspedicija. I sad se još vide njeni tragovi. Još po selima ima zgarišta koja je prorasla visoka trava, još strše u nebo dimnjaci nekada popaljenih seljačkih domava . . . Mnoge žene još i sad nose crninu, neutješne, zauvijek ucvijeljene . . .

U Loznici sam zatekao druga Stevu Popovića. Odavno se nismo vidjeli, od maja mjeseca ove godine, kad smo se rastali na Jelici. Stevo je u Loznicu došao iz Bosne, iz Pilice, da se vidi sa drugovima iz Vojvođanskog korpusa. On se kreće sa 28. slavonskom divizijom, koja operiše na Majevici i sad se spustila Drini.

Ostavljam Odred u Loznici, na odmoru, i prelazim sa Stevom u Bosnu. Ali tek što smo prešli, saznajemo da se na tom sektoru više nećemo zadržavati. Divizija je dobila naređenje da odmah organizuje prebacivanje preko Drine, u Srbiju.

»Idemo na Beograd«! — veselo kažu drugovi iz štaba Divizije.

Sve naše jedinice idu na sjever — na Beograd! Iza njih ostaje u Srbiji oslobođena teritorija. Ali na toj teritoriji sad nema naših snaga, a četnici su odmah preko Drine, u Bosni. Lako se može desiti da se oni ponovo vrate u Srbiju, u pozadinu naših jedinica. Drugovi koji su u Loznici počeli da organizuju narodnu vlast vrlo su zabrinuti. Ne znaju šta da rade, na koji način da se osiguraju od četničke opasnosti. Mole nas da ostavimo bar jedan bataljon, kad već ne možemo svi da se malo duže zadržimo u Loznici. Oni će brzo početi stvarati teritorijalne jedinice, koje će moći da osiguraju teren od četničkih bandi, ali za to vrijeme im je nužna naša pomoć.

Razmišljamo dugo i razgovaramo. Naša je želja bila da stignemo u Tuzlu u punom sastavu, da se malo pokažemo. Ali, na kraju se složismo s tim da u Loznici ostavimo jedan bataljon. Komandant Radivoje i komesar Cviko čak misle da je u neku ruku i dobro da se ovi naši borci malo zadrže u Srbiji, da se upoznaju i zbliže s narodom.

Sa druga dva bataljona odmah krećemo dalje. Prolazimo kroz Banju Koviljaču i, negdje na sredini puta između Koviljače i Zvornika, susrećemo prve jedinice 28. divizije, koje su se prebacivale mostom u Zvorniku. Na njihovu kolonu pucali su četnici s one strane Drine, iz Bosne, negdje oko Kozluka. Pucali su iz daljine, tako da njihova vatra nije našim nanijela nikakvih gubitaka, ali nas drugovi ipak upozoravaju, da znamo.

Na nas, međutim, niko nije pucao, i mi bez smetnji stigosmo u Zvornik negdje oko dva sata poslije podne.

Zvornik je sada naša važna tačka. Jedina sigurna veza sa Srbijom, etapa na putu između Tuzle i Srbije, mjesto puno naših raznih magacina i pozadinskih ustanova. Osim dviju desetina boraca koji pripadaju povjereništvu Ozne i nekoliko kurira Komande mjesta, mi u Zvorniku ne zatekosmo ni jedne naše jedinice. Zato odlučismo da i tu ostavimo jedan bataljon, a da s trećim produžimo prema Tuzli.

Do navrh Snagova, idući oprezno, s pobočnicama i daleko isturenom prethodnicom, stigosmo bez ikakve neprilike. Počesmo

se već spuštati prema Capardama, nekadašnjem ustaškom uporištu od koga su sada ostale samo nagorjele zidine, kad nas jedna žena, muslimanka, upozori da su u Capardama četnici. Ne zna, veli, koliko ih ima, ali joj se čini da je nas više. Ne diraju nikoga, nešto kao da čekaju.

Poslasmo jedan vod sa nekoliko automata i sa dva puškomitraljeza da brzo ide ispred kolone prema Capardama i da izvidi šta to tamo stvarno ima. Ubrzo po odlasku voda otvori se na Capardama snažna vatra automata i puškomitraljeza, kojoj je odgovaralo nesređeno puškaranje. Puškaranje se naglo udaljavalo.

Naša kolona išla je dalje bez zadržavanja, i kad izbismo na Caparde, zatekosmo tamo naš vod koji je rastjerao četničku zasjedu i spremao se da krene dalje. Četnici su pobjegli. Čuli su se odnekud izdaleka kako viču i psuju. Pojedinačni pucnji njihovih pušaka slabo su praskali negdje u dolini.

Tek što pođosmo dalje, na nas zapucaše o obje strane ceste. Pucalo je s kosa i iz zaselaka rasijanih nedaleko od ceste. Nismo mogli da vidimo one što na nas pucaju, ali smo ih neprestano čuli. Čuli smo četnike kako nam psuju majku komunističku, čuli smo zelenokadrovce kako alaču kao da se, tobože, spremaju na juriš.

Poslasmo desetine lijevo i desno. No neprijatelj nigdje nije htio da primi borbu, povlačio se pred našim borcima, a onda, kad se oni vrate, nastavljao da puca, da nas začikava, približavajući nam se na ponekim mjestima.

Riješismo naposljetku da idemo ne reagirajući na paljbu. Meci su svirali oko nas, srdito frktali zabijajući se u meku zemlju, dizali oblačiće prašine rasprskavajući se u sudaru s kamenjem. A mi smo išli dalje, i, začudo, niko nam nije bio ni ranjen! Nekako se svi naviknusmo da idemo tako pod vatrom, da se niko više nije ni saginjao! Kao da i ne puca niko na nas, kao da nas se ništa ne tiče urnebesna dernjava, kojom neprijatelj više hrabri sebe nego što se nada da će nas poplašiti. I to je tako trajalo više od dva sata, a onda zelenokadrovci i četnici izgubiše živce, prestadoše da idu za nama i negdje ostadoše. No ne prestadoše da pucaju! Iza nas se još dugo gubila jeka njihove uzaludne paljbe.

U Međaš stigosmo s mrakom. Tu zatekosmo jedan bataljon Muslimanske brigade. Riješismo da se tu odmorimo, da večeramo, pa ćemo onda vidjet šta ćemo dalje — da li ćemo tu prenoćiti, ili ćemo još iste noći nastaviti dalje. Od Međaša do Tuzle ima nešto oko sedamnaest kilometara. Meni se čini da to nije mnogo i da zbog toga ne bi imalo smisla da čekamo dan, pogotovu kad će se teško naći mjesta za konačenje našeg bataljona u tom malom muslimanskom selu, u kome je već smješten jedan bataljon. Bolje bi bilo, mislio sam, da mi, čim večeramo, krenemo dalje. Do

zore ćemo se već smjestiti u Tuzli, i borci će onda moći lijepo da se odmaraju.

Štab Odreda bio je istog mišljenja, i tako mi odmah po večeri krenusmo. Drugovi iz Muslimanske brigade posavjetovaše nas da ne idemo preko Požarnice, jer tamo nema nikakvog našeg obezbjeđenja od četnika, nego da skrenemo lijevo s ceste, pa da idemo preko Čaklavića. Tamo je drugi bataljon iste brigade, tuda je put siguran.

Da nismo išli u Tuzlu i da to nije bilo poslije više od četiri mjeseca provedena izvan Bosne, ja bih prvi predlagao da se pokret obustavi, da noćimo tamo gdje smo se zatekli — toliko je bilo teško tumarati po mrkloj noći, kroz nekakve nevidljive potoke raskvašenih, blatnjavih obala koje su se osipale bacajući u vodu i konje i ljude. Prelazili smo preko nebrojenih platica koje su se ljuljale pod nogama, zaglibljivali se po mekim putevima i sporo odmicali, nestrpljivo očekujući da čujemo da smo najzad izbili u Čaklaviće. Ali niko nije znao da nam kaže da li smo blizu ili nismo. Ostajalo je da se držimo tog puta, koji je više ličio na neku razrovanu vododerinu nego na put i bio više prepreka kretanju nego išta drugo.

I onda negdje iz tame, i kao odozgo, iznad nas, neko kao da viknu nešto, pa odmah zatim planu hitac.

»Ko je gore«? — čuh Radivoja kako viče — »ko puca?«

Ali umjesto svakog odgovora otuda planu još jedan hitac, pa odmah za njim još tri. Čovjek istrese čitav magazin i mi, u tišini koja nastade, lijepo čusmo kako on ponovo puni pušku.

»Ne pucaj . . . ovdje Majevički odred . . .«

Sad se onoj prvoj pušci pridruži mitraljez koji poče puštati svoje rafale prema nama.

Vidjesmo da neće ispasti ništa od tog našeg sporazumijevanja sa stražarima koji neće da slušaju šta im govorimo, pa pođosmo dalje praćeni urnebesnom pucnjavom sa kose koju nismo mogli vidjeti. Cviko Radovanović uze sa sobom dvojicu boraca i pođe u pravcu odakle se pucalo, ne bi li se kako sporazumio iz blizine. A mi, zaboravivši i blato i umor, požurismo da se nekako odmaknemo, da izađemo iz zone vatre.

Negdje pred nama odjeknu uzvik:

»Stoj, ni koraka dalje, pucamo . . .«

Stadosmo.

»Ko ide«? —upita nas neko iz tame.

»Ide Majevički odred, Treći bataljon . . . ko je tamo?!«

Ne odgovoriše nam. Samo primijetismo da se tamo nešto sašaptavaju.

»Ko je tamo«? — ponovo uzviknu Radivoje — »odgovaraj, ili pucamo!«

U našem bataljonu zaškljocaše zatvarači.

Neko na onoj strani kao da se prepade od tog stravičnog zvuka čelika, pa nam doviknu drhtavim glasom:

»Pokosićemo vas mitraljezom . . . ne miči . . .«

Osmijehnuh se umorno. Diskusija je počela, to je glavno. Nekako ćemo se već sporazumjeti, znam to sad sigurno, tako to već biva.

Nalazili smo se na prilazima Tuzle.

Tuzla je spavala predjutarnjim snom kad smo u nju ulazili. Mirno su gorjele sijalice uličnog osvjetljenja. Naši koraci jasno su odjekivali pustim ulicama. Negdje daleko rikao je motor kamiona koji je neko pokušavao da upali. Na istoku, iznad šumovitih kosa, svijetlila se pruga svitanja.

»Evo« — mislio sam — »dođosmo u Tuzlu!«

I ta uzbudljiva misao nije me ni načas napuštala. Ponavljao sam je u sebi bez prestanka i sav bio ispunjen radošću.

SADRŽAJ

Strana

Uvodna napomena — — — — — — — — — — 5

KNJIGA PRVA

Pod čizmom okupatora — — — — — — — — — 9
Veliki rat počinje — — — — — — — — — 14
Treba djelovati — — — — — — — — — — 18
Naš prvi pothvat — — — — — — — — — 23
Jesen puna teškoća — — — — — — — — — 32
U gradu — — — — — — — — — — — 39
Put na Majevicu — — — — — — — — — 46
U Obarskoj — — — — — — — — — — 56
Trnova — — — — — — — — — — — 62
Sa čiča Savom — — — — — — — — — 68
Susreti i sudari — — — — — — — — — 74
Zločin izdajnika — — — — — — — — — 81

KNJIGA DRUGA

Proljeće — — — — — — — — — — — 93
U Ravni — — — — — — — — — — — 100
Ponovo na djelu — — — — — — — — — 108
Kuriri — — — — — — — — — — — 115
Đuro Bižić — — — — — — — — — — 119
Sastanak na groblju — — — — — — — — 130
Ljeto u Semberiji — — — — — — — — 141
Brigade još nema — — — — — — — — 149
Naši dolaze — — — — — — — — — — 159
Obračun počinje — — — — — — — — 169
Pohod na Majevicu — — — — — — — — 182
Maleševci — — — — — — — — — — 190
Ofanziva — — — — — — — — — — — 200

KNJIGA TREĆA

Zemlja je ječala — — — — — — — — — — 209
Preko Jelice — — — — — — — — — — 222
U Bijeljinu — — — — — — — — — — — 236
Situacija se mijenja — — — — — — — — — 247
Odstupanje — — — — — — — — — — — 259
26. april 1944 — — — — — — — — — — 271
Ispod Bature — — — — — — — — — — 279
Povratak — — — — — — — — — — — 293
Prvi susreti — — — — — — — — — — 319
Preko Save — — — — — — — — — — — 338
U Bosnu — — — — — — — — — — — 354

Slavko Mićanović

S MAJEVICE I SEMBERIJE

Izdavač

IRO »Veselin Masleša«, OO Izdavačka djelatnost, Sarajevo

Za izdavača

Boro Vidović

Recenzent

Dr Zdravko Antonić

Lektor

Nada Manojlović

Tehnička oprema

Ahmed Muhamedagić, graf. ing.

Korektor

Dragan Hrkaš

Štampa: NIGRO »Glas«, Banja Luka

Tiraž 1.000 primjeraka

U OVOJ BIBLIOTECI OBJAVLJENO U 1981. GODINI

VELJKO KOVAČEVIĆ
MLADA ŠUMA

MLADEN OLJAČA
RAZVALINA

SLAVKO MIĆANOVIĆ
S MAJEVICE I SEMBERIJE

STEVAN POPOVIĆ
MAJEVIČKI PARTIZANI

ŽIVOJIN GAVRILOVIĆ
VIŠEGRADCI

MAHMUD KONJHODŽIĆ
KRONIKA O LJUBUŠKOM KRAJU, II

СИГ. 321.163.41-94
ЧИТ. - С
27-15
ИНВ. БР. 102162/27